IOLANDA ŢIGHILIU

♦

ÎNTRE DIAVOL ŞI BUNUL DUMNEZEU

CLER ŞI CULTURĂ ÎN PRINCIPATELE DUNĂRENE (1600-1774)

Redactor: Eugenia Petre
Tehnoredactor: Rodica Niţă

© Editura Paideia, 2002
701341 Bucureşti, România
Str. Tudor Arghezi nr. 15, sector 2
tel.: (00401) 211.58.04; 212.03.47
fax: (00401) 212.03.48
e-mail: paideia@fx.ro
www.paideia.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
ŢIGHILIU, IOLANDA
Între diavol şi Bunul Dumnezeu : cler şi cultură în Principatele Dunărene : (1600-1774) / Iolanda Ţighiliu. - Bucureşti : Paideia, 2002
p. 312: 20 cm.
Bibliogr.
ISBN 973-596-117-2

008(498)"1600/1774"

IOLANDA ŢIGHILIU

ÎNTRE DIAVOL ŞI BUNUL DUMNEZEU

CLER ŞI CULTURĂ ÎN PRINCIPATELE DUNĂRENE (1600-1774)

PAIDEIA

ARGUMENT

Până în 1989 un singur domeniu a rămas interzis investigaţiei istorice, cel al vieţii religioase. Într-o epocă ce s-a proclamat cu trufie atee, credinţa şi biserica au fost deliberat împinse în zone periferice cercetării.

Într-o epocă în care chiar cuvântul *biserică* nu putea fi tipărit, istoricii fiind obligaţi să-l înlocuiască prin diferite sintagme, precum locaş de cult sau aşezământ de cultură, într-o perioadă în care din fotografia unei biserici nu trebuia să se vadă crucea, singura modalitate de a recupera, pentru ştiinţa istorică, secole întregi cu excepţionale valori creştine şi spirituale era abordarea lor, mai ales, sub raport artistic.

Medievişti şi istorici de artă, nume sonore în istoriografia românească, prin strădanii deosebite, au reuşit să pună în lumină contribuţia Bisericii, ca instituţie, la păstrarea identităţii neamului şi a unităţii de credinţă a românilor, au subliniat rolul pe care marii domni mecenaţi, precum Matei Basarab, Vasile Lupu sau Constantin Brâncoveanu l-au avut în sprijinirea, adeseori financiară, a Patriarhiei ecumenice de la Constantinopol, exercitând şi un amplu patronaj cultural asupra întregii ortodoxii, sau au relevat activitatea cărturărească a unor înalţi ierarhi.

La rândul lor, distinşi profesori şi duhovnici din rândul clericilor au continuat să scoată la lumină comorile de spiritualitate create de cei ce i-au precedat întru slujirea Domnului, în ciuda „bemolului“ pe care autorităţile antedecembriste l-au pus întotdeauna aspectelor religioase.

Paginile următoare, pornind de la rezultatele muncii predecesorilor mei, mireni şi clerici, se doresc o pioasă restituire a unei imagini cât mai veridice a ceea ce a însemnat locul şi rolul Bisericii, şi în special al slujitorilor sfintelor altare în viaţa religioasă şi spirituală a neamului.

Fără a-mi propune să întocmesc un inventar al tuturor creaţiilor clericilor, m-am oprit, cu precădere, asupra aspectului cultural-religios

încercând să-i relev, pe cât posibil, direcţiile majore şi să-i surprind momentele principale de evoluţie.

Domeniul cel mai investigat până acum a fost cel al cărţii şi tiparului. De aceea, am intenţionat să lărgesc sfera cercetării şi am încercat să recreez, mai întâi, lumea clericilor trăitori între 1600-1774, să-i surprind mişcarea interioară, pe coordonate ce-i sunt specifice, şi să-i relev modificările, ce au putut fi sesizate, în planul mentalităţilor.

De asemenea, am dorit să fac o analiză, pe diferite categorii, a mănăstirilor, bisericilor şi schiturilor ctitorite de înalţi ierarhi, preoţi şi monahi, pentru a percepe mai nuanţat acest imbold pe care l-a avut dintotdeauna omul religios – acela de a înălţa, după puteri, locaşuri pentru slăvirea Dumnezeirii.

Totodată, am încercat ca prin juxtapunerea domeniilor principale în care oamenii Bisericii s-au manifestat cu râvnă, ca protectori ai culturii, dar, în acelaşi timp, şi ca vrednici şi talentaţi creatori de artă, să conturez o imagine cât mai reprezentativă pentru ceea ce a însemnat în acest interval istoric patronajul cultural al Bisericii Ortodoxe Române.

În fine, mărturisesc că am dorit să aşez la locul cuvenit componenta fundamental creştin-ortodoxă a Bisericii strămoşeşti şi să scot în evidenţă în special truda, de aleasă şi nobilă cinstire, pe care mitropoliţi, episcopi, egumeni, simpli preoţi de mir şi neştiuţi monahi au depus-o zi de zi, după ştiinţa şi priceperea fiecăruia, întru păstrarea sentimentului religios al semenilor, singurul în măsură să-i întărească şi să le menţină echilibrul lăuntric într-o vreme bântuită, adeseori, de multe şi felurite stihii.

Autoarea

CAPITOLUL I

LUMEA CLERULUI ÎNTRE ISPITE ŞI IZBĂVIRE

Religio est modus cognoscendi et colendi Deum – „Religia este modul de a cunoaşte şi de a cinsti pe Dumnezeu“ – spunea Fericitul Augustin.[1]

Viaţa omului medieval nu poate fi concepută în afara lui Dumnezeu. Pentru a-i înţelege structura psiho-afectivă, care a stat la baza tuturor actelor sale volitive, credem că este necesar să ne oprim asupra câtorva aspecte teologice, care reprezintă punctele cele mai înalte de rezistenţă a dogmei ortodoxe.[2] Transpunerea în cotidian a modelului de trăire ortodoxă, care are în centru idealul hristic, se face printr-o adaptare la scară omenească, cu tot ce implică ea, a tiparului divin.

Pentru creştin, a exista înseamnă a fi în Dumnezeu, în înţelegerea lui Dumnezeu. A nu fi, înseamnă că Dumnezeu şi-a luat faţa de la tine. Orice fapt este o manifestare a intenţiilor Celui Prea Înalt. Orice lucru are un rost providenţial.[3] Nimic nu este întâmplător. Totul este în şi din voia lui Dumnezeu, fie că este vorba de viaţa intimă a individului fie de cea politică a statului.

Dacă Biserica Catolică şi-a ordonat viaţa pe coordonatele faptei şi acţiunii exterioare ce s-au tradus într-un dinamism angajat pe deplin în planul realului istoric[4], Biserica Ortodoxă, mai interiorizată şi mult mai profundă ca trăire duhovnicească, şi-a axat învăţătura pe magnifica transfigurare a întregii

fiinţe umane prin har.[5] Harul este prezenţa cea mai vie a lui Dumnezeu în noi.[6] El reprezintă conlucrarea dintre voinţa omenească şi cea divină.

În spiritualitatea răsăriteană, starea de har nu are un sens absolut şi static. Ea este o realitate dinamică şi nuanţată care variază în funcţie de voinţa şi stăruinţa omului. Din această stare se poate cădea, dar se şi poate spori, în măsura în care omul, în întreaga lui fiinţă, aspiră la o înălţare prin credinţă, la o înduhovnicire, altfel spus la îndumnezeire. Aceasta este, în fapt, chintesenţa ortodoxiei.

Apartenenţa la ortodoxie se mărturiseşte prin botezul prin scufundare.[7] Acest rit[8], explicat de Sfântul Ioan Hrisostomos, constă în afundarea şi apoi scoaterea din apă, simbolizând coborârea în iad (moartea) şi apoi reînvierea urmându-l pe Hristos. Harul de la botez, prezenţa lucrării Sfântului Duh în noi, este personal şi inalienabil. Taina botezului devine astfel iluminare, taina naşterii fiinţei întru lumina dumnezeiască.[9]

Căci Dumnezeu este Lumină nu după Esenţă, ci după Energia sa – afirmă Sfântul Grigorie Palama (1296-1359), episcop de Salonic.[10] Comunicarea dintre Dumnezeu şi om este posibilă prin energiile divine, necreate, care ne sunt accesibile. În aceste energii, Dumnezeu se revelează întru totul.

Cel care contemplă lumina divină, contemplă taina întru Dumnezeu. Sfântul Grigorie Palama, sintetizator al întregii mistici ortodoxe, arată că pentru apostoli, martorii Schimbării la Faţă, pe muntele Taborului, Lumina nu a răsărit şi nu a înserat; ea a rămas necuprinsă şi neştiută de simţuri, deşi ea a fost contemplată de ochii lor...

Aceasta înseamnă că printr-o transformare a simţurilor lor, ucenicii Domnului au trecut de la trup la Duh. Lumina taborică nu e numai obiectul viziunii, ea îi este şi condiţie. Cel ce ia parte la energia divină devine el însuşi, într-un anume fel, Lumină; el se uneşte cu aceasta şi, împreună cu ea, vede ceea ce rămâne ascuns celorlalţi; el trece astfel dincolo de simţurile trupeşti şi de tot ce poate fi cunoscut prin raţiune.[11]

Natura comunicării dintre Dumnezeu şi om, receptată astfel de doctrina palamistă, a fost consacrată de sinoadele constantinopolitane din 1341, 1347 şi, în mod special, prin *Tomul Sinodal* din 1351.

Contemplaţia Luminii taborice şi isihasmul (*isihia* = linişte, reculegere întru pace; metodă ascetico-mistică a interiorizării şi a rugăciunii inimii, specifică ortodoxiei) sunt premisele îndumnezeirii, nu prin fire, ci prin har.

Doctrina palamistă a energiilor necreate a imprimat spiritualităţii ortodoxe o notă specifică de optimism. Ea îi oferă posibilitatea omului de a fi

„părtaş firii dumnezeieşti“. În încercarea sa de a se apropia de modelul sfânt, omul se înalţă prin rugă, iar Dumnezeu coboară venindu-i în întâmpinare, pentru a merge apoi împreună. Dacă goticul catolic simbolizează – după cum remarca un distins ierarh – efortul omului spre în sus, către un Dumnezeu mereu inaccesibil, bolta bizantină a Bisericii Ortodoxe, cu Pantocratorul coborât, e semnul unui Dumnezeu ce vine în întâmpinarea omului.[12] Impresia de accesibilitate a sacrului este exprimată şi prin credinţa, existentă în mentalitatea noastră populară, că Dumnezeu însuşi se mai plimbă, din când în când, pe pământ, însoţit, de obicei, de Sfântul Petru.

Legătura omului cu Divinitatea se realizează numai prin rugăciune. Rugăciunea este puterea care mişcă toate strădaniile omeneşti, ale întregii vieţi duhovniceşti. Este „convorbirea cu Dumnezeu care are loc în taină“.[13] Iar această convorbire, care ar trebui să fie o continuă urcare, se realizează şi ea în trepte. După Sfântul Isaac Sirul, prima este „rugăciunea de cerere“, încărcată de preocupări şi de temeri, dar şi de speranţă. Următoarea treaptă este „rugăciunea duhovnicească“, o căutare şi înălţare continuă spre Cel Prea Înalt. Cererile în plan imediat *încetează*, pentru că omul se încredinţează cu totul voinţei lui Dumnezeu. Pe cea mai înaltă treaptă, unde zbuciumul sufletesc ia sfârşit, se află rugăciunea minţii sau rugăciunea lui Iisus „care devine permanentă ca şi respiraţia sau bătăile inimii. După o perioadă prealabilă de pregătire prin asceză pentru „despătimire“, se va repeta neîncetat: „Doamne Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluieşte-mă pe mine păcătosul“ sau, şi mai simplu, se pomeneşte încontinuu numai numele lui Iisus Hristos. Metoda rugăciunii lăuntrice (a inimii) sau a minţii este cunoscută sub numele de isihasm şi aparţine tradiţiei mistice şi ascetice a Bisericii de Răsărit. În învăţătura isihastă se afirmă – că toate nevoinţele cu rugăciunea lui Iisus ar trebui să-l ducă pe practicant la vederea Luminii taborice.[14] Din păcate, cei care, după îndelungate strădanii, ajung pe culmile acestei trăiri mistico-religioase şi se împărtăşesc din bucuria prezenţei energiilor divine, dobândind harul sfinţeniei, sunt foarte puţini.

În Ţările Române, isihasmul a pătruns încă din veacul al XIV-lea, iar legăturile cu Athosul au făcut din el, ulterior, o realitate neîntreruptă a vieţii religioase călugăreşti în spaţiul carpato-dunărean. După cum remarca Răzvan Theodorescu: „Existenţa unui monahism românesc în perioada anterioară celei de a doua jumătăţi a secolului al XIV-lea, cu unele ecouri ale vieţii călugăreşti din Peninsula Balcanică, din centre de seamă, precum cel din Chalcidica (Athos), sau de mai aproape, precum cele de la Paroria şi

Kalifarevo (...), poate fi bănuită cu temei; unele modeste schituri de lemn sau chiar de piatră, a căror amintire nu s-a păstrat, putând aduna laolaltă, pe malul Dunării sau sub munte, în întinsele regiuni păduroase sau cele colinare, pe călugării care, departe de oraşe (...), îşi vor fi organizat existenţa după canoanele cinului monahal ortodox (...) înaintea apariţiei primelor mănăstiri cunoscute documentar în Moldova şi Muntenia".[15]

Deschiderea deosebită pe care trăitorii acestor meleaguri au avut-o pentru viaţa duhovnicească, şi, în special, pentru forma ei cea mai înaltă, monahismul, nu s-a datorat, nicidecum, bigotismului, şi cu atât mai puţin fanatismului religios, total străin structurii psihice româneşti, ci unei sincere şi profunde trăiri creştine.

Un călător străin, trecător prin Moldova în veacul al XVI-lea, remarca faptul că locuitorii „*au păstrat de la început până acum cu foarte mare evlavie credinţa* (subl. ns.) *sfântului Pavel*."[16]

Rafinatele dogme ortodoxe au fost „prelucrate" de mediile călugăreşti şi transmise, din generaţie în generaţie, de tradiţia vieţii de obşte şi de stareţii ce au stat în fruntea mănăstirilor. Ele au devenit astfel, accesibile tuturor celor care, venind din medii foarte diferite, se îndreptau spre sfintele lăcaşuri cu sufletele smerite şi cu nădejdea de a-şi găsi mântuirea.

Celor care băteau la poarta mănăstirii pentru a cere primirea în cinul monahal (*mono-monahos* = singur) fie fuseseră domni (ca Alexandru Lăpuşneanu), fie mari boieri (precum banul Barbu Craiovescu, devenit călugărul Pahomie la ctitoria sa de la Bistriţa sau Neagoe Săcuianu, ajuns Theodosie monahul la Mănăstirea Aninoasa, chiar de el zidită), fie, cum erau cei mai mulţi, oameni simpli, unii neştiutori de carte, ce trudiseră până atunci pe ogoare sau îşi câştigaseră existenţa din meserii sau negoţ, nu li se cerea altceva decât credinţă, smerenie şi ascultare.

Aceşti schimnici, retraşi în munţi sau în codrii adânci, cât mai departe de agitaţia vieţii lumeşti, nu ştiau, probabil, şi nu înţelegeau înaltele învăţături palamite şi nu aveau acces la subtilităţile teologice ale ortodoxiei hristocentrice. Ei îşi duceau viaţa simplu, conform tradiţiei creştine ce se ţesea de la o mănăstire la alta, de la un schit la altul.

Era suficient însă ca un Nicodim de la Tismana, întemeietorul vieţii monahale nord-dunărene, sau peste timp, întâistătători ai scaunelor mitropolitane româneşti, precum un Varlaam, Antim sau Neofit I să aibă destule cunoştinţe teologice pentru a întreţine corespondenţă pe aceste teme cu patriarhia ecumenică. Era suficient ca în mănăstirile şi schiturile risipite în

tot spaţiul extracarpatic călugări anonimi, ignoranţi în privinţa dogmei, dar cu inima şi cugetul curate, să practice, în schimb, cu fervoare posturile, aspra asceză şi rugăciunea fierbinte. Puritatea sufletului şi puterea credinţei veneau să compenseze lipsa învăţăturii teologice; iar acestea au fost suficiente pentru ca în tot Evul de Mijloc viaţa monahală din Ţara Românească şi Moldova să se desfăşoare la un autentic şi înalt nivel de trăire duhovnicească ortodoxă.

Postul, rugăciunea, smerenia şi dragostea erau virtuţi ce se cereau oricărui bun creştin. Aceste virtuţi trebuie cu atât mai mult să fie respectate de către cei care alegeau „calea îngerească" sau monahismul.[17] Dimitrie Cantemir, altminteri destul de critic la adresa contemporanilor lui, recunoaşte, în plin secol XVII, că toţi călugării păzesc cu atâta stricteţe regulile Sfântului Vasile încât ar prefera să moară „de o sută de ori decât să pună în gură vreo bucăţică de carne, chiar dacă le-ar porunci doctorul".[18]

De fapt, fără a fi încorsetată de norme rigide scrise, viaţa călugărească ortodoxă păstrează elemente din vechile Regule ale Sfinţilor Pahomie, Vasile cel Mare şi Teodor Studitul şi modele de vieţuire ce s-au transmis prin viu grai, din om în om, din generaţie în generaţie.[19]

Conform acestui model de trăire, monahul este tipul creştinului care se consacră integral. Cel care ascultă de o autentică vocaţie călugărească va găsi întotdeauna fericirea în a dărui, nu în a primi, va alege tăcerea în locul vorbirii, pătimirea în locul văicărelii, sărăcia în locul bogăţiei, liniştea şi izolarea în locul relaţiilor şi succesului, ascultarea şi smerenia în locul înălţării de sine.[20]

O viaţă austeră duceau, mai ales, călugării care se retrăgeau în sihăstrii. Chiar dacă acestea se întâlnesc şi în Ţara Românească, mai ales în zona Buzăului, preponderenţa lor pare să fi fost cu mult mai mare în Moldova. La 1644, un călător străin[21] nota că în „această ţară sunt mulţi pustnici care urmează o regulă foarte aspră de trai, locuind în ascunzătorile cele mai pierdute ale munţilor şi în peşterile râpelor, şi abia arătându-se privirii omeneşti. Ei se abţin de la mâncarea cărnii, se tot hrănesc cu legume şi purtând ciliciul, ei se mortifică prin nemâncare şi stăruiesc numai în contemplarea lucrurilor cereşti. Ei nu ştiu nimic despre neînţelegerile dintre greci şi latini, ci imitând viaţa lui Hristos şi a Sfântului Ioan Botezătorul, feriţi de orice legătură cu oamenii, se îndeletnicesc cu rugăciuni, şi în timpul zilei muncesc cu mâinile". Observaţiile sunt, după cum se vede, corecte, Paul Beké remarcând îmbinarea dintre caracterul contemplativ şi activ, dintre *ora et labora*, care a fost o trăsătură definitorie pentru monahismul românesc.

O altă notă distinctă întâlnită, mai ales în Moldova, este existenţa micilor mănăstiri care se pot vinde şi cumpăra de către mireni. Practica aceasta a fost consemnată încă din veacul al XV-lea, dar ea era valabilă şi în secolul al XVII-lea. Aşa, de exemplu, la 8 iulie 1651, jupâniţa Măriuţa a răposatului Simion Gheuca, fost mare medelnicer, dăruieşte lui Toader Palade, fiul lui Palade vistier, satul ei, Băcanii, făcut cu soţul ei, împreună cu vecinii, curţile boiereşti şi biserica din sat pentru a avea grijă de ea cât va trăi.[22]

În Ţara Românească daniile sau vânzările de ctitorii religioase sunt mai rare decât în Moldova. Totuşi, un Dumitru din Drajna vinde lui Hrizea, marele vornic, biserica din Drajna, făcută pe locul vornicului, cu tot ce este în biserică, cu icoanele „şi cu averile“ pentru 3 000 de bani.[23]

Desigur, ctitorul, cel ce-şi întrupase în piatră dragostea şi smerenia sa faţă de Dumnezeu, în speranţa iertării păcatelor şi a împăcării cu Divinitatea, trebuia să aibă grijă şi de propria-i zidire. Aşa bunăoară, la 2 mai 1700, Teodosie, mitropolitul Ţării Româneşti, ajuns la vreme de bătrâneţe, se gândea la soarta ctitoriei sale, Schitul Cetăţuia de la Râmnicu Vâlcea, considerând că „fără de om purtător de grijă – ca să-l doară inima“, schitul nu va putea dăinui căci „schimbându-se oamenii împreună cu vremurile şi obiceiurile“, lăcaşul ar putea decade.[24]

Ideea de a găsi un om inimos este mai veche în familia mitropolitului. Cu ani în urmă, în 1667 noiembrie 26, vărul său primar, Vasile, arhimandritul Mănăstirii Tismana, având mari necazuri, este obligat, pentru a face rost de bani, să vândă, prin intermediul surorilor sale, o vie ce-o avea la Cetăţeni. Ele s-au gândit că cel mai bine ar fi să o vândă rudei lor, mitropolitul Teodosie, „că-l va durea inema şi-l va pomeni pururea la sfânta şi dumnezeiasca liturgie, durându-l inema ca de al său frate“.[25]

Într-o societate eminamente masculină, mănăstirile de călugăriţe sunt puţin numeroase, iar adesea femeile care îmbracă schima monahală sunt spre apusul vieţii. Faptul pare să-l fi surprins pe P.B. Bakšić, care, trecând prin Ţara Românească, în 1640 şi prin Moldova, în 1641, remarcă, de fiecare dată că majoritatea monahiilor nu sunt decât „nişte bătrâne care nu mai sunt de nici un folos în lume“.[26]

Dar şi mulţi bărbaţi se călugăreau la o vârstă înaintată, uneori chiar în preajma morţii. Pe lângă cei, puţini numeroşi, care deţinuseră în mirenie importante dregătorii, marea majoritate o formau oamenii de stare mijlocie, precum Dobre, vătaful de grădinari domneşti, devenit călugărul Dionisie[27] sau Mihu, neguţătorul din Bucureşti, care se va numi Misail călugărul[28],

dar mai cu seamă, cei de origine modestă, despre care însă documentele nu vorbesc.

Intrarea în cinul călugăresc era percepută ca un semn că Dumnezeu însuşi te-a ales printre cei vrednici de a-i sluji Lui. O spune chiar marele ban Pârvu Craiovescu, care, lăsând la 14 aprilie 1529 Mănăstirii Tismana satul Turceni, menţionează: „Eu dar, robul stăpânului domnului Dumnezeu şi mântuitorului nostru Iisus Hristos, Pârvul ban al Craiovei, care am fost împreună într-această lume cu voi toţi, până în vremea aceasta, iar acum *m-a despărţit Dumnezeu şi m-a iubit* (subl. ns.) din mijlocul vostru şi mă desparte de această lume a vieţii deşarte şi de voi".[29]

În tradiţia spiritualităţii ortodoxe, din vremuri îndepărtate, intrarea în cinul monahal se face prin rânduiala tunderii.[30] Autorul acestei reguli călugăreşti nu este cunoscut. Elemente din ritual existau încă din timpul Sfântului Pahomie. Nichita Stethatul menţionează că în secolul al X-lea, în timpul vieţii Sfântului Simeon Noul Teolog exista în obştea sa o „ceremonie a tunderii" ocazie în care se schimba numele.

Ritualul, de o solemnitate deosebită, se desfăşoară, de obicei, seara sau noaptea şi este acelaşi pentru toţi, bărbaţi şi femei. El este însoţit de depunerea celor trei voturi monahale: castitatea, sărăcia, ascultarea şi de schimbarea numelui. Întregul ceremonial semnifică moartea omului mirean şi renaşterea lui într-o lume a cărei unică raţiune de a fi este slujirea lui Dumnezeu şi ajutorarea aproapelui.

Cei care ar fi îndemnat pe vreun călugăr să-şi părăsească mănăstirea şi rasa monahală, înfruntând astfel însăşi voinţa divină, erau pedepsiţi conform *Cărţii româneşti de învăţătură*[31], cât şi de *Îndreptarea legii*[32] cu tăierea capului. („Cela ce va scoate din mănăstire pre vreunul di ceia ce cearcă să să facă călugăr, a celuia capul să i se tae. Cela ce va îndemna pre altul să leapede rasele, capul să i se tae").

Dacă totuşi vreun călugăr, din propriul său gând, renunţa la rasa monahală, era mai întâi afurisit, iar apoi, dacă persista în această hotărâre, era socotit eretic şi putea fi pedepsit fiind predat „la giudeţul cel mirenesc să-l certe".[33]

Toată averea celui care renunţa la călugărie rămânea mănăstirii. De altfel, testarea se făcea la intrarea în mănăstire. Primirea în mănăstire putea avea loc de la vârsta de zece ani, dar dispunerea de propriile bunuri materiale se făcea după şaisprezece-şaptesprezece ani. În caz de desherenţă (lipsa urmaşilor), toată averea rămânea mănăstirii. Dacă monahul avea copii,

averea se împărţea între el şi aceştia în cote egale, partea lui revenind mănăstirii.[34]

În mănăstirile din Ţările Române traiul a fost organizat chinovitic (Sfântul Vasile fiind teoreticianul prin excelenţă, al vieţii în comun) cât şi idioritmic („de sine").

Cu toate că potrivit prerogativelor canonice mitropolitul avea dreptul să aşeze egumeni în locaşurile de cult,[35] marile mănăstiri, mai ales din Ţara Românească, au beneficiat de samovlastie, adică de dreptul soborului de a-şi alege egumenul fără amestec din partea altor autorităţi.

Chiar dacă au mai fost situaţii când domnii şi-au îngăduit să numească egumeni, Mihai Viteazul în 1596[36] şi Miron Barnovschi în 1626[37], reîntăresc soborul mănăstirii ca organ electiv. Văzând că în vremurile din urmă, toate bunele obiceiuri din trecut au fost stricate şi că prin mai multe mănăstiri sunt oameni fără frică de Dumnezeu, care s-au apucat mai mult să agonisească pentru ei decât să poarte de grijă sfintelor locaşuri, domnitorul Moldovei, Miron Barnovschi cheamă la Iaşi, la 20 septembrie, pe mitropolitul ţării, pe Anastasie, episcopul de Roman, pe Evloghie, episcopul de Rădăuţi şi pe Mitrofan, episcopul de Huşi, împreună cu tot sfatul domnesc pentru a reglementa viaţa cinului monahal.[38]

Se hotărăşte ca toate mănăstirile din ţară să fie de obşte (chinovitice) conform Sfintei Scripturi şi a învăţăturii sfintelor sinoade ecumenice. Aşadar, nici un călugăr să nu îndrăznească să spună „cesta al mieu, cesta al tău", căci în acest caz nu se mai poate vorbi de viaţă călugărească, ci de „săborul tâlhărescu". Obştea să ţină toate lucrurile în comun.

Masa se ia în comun la trapeză, mâncarea şi băutura fiind aceeaşi pentru toţi, iar egumenii şi stareţii „să nu facă (...) mâncări altele şi deosebi de cei mai săraci, ce într-un chip să mănânce şi să bea toţi, ca fraţii".[39]

Egumenul trebuie să fie ales anual de soborul mănăstirii, să fie preot şi să se poarte „fără făţărie". Dacă stareţul, care va fi ales, nu poartă de grijă mănăstirii, ci face „după samovoliia sa, în mâncări şi-n beţii şi în strunsură, unul ca acela să fie scos din stăreţie ca o oaie râioasă".[40]

Miron Barnovschi va relua unele precizări, din acest important regulament, în actul prin care reglementează viaţa monahală din ctitoria sa, Mănăstirea Hangu: „Pe care va alege săborul a fi egumen să fie preot, iar nefiind preot să nu să facă egumen".[41] (...) „La mâncare, la băutură, ce va mânca, şi ce va bea egumenul, aceea să fie la toţi călugării într-un chip".

Egumenul şi soborul puteau îngădui oamenilor „din toate limbile“ să intre în mănăstire cu excepţia ungurenilor care „nici de cum să nu-i primească a să călugări acolo“.

Pentru ca aceste norme de vieţuire să nu se uite, domnul mai hotăra ca „uricul obştii şi acestu testament de aşădzare a mănăstirii să să citească de trei ori într-un an“ şi stabilea şi când să se facă această rememorare.

În acelaşi spirit este şi actul dat de patriarhul Chiril al Constantinopolului, la cererea călugărilor de la Mănăstirea Bistriţa din Ţara Românească, de a-şi alege singuri egumenul din mijlocul lor „nu din altă parte, pentru că adesea s-a întâmplat ca venind alţii din afară să pricinuiască pagubă însemnată mănăstirii“.[42] De aceea, cel care va fi ales egumen trebuia să fie cel mai vrednic, având îndatorirea de a nu permite apariţia neînţelegerilor şi de a cultiva, în sânul obştii, frica de Dumnezeu şi evlavia. Actul interzicea, totodată, mitropolitului, sub ameninţarea blestemului nedezlegat, de a modifica hotărârea patriarhală.

Căci patriarhul, care hirotoniseşte pe mitropolit este însuşi obrazul viu şi însufleţit al lui Hristos[43], după cum domnul, care este uns de mitropolit, este fiul spiritual al acestuia.[44]

Deşi slujitorii Bisericii ar fi trebuit să fie exemplu de conduită morală, unii dintre ei se lăsau ispitiţi mai mult de firea lor omenească decât de cea duhovnicească, umblând cu înşelătorii şi minciuni. Aşa era egumenul Gligorie de la Mănăstirea Jitian care pierde în 1626, septembrie 5, procesul cu Florica, fiica lui Radu comis Corlătescu „pentru că a pârât fără dreptate şi cu zapise mincinoase“ pe care domnul Alexandru Coconul le va rupe în Divan.[45] Alţii nu ezitau să ia mită sau să aprecieze, mai mult decât se cuvenea unei feţe bisericeşti, calitatea vinurilor, cum era acel călugăr Teodor de la Mănăstirea Voroneţ, despre care ceilalţi monahi mărturiseau, în 1634, august 12, că „iaste un om beţiv şi să pritiveşte măzdii“ (mitei).[46]

În tot Evul de Mijloc, prestigiul social al preoţilor şi călugărilor era deosebit, de vreme ce, în plin veac al XVII-lea în Divanul domnesc, unde toţi cei care se adresau domnului îi vorbeau stând în genunchi, cu capul descoperit, preoţii şi călugării nu-şi scoteau comănacul şi nici nu îngenuncheau când vorbeau cu principele.[47]

Cu toate acestea, din motive pur materiale, nu arareori mănăstiri şi biserici au fost jefuite de odoare sau distruse, iar călugării ucişi şi prigoniţi. Aşa s-a întâmplat în secolul al XVI-lea sub Despot Heraclid (1561-1563) sau sub Ioan Vodă (1572-1574), dar şi în secolul al XVII-lea, când Radu

Leon, în a doua domnie, nu ezită, la sfatul grecilor – specifică cronica – să ia argintăria de la mănăstiri şi să o topească pentru a face tipsii, scări şi „şale ferecate". Şi, ca şi cum aceasta n-ar fi fost destul, „au luat şi două inele de aur cu pietre scumpe din degetele lui sfeti Nicodim, care lăcuieşte cu sfintele moaşte ale lui în Sfânta Mănăstire den Tismana".[48] Să nu uităm însă, că *Îndreptarea legii* din 1652 stipula că cel ce va fura din biserică orice lucru ce va fi sfinţit să se pedepsească cu spânzurătoarea.[49]

La abuzurile săvârşite asupra mănăstirilor de unii domnitori, se adăugau jafurile la drumul mare, făcute de tot felul de tâlhari. Aşa bunăoară, în zilele lui Radu Mihnea, nişte tâlhari au prins şi ucis, chiar în incinta mănăstirii, pe egumenul Răzbici de la Mănăstirea Menedec[50]; alţii au furat[51] de la un călugăr al Mănăstirii Tismana, pe care l-au prins şi torturat, peceţile de la hrisoavele ce se aflau asupra lui. Prădat de hoţi a fost şi popa Dragomir din satul Pârscov[52], jud. Buzău.

De aceea, pentru a preveni astfel de situaţii, domnii au scutit de dări, de-a lungul timpului, unele sate ale mănăstirilor pentru a asigura în schimb paza locaşurilor religioase: „de hoţi, să nu intre în mănăstire să ucidă călugării sau să facă altă pagubă".[53]

Locaşuri de cult şi cultură, marile mănăstiri mai puteau fi şi puncte de supraveghere şi rezistenţă în sistemul de apărare al Moldovei şi al Ţării Româneşti, conceput în spiritul doctrinei militare a unei defensive active, în condiţiile lipsei cetăţilor şi a prezenţei raialelor turceşti de-a lungul Dunării.[54]

Înşirându-se în regiunea de graniţă şi în jurul reşedinţelor domneşti, ctitoriile proprii sau reînnoite ale lui Matei Basarab, de exemplu, acopereau principalele zone strategice: sud – carpatică (mănăstirile Tismana, Arnota, Govora, Câmpulung, Brebu); dunăreană (mănăstirile Strehaia, Sadova, Brâncoveni, Drăgăneşti, Negoeşti, Slobozia, Măxineni); spre Moldova şi spre drumul care venea de acolo (mănăstirile Măxineni şi Pinu); Bucureşti (mănăstirile Căldăruşani, Plumbuita, Plătăreşti); Târgovişte (mănăstirile Câmpulung şi Brebu), aşezate pe căile de acces spre vechea capitală domnească). Aceste mănăstiri erau, în marea lor majoritate, puternic întărite[55], fapt consemnat şi de o serie de mărturii.

De asemenea, în apropierea lor se aflau puternice garnizoane de călăraşi şi de dorobanţi. Astfel, pe linia sudică se înşirau unităţile de slujitori la Strehaia, Craiova, Caracal, Ruşii de Vede, Hadivoaia, Lichireşti, Oraşul de Floci; Bucureştii şi Târgovişte erau apărate, la rândul lor, de garnizoane proprii, iar cea de la Buzău veghea la graniţa de nord-est a ţării.

Lanţul de mănăstiri domneşti întărite, din care unele aveau, nu întâmplător, hramuri de sfinţi militari[56] era completat de câteva ctitorii boiereşti[57], ridicate, neîndoielnic, din îndemnul domnului. Avem în vedere mănăstirile întărite de la Topolniţa, Polovragi şi Brebu, din regiunea submontană, mănăstirile Gura Motrului, Plăviceni şi Flămânda din preajma Dunării, majoritatea construite în anii imediat următori mănăstirilor mateine în preajma cărora se aflau.

Unele mănăstiri, ca Snagovul, de exemplu, sau Tismana, mai erau folosite şi ca locuri de recluziune. Aşa bunăoară, Cârstea Drăgoescu, mare postelnic, dăruieşte în 1688, octombrie 26, Mănăstirii Tismana vii cu case şi livezi în dealul Piteşti deoarece, căzând în urgie şi „trimiţându-mă Măria sa aici la Tismana ca să fiu la închisoare“[58], a văzut că mănăstirea are nevoie de hrană.

Efortul financiar uriaş făcut în secolele XV-XVII de domnie şi de boierime, iar în perioada următoare şi de alte categorii sociale, în zidirea de mănăstiri şi biserici şi înzestrarea lor cu întinse domenii întărite cu imunităţi, ţărani aserviţi, robi şi cu privilegii de tot felul, nu îşi are explicaţia decât în convingerea profundă şi sinceră a oamenilor că ofrandele pe care le-au adus, fiecare după putinţă, lui Dumnezeu, le vor fi de sprijin în viaţa pământeană şi de *captatio benevolentiae* la Judecata de Apoi care avea să le decidă locul în viaţa de dincolo.

Modificarea raporturilor politico-militare în bazinul mediteranean, în urma războiului otomano-veneţian (mai 1570 – martie 1573), în favoarea Sublimei Porţi, Serenissima Republică pierzând Ciprul şi acceptând să plătească o despăgubire de 300 000 de ducaţi, nu va rămâne fără ecou nici în spaţiul nord-dunărean.

Mulţi autohtoni vor lua drumul exilului spre pământuri mai ospitaliere. Unda acestei noi expansiuni a diasporei greceşti va ajunge în Ţările Române la sfârşitul veacului al XVI-lea şi în primele două, trei decenii ale secolului următor.

Pătrunderea, tot mai puternică în veacul al XVII-lea, a elementelor levantine, pe care documentele vremii le numesc cu termenul generic de „greci“, sprijinită de domnii grecofili, a dus la acapararea, în principal, a dregătoriilor care aduceau mari şi imediate venituri. De asemenea, viaţa monahală românească s-a aflat şi ea sub presiunea crescândă a aceloraşi elemente alogene care, prin mită şi prin aroganţa pe care le-o dădea conştiinţa că domnul însuşi îi sprijinea, au acaparat multe mănăstiri în ţară. Aşa rezultă

din actul domnesc dat în 1626 (februarie-iunie) de către Miron Barnovschi Mănăstirii Hlincea, prin care îi dăruia un loc domnesc din hotarul târgului Iaşi, pentru a se stabili acolo călugării scoşi de la Mănăstirea Aron Vodă, de către Radu Mihnea, care permisese aşezarea în mănăstirea aceea a călugărilor „streini veniţi din Ţara Grecească", în timp ce monahii români au fost siliţi să umble „din mănăstire în mănăstire carii pre unde au putut".[59]

Despre alungarea călugărilor români din mănăstiri de către străini vorbesc şi alte mărturii ale vremii.

Călcarea obiceiurilor ţării de către domni şi mitropoliţi, care erau „oameni strini încă nu cu lege sfântă ci cu neamul, cu limba şi cu năravurile cele rele, adică greci"[60], a determinat reacţia promptă, în 1631, a lui Leon Tomşa, apoi a lui Matei Basarab şi a urmaşului său, Constantin Şerban, care decid dezînchinarea mănăstirilor care fuseseră trecute sub autoritate străină prin „orbitoarea mită" şi înşelăciune, fără asentimentul ctitorilor. Era cazul Mănăstirilor: Tismana, Argeş, Brădet, Dealu, Glavacioc, Snagov, Mislea, Valea, Tânganu, Potoc, Rîncăciov, Menedec. Vândute şi „cârciumărite de acei streini" fuseseră şi Cozia, Bistriţa, Govora, Cotmeana, Iezerul, Gura Motrului ş.a. Rămân închinate doar mănăstirile pe care ctitorii înşişi le-au închinat fiecare unde a dorit.

Conflictul va reizbucni, de data aceasta deschis, în 1710. Întâiul stătător al scaunului mitropolitan al Ţării Româneşti era atunci Antim Ivireanul, georgian de origine, dar contopit pe deplin cu interesele neamului care l-a primit în mijlocul său.

Administratorii mănăstirilor închinate Sf. Mormânt tocmai primiseră poruncă, de la Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului, să se considere legaţi direct de Sf. Mormânt, peste Patriarhia ecumenică, şi fără a mai avea obligaţia de a pomeni la sfintele slujbe pe mitropolitul locului.

În acest scop, patriarhul Ierusalimului obţinuse de la patriarhul ecumenic Athanasie al V-lea al Constantinopolului dreptul ca în mănăstirile închinate din Moldova şi Ţara Românească să fie pomenit la slujbe numai numele lui Hrisant „şi nici un alt nume de arhiereu să nu fie rostit laolaltă cu acele, ca să nu se producă în biserici o îndoită conducere".[61]

Drept urmare, Antim Ivireanul îi scrie la 16 decembrie 1710 lui Hrisant, cel ce se urcase în scaunul patriarhal doar cu un an mai înainte, şi cu care el era prieten, că are „grele nemulţumiri ce durează de multă vreme"[62], aducând argumente şi afirmând hotărât că pretenţiile acestuia sunt o încălcare de canoane.

Înţelegând să apere cu demnitate şi fermitate drepturile mitropoliei pe care o reprezenta, Antim adresează, în acelaşi timp, o scrisoare şi patriarhului ecumenic, Athanasie, în care îi mărturiseşte despre îndrăzneala lui Hrisant şi-l întreabă, cu ironie, pe patriarhul de la Constantinopol dacă nu cumva a renunţat la prerogativele sale. Apoi continuă: „Este fireşte lucru vrednic de râs fiind împotriva legii şi a canoanelor să zică cineva că domneşte obiceiul ca patriarhul Ierusalimului să fie pomenit... şi mai de râs să zici că se găsesc în Ungrovlahia mănăstiri supuse patriarhului de Ierusalim“.[63]

Conflictul deschis acum va avea în timp repercusiuni grave asupra mitropolitului Ţării Româneşti.

Consecvent însă crezului său de libertate în demnitate, Antim stipula, în acelaşi spirit, în *Aşezământul*, prin care, peste ani, va reglementa viaţa în Mănăstirea Tuturor Sfinţilor pe care o va înălţa în Bucureşti, ca la alegerea egumenilor „să nu se pue egumen vreun om strein, cu gâlceavă, *adecă svetagoreţ, au sinait, au ierusalimlean* (subl. ns.) pentru multe pricini“.

Este cu atât mai vrednic de respect zbuciumul lui Antim în apărarea drepturilor Bisericii sale, care a protestat vehement împotriva oricărei imixtiuni care-i leza autoritatea de arhiereu al Mitropoliei Ungrovlahiei, cu cât, în Moldova vecină, mitropolitul Ghedeon îngăduise, cu supunere, controlul călugărilor greci asupra averilor mănăstireşti.

Se remarcă faptul că în acea perioadă, pe tronul Moldovei se afla grecul Nicolae Mavrocordat, prieten apropiat al lui Hrisant Notara.

În pofida acestor măsuri, influenţa călugărilor greci „care înşală chiar pe dracu“[64] nu a fost deloc benefică. Despre criza vieţii monahale cauzată de controlul străinilor care ce au „vrut ei supt putiara lor, aciia au făcut“, se vorbeşte şi în scrisoarea din 30 iulie 1700 a lui Antioh Cantemir către Sava, mitropolitul Sucevei.[65]

Unii călugări – spun mărturiile vremii – au ieşit din mănăstiri şi stau pe la ţară, pe la neamuri sau pe la curţile boiereşti, iar mănăstirile rămân fără de monahi; alţii umblă după treburile lor şi neglijează treburile obştii, astfel încât s-au „stricat cu totul podvigul călugăresc şi obiciaile ciale bune a svinţilor părinţi“. Soluţia era una şi radicală. Călugării, aflaţi în astfel de situaţii, să fie luaţi „de grumazi“ şi, cu tot ce au, să fie trimişi la mănăstirea de metanie.

Cu toate că acelaşi veac al XVII-lea a adus şi o criză a vieţii monahale, după cum am văzut, fundaţiile religioase au constituit, de-a lungul întregului ev mediu românesc, ca pretutindeni, de altfel, principalele puncte de iradiere

culturală, centre de instruire unde se formau oameni de carte iniţiaţi în tainele slovelor. Consemnarea tradiţiei şi a prezentului istoric, ca şi inovaţia culturală reprezintă tot atâtea coordonate pe care se desfăşura viaţa spirituală a mănăstirilor.

După cum arăta N. Iorga, „smeriţii călugări ori umilii preoţi de mir au dat poporului, ei singuri aproape, toată învăţătura, au înzestrat neamul cu o limbă literară, cu o literatură sfântă, cu o artă în legătură cu gustul şi cu nevoile lui, au sprijinit statul, fără să se lase a fi înghiţiţi de dânsul, au călăuzit neamul pe drumurile pământului fără a-şi desface ochii de la cer şi au ridicat mai sus toate ramurile gospodăriei româneşti – dând istoriei noastre cărturari, caligrafi, sculptori în lemn, argintari, oameni de stat, ostaşi, mucenici şi sfinţi".[66]

Să mai adăugăm aici faptul că mulţi înalţi ierarhi au îndeplinit, adeseori, misiuni diplomatice[67], uneori slujindu-şi cu loialitate domnitorul, alteori nefiind vrednici de încrederea ce li se acordase, ca acel Eftimie II, mitropolitul Ţării Româneşti (1594-1602), care a avut un rol negativ în semnarea tratatului din 20 mai 1595, de la Alba-Iulia.

Nu acelaşi lucru se poate spune despre Varlaam al Moldovei (1632-1653). După ce, ca arhimandrit al Mănăstirii Secu, a fost trimis, în 1628, de Miron Barnovschi la Moscova pentru a comanda două icoane, mai târziu, în calitate de mitropolit, va mijloci împăcarea dintre Vasile Lupu şi Matei Basarab, în 1644.[68] Tratativele au fost încununate de succes, urmând o perioadă de pace, în timpul căreia Vasile Lupu zideşte la Târgovişte Biserica Stelea, iar Matei Basarab înalţă o biserică la Soveja, în Moldova.

Ignatie Sârbu, mitropolitul Ţării Româneşti (1653-1655; 1659) este trimis de Constantin Şerban în solie, în mai 1655, în Transilvania, pentru a cere sprijin principelui Gheorghe Rákózy II, iar mai târziu va mai face un drum în Ardeal pentru a reprezenta interesele lui Mihnea al III-lea. După uciderea acestuia, se retrage la Mănăstirea Cozia, unde moare în 1662.

În Moldova contemporană, mitropolitul Ghedeon (1653-1659) este trimis la Moscova de către domnul Gheorghe Ştefan, în 1656, pentru a încheia o alianţă antiotomană cu ţarul Rusiei, Alexei Mihailovici.

Tratativele au fost mediate de patriarhul Paisie al Ierusalimului. La 17 mai 1656 se încheie primul tratat de alianţă între Moldova şi Rusia, prin care ţarul lua Moldova sub „ocrotirea" sa. Tratatul nu a avut nici o urmare în planul relaţiilor politice.

În 1684 se îndreaptă, tot spre Moscova, o solie condusă de mitropolitul Dosoftei al Moldovei (1671-1686). Domnitorul Ştefan Petriceicu îl trimisese pentru a încheia o alianţa antiotomană cu Rusia. Din cauza ciumei, Dosoftei nu a mai ajuns la Moscova, ci s-a oprit la Kiev la Lavra Pecerska, unde a aşteptat răspunsul ţarului. Solia nu s-a finalizat, iar în 1686 Dosoftei va lua drumul pribegiei.

Deşi în viaţa bisericească din Ţara Românească şi Moldova rolul precumpănitor l-a avut cinul monahal, să încercăm să conturăm câteva aspecte legate de starea *clerului de mir*. Ştirile referitoare la această categorie socială sunt şi mai parcimonioase decât cele privitoare la călugărime. Existenţa acestuia este atestată documentar în a doua jumătate a veacului al XIV-lea. Clerul de mir este amintit în hotărârea Sinodului Patriarhiei ecumenice din mai 1359, privind strămutarea lui Iachint de la Vicina în scaunul Ungrovlahiei, ca şi în actul mitropolitului grec Ieremia (cca 1393), prin care arunca anatema asupra domnului, vlădicilor, preoţilor şi credincioşilor din Moldova.[69]

Cu toate informaţiile sporadice pe care le avem pentru veacurile XIV-XVII trebuie avut în vedere faptul că în cadrul clerului monahal şi de mir persoanele se aflau pe diferite trepte de pregătire. Printre ei erau buni cunoscători ai tipicului slujbelor şi aleşi cărturari (cum au fost unii mitropoliţi ai veacului al XVII-lea), unora dintre ei domnii încredinţându-le şi importante misiuni diplomatice, după cum am arătat.

Pentru alţii, ştiinţa de carte pe care şi-o însuşeau pe la mănăstiri, iar apoi pe lângă episcopii şi mitropolie, se reducea, de obicei, la scris, citit şi învăţarea pe de rost a momentelor mai importante din slujbele Sfintelor Taine (ex. taina botezului, taina cununiei) sau din slujba de înmormântare. Cunoştinţele lor religioase se reduceau, aşadar, mai ales la ritual – căci despre înaltele înţelesuri dogmatice nici nu putea fi vorba.

Slujirea în limba slavonă, limba de cult a Bisericii noastre ortodoxe în evul de mijloc, o limbă pe care preoţii români abia o înţelegeau, a dus la sporirea dificultăţilor instruirii. De asemenea, în ambele categorii clericale se găseau şi numeroşi neştiutori de carte.

De aici, efortul pe care înalţii ierarhi de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul veacului următor îl vor depune constant pentru ridicarea nivelului cultural al preoţilor, o dată cu pătrunderea în Biserică a limbii române.

Astfel, mitropolitul Teodosie al Ţării Româneşti, în prefaţa la *Liturghia românească* din 1680, scrie că preoţii nu cunosc bine nici slujba, acest fapt

provenind şi din neînvăţătură şi din neînţelegerea limbii „care noaî jalnic şi plânsuros lucru este“.[70]

Mitropolitul Antim Ivireanul, care şi-a slujit ţara de adopţie cu talent şi dăruire, a depus stăruitoare eforturi pentru a mai risipi din ignoranţa ce pusese stăpânire pe clerul mirean. În cartea pe care a tipărit-o spre folosul preoţilor, intitulată *Învăţătură bisericească* (1710), vlădica Antim se destăinuie cu amărăciune: „Că între celelalte scârbe ce am de mă rănesc la inimă, iaste aciasta cea mai grea, dă mă întristez şi mă mâhnesc mai mult, că văz între preoţii mei atâta prostie, atâta neînvăţătură şi atâta nedumireală, cât cunosc că nu puteţi face vreun ajutoriu sau vreun folos ticăloasei turme.

Şi pentru acea multă prostie a voastră şi neştiinţă la sfânta carte, m-am îndemnat, fiind cuprins de frica dumnezeiască, a vă înştiinţa cu această mică cărticea“.[71]

În 1702, se publică la Buzău *Învăţătura preoţilor pe scurt*, în care se arată slujitorilor sfintelor altare cum trebuie săvârşite Sfintele Taine.

Ostenindu-se să tipărească tot mai multe cărţi pentru învăţătura preoţilor, Antim, ca unul ce cunoştea foarte bine delăsarea celor pe care trebuia să-i păstorească, îi avertizează, de la început, pe cei care nu ar fi fost dispuşi să-i urmeze îndemnurile: „Să nu afle niminea pricină să zică că au pierdut-o [cartea] sau au ars în casa lui, sau i-au furat-o cineva, că nu se va putea îndrepta ci să va da în rândul ţăranilor“.[72]

În plus, Antim cere în *Capete de poruncă la toată ceata bisericească* (Târgovişte, 1714) ca toţi cei ce doreau, de atunci înainte, să devină preoţi să meargă timp de „un an la episcop sau la vlădică pentru a învăţa cele necesare preoţiei; iar cel ce va fi silitor, să înveţe jumătate de an“.[73]

Sub aspectul regimului fiscal unii preoţi erau scutiţi de multe dări faţă de domnie. În secolele XV-XVI, preoţii plăteau dările împreună cu locuitorii satelor unde păstoreau, fiind iertaţi de dări numai atunci când se acordau scutiri satului în care locuiau.[74]

Secolul al XVII-lea, cu fiscalitatea lui excesivă, va aduce mari dificultăţi şi preoţilor. Până spre sfârşitul veacului, statutul multor preoţi era asimilat cu starea rumânilor. Pentru a le uşura situaţia, Alexandru Iliaş i-a iertat pe toţi preoţii de ţară şi de la oraşe de bir şi de alte dări puse asupra ţării, exceptând dijma din stupi, de gorştină, de vinărici şi birul vlădicesc; în schimb, ei „să fie numai de paza sfintelor besearici, şi în zi şi în noapte, cu bună pace“, după cum rezultă din documentul dat în Bucureşti, la 2 septembrie 1627 [1628].[75]

Dintr-o ştire din 15 iunie 1629, tot din vremea lui Alexandru Iliaş, aflăm că preoţii de la oraşe plăteau doi galbeni anual, iar diaconii un galben şi jumătate; cât priveşte „popii de la ţeară“, aceştia plăteau numai jumătate din dările celor de la oraşe.

La 22 mai 1635, Matei Basarab întărea din Brâncoveni preotului Ştefan şi fratelui său Şerban, fiii popii Ştefan din Tătuleşti, să fie în pace, şi slobozi de vecinie de către jupaniţa Călina şi fiul ei, Barbu, paharnic care „s-au pus în spinarea lor“ [...]. „Pentru că aceşti oameni mai sus spuşi [...] ei au fost nişte oameni slobozi, de umblau din sat în sat ca nişte preoţi. Şi au fost în pace şi slobozi“.[76]

O gramată a patriarhului Dositei al Ierusalimului, acordată la 1670 bisericii din Ludeşti – Dâmboviţa, a logofătului Stoica Ludescu, aminteşte ca dări plătite de preoţi, fără a le preciza cuantumul: birul popesc, haraciul şi ploconul mitropolitului.

Creşterea dărilor îi făcea pe preoţi să-şi vadă ameninţat statutul de privilegiaţi. Într-un document din 15 aprilie 1673, adresat de preoţi domnului Grigore Ghica, se spune că aceştia sunt împovăraţi de dări şi din această cauză „au început a fugi şi a să răsăpi care pre unde au putut, rămâind sfintele beserici pustii şi închise, lipsite de toată sfânta şi dumnezeiasca slujbă, murind creştinii nespovediţi şi neîndireptaţi, necuminecaţi şi neslujiţi după cum se cuvine şi se cade pravoslavii noastre“.[77]

Şerban Cantacuzino constata, la 23 iunie 1682, că preoţii erau „în rândul cu ţara“ în ceea ce priveşte dările, motiv pentru care le acordă unele scutiri, ei formând o categorie fiscală distinctă.

În *Condica vistieriei* a lui Constantin Brâncoveanu trecuţi sub termenul generic de „popii toţi“, aceştia sunt împărţiţi în trei eparhii: popii mitropolitului, popii episcopului de Râmnic şi popii episcopului de Buzău şi erau supuşi la numeroase dări.[78]

La 27 aprilie 1714, Ştefan Cantacuzino iartă preoţilor dările către domnie, rămânând doar cele către mitropolit şi episcopi. Câteva zile mai târziu, la 4 mai 1714, acelaşi domn îi scuteşte şi de darea văcăritului, la care preoţii şi mănăstirile fuseseră impuse cu un an mai înainte.

Ameninţarea aceasta reală, de a-şi pierde libertatea şi statutul de privilegiaţi, trebuie să fi creat o reacţie de rezistenţă, pe care o bănuim mai puternică în Moldova, de unde ne-au rămas informaţii mai bogate, din care rezultă că domnia a trebuit să acorde, în mod repetat, scutiri de dări pentru preoţi. Căci „preoţii noştri moldoveni, nu de multă vreme sunt supuşi la

toate dările grele şi de ocară şi preoţi fiind dau darea mirenească şi pentru a fi în pace, nu este de ajuns numai că-şi plătesc ei capul, ci şi pentru alţi mireni li se pradă agoniseala lor. Şi din pricina vieţii lor nevoiaşe şi sărace, unii îşi leapădă preoţia lor şi fug în ţări străine ca făcătorii de rele şi sfintele biserici rămân fără preoţi şi oamenii mor fără împărtăşanie şi fără spovedanie".[79] Din documentele pe care le avem se poate constata că în cadrul clerului de mir, cel puţin pentru Moldova, existau mai multe categorii care se diferenţiau între ele prin privilegii (în special scutiri de dări). Primii ar fi preoţii şi diaconii de la toate bisericile din Iaşi care beneficiază de mai multe scutiri succesive, de la Petru Şchiopul (1585, februarie 13)[80]; Miron Barnovschi (1626, august 28)[81]; Moise Movilă (1633, septembrie 9)[82] şi Vasile Lupu (1634, iulie 8).[83] Apoi, erau preoţii de la bisericile domneşti din toată ţara[84] după cum rezultă din hrisovul lui Alexandru Iliaş, din 1632, iulie 8, dat din Iaşi, prin care scuteşte pe preoţii din Moldova de toate dările, în afară de darea steagului domniei, de care nu sunt scutiţi decât preoţii de la bisericile domneşti.[85] Urmau, după aceea, toţi ceilalţi preoţi de mir din târguri şi sate. Aceste privilegii erau acordate slujitorilor altarelor, pentru că ei nu trăiesc „din altă agoniseală", meserie sau comerţ „ci se hrănesc numai de la sfânta biserică".[86]

În schimbul acestor danii, preoţii de mir erau datori să se roage lui Dumnezeu, în biserici, dimineaţa, la amiază şi seara, pentru oaste şi pentru pacea întregii ţări.[87]

Dacă însă preoţii nu ar fi respectat pravila bisericească şi nu ar fi ţinut deschise tot timpul bisericile, după sfânta rânduială, să fie anatemizaţi.[88]

Clerul de mir nu a avut, după cum am arătat, cultura cinului monahal, din rândul căruia se alegeau înalţii ierarhi ai Bisericii române. Savantele probleme de dogmă, în care, în veacul al XVII-lea, mitropoliţi ca Varlaam şi Dosoftei excelau, după cum o dovedesc strădaniile lor cărturăreşti, erau departe de cunoştinţele teologice ale unui preot de ţară.

Deşi se foloseau cărţi de cult şi se slujea în limba slavonă, puţini erau cei care înţelegeau ce se citea.[89] Chiar dacă, la nivel popular, cunoştinţele religioase erau sintetizate doar de rugăciunea *Tatăl Nostru* şi sfânta cruce, pe care şi-o făceau cu mare evlavie, stăruinţa lor în credinţa ortodoxă a rămas nestrămutată. Şi acest lucru a fost esenţial.

Pravilele din secolul al XVII-lea stipulează câteva norme privitoare la viaţa şi conduita morală a preoţilor. Aşa, de exemplu, se stabilea că vârsta

la care cineva putea fi hirotonit ca preot era de treizeci de ani; diacon, la douăzeci şi cinci, ipodiacon, la douăzeci şi cântăreţ, la optsprezece.[90]

În ierarhia ecleziastică, cinstea cea mai înaltă revine arhiereului care este „în locul lui Hristos şi capul trupului besearecii".[91] De aceea, preoţii şi diaconii îi sunt datori cu smerită ascultare pentru „că aceştia de la arhiereu iau darul".

Arhiereii să nu ia bani pentru hirotonire căci „cei ce vând darul duhului sfânt pre galbeni" o fac pentru iubire de arginţi şi astfel îl vând pentru a doua oară pe Hristos.[92] De asemenea, nici preoţii să nu ia bani pentru cumine-cătură, căci nepreţuitul trup şi sânge ale lui Iisus Hristos nu sunt de vânzare, ci sunt daruri dumnezeieşti. Culpa se pedepsea cu pierderea preoţiei. În cadrul comunităţii unde trăia, preotul a cărui slujbă „iaste numai să slu-jească împăratului şi marelui arhiereu, domnului nostru Iisus Hristos"[93] trebuia să fie model de conduită morală. Încălcarea ei atrăgea, după caz, caterisirea sau afurisirea.

Cu scoaterea din preoţie se pedepseau feţele bisericeşti care proferau injurii la adresa arhiereului (pentru insulte aduse altui preot sau diacon, cel vinovat era afurisit)[94]; cei care erau proprietari de cârciumi („şi cliricul să n-aibă prăvălie de vânzare de vin, care să chiamă prost cârciumă")[95] aveau doar dreptul legal de a da cu chirie astfel de localuri; cei care furau, jurau strâmb, duceau o viaţă desfrânată[96], erau alcoolici şi jucau table, zaruri („coinace") şi arşice („harjeţile")[97] sau se îndeletniceau cu vrăjitoria.[98]

Cu afurisenia se pedepsea clericul care frecventa cârciumile (făcea excepţie cel care se afla în călătorie şi nu avea unde să fie găzduit). De asemenea, legiuitorul mai prevăzuse, pentru vini mai mici, suspendarea pe termen determinat de la slujirea altarului. Astfel, preotul care mergea la vânătoare „să fie lipsit trei luni de popia lui"[99], iar cel care oficia liturghia în stare de ebrietate era suspendat pe o perioadă ce varia, după caz, de la douăzeci la patruzeci de zile.[100]

Tipologia umană este atât de diversă încât, în mod cert, au existat şi persoane care erau departe de puritatea morală ce se cerea unui preot. Informaţiile de care dispunem, deşi laconice, ne fac să bănuim, că în acel sublim şi paradoxal veac al XVII-lea, cinul preoţesc traversa şi el o perioadă de criză. O spune însuşi domnul Moldovei, Alexandru Iliaş, în 1632, iulie 8: „Şi cinul preoţesc – glăsuieşte hrisovul domnesc – se calcă în picioare de către mireni şi *oameni fără darul preoţiei* (subl. ns.) căci nu se cunosc preoţii a fi mai bine sau cu ceva mai presus decât mirenii, ci mai

vârtos cu mult mai rea şi mai de ocară le este preoţilor preoţia decât mirenilor mirenia. Şi ceea ce înaintea lui Dumnezeu este de cinste, aceea în ţara noastră e de ocară şi se află fapte mai fără credinţă şi mai nelegiuite la creştinii noştri decât la oamenii necredincioşi şi păgâni şi nu poate să fie acest lucru fără pedeapsă de la Dumnezeu".[101]

Paul de Alep, care peste douăzeci de ani vizita şi el Moldova, făcea o distincţie, pe care noi o considerăm exagerată şi subiectivă, între preoţii din Ţara Românească şi cei din Moldova. Dacă primii erau elogiaţi „pentru evlavia şi cumpătarea lor", ceilalţi îl îngrozeau de-a dreptul: „Noi am văzut la ei un lucru de care să ne ferească Dumnezeu; preoţii lor erau şefi de bandă (...). Ei sunt cei dintâi care îşi încep ziua la crâşmă".[102]

În pofida acestor reproşuri, ce indică carenţele unor exponenţi ai acestei categorii sociale, care în ochii oamenilor ar fi trebuit să întruchipeze perfecţiunea, lor, clericilor, le-a revenit misiunea de a fi alături de enoriaşi în toate momentele majore ale trecerii prin viaţă, de la naştere şi până la moarte.

În ciuda lipsurilor pe care le-am marcat aici, atât cât ne-a permis materialul documentar, aceşti preoţi au reuşit să dea şi să menţină coeziunea sufletească a colectivităţilor pe care le-au păstorit. În aceste comunităţi, pilonul de rezistenţă, de la ţăran la domn, l-a constituit spiritul creştin, frust şi echilibrat, fără bigotism exagerat şi fanatism religios. De aici, necesitatea acestor oameni de a se înconjura de sacramente, de la icoana ce ordona spaţiul interior până la moaştele de sfinţi care le protejau oraşul: Sfântul Ioan cel Nou la Suceava[103], Sfânta Filofteia[104] la Curtea de Argeş, Sfânta Parascheva la Iaşi. Cei care îşi puteau permite, aduceau moaşte şi în propriile ctitorii, precum Craioveştii, care au adus din Serbia, la Mănăstirea Bistriţa, pe Sfântul Grigore Decapolitul sau Alexandru Lăpuşneanu care în 1560[105] primeşte de la Mănăstirea Vatoped, de la Sfântul Munte, fragmente de moaşte de la Sfântul Grigore Bogoslavul, Ioan Zlataust şi Sfânta Ana, pe care le-a depus la mănăstirea sa de la Slatina.

Primul, din şirul celor şapte păcate de moarte stipulate şi în pravilă este „lepădarea de lege".[106] Ştiri despre trecerea de la ortodoxie la alte confesiuni sau religii, ce se interferează în acest spaţiu de interculturaţie, care este pământul românesc, sunt puţine, fenomenul în sine nefiind semnificativ. Motivaţiile sunt de ordin personal. Dacă într-o Moldovă, aflată la începuturile ei statale, Biserica încă nu-şi căpătase deplina structură organizatorică, trecerea la catolicism a doamnei Margareta[107], mama lui Petru I Muşat, e doar un fapt înregistrat, convertirea la aceeaşi credinţă a unui domn în plin secol

al XVII-lea se făcea în taină. Radu Mihnea – ne spune confesorul său, franciscanul Paolo Bonnici de Malta: „a murit catolic, spovedit şi împărtăşit de mine, în secret de toţi slujitorii Curţii sale".[108] Faptul nu ar trebui să fie atât de surprinzător, dacă avem în vedere tradiţia catolică a Mihneştilor ce-şi aveau începuturile cu acea Ecaterina Salvarasi, doamna lui Alexandru II Mircea.

Cele două treceri la islamism din veacul al XVI-lea, a lui Iliaş, fiul lui Petru Rareş, şi a lui Mihnea Turcitul, umpleau încă de indignare, peste un secol, pe Grigore Ureche şi Miron Costin. Iliaş care pe „din afară se vede pom înflorit, iară dinlăuntru lac împuţit", înconjurându-se de un anturaj de tineri turci, „cu care zioa petrecea şi să dezmierda, iar noaptea cu turcoaie curvind, din obiceiurile creştineşti s-au depărtat".[109] Mai apoi, „umplându-l Satana de învăţătura lui", a renunţat la domnie, s-a dus la Poartă unde s-a turcit, primind numele de Mehmed; ulterior, va ajunge beg de Silistra.

Prin reacţie, Ştefan Rareş, pentru a „stinge numele cel rău" al fratelui său, a trecut la adevărate persecuţii religioase, obligând pe cei de altă credinţă sau să treacă la ortodoxie sau să părăsească ţara.

În ceea ce-l priveşte pe Mihnea Turcitul, chemat la Istanbul, se vede ameninţat cu surghiunul, pe care-l mai cunoscuse la Rhodos şi la Tripoli: pentru a evita repetarea unei experienţe nefericite, alege calea renegării religiei creştine. Va duce o existenţă anostă la Nicopole şi la Silistra, părăsit de întreaga familie.[110]

Erau însă şi situaţii când românii au fost trecuţi cu sila la islamism. Este vorba de cei pe care gazii din Silistra îi răpeau, în raidurile pe care le făceau, trecând Dunărea, în Ţara Românească şi Moldova.[111] Dar, tot din veacul al XVII-lea ne-a parvenit şi un document din care aflăm că un om de încredere al lui Eustratie Leurdeanul, vistiernicul, de teamă că va fi omorât, fuge la Poartă unde trece la islamism, primind numele de Ali. Acolo se căsătoreşte cu Ayşe, pe care o pune să-şi vândă casa, bijuteriile şi toate bunurile care au însumat şaptesprezece pungi şi jumătate. Apoi, cu toţi aceşti bani, fuge singur în Moldova, unde abjură islamismul, revenind la creştinism.[112]

Interesant este şi actul din decembrie 1631, prin care Apostol, fiul lui Iane banul cel bătrân, care se turcise sub numele Curt Salam ceauş, închină egumenului Tanasie de la Sfânta Mănăstire Troiţa din Bucureşti, ţigănia din Ţara Românească ce fusese a tatălui său. Venind în ţară cu Leon Vodă, proaspătul turcit încearcă să intre în stăpânirea ţiganilor. Prezentându-se la judecată, Divanul hotărăşte ca el *să nu mai aibă „treabă cu ţigănia şi nici*

să ţie moşii în ţară pentru că a ieşit din lege afară“ (subl. ns.). Deoarece Iane banul nu a mai avut alţi urmaşi, se decide ca ţigănia să fie dăruită drept pomană mănăstirii.[113]

Tot din secolul al XVII-lea ne-au parvenit alte câteva documente care surprind un aspect deosebit: convertirea la ortodoxie a unor supuşi de alt rit sau de altă „lege“.

În martie 1631, Lazăr judeţul şi cei doisprezece pârgari din Târgovişte întăresc o vie pe Valea lui Voievod lui Gheorghe neguţătorul „care a fost armean şi s-a botezat în legea creştină“.[114]

Un comandant de mercenari, Gheorghe căpitanul de unguri, este dăruit de Matei Vodă cu satul Stăneşti, judeţul Teleorman, „pentru slujbă dreaptă şi credincioasă pe care a slujit-o domniei mele şi ţării, unde a fost treaba şi porunca domniei mele şi am făcut domnia mea şi pomană de l-am botezat şi a venit din întuneric la lumină, la legea creştină“[115], iar pe Tănase, al doilea portar, „om străin din altă ţară, şi de legea evreiască (...) l-am botezat, l-am scos de la întuneric la lumină în legea creştină (...) şi l-am şi cununat domnia mea“, Matei Basarab dăruindu-l, la 2 iunie 1646 şi cu Siliştea Ueşti, din judeţul Teleorman.[116] Despre acest portar vorbeşte şi Paul de Alep care l-a cunoscut şi care notează că ajunsese „un creştin dintre cei mai habotnici“.[117]

Aceeaşi fervoare a neofitismului este remarcată, de acelaşi călător, şi la un ienicer din Konya care venise în Moldova, se însurase şi trecuse la creştinism. Naş i-a fost hatmanul Gheorghe Coci, fratele domnului Vasile Lupu. „Credinţa şi râvna sa la rugăciuni nu se întâlneau la nici unul dintre noi“[118], remarca prelatul sirian.

Un alt exemplu de convertire întâlnim şi mai târziu, într-un document dat în Iaşi, la 25 martie 1704, prin care Panaite ţiganul şi soţia lui, Safta, se vând hatmanului Lupu ca să-i fie robi pentru că ei nu au avut stăpâni, iar Panaite a fost turc şi s-a botezat, iar nevasta lui a fost „ruscă din Ţara Leşească“.[119]

Situat între Orient şi Occident, spaţiul românesc a fost o zonă de interculturaţie şi bună convieţuire între diferite etnii. Ceea ce trebuie însă subliniat, în mod cu totul deosebit, deoarece socot că este o trăsătură psihică fundamentală a societăţii româneşti, este toleranţa religioasă, cu totul deosebită, în intervalul studiat.

Mărturiile călătorilor străini, veniţi din spaţii şi în epoci diferite sau cele ale unor domni pământeni sunt într-o rară şi perfectă consonanţă. La 1541, Georg Reicherstorffer nota că în Moldova trăiesc felurite neamuri şi seminţii, cum ar fi ruteni, polonezi, sârbi, armeni, bulgari, tătari, saşi, „fără ca din

cauza deosebirilor de dogme să se certe între ei". Fiecare naţiune se slujeşte de legile şi obiceiurile ei după cum îi este voia. Tot aşa şi călugării creştini se bucură de toată libertatea.[120] O libertate pe care, exact peste o sută de ani, în 1641, o constata şi P.B. Bakšić, care o consideră însă excesivă, deoarece misionarii catolici, ajungând aici şi nemaiîntâlnind nici un fel de constrângere, părăsesc rigorile ritului catolic, trecând la cel ortodox, deoarece „aproape toţi trăiesc cu o anumită libertate de conştiinţă".[121]

Această libertate a unei societăţi care nu a fost inhibată de Inchiziţie şi de reglementări religioase severe şi care s-a condus doar după normele tradiţiei era o ispită şi o atracţie pentru călugării veniţi din sfera catolicismului, obişnuiţi cu reguli şi regimuri foarte restrictive. Ispita era atât de mare, încât unii din ei reuşesc să-şi exaspereze confraţii. Aşa bunăoară, părintele Giovenale Falco (comisar franciscan pentru misionarii din Ţara Românească) nu mai purta nici rasă, nici funie la brâu şi nici tonsură. Când s-a dus la domn să ceară ceva milostenii, s-a dus îmbrăcat „în port românesc", în locurile publice umbla într-o trăsură în care erau aşezate covoare pompoase. Mai mult, la Târgovişte „părintele se purta în aşa fel încât făcea din mănăstire tavernă şi cârciumă cu cântece şi ţambale, ca acelea ce obişnuiesc să se facă fără ruşine în ospătăriile de acolo". Când călugărul minorit Silverio Pilotti îi face amarnice reproşuri, spunându-i că se poartă ca un franciscan ticălos, apostat şi eretic, atunci: „Acesta îmbătat de vin şi de mânie, *aşa cum era îmbrăcat în port românesc* (subl. ns.) şi-a pus patrafirul şi m-a excomunicat printr-un canon cuprins în regula noastră, potrivit căruia, dacă cineva aduce ocări superiorului său, va fi supus excomunicării aceluiaşi părinte".[122]

La 1700, solul polon Rafael Leszynski, discutând cu domnul Moldovei despre franciscani şi iezuiţi, remarcă faptul că acesta a manifestat o mare bunăvoinţă, dar a cerut reciprocitate: „ca şi în Polonia să fie respectat ritualul grecesc al credinţei sale".[123]

Toate aceste mărturii ale unor străini sunt confirmate şi de Dimitrie Cantemir. În ţara lui, în afară de moldoveni mai locuiau albanezi, sârbi, bulgari, polonezi, cazaci, ruşi, unguri, nemţi, armeni, evrei şi „ţigani puioşi".

Toţi se bucură de liberul exerciţiu al credinţei lor, inclusiv evreii „care pot avea oriunde sinagogi, dar de lemn nu din piatră".[124]

Aşadar, putem considera că în societatea românească a veacurilor XVI-XVII, sentimentul religios, puternic în fiecare om, nu va atinge niciodată cote paroxistice, ca în Occident sau în lumea slavă. Mai mult, pe tot palierul

social se înregistrează, în general, o extraordinară toleranţă faţă de cei de alte confesiuni (lucru remarcat – cum am văzut – cu mirare de străini). Faptul capătă valenţe cu totul deosebite dacă avem în vedere că în aceeaşi perioadă a secolelor XVI-XVII, Europa Occidentală şi Centrală era sfâşiată de războaie drapate în haine confesionale.

* * *

„Vă îndemnăm pe toţi de obşte, în toate sărbătorile şi duminicile să mergeţi la besearică, cu mare cu mic fămei, copii, feate, flăcăi, să ascultaţi sfânta liturghie; *la care dracul are mare silinţe asupra neamului creştinesc* ca să-l depărteze de la această sfântă casă. [...] Şi, după ce ne veade depărtându-ne de sfânta besearică, *atunci să bucură*, să aibă câştig. Şi iată că, din Mării Sale lui Vodă şi a Preasfinţii Sale părintelui episcopul, *vă dăm poruncă voao*, tuturor lăcuitorilor, să căutaţi în toate sărbătorile şi în toate duminecile *să meargeţi la besearică*, cu fămeile şi cu copii[i] voştri, să ascultaţi sfânta liturghie, şi să nu aşteptaţi să bată toaca să meargeţi la liturghie, ce şi la utrenie.

Şi la acestea eşti purtători de grijă Molitfa Ta, preote, cene nu te va asculta şi nu va păzi besearica, să-l dai în mâna căpitanului plăşii dând în scris pricina lui, şi dumnealui căpitanul să-l trimită aicea, pe un slujitoriu, să-şi ia căzuta pedeapse.

Şi tu, pârcălabe, să cauţi *să faci un jug la besearică* şi să o şi îngrădeşti foarte bine şi cu cuviinţă, şi *cene nu va mearge să asculte sfânta liturghie, i să dă preotului la mână, să aibă voe şi puteare să-l pue în jug*; iar cene nu-ţi să va supune după porunca noastră, să aibă a-l da în mâna căpitanului să-l aducă aicea, şi să-şi ia mai mare pedeapsă.

Şi asupra acestor juguri să fii bumbaşir vătăşelul ce iaste orânduit la acel sat, – să fie dator să ne arate la care sat s-au făcut jug şi la care nu s-au făcut".[125]

Citind porunca aceasta, fără precedent, a domnitorului Alexandru Ipsilanti către preoţii de mir, te întrebi ce ţară creştină poate fi aceea în care enoriaşii nu merg la biserică? Ce popor poate fi acela care trebuie să aleagă între participarea la sfânta liturghie sau legarea la jugul infamiei, spre a fi supus oprobriului public.

Porunca domnească pare desprinsă, mai degrabă, dintr-o piesă suprarealistă decât pornită din gândul bun şi luminat al celui care stătea pe tronul Ţării Româneşti.

Paradoxală ţară! Paradoxal popor! – s-ar putea spune, nu fără temei.

Paradoxal veac, am adăuga, dacă privim în scurgerea lui istorică acest interval, 1700-1800. Deschis în spirit sub semnul modernismului central european, va bascula violent, după prăbuşirea Brâncovenilor şi a Cantacuzinilor, spre un orientalism din care pierise strălucirea de altă dată, predominând mai cu seamă corupţia, turpitudinea şi cupiditatea.

Diavolul, amintit mai sus, pare să se fi instalat confortabil şi durabil în societatea românească a secolului al XVIII-lea, etalându-şi cu voluptate numeroasele şi hidoasele lui feţe.

Dacă în Occident mişcarea raţionalistă a luminilor, iar apoi revoluţia franceză vor răscoli până în străfunduri conştiinţele oamenilor şi structurile politico-sociale ale unui stat prea rigid pentru a mai putea fi reformat altfel decât prin distrugerea lui până în temelie şi refacerea lui pe alte baze, aici, în Orientul Europei transformările sunt lente şi insidioase.

Pătrunderea ideilor luministe în Ţările Române, ce se poate constata la nivelul elitelor culturale, este însoţită viguros la nivelul elitei clericale de o întoarcere spre Dumnezeu prin reînnoirea mişcării isihaste.

În acest veac al XVIII-lea, întregul continent, de la Paris la Moscova, de la Varşovia la Bucureşti, a fost devastat şi stăpânit de războaie şi de cortegiile de suferinţe care le însoţesc.

Ţara Românească şi Moldova, devenite mize politice şi teren de confruntare militară între cele trei imperii vecine absolutiste: otoman, habsburgic şi ţarist, sunt însângerate de seria neagră a războaielor din 1710-1711, 1716-1718, 1736-1739, 1768-1774, 1787-1791. Pierderilor umane şi materiale li se alătură pierderile teritoriale. Soarta schimbătoare a războaielor a făcut ca Oltenia să fie temporar sub stăpânire habsburgică (1718-1739). În Moldova situaţia va fi şi mai dramatică. În 1715, turcii transformă Hotinul în raia, în timp ce austriecii, prin şantaj şi profitând de corupţia unor înalţi dregători otomani, vor anexa, fără nici un drept, Bucovina, în 1775.

Iniţial, habsburgii intenţionau să reocupe Oltenia, dar Iosif al II-lea (1780-1790), asociat mai înainte la domnie de mama sa, Maria Tereza, a făcut o călătorie incognito pe valea Oltului şi a raportat despre sărăcia provinciei. În acelaşi timp, colonelul Carol Enzenberg evalua nordul Moldovei la circa 21 000 000 florini.[126]

La sfârşitul lunii decembrie, din anul 1774, ambasadorul austriac la Constantinopol, baronul F.M. Thugut, raporta cancelarului Kaunitz că domnul Moldovei, Grigore III Ghica (1774-1777), protestase vehement la

Poartă împotriva anexării Bucovinei de către Imperiul habsburgic, arătând că acesta nu poate invoca nici un fel de drept istoric şi că gestul este inamical din partea Vienei.

Cu toate acestea, la 7 mai 1775 se semna la Istanbul Convenţia austro-otomană care, în patru puncte, stipula alipirea Bucovinei (cu Siretul, Suceava şi Putna) la Imperiul habsburgic. Acest act era completat, la 12 mai 1776 de o notă explicativă, semnată tot la Istanbul, în baza căreia frontiera dintre Moldova şi Imperiul habsburgic era fixată pe râul Suceava, la confluenţa lui cu Siretul.

Între timp, generalul Gabriel Splény, comandantul trupelor de ocupaţie, lansase o proclamaţie către noii supuşi ai împărătesei de la Viena, în care se spunea: „Această bucată de loc a Moldovei, pe unde s-a pus hotar şi semne, împărăteşti pajure, este în stăpânirea împărăţiilor sale, crăiasa apostolică Maria Tereza şi împărăţia sa, Iosif Secundul. Şi de acum înainte orice poruncă de la Poarta otomană ori de la Divan (Iaşi), nimeni să nu cuteze a asculta, ci toate poruncile vor veni de la măria sa baron Splény şi a oamenilor Măriei Sale".[127]

În schimb, pentru atitudinea sa curajoasă în apărarea integrităţii teritoriale a Moldovei, Grigore III Ghica va plăti cu viaţa. În seara zilei de 1 octombrie 1777, când generalul comandant austriac dădea, în noua sa reşedinţă din Cernăuţi, o mare recepţie, în palatul de la Iaşi, domnitorul Grigore III Ghica era decapitat de către un emisar al sultanului.[128]

Starea de cvasibeligeranţă, ce se constată în secolul XVIII, a indus în rândul populaţiei, cum era şi firesc, un puternic sentiment de spaimă, de teroare, fiecare încercând să se salveze din această situaţie disperată. Ca de atâtea ori în istorie, oamenii plecau în băjenie, refugiindu-se spre zone sau locuri mai ferite din calea răutăţilor.

Emoţia unor astfel de trăiri este foarte bine surprinsă în însemnările aflate pe o carte. Astfel, în august 1739, cineva nota pe o carte că se afla „în băjenie" la Mănăstirea Secu, când au luat moscalii Hotinul.[129] Autorul unei alte însemnări consemna: „fiind vreme de răzmeriţă, am fost fugar pen munţi şi pen văi", iar un altul, referindu-se, în 1771, tot la războiul ruso-turc din 1769-1774, ca şi cel dinaintea sa, scria în grabă că „am iscălit când eram în lăzaret fugit de răzmeriţă, când se bătea muscalii cu turcii". În acelaşi an, popa Ion Spanţov nota că a fugit, din cauza războiului (1771), în ţara turcească.

La marile suferinţe provocate de nesfârşitele incursiuni armate ale celor trei imperii vecine, ce s-au înfruntat pe pământ românesc, s-au adăugat

foametea, bolile felurite, precum febra tifoidă, tifosul exantematic, dizenteria, malaria, scorbutul, apoi epidemiile de ciumă, invaziile de lăcuste sau calamităţile naturale: inundaţii, secetă, cutremure.

Astfel, în 1718, spune cronica lui Pseudo-Amiras, „au fost foamete în Moldova şi în Ţara Muntenească şi s-au răsipit ţara fugind oamenii unde or putia ca să găsească pită. Şi s-au făcut scumpete mari că nici un fel de roadă, nemica s-au făcut, nefiind ploae toată vara. Şi mulţi den sărăcime, carii nu avia făină, mânca rădăcină de papură şi alerga pe drumuri, cerându pită ca să-şi scoată viaţa lor“.[130]

După foamete, Dumnezeu „trimis-au într-acea vară la Moldova boală de ciumă. Şi au ţinut şase luni şi au murit mulţi oameni. Şi câţi scăpase den foamete, au murit de ciumă şi aceasta (cum poate pricepe fieştecare înţăleptu) iaste ca să nu să mândrească omul, câtu-i de mare, ca să-şi aducă aminte că iaste prav şi cenuşă şi viarme, iar nu om“.[131]

Apoi, „den pricina cătanelor au fugit oamenii şi s-au dus într-alte ţări şi mai depărtate şi mulţi nu s-au mai întorsu; şi mulţi den pricina foametii s-au sărăcit şi de ciumă au murit şi în robiia tătarilor au căzut şi s-au slăbit ţara“.[132]

În 1729, mulţi locuitori ai Moldovei s-au îmbolnăvit de friguri.[133] În acelaşi an reizbucneşte epidemia de ciumă şi în Moldova, şi în Ţara Românească. După unele rapoarte diplomatice olandeze de la Constantinopol, domnitorul Nicolae Mavrocordat şi-a găsit moartea la Bucureşti, la 3 septembrie 1730, tocmai din cauza acestei boli.[134]

În perioada războiului turco-ruso-austriac din 1736-1739, epidemia de ciumă reizbucneşte cu violenţă şi este foarte repede răspândită de oştile care invadaseră principatul muntean şi fuseseră infectate cu acest microb. Molima, despre care Constantin Dapontes, în lucrarea sa, *Ephemeride*, ne oferă date amănunţite, va bântui cu furie şi în 1738. Aflând de unele practici „diavoleşti“ şi „vrăjitoreşti“ folosite la sate de ţărani sau chiar de boiernaşi, Constantin Mavrocordat porunceşte tuturor căpitanilor şi pârcălabilor de judeţe şi sate să împiedice astfel de manifestări necreştineşti şi să pedepsească aspru pe cei vinovaţi de asemenea „răutăţi“, iar preoţii ce se vor dovedi complici să fie deferiţi tribunalelor ecleziastice.[135]

Pentru tratarea celor bolnavi de ciumă, Grigore II Ghica începe să înalţe, în Bucureşti, la 1735, lângă biserica sa de la Pantelimon, un spital închinat Sfântului Visarion, „vindecătorul de molimi“, spital ce va fi terminat abia în 1750.

Epidemia va reveni şi va bântui endemic în Principatele Dunărene şi între 1758-1761 şi 1770-1773.

După ciumă, peste Ţările Române se vor abate pustietoarele invazii de lăcuste din anii 1746-1749. Astfel, un Atanasie monah notează ca „să să ştie de când au venit lăcuste în Ţara Românească în luna lui iuni 16, leat 7254 [=1746]. Şi era domnul Io Constandin Nicolae [= Macrocordat] ... iar din cauza scumpetei era baniţa de mălai taleri 1 şi de grâu taleri 1 pol [= jumătate].[136]

Pentru a mai potoli furia devastatoare a acestor insecte, domnitorul Ţării Româneşti, Constantin Mavrocordat, îl invită la 2 iulie 1747 pe patriarhul Antiohiei, Silvestru, aflat în vizită canonică în Principatul Dunărean, să se roage, la slujba oficiată în biserica din Urziceni, pentru încetarea prăpădului făcut de lăcuste.[137]

Şi în alte biserici din ţară se fac slujbe şi se înalţă rugăciuni pentru îndepărtarea calamităţilor de tot felul.

Pe lângă aceşti factori care au supus populaţia la numeroase traume fizice şi psihice, o modificare majoră s-a produs la nivel social şi moral prin noul statut politic al domnilor fanarioţi. Aceştia ocupau acum tronurile de la Bucureşti şi Iaşi, în urma unor adevărate licitaţii, fiind numiţi direct de Poartă ca nişte simpli funcţionari ai sultanului. Străini de ţară şi de poporul peste care stăpâneau, ştiind că nu vor sta mult timp în scaunul domniei, nu erau preocupaţi decât de promovarea rapidă şi cât mai profitabilă a propriilor interese şi de afacerile acoliţilor lor.

De aceea, în timpul domniilor fanariote se constată o adevărată disoluţie morală la nivelul clasei dominante. Penetrarea viguroasă a grecilor în posturile cele mai importante şi mai bănoase, scoaterea la mezat a tronurilor şi a dregătoriilor, parvenirea prin orice mijloace la situaţii sociale şi materiale convenabile au generat o adevărată luptă între boierimea autohtonă, care se vedea înlăturată de la conducerea ţării, şi elementele levantine, puse pe o căpătuială cât mai rapidă şi mai consistentă.

Anton Maria del Chiaro, care petrecuse mulţi ani în Ţara Românească şi a fost martorul ocular al acestor transformări în plan politic, social şi moral, notează cu oarecare amărăciune că în timpul lui Nicolae Mavrocordat dregătorii şi boierii „guvernau ţara cu unicul scop de a-şi satisface propria ambiţie şi lăcomie [...]. *Neruşinarea şi cruzimea atinseseră ultimele limite*. Nu erau scutiţi nici *clericii care, obişnuit, se bucurau de cea mai mare veneraţie la ortodocşi*“ (subl. ns.).[138]

Ce a însemnat această dominaţie a grecilor pentru populaţia autohtonă este surprins fidel de călătorii străini care au trecut prin ţările noastre şi au cunoscut realităţile româneşti. Însemnările lui del Chiaro sunt confirmate la 1739 de Kelemen Mikes, care la 11 iunie se afla la Bucureşti: „Mintea grecilor nu se poate spune că e cu totul neagră, dar este foarte întunecată, căci veşnic umblă numai să înşele pe alţii“.[139] La 22 iulie, aflându-se la Iaşi, consemnează: „E adevărat că sunt sub împărăţia turcească, dar e mai adevărat că sunt sub jugul grecilor. *Numai grecii au dregătoriile mari ca şi cele mici* [subl. ns.]. Domnul fiind ales întotdeauna numai dintre greci, el îşi pârtineşte pe cei de un neam cu el şi are mai multă încredere în ei şi face ce vrea cu boierii.[140]

Aproape treizeci de ani mai târziu, la 1762, Ruggiero Giuseppe Boscovich, călătorind prin Moldova, constată aceeaşi jalnică situaţie: „Deoarece domnul ţine de scurtă vreme domnia şi cheltuieşte atât de mult pentru a o dobândi, el cel dintâi, şi apoi toţi acei greci care au slujbe caută să facă bani pe orice cale, furând, împilând, prădând cât pot [...]. Nenorocită stare a unei ţări asuprite de greci cu un crâncen despotism.“[141]

Toată această pelagră ce se întinsese asupra societăţii româneşti va adânci şi va diversifica încontinuu o criză ce avea de fapt rădăcini mult mai adânci.

Starea jalnică în care se găsea ţara i-a determinat pe preoţi să-şi asume cu mai multă conştiinţă cele trei ipostaze ce le sunt specifice: cea de păstor sau îndrumător al enoriaşilor, de judecător al păcatelor lor şi de tămăduitor al sufletelor.

Pentru îndreptarea turmei se va folosi acelaşi dublu limbaj: virulent şi acuzator la predica din amvon şi blând şi înţelegător la sfânta spovedanie.

În aceeaşi formulă bivalentă erau educaţi în secolele XVII-XVIII şi misionarii catolici, să fie „lei în amvon şi miei în confesional“. „Când urcăm în amvon pentru a propovădui de acolo cuvântul Domnului – explica sfântul Jean Eudes – trebuie să luăm cu noi tunetele şi fulgerele pentru a omorî păcatul. Însă în confesional trebuie să mergem cu inima plină de bunătate şi cu gura plină de lapte şi de dulceaţă“.[142]

Să ni-l amintim pe vrednicul şi tumultuosul mitropolit Antim care biciuise cu necruţare, ca nimeni altul, din înălţimea amvonului moravurile enoriaşilor lui. „Ce neam înjură ca noi, de leage, de cruce, de cuminecătură, de morţi, de comândare, de lumânare, de suflet, de mormânt, de colivă, de prescuri, de ispovedanie, de botez, de cununie şi de toate tainele Sfintei Biserici... Nouă ni pare bine şi râdem. De sunt acestea lucruri creştineşti, zică cine are Dumnezeu.“[143]

Ca vlădică era răspunzător în faţa Celui Preaînalt de curăţenia sufletelor turmei sale pe care o conducea în calitatea sa de păstor duhovnicesc şi încerca să o adune din rătăciri şi să o îndrepte pe calea cea bună a unei atitudini şi comportament creştinesc.

De aceea, nu conteneşte să-i certe că au transformat, prin lipsa lor de respect, sfintele locaşuri în adevărate „grajduri". Femeile, care-şi sulemenesc faţa cu „fleacuri drăceşti", şi bărbaţii care în loc să stea în biserică numai cu sufletul şi cu gândul la Cel Atotputernic, vorbesc, râd şi-şi fac cu ochiul unul altuia mai rău decât la cârciumi.[144]

Dacă Antim nu ezită să ameninţe cu anatema pe aceia ce-i nesocotesc poruncile şi îndemnurile sale creştineşti, unii domnitori au considerat, mai apoi, în condiţiile în care descompunerea morală ameninţa cu disoluţia socială, că numai măsurile coercitive mai pot fi eficiente.

Pilonul de rezistenţă, de la ţăran la domn, care a dat întotdeauna coeziune sufletească unei colectivităţi, a fost spiritul creştin. De aceea, într-o perioadă de profundă criză, întărirea acestui pilon era vitală. Dacă pentru aceasta nu erau suficiente poveţele duhovnicilor şi mustrările marilor ierarhi, se puteau imagina şi alte modalităţi, prin constrângere. Ameninţările cu *punerea în jug* sau cu *bătaia zdravănă* pentru cei care necinsteau sfintele sărbători şi nu mergeau la biserică, pe care le întâlnim spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, nu au precedent.

Dacă Alexandru Ispilanti îi ameninţa pe cei nevrednici de numele de creştin cu legarea la jugul din preajma bisericii, special montat acum pentru acest lucru, un alt domnitor, Nicolae Mavrogheni (1786-1790), pentru a pune stavilă hoţiilor şi tâlhăriilor, reintroduce mai vechea şi temuta tragere în ţeapă, astfel că oamenii şi neguţătorii puteau circula oriunde în ţară fără frică.[145]

Pentru a vedea în ce fel preoţii de mir îşi împlinesc datoria de a-L sluji pe Dumnezeu şi de a se ruga *tot timpul* pentru popor şi voievod, acelaşi Nicolae Mavrogheni obişnuia, după cum menţionează Dionisie eclesiarhul, să se îmbrace în haine preoţeşti sau călugăreşti şi să meargă pe la biserici să vadă dacă şi în ce fel slujesc oamenii altarului.[146] Totodată, dă poruncă straşnică pentru ca bisericile să fie în permanenţă deschise, ca fiecare să se poată ruga atunci când are timp, iar în zilele de sărbătoare toţi, cu mic cu mare, să vină la sfântul locaş, şi cine nu va merge la biserică, va fi bătut rău, fără milă.

Aceste înfricoşătoare porunci au rămas într-un plan teoretic al posibilelor măsuri punitive ce trebuiau luate pentru îndreptarea unei situaţii ce se degradase îngrijorător de mult, încât necesita însăşi intervenţia domniei. Din câte

ştim o cazuistică în acest sens nu există. Totuşi, prin simpla lor formulare, ele reprezintă un seismograf sensibil pentru spiritul unei comunităţi aflate într-o criză a reperelor morale.

De aici, îndemnurile înalţilor arhierei şi ale domnitorilor, adresate în special preoţilor de a se instrui şi de a-şi îndeplini cu vrednicie misiunea, de a fi călăuza enoriaşilor şi în timpuri bune, dar mai cu seamă în vremuri de restrişte.

Din cel mai îndepărtat cătun şi până la Curtea domnească, slujitorul Bisericii se bucura de ales respect, fiind considerat omul care-ţi poate da un sfat sau un îndemn pentru a trece cu bine peste încercările vieţii. El ar fi trebuit să întruchipeze, în ochii oamenilor, modelul pământean al perfecţiunii morale, întrupat, o singură dată în istorie de Iisus Hristos.

Sigur, în plan general-uman, clericul trebuia să aibă un comportament creştinesc demn de respect, dar tipologia omenească este atât de diversă încât unii s-au dovedit a fi nevrednici de a-i sluji lui Dumnezeu.

Şi cum ispitele diavolului sunt foarte bogate şi variate, unii clerici, de exemplu, nu au rezistat tentaţiei de a-şi însuşi bunuri ce nu le aparţineau.

Astfel, în 1739, aprilie 29, arhimandritul Ştefan, care furase odoare bisericeşti, este trimis cu canon la Mănăstirea Snagov,[147] în timp ce preotul Nicola, de la Mănăstirea Toţi Sfinţii din Bucureşti, a spart o ladă care era depusă la mănăstire spre păstrare, furând tot ce se afla în ea. Pentru această faptă, mitropolitul Grigore al Ţării Româneşti îl caterisește şi-l trimite la mănăstire pentru „greşala şi păcatul său".[148] În 1740, cu caterisirea este pedepsit şi preotul Herea din mahalaua Boteanu pentru că a spart biserica, a furat odoarele (sfântul potir şi evanghelia) şi le-a ascuns în „umblătoare" (WC). Pentru fapta sa reprobabilă, biserica se leapădă de el „ca de un mădular netrebnic".[149]

Popa Radu, din satul Pojar, jud. Gorj, a intrat într-o bandă de tâlhari, participând la multe jafuri şi hoţii până când a fost prins de Dumitrache, ispravnicul judeţului. Judecat de tribunalul ecleziastic, recunoaşte toate acuzaţiile ce i-au fost aduse. Înalţii arhierei hotărăsc să fie caterisit „şi să fie răspopit şi dezbrăcat de toată lucrarea darului preoţesc şi căzând de tot din rânduiala preoţiei".[150]

Darul preoţiei este luat şi popii Stoian din Bogdăneşti, jud. Vâlcea. Neavând preoteasă şi locuind cu fiica sa, este bănuit de incest. Deşi se mută dincoace de Olt, în satul Urluiani, jud. Teleorman, i-a ieşit şi acolo zvon „că curveşte cu fiică-sa şi au făcut şi trei copii". La reclamaţia protopopului

Pârvul, Stoian este chemat la judecată în faţa mitropolitului şi a episcopilor. Deşi nu au fost prinşi în flagrant delict „şi să fi văzut cu ochii cinevaşi au curvit nu s-au dovedit“,[151] i se ia darul preoţiei şi e trimis ca simplu monah la mănăstirea de canon Snagov.

Ispitele trupului[152] l-au chinuit şi pe preotul Barbu din Ilfov care este caterisit pentru păcatul „curvăsăriei“ pe care singur îl recunoaşte, precum şi pe diaconul Filaret „pentru că l-am dovedit în multe rânduri în păcatul acesta al curviei şi au mai luat şi altă certare şi părăsire n-au luat“.[153]

Un caz aparte îl reprezintă egumenul Teofil de la Mănăstirea Căldăruşani, dovedit că a făcut sodomie cu ţigani „încă ţiganii făcând şi ei sodomie“. Pentru această faptă „rea şi spurcată“ i s-a luat darul preoţiei şi e trimis ca simplu monah la canon, la Mănăstirea Tismana.[154]

Alţi călugări, temperamente colerice, nu au fost în stare să-şi înfrâneze pornirile spre ceartă şi violenţă, fiind pedepsiţi pentru comportarea lor nevrednică. Aşa bunăoară a fost monahul Climent Prejbeanu, de la Schitul Gâlmele care, umblând din loc în loc, făcea multe blestemăţii spre supărarea episcopului. Acesta îl aduce în faţa mitropolitului Ştefan pentru a fi mustrat. În final, Climent dă zapis la mâna înaltului ierarh, prin care promite să se aşeze la mănăstirea sa de metanie şi să nu mai facă tot felul de prostii.[155]

Egumenul de la Mănăstirea Bogdana era şi el deosebit de violent. Pentru că l-a nedreptăţit şi l-a bătut în repetate rânduri pe Vasile, ungureanul din satul Ilieşti – Bacău, acesta înaintează plângere la domnitorul Constantin Mavrocordat. Domnul cheamă cele două părţi la judecată în Divan şi le stabileşte şi termenul (sorocul). Vasile ungureanul merge cu porunca la egumen pentru a-l înştiinţa. Acesta, în loc să dea curs poruncii voievodale, „încă l-au şi bătut [pe Vasile] şi i-au poprit şi sorocul şi la Divan n-au vrut să vie“.[156]

O lungă listă cu 24 de acuzaţii este adusă episcopului Antim al Buzăului. De când a fost înălţat la treapta de arhiereu, acesta, în loc să înfăptuiască lucruri bune, a pricinuit multă sminteală turmei sale. Fiind un om cu moravuri necuviincioase, a practicat fără ruşine simonia (hirotonind preoţi şi diaconi pe bani), a luat mită, a bătut violent şi a pus la închisoare, fără nici o judecată bisericească, mai mulţi clerici, a jefuit şi a globit pe preoţi şi pe călugări.

Folosind un limbaj trivial şi plin de sudalme, a tulburat de multe ori liniştea oraşului prin scandalurile pe care le-a iscat din orice. S-a amestecat fără nici un temei în lucruri mireneşti, în treburi domneşti şi în slujbele Divanurilor. Nu s-a îngrijit de bisericile şi mănăstirile aflate în eparhie, nici chiar de mănăstirea sa de metanie.

Şi poate vina cea mai mare a fost aceea că nu s-a interesat deloc de cei pe care trebuia să-i păstorească: „nu a înzestrat turma nici cu cazanii, nici cu sobor, nici cu spovedanie, nici cu învăţătură, nici că au căutat vreun lucru duhovnicesc“.[157]

Mitropolitul Filaret, împreună cu ceilalţi înalţi arhierei, cercetează aceste grave învinuiri, conform canoanelor sfinţilor apostoli şi părinţi ai Bisericii, care stipulează că episcopii şi preoţii să nu aibă griji lumeşti, astfel încât tot timpul să-l folosească numai pentru treburile bisericii, în caz contrar li se va lua darul preoţiei. Găsindu-l pe episcopul Antim vinovat, mitropolitul Filaret porunceşte caterisirea lui. Totodată, cere preoţilor, diaconilor şi locuitorilor eparhiei Buzău să numească şase preoţi din rândul cărora să se aleagă un alt episcop.

Astfel de cazuri, totuşi, sunt rare, dacă le raportăm la numărul foarte mare al clericilor.

O învinuire care apare însă ceva mai frecvent este cea legată de plăcerea de-a bea mai multe pahare decât s-ar cuveni. La 16 februarie 1729, popa Iacob Grecul este trimis la „opreală“ la Mănăstirea Snagov, dovedindu-se că este beţiv.[158]

Dacă în 1739, când se afla la Iaşi, Kelemen Mikes, mare amator de mondenităţi, nota cu umor că prin cârciumile din oraş sunt cel puţin zece preoţi lângă fiecare butoi, „pe care îl înconjoară ca pe un mort“, porunca din 5 iulie 1775 a lui Alexandru Ipsilanti către popa din Albenii Gorjului are un ton lipsit de orice echivoc. „Dar şi voi, preoţilor să vă lăsaţi de beţie; şi nu toţi, ci numai unii carii aveţi patima aceasta; că nu numai sunteţi beţivi, ci faceţi mii de blestemăţii şi necinstiţi cinul preoţesc“.[159] În continuare, domnul tună împotriva preoţilor care, cu capul plin de vin, abia aşteaptă să termine slujba pentru a merge să bea rachiu acasă sau la cârciumă şi care, în loc să fie modelul, călăuza mirenilor, să fie „lumina lumii“, s-au „întunecat de tot“; „voi sunteţi sarea: dacă v-aţi împuţit voi, care creştin va să să întărească cu sarea voastră. Şi iarăşi zic: nu toţi, ci numai unii“.

În finalul acestei filipice, domnitorul accentuează ideea că nu le-a scris în acest fel pentru a-i ocărî, ci „ne îndeamnă datoria cea creştinească, acealea ce nu se cade pentru prostia şi nepriceperea voastră, iar după prostia şi nepriceperea voastră, trebuinţă iaste să vă scriem aşa; *care sunteţi voi datoria să ne învăţaţi pe noi, iar nu noi pe voi* (subl. ns.). Pesemne sfârşitul lumii iaste. Dumnezeu milostivul să ne miluiască şi să ne îndrepteze pe toţi“.[160]

Apelurile repetate ale domnilor şi înalţilor ierarhi către clerul de mir şi cel monahal, pentru o viaţă decentă, cu o moralitate aleasă, reprezentau

îndemnuri pentru slujirea modelului pe care rasa preoţească îl întruchipa. Aşa cum preoţii erau obligaţi să instruiască şi să povăţuiască enoriaşii pentru o viaţă creştinească, tot aşa mitropoliţii, episcopii şi protopopii trebuie să-i călăuzească pe preoţi şi pe monahi.

Pentru ridicarea prestigiului Bisericii, în rândul credincioşilor, instruirea slujitorilor sfintelor altare şi întreţinerea în bune condiţii a locaşurilor de rugăciune erau condiţii absolut necesare. De aici, îndemnul mitropolitului Grigore ca bisericile să nu fie ţinute dezgrădite, „să nu intre dobitoacele în tindă“ şi dezvelite şi să nu se mai slujească în vase de lut sau de lemn (discosuri şi potire)[161], ci să le facă din cositor.

Informaţiile pe care ni le-au lăsat călătorii străini despre starea bisericilor din Principatele Dunărene sunt contradictorii.

Astfel, pentru Ruggiero Giuseppe Boscovich, care l-a însoţit pe ambasadorul englez James Porter, în călătoria sa de la Constantinopol în Polonia, bisericile pe care le-a văzut la Galaţi, în 1762, sunt în număr mare, dar murdare în interior şi cu icoane foarte sărăcăcioase.[162] Markos Antonios Katsaitis, din Corfu, care vizitase cu douăzeci de ani mai înainte (1742) marile mănăstiri şi biserici din capitala Moldovei, remarcase că acestea sunt construite în formă de cruce, cu pereţii acoperiţi de picturi interioare şi sunt bine îngrijite.[163]

Certă este preocuparea autorităţilor centrale, a domnului şi a mitropolitului, pentru imaginea şi buna întreţinere a locaşurilor de rugăciune. În acest sens se înscrie şi porunca din 8 decembrie 1761 a lui Constantin Mavrocordat către mitropolitul Ţării Româneşti. Aflând despre starea proastă a mănăstirilor Brâncoveni şi Strehaia îi cere acestuia să-i cheme pe egumenii acelor mănăstiri şi să-i cerceteze în legătură cu această nevrednică situaţie.[164]

Cu toate acestea, clericii, şi mai ales arhiereii Bisericii se bucurau de cea mai mare consideraţie.[165] Un semn al respectului era marcat şi de locul pe care aceştia îl deţineau; conform protocolului de la Curtea princiară ei stăteau lângă domn la primirea ambasadorilor străini. Numai domnul, mitropolitul şi episcopii şedeau în jilţuri la primirea solilor, toţi ceilalţi dregători, boieri şi invitaţi la audienţă, care puteau fi în număr de câteva sute, stăteau în picioare.[166]

La conferirea unei imagini de prestigiu, necesară unei feţe bisericeşti, fiecare detaliu era important.

Să pornim de la înfăţişarea exterioară. Rasa, potcapul şi camilafca (voalul prins de potcap la călugări), crucea, toiagul (la arhierei), până şi

barba impozantă, conform obiceiului oriental, erau tot atâtea accesorii care aveau, fiecare în parte, însemnătatea lor. Astfel, în mentalitatea vremii până şi portul bărbii nu era deloc un lucru neînsemnat. O dovedeşte Antonio Becich, episcop catolic de Nicopole, care, vizitând centrele catolice din Ţara Românească şi Moldova, trimite la Roma la Colegiul „De Propaganda Fide“ următorul raport:[167]

„*1748, august 8, Bucureşti*

... Eminenţa Voastră să binevoiască a trimite acestui părinte provincial al provinciei Bulgaria sau prin părintele său general cinstitul său decret pentru ca toţi fraţii, până la laici, [...] să poarte barbă atâta timp cât vor sta în Ţările Române şi aceasta sub pedeapsă aspră.

Acesta ar fi mijlocul cel mai potrivit pentru a închide gura grecilor, românilor şi turcilor care nu au nici o stimă pentru călugării noştri fără barbă; domnul însuşi mi-a dat a înţelege aceasta, ba chiar nu are de gând să dea audienţă acelor părinţi misionari care nu poartă barbă şi nici nu-i vrea în sala în care se află pentru ca să nu fie luaţi în bătaie de joc şi maltrataţi chiar de grecii înşişi. Şi, într-adevăr, nu se cade ca unii părinţi misionari să apară până şi fără mustăţi aici, în vreme ce grecii care se poartă cu barbă sunt respectaţi şi favorizaţi...“.

Pentru întărirea autorităţii oamenilor Bisericii, în special a egumenilor şi a înalţilor ierarhi, domnia nu ezită să le permită folosirea unor mijloace coercitive, caracteristice mai degrabă instituţiilor laice, decât celor ecleziastice.

Astfel, printr-o carte din 19 iunie 1742, adresată călugărilor de la Mănăstirea Agapia, li se aduce la cunoştinţă faptul că noul egumen al acelei mănăstiri este Anastasie. Toţi monahii sunt datori să-l asculte, iar cine nu va asculta, i s-a dat egumenului voie şi toiag ca să-i „certe“ pe fiecare după vina lui.[168]

De asemenea, cu supusă ascultare erau obligaţi şi oamenii de pe moşiile mănăstireşti care trebuie să îndeplinească toate slujbele la care îi puneau egumenii. Pe cei care nu le ascultau poruncile, egumenii, cu sprijinul dregătorilor locali, aveau dreptul să-i pună în butuci şi să-i trimită la domnie, pentru a-şi lua cuvenita pedeapsă.[169]

Statutul privilegiat al clerului decurgea, mai ales, din dreptul la justiţie proprie şi regim fiscal special.

Dregătorilor domneşti cu atribuţii judecătoreşti domnul le interzicea în mod expres să judece pricini în care erau implicate feţe bisericeşti.[170]

Ei aveau competenţa să judece numai pricinile şi greşelile mirenilor, „iar partea bisericească să fie giudecată cu giudecată bisericească".

De altfel, chiar în sistemul de drept civil, prestigiul moral şi social al preoţilor era deosebit de mare. Mărturia unui preot, om al bisericii şi al lui Dumnezeu, fiind mai presus de orice bănuială, era hotărâtoare.

Pravilniceasca condică din 1780 stipula ca preoţii să nu fie chemaţi la judecată în timpul când slujesc sfânta liturghie.[171] Foile de zestre şi diatele (testamentele) trebuie să aibă „cea cuviincioasă adeverire a marturilor celor vrednici de credinţă şi *mai vârtos a arhiereului locului sau a altui mai de cinste bisericesc obraz* când nu se va afla aproape scaun de arhiereu".[172]

De asemenea, cum jurământul în biserică pe Sfânta Evanghelie era un procedeu juridic obişnuit al vremii, mitropolitul trebuia să-l săvârşească în cel mai solemn chip, precum şi episcopii la episcopii.[173]

Cu autoritatea lor morală, preoţii erau garanţi ai adevărului şi ai corectitudinii. De aceea, datul şi luatul de bani cu împrumut între oamenii simpli, „ţăranii cei proşti", trebuia să se facă sub „mărturia preotului enoriei"[174], a pârcălabului şi a bătrânilor satului care, în caz de judecată, se constituiau ca martori în instanţă.

Datorită aceleiaşi autorităţi morale, în situaţia în care se constituiau epitropii pentru copiii rămaşi orfani, catastiful cu averea lor se întocmea de epitropi, dar rămânea în păstrare ori la mitropolie, ori la episcopii, ori la una dintre marile mănăstiri, astfel ca la majorat, „la vremea vârstei", copiii să-şi poată cere după acest catastif moştenirea ce li se cuvenea.[175]

De altfel, această dispoziţie venea în concordanţă cu preocuparea constantă a autorităţii centrale de a pune ordine în emiterea de documente şi o mai bună păstrare şi evidenţă a lor. De aceea, toate actele trebuie trecute în condici şi validate de semnătura înalţilor arhierei. „Iar condicile acestea să fie deosebite şi supt păstrarea pururea la mitropolie şi la episcopii, cu *pecetea şi iscălitura mitropolitului sau a episcopilor, ca să nu mai rămâe bănuială de schimbare de acelea cărţi şi de vicleşug*"[176] (subl. ns.).

Dar marea responsabilitate a preoţilor consta în săvârşirea Sfintelor Taine ale Bisericii. Una dintre acestea, deosebit de importantă prin implicaţiile juridice pe care le antrena, era sfânta taină a cununiei. Referitor la aceasta, *Pravilniceasca condică* atrage atenţia preoţilor în mod repetat[177] să fie „cu luare aminte" atunci când cunună ţigani, care fiind robi, aveau nevoie de adeverinţă în scris de la amândoi stăpânii pentru a se putea căsători. Era interzisă cu desăvârşire cununia unui ţigan rob cu o femeie liberă ştiindu-se

că cei născuţi din femeie liberă, „urmează norocul mumei lor după vechiul obicei“. Preotul care săvârşea o astfel de cununie trebuie să fie pedepsit foarte greu de către biserică.

Chemaţi să vegheze la buna moralitate a comunităţii pe care o păstoreau, preoţii aveau dreptul să cerceteze cazurile de „curvii şi preacurvii“ (adultere), precum şi incesturile, violurile, oprindu-i de la spovedit şi împărtăşit pe cei vinovaţi. De asemenea, trebuie să cerceteze „şi de ceia ce zic unii cum că morţii se fac strigoi; şi de să va afla aceasta undevaşi, să le dea învăţătură ce să facă, precum scrie la Pravilă, cap. 378 (iar să nu-i arză)“[178], precum şi pe cele bănuite că sunt fermecătoare şi vrăjitoare.

Înalţii arhierei erau datori ca să îndrepteze „starea bisericească“ a populaţiei pentru că din ea deriva şi „starea politicească“ a societăţii, dar în acelaşi timp se interzicea preoţilor şi diaconilor de a se amesteca în viaţa politică a ţării („în dregătorii politiceşti“).[179]

Arătam mai sus că statutul special al preoţilor decurgea şi din regimul fiscal privilegiat de care beneficiau. Dar acest fapt nu a fost o constantă a atitudinii domniei faţă de oamenii bisericii.

Jocurile de interese, predominant economice, au făcut ca raporturile domnie-biserică să cunoască destule fluctuaţii.

Ultimul domn pământean, Ştefan Cantacuzino (1714-1716), vărul lui Constantin Brâncoveanu, ezitant şi „ghinecolatru“, cum spun documentele vremii, a avut faţă de cler atitudini diferite. Pe toţi preoţii ortodocşi, de exemplu, i-a scutit de dări cu condiţia ca aceştia să celebreze în fiecare an câteva liturghii pentru el. Clericii, bucuroşi de această hotărâre domnească, erau fericiţi şi „trimiteau domnitorului Ştefan nesfârşite binecuvântări“.[180]

Dacă pentru catolici, recte pentru călugării franciscani, manifesta destulă înţelegere, mărturisindu-i lui Anton Maria del Chiaro chiar disponibilitatea lui de a sprijini refacerea bisericii lor din Bucureşti, cu hramul Sf. Maria şi Sf. Ştefan, cu excepţia ridicării clopotniţei, ca să nu bată la ochi turcilor,[181] pentru evrei, dimpotrivă, ia măsuri restrictive dărâmându-le sinagoga şi interzicându-le de a se mai aduna şi de a-şi face rugăciunile în public.[182]

În secolul al XVIII-lea, în general, preoţii au beneficiat de scutiri de dări către stat, deşi au fost şi perioade când unii domni nu au ţinut cont de acest statut de privilegiat care-i deosebea de ceilalţi membri ai societăţii.

Astfel, în 1726, Nicolae Mavrocordat supune pe toţi preoţii şi diaconii la dări în rând cu ţara.[183] O situaţie mai dificilă au avut-o preoţii din Oltenia

în timpul ocupaţiei austriece (1718-1739), rigurosul sistem de impozitare habsburgic fiind resimţit şi de cler.

Austriecii au preluat vechea organizare fiscală împărţind veniturile ţării într-o *vistierie* (denumită acum *casa militară*, pentru că Oltenia era supusă regimului de ocupaţie militară) şi *cămară* (numită acum *cămara aulică*). Aşa cum procedase şi Constantin Brâncoveanu în 1701-1703, prin reforma fiscală întreprinsă, şi habsburgii concentrează toate dările de partiţie într-una singură care se va numi *contribuţie*[184] („dajdea împărătească", „birul"). Ea putea fi ordinară (obişnuită) şi extraordinară.

Timp de trei ani după război s-a lăsat răgaz provinciei să se refacă, nefiind impusă la dări. În 1720 este impusă prima contribuţie. Atât boierii cât şi mănăstirile trebuie să plătească câte doi taleri.

În pofida cererilor clerului de a fi scutit de dăjdii, în 1722 şi 1723 membrii acestuia sunt din nou supuşi dărilor, la rând cu ţăranii. Starea lor materială era asemănătoare cu cea a ţăranilor înstăriţi, fruntaşi ai satelor. (Aveau în medie câte 20, 50-60 de stupi, 4-5 porci, unii dintre ei fiind mai înstăriţi, precum câţiva slujitori ai bisericii din judeţul Vâlcea, ca diaconul Dumitru, din satul Voiceşti, care avea 48 de porci sau popa Matei din Gărdeşti care avea 192 de stupi şi 20 de porci sau popa Oprea din Nemoiu de Jos care era proprietarul a 183 de stupi.)[185]

Dacă în 1725 administraţia austriacă îi scuteşte pe preoţi şi pe diaconi de plata dărilor către stat, în 1729 sunt din nou trecuţi în categoria impozabililor. La 4 septembrie 1735 episcopul Inochentie al Râmnicului (1727-1735), împreună cu egumenii mănăstirilor din Oltenia, face din nou cerere pentru scutirea de dări. Obţin această favoare la 10 octombrie acelaşi an, dar contribuţiile lor la vistieria statului au fost trecute pe seama celorlalţi locuitori. Aşadar, în timpul stăpânirii habsburgilor, preoţii au plătit uneori în rând cu ţăranii, iar când au fost scutiţi, ţăranii au plătit pentru ei[186], aşa încât vistieria imperială să nu fie în pierdere. De altfel, lupta dintre stat (autoritatea centrală), interesat în strângerea cât mai riguroasă a dărilor şi cei privilegiaţi (marii boieri şi clerul care beneficiau de scutiri fiscale) a fost continuă, atât în Oltenia, unde austriecii au reuşit în cele din urmă să controleze situaţia, ajungând pentru întâia oară cu impozitarea până la nivelul individual, cât şi în Moldova şi Ţara Românească.

Ca şi preoţii din Ţara Românească, şi cei din Oltenia plăteau anual *ploconul cârjei* pentru arhiereul lor, care în 1729 era de 2 taleri.

În Ţara Românească şi Moldova situaţia fiscală a preoţimii cunoaşte, de asemenea, fluctuaţii. Deşi scutit, în general, de impozite către stat (vezi în acest sens hrisovul lui Constantin Mavrocordat, emis în Iaşi, la 30 mai 1734, prin care domnul Moldovei scuteşte pe toţi slujitorii bisericeşti din întreaga ţară de toate dăjdiile către vistierie),[187] clerul opunea destulă rezistenţă şi la plata ploconului către arhiereul locului. În 1750, preoţii din Moldova de la bisericile domneşti şi boiereşti nu voiau să plătească cei 4 lei pe care fiecare preot trebuie să-i dea la *ploconul cârjei*, mulţi dintre ei pretextând că au „cărţi gospod de scuteală".[188]

În Ţara Românească, la 16 ianuarie 1762, în urma întâmpinării făcute la C. Mavrocordat pentru greutatea dărilor la care i-a impus Scarlat Ghica (1758-1761) pe oamenii bisericii, aceştia sunt scutiţi din nou de impozite.[189]

O reconfirmare a scutirii preoţilor şi diaconilor de toate dările se află şi în hrisovul din 22 martie 1769 al lui Grigore III Ghica, domnul Ţării Româneşti. Dajdia pe care erau obligaţi să o plătească era cea către arhiereu, *darea cârjei*, care reprezenta 1/3 din cât plăteau ceilalţi locuitori (respectiv 4 taleri pe an de fiecare preot sau diacon, faţă de 12 taleri pe an cât erau obligaţi să dea ceilalţi).[190] *Darea cârjei* se plătea la instalarea unui nou mitropolit, de către toate eparhiile şi mănăstirile ţării. De asemenea, înalţilor ierarhi, mitropoliţi şi episcopi li se plăteau şi darea canonică sau ploconul cel obişnuit, format şi din bani şi din produse naturale.

Preoţii şi diaconii trebuie să plătească o sumă de bani şi la hirotonisirea lor. Venitul pentru protopopi erau format şi dintr-o altă dare plătită de preoţii şi diaconii din eparhie. Ea se numea *darea bastonului* şi era de un zlot pe an, de fiecare faţă bisericească. Protopopii mai încasau şi plata pentru *răvaşele de cununie*, plus un plocon în natură. Cu acest prilej preoţii primeau şi ei câte un plocon (o găină, un curcan etc.). O altă dare pe care o plăteau preoţii şi diaconii era aşa-numitul *plocon al praznicului* care se strângea anual, cu prilejul sărbătoririi hramurilor episcopiilor şi mitropoliilor. El era de circa 3 taleri de fiecare cleric. Cu toate aceste dări, regimul fiscal al preoţilor era destul de uşor în comparaţie cu al celorlalte categorii de contribuabili. De aici preocuparea lor constantă de a-şi păstra acest statut deosebit.

De scutiri de dări beneficiau şi feciorii de preoţi care învăţau şi se pregăteau să devină clerici. Dacă nu intrau în slujba bisericii, erau trecuţi în rândul birnicilor, ca toţi sătenii. De iertări de dări se bucurau şi preotesele sau diaconesele văduve.

Înalţii ierarhi ai bisericii, mitropolitul şi episcopii aveau dreptul, ca şi marii boieri, să beneficieze de un număr de scutelnici.[191] Astfel, în timpul lui Grigore

Ghica (1776), mitropolitul Moldovei avea 50 de oameni scutiţi, iar episcopii de Roman şi Huşi, fiecare câte 20 de scutelnici.[192] Pe lângă veniturile aduse de moşii, prăvălii, iarmaroace[193], folosirea scutelnicilor era un privilegiu care aducea, de asemenea, destule venituri, motiv câteodată de conflict.

Aşa bunăoară, călugării de la Mănăstirea Trei Ierarhi din Iaşi se jeluiau domnitorului Mihai Racoviţă, la 1 aprilie 1717, că n-au nici un venit de la feredeu (= baie), arătând că nu sunt respectate vechile cărţi domneşti de „scuteală pentru 6 argaţi care aduc butuci şi 3 teleaci bărbieri de la acest feredeu, boierii punându-i pe aceştia la dajdie şi la bani din care cauză părăsesc tot venitul şi feredeul se pustieşte". De aceea, în virtutea vechilor drepturi ce le-au fost date, cer scutirea de dări a oamenilor de la feredeu, astfel încât, din veniturile obţinute să se poată trimite ceva şi părinţilor de la Sfântul Munte unde Mănăstirea Trei Ierarhi era închinată.[194]

Avantajele de care beneficiau oamenii bisericii făceau foarte atractivă această îndeletnicire, motivând astfel dorinţa multora de a intra în rândul clerului.

Se apreciază că în jurul anului 1776, în Ţara Românească erau 3 500 de preoţi, conform catastifului mitropoliei. Spre sfârşitul secolului numărul lor era de 9 416 în Muntenia, iar la începutul veacului al XIX-lea erau aproximativ 11 000 de preoţi[195], în multe sate aflându-se câte 2-4 preoţi şi 5-7 diaconi, plus câţiva ţârcovnici.

Fără vocaţie pentru această profesie, fără cunoştinţe teologice şi de multe ori fără ştiinţă de carte, mulţi săteni înstăriţi plăteau bani şi plocoane grase la arhierei corupţi, de multe ori la mitropoliţii greci de peste Dunăre, mai ales la Vidin (Dii) pentru a fi hirotonisiţi ilegal cu un singur scop – scutirea de dări către stat. De aici, numeroasele neorânduieli constatate la hirotonii şi repetatele intervenţii ale mitropolitului şi domnului pentru a se pune capăt acestei situaţii intolerabile. Arhiereii locului sunt îndemnaţi insistent să aibă grijă când fac noi hirotonisiri, astfel ca preoţii să fie „atât cât trebuie să se afle la fiecare sat sau politie *şi nu mai mulţi*[196] (subl. ns.).

Pentru sate şi cetăţi era necesar să se găsească oameni vrednici de a primi darul preoţiei, care să locuiască în localitatea respectivă („să fie acolo cu şederea"), şi să ştie carte, interzicându-se cu desăvârşire ca „cel făr de ştiinţă" să fie hirotonisit. Pentru a pune capăt abuzurilor şi neorânduielilor în acest domeniu se hotărăşte ca nici un arhiereu să nu îndrăznească să facă hirotonisiri peste hotarele eparhiei sale.

De asemenea, se interzice preoţilor să se amestece în treburile „politiceşti" şi să ţină cârciumă şi să „neguţătorească întrânsa" pentru că vor fi scoşi din rândul clerului.[197]

Dacă la buna moralitate a enoriaşilor vegheau preoţii, la buna moralitate a preoţilor vegheau protopopii. Aceasta era cea mai înaltă treaptă pentru preoţii de mir. Numiţi şi „horos-episcopi“ ei erau aleşi de către episcopi sau mitropolit dintre preoţii cu multă ştiinţă de carte şi cu o conduită morală ireproşabilă. Întărirea în funcţie se face cu pitac domnesc. Protopopii, câte doi în fiecare capitală de judeţ, aveau în secolul al XVIII-lea largi atribuţii administrative, îngrijindu-se de buna stare a bisericilor, a preoţilor şi a locuitorilor. Ei aveau competenţe în privinţa judecăţii minore asupra clerului care era judecat după pravilă. Având obligaţia de a cerceta starea morală a slujitorilor bisericii, ei aveau dreptul să judece şi cazurile de incest, răpirile de fecioare sau conflictele legate de viaţa conjugală. Pe cei vinovaţi îi puteau amenda cu o sumă de bani, această pedeapsă pecuniară purtând numele de *gloabă*.

Slujitorii din judeţe, ispravnicii, căpitanii, vameşii nu aveau dreptul de a interveni în judecata protopopilor „căci ori carele se va amesteca în judecata bisericească, bine să ştie că rea scârbă şi certare va petrece“[198], stipula hrisovul lui Alexandru Ispilanti, din 1775. De ducerea la îndeplinire a hotărârilor acestor judecăţi se ocupau câţiva executori numiţi „feciori ai protopopului“.

Pentru delicte grave şi foarte grave, vinovaţii erau trimişi la Divanul domnesc.

De protopopi mai depindeau şi hirotonisirile, promovarea în rangurile ecleziastice, sfinţirea bisericilor, eliberarea răvaşelor de cununie sau de despărţire. Pentru osteneala ce se făcea în cazuri de judecăţi şi cercetări, protopopii mai încasau o dare, numită *pentru ciobote*. Pe lângă darea bastonului şi gloabele, toate aceste atribuţii erau tot atâtea căi de obţinere a unor venituri foarte mari. Şi, ca de atâtea ori în epocă, ochiul banului putea ispiti câteodată chiar şi pe unele dintre aceste alese feţe bisericeşti care percepeau taxe mai mari decât cele reglementare sau făceau hirotonisiri pe mită şi pe hatâr. Cei prinşi că au căzut în astfel de păcate erau trimişi spre judecată la mitropolie.

Clerul înalt trebuia cu atât mai mult să ducă o viaţă exemplară care să se transforme în model de urmat. Astfel, episcopul trebuia să aibă grijă de credincioşii lui şi să-i înveţe dogmele bisericeşti „nu numai cu învăţăturile din gură, ci mai mult cu *povăţuirile vieţii lui făcându-se pildă* (subl. ns.) la toţi vieţii cei creştineşti ca să câştige pre toţi ori pre cei mai mulţi“.[199]

El trebuia, de asemenea, să se îngrijească de pregătirea grămăticilor, a ipodiaconilor, să hirotonisească diaconi şi să-i înalţe la treapta preoţiei, prin

poruncă episcopală să numească preoţii duhovnici, să vegheze asupra vieţii monahale din eparhia lui, să sfinţească locaşurile de rugăciune, să fie un bun păstor şi stăpân al bunurilor bisericilor şi mănăstirilor de sub oblăduirea sa.

La rândul lor, întregul cler, boierii şi toţi enoriaşii ofereau episcopului „cinstea care i se cuvine".

* * *

Penetrarea agresivă a elementelor alogene, în special greceşti, în palierele superioare ale societăţii, în dregătorii şi posturi aducătoare de imediate şi profitabile venituri, a generat o reacţie de apărare a boierimii autohtone care se considera lezată în interesele sale vitale. De aici, presiunea pe care a exercitat-o asupra domniei pentru ca aceasta să anihileze una dintre căile cele mai uzitate şi mai lesnicioase de pătrundere a străinilor în rândul familiilor aristocrate române – cea a mariajului. Cum în epocă, la nivelul clasei dominante, în special, problema căsătoriei se rezolva ţinându-se cont de interese economice şi politice şi prea puţin sau deloc de sentimentele partenerilor, calea maritală, ridicată la rang de politică, era una dintre cele mai eficiente pârghii de ascensiune socială.

Or, tocmai din această perspectivă boierimea română foloseşte drept cale de atac împotriva pătrunderii străinilor interdicţia ca aceştia să se poată căsători cu românce.

În acest sens, domnul Ţării Româneşti, Ştefan Mihai Racoviţă (1764-1765), emite un hrisov în 1764, prin care se interzice străinilor de a se căsători în ţară. Singura excepţie o constituiau moldovenii, o dovadă în plus că aceştia nu erau consideraţi străini, ci aparţinând aceluiaşi neam românesc.

Ţinând cont de faptul că acest hrisov se adresa în special mitropolitului, episcopilor şi preoţilor, adică celor care oficiau taina sfintei cununii, vom zăbovi mai pe larg asupra lui.

„De vreme ce străinii care vin aicea în ţară, greci, arbănaşi, sârbi şi alţii, *afară de moldoveni* (subl. ns.) – specifică actul domnesc – unii oameni mai de cinste şi cu neamul ştiut, alţii proşti şi neştiuţi, unii fără de meşteşug, iar alţii cu meşteşug: cojocari, croitori, zlătari, simigii, bragagii, pitari, casapi şi alţii, cei mai mulţi goniţi din ţara şi patria lor pentru multele feluri de răutăţi şi blestemăţii ce fac acolo, încă unii şi însuraţi pe la locul lor, după ce vin aici în ţară şi îşi fac oarecare chiverniseală şi câştig, nu numai că se înrădăcinează cu întemeiere, ci încă se şi însoară de iau femei de aici, de pământ şi fete de boieri, şi *cu multe feluri de mijlociri intră şi în rândul*

boierilor cu dregătorii care nu sunt de obrazul lor, din care lucru dregătoriile se necinstesc, neamul boierilor pământeni se ocărăşte, câştigul şi folosul ce ar putea să aibă pământenii îl apucă ei şi să pricinuieşte de obşte răzvrătire şi stricăciune la toată patria".[200]

Străinii, fie că sunt înstăriţi, fie că fac parte din „prostime", nu au adus decât „multă stricăciune" ţării şi neamului prin faptele urâte şi lucrurile necuvioase pe care le întreprind, fiind astfel o pildă rea pentru români.

Pentru a curma acest nefast obicei care s-a „înrădăcinat aici în pământul ţării", domnul hotărăşte ca „de acum înainte *nimeni din străini să nu se mai însoare aici în pământul ţării şi să ia fată de pământean şi pământenii iarăşi nimeni să nu îndrăznească a-şi da pe fie-sa sau alte rudenii după străini* (subl. ns.), măcar oricine ar fi, pentru că oricare de acum înainte va face peste porunca şi hotărârea aceasta a domniei mele să ştie că cei însuraţi se vor izgoni din pământul ţării împreună cu femeia, şi toată averea lor se va lua pe seama domniei.

Părinţii fetelor şi naşii se vor pedepsi iarăşi cu grea pedeapsă şi *preoţii, ce vor cununa, luându-li-se darul, se vor da la judecata politicească* de se vor pedepsi".[201]

În schimb, se admiteau căsătoriile fetelor de străini cu pământeni, „însă fără de a nu încuiba pe ai săi aici în ţară".

Străinii care se căsătoriseră mai înainte cu romînce, până la apariţia acestui hrisov, aveau dreptul de a trăi şi locui în ţară, însă cu obligaţia ca „fieştecarele să se astâmpere şi să rămâie la starea boieriei ce se află şi să nu îmble a se înălţa la altă treaptă mai mare, ci să trăiască cu păciuire şi cu astâmpărare supuşi ca şi pământenii la toate pravilele şi obiceiurile cele bune ale ţării".[202]

Cei care ar umbla să-şi înalţe boieria şi să-şi arate neamul, „neastâmpărându-se", trebuie să fie expulzaţi din ţară împreună cu soţia, iar averea le era confiscată pe seama domniei.

De asemenea, cei care până la emiterea prezentului hrisov nu intraseră cu dregătorii în rândul boierilor, nici de acum înainte „să nu îndrăznească a face vreo mişcare ca să ia dregătorie".[203]

Totodată, domnul interzice străinilor „afară de moldovenii ce se vor aşeza aici în ţară"[204], să cumpere averi imobiliare: moşii, vii, case, mori, prăvălii etc. Cei care deţineau deja astfel de proprietăţi aveau dreptul de a le stăpâni cu obligaţia de a respecta toate reglementările în vigoare la data emiterii acestui important hrisov.

Mitropolitul ţării, Grigore (1760-1787), trimite o copie a noii hotărâri domneşti episcopului de Buzău, cu următoarea însemnare autografă:

„Frate episcoape, acest isvod s-a scos după hrisovul Măriei Sale ce s-a făcut acum, ci *frăţia ta să dai în ştire preoţilor ca după cum scrie hrisovul să urmeze, ca să nu cadă la pedeapsă*".[205]

În pofida eforturilor făcute de domnie şi de biserică de a ridica gradul de cultură a poporului, credinţa în superstiţii, în vrăji şi farmece era mult prea adâncă şi înrădăcinată în mentalitatea colectivă, pentru ca acest fenomen să fie nesemnificativ în plan general.

Dimpotrivă, într-o societate profund tradiţionalistă apelul la magia albă sau la magia neagră făcea parte din comportamentul „normal", cotidian al oamenilor. Nimănui, indiferent de gradul de instrucţie, nu-i trecea prin minte să nege existenţa vrăjilor. Chiar dacă Biserica Ortodoxă nu a pornit niciodată o cruciadă violentă, cu delaţiuni şi arderi pe rug, precum a procedat Biserica Catolică în tot spaţiul occidental, central-european şi transatlantic pe care l-a controlat atât de strict confesional, oamenii Bisericii Ortodoxe au încercat să limiteze şi să ţină sub control, prin mijloace specifice, aceste practici necreştine.

În acest sens, chemarea la judecată în faţa mitropolitului, care putea apela şi la sprijinul domnului pentru aducerea învinuitului în instanţa bisericească, era mijlocul legal la care se putea recurge în atare situaţii.

Astfel, mitropolitul Ţării Româneşti, Grigore al II-lea, se adresează domnitorului Alexandru Ipsilanti pentru a-l susţine în elucidarea următorului caz: Stoica de la Biserica Sf. Vineri din Bucureşti se jeluise în faţa mitropolitului pentru o nepoată a lui pe nume Maria, tot din Bucureşti, că de doi ani „au dovedit-o făcându-i farmece şi alte lucruri drăceşti, lui şi nevestei lui, din care i s-au întâmplat grea boală trupului, încât şi minţile şi le-au pierdut".[206]

Stoica o aduce în faţa mitropolitului pe nepoata sa. Vlădica i-a făcut cercetare „de ce pricină şi cum s-a amăgit de a făcut acele lucruri rele şi netrebnice?"[207].

Fără a tăgădui vreo clipă acuzaţiile aduse, Maria recunoaşte că „fiind ea fată mare şi şezând tot într-o casă cu numitul Stoica, i-ar fi bătut capul multă vreme o mătuşă a ei, anume Zamfira, ce se află măritată în Târgul Văleni sud [judeţ] Saac, ce este nevasta lui Ion Vaşcu, fratele lui Stoica jăluitorul, învăţând-o pe ascuns în ce chip să facă şi cum să le atingă acele farmece şi rele unsori de amândoi, adică de Stoica şi de nevasta lui, şi scoţând-o din fire, zise că i-ar fi dat Zamfira dintr-acele rele lucruri

şi căutând prilej i-a uns atât pe haine, cât şi la locuri pe unde le era umbletele şi de atunci numaidecât îmbolnăvindu-se din acele lucruri încă până acum tot pătimesc."[208]

Cum Maria nu a tăgăduit fapta sa, iar Zamfira nu era de faţă pentru a fi audiată, mitropolitul se adresează domnului pentru a porunci ispravnicilor din judeţul Saac să o aducă şi pe Zamfira la Mitropolie, „ca să stea faţă amândouă, să se descopere adevărul [...], să li se facă cercetare pe larg, măcar că ne arăta Maria cum că acea Zamfira foarte se apăra şi tăgăduieşte că n-a făcut la ştiinţa ei acest fel de lucru şi faptă, dar până nu vor sta amândouă faţă nici într-un chip nu se poate dovedi".[209]

În alte situaţii, mitropolitul, în virtutea dreptului său de păstor ce trebuie să-i ajute pe enoriaşii aflaţi la mare ananghie, încearcă să se transforme în catalizator al simţămintelor creştineşti întru salvarea semenilor.

Astfel, lui Beldiman, locuitor din ţinutul Bacău, când au prădat tătarii Moldova, în iarna lui 1717-1718, i-au luat soţia şi copiii în robie. Cu mari eforturi, căutându-i îndelung, Beldiman reuşeşte în cele din urmă să-şi găsească familia. Negociind cu tătarii, obţine dreptul de a-şi răscumpăra familia dacă plăteşte o despăgubire de 500 de lei. Cum omul nu are atâţia bani, apelează la mitropolit pentru a fi ajutat. La rândul său, mitropolitul Ghedeon lansează din Iaşi un apel, la 20 septembrie 1718, către toţi creştinii, diaconii, preoţii, boierii mari şi mici ai ţării, pentru a-l ajuta cu câţi bani vor putea, pe Beldiman.[210]

Au fost şi situaţii când mitropoliţii au salvat de la moarte pe unii ucigaşi condamnaţi la pedeapsa capitală pentru omor. Astfel, rusul Feodor Duşenco, morar de la Cameniţa, „fiind om rău şi ucigaş de oameni", a săvârşit o crimă. Pentru această faptă domnitorul a hotărât să fie executat „moarte pentru moarte". Feodor apelează la mila mitropolitului pentru a-l salva. Vlădica acceptă, în schimb rusul devine vecinul mitropoliei în veci, şi el şi copiii lui şi strănepoţii lui.[211]

Un caz deosebit este şi cel al lui Bogdan armeanul. Acesta a avut un frate, Agopşia, care a fost ucis de Nicolae ţiganul, rob al Mănăstirii Slatina. Prins şi închis, este adus în Divan la judecată şi „au vrut să-l piarză ca pe un ucigaş". Bogdan însă, ca un adevărat creştin, nu doreşte moartea acestuia ci, în faţa domnului şi a boierilor divaniţi îl dăruieşte pe criminal Mitropoliei, pentru a-i fi rob pe veci „*căci am socotit că cu moartea ce i să va face lui, moartea frate-mieu nu oi mai întoarce-o*, iar dăruindu-l Sfintei Mitropolii şi frate-mieu va avea oarece parte de pomenire".[212]

De altfel, peste câţiva ani, din considerente economico-fiscale, dar sub haina iubirii creştine, domnitorul Ţării Româneşti, Constantin Mavrocordat, va trece la desfiinţarea şerbiei. Ea s-a făcut la 5 august 1746, pe calea unei condamnări canonice, relevându-se incompatibilitatea dintre morala creştină şi instituţia şerbiei (un creştin nu-l poate ţine în şerbie pe fratele său!); stăpânii românilor erau îndemnaţi să-i elibereze pe aceştia pentru a-şi mântui sufletele, cei care nu voiau să o facă vor primi de la ţărani câte o despăgubire de 10 taleri de om „şi cu voe de va fi stăpânului său şi fără de voe".[213]

În acest fel, cele două categorii ale populaţiei domaniale – românii şi oamenii liberi cu învoială – au fost unificate, toţi devenind clăcaşi, obligaţi la 12 zile de clacă pe an. Întinderea relativ modestă a rezervei senioriale a făcut ca munca de clacă să fie folosită mai puţin în agricultură şi mai mult în activităţile gospodăreşti, dijma rămânând în continuare forma cea mai însemnată a rentei feudale.[214]

În demersul său reformator, domnul luminat Constantin Mavrocordat a putut conta pe sprijinul ferm al mai vechiului său prieten şi duhovnic, mitropolitul Neofit I.

Originar din Creta, Neofit a fost timp de şapte ani dascălul de limba greacă al beizadelei Alexandru Mavrocordat, fratele domnului, şi al domniţei Sultana, respectiv, sora domnitorului.

La 27 ianuarie 1737, Neofit a fost hirotonit de mitropolitul Ştefan al Ţării Româneşti şi arhiereii Neofit de Nisa şi Macarie de Ieropolis ca mitropolit al Mirelor,[215] având şi confirmarea patriarhului de Constantinopol.

După moartea mitropolitului Ştefan al Ţării Româneşti (23 septembrie 1738), la recomandarea domnitorului Constantin Mavrocordat, Neofit Cretanul a fost ales mitropolit al Ungrovlahiei, la 26 noiembrie 1738, fiind confirmat de patriarhul ecumenic Neofit al VI-lea, la 10 decembrie acelaşi an.[216]

Spirit ales şi vrednic slujitor al bisericii, Neofit şi-a propus să imprime un suflu nou, de ordine şi de adâncă probitate morală în lumea clericală. O lume ce-şi avea propriile sale legi de organizare, dar care, într-o perioadă de tranziţie, de profundă criză morală ce măcina toate segmentele societăţii, părea că se află şi ea în pragul disoluţiei.

Scrisoarea lui Chesarie Dapontes către marele vornic Constantin Dudescu, în pofida stilului alegoric, este totuşi ecoul unor realităţi dureroase. După ce evocă vremurile de glorie a Ţării Româneşti, Dapontes continuă cu amărăciune:

„Dar nenorocita Ţara Românească! Mănăstirile tale sunt acum fără călugări, călugării fără egumeni, egumenii fără Dumnezeu, Dumnezeul tău fără răzbunare, oraşele şi satele tale fără creştini, creştinii fără legi şi legile fără temei [...].

Credinţa se alungă, smerenia se goneşte, adevărul nu se aude, dreptatea nu se vede, mila s-a pierdut, rugăciunea s-a uitat, postul s-a lepădat, legea a slăbit, Evanghelia a încetat, iar Scriptura toată în tine este delăsată, profeţii au murit şi cu tot cuvântul drept [...].

Dar nenorocită Ţară Românească unde este sfinţenia vechilor tăi arhierei?“[217]

Întrebarea aceasta reverbera dureros peste nimicnicia vremurilor din jurul anului 1760.

Şi totuşi mai existau înalţi ierarhi cu dragoste de Dumnezeu şi de aproapele care cu vrednicie s-au străduit să ţină turma pe calea Binelui, Frumosului şi Adevărului.

Ca şi Antim, venit din îndepărtata Ivirie şi devenit vlădică al Ungrovlahiei (1708-1716), şi cretanul Neofit, ajuns şi el mitropolit al Ţării Româneşti (1738-1753), îşi va dărui cu hotărâre şi neoboseală întregul spirit şi tot sufletul său pentru a curăţa turma mai întâi de cei nevrednici de a purta haina slujirii lui Hristos.

Vlădica Neofit ia măsuri deosebit de severe caterisind şi scoţând din rândul clerului pe preoţii, diaconii sau monahii vinovaţi de mărturii mincinoase, luare de mită, beţii, furturi, bătăi, crime, curvii, bigamie, homosexualitate etc.

Dispune să fie respectate cu stricteţe rânduielile canonice în mănăstiri şi în acest sens dă, la 17 ianuarie 1746, instrucţiuni de viaţă pioasă şi muncă pentru călugăriţele de la Mănăstirea Dintr-un lemn.[218] Aceste dispoziţii le continuă în fapt pe cele din *Cartea domnească*, dată de Constantin Mavrocordat pentru monahiile din Schitul Hagi Dina prin care li se interzice călugăriţelor să iasă din schit şi să mănânce separat prin chilii; ele trebuie să ducă o viaţă de obşte cuviincioasă şi să mănânce toate la trapeză.[219]

Prin actul de la 1 aprilie 1747, mitropolitul arată toate îndatoririle care trebuie respectate şi de călugării din schituri.[220]

Bun gospodar, ţine o evidenţă riguroasă a averilor Mitropoliei constituite din sate, moşii, ţigani, vii, mori, stupi, vite, cai, oi şi porci, precum şi a dijmelor încasate.

Edificatoare în acest sens este *Condica de casă a Mitropolitului Neofit I Cretanul* şi *Condica pentru veniturile moşiilor, cheltuiala vitelor şi catagrafii de schituri până la leat 7253* [= 1745].[221]

Ordinea pe care Neofit se străduieşte să o impună în gospodărirea bunurilor bisericeşti trebuia să pună stavilă fenomenelor de corupţie şi abuzurilor de tot felul.

Este ceea ce încercase şi administraţia austriacă în Oltenia, în perioada cât aceasta s-a aflat sub ocupaţia lor (1718-1739). În acest scop s-a cerut episcopului, vicarului şi tuturor egumenilor documentele originale de întemeiere a mănăstirilor, documentele de danie şi de scutire, pentru a avea o cât mai bună evidenţă.

Egumenii din Oltenia au înţeles, „spre marea lor spaimă", că noua administraţie, renumită pentru eficienţa ei, o să le ceară „socoteală".[222] Sigur că spaima lor era amplificată şi de teama de a nu fi înlocuiţi de clerul catolic. Pentru a preîntâmpina o asemenea situaţie, episcopul Olteniei, susţinut de tot clerul ortodox, va face numeroase demersuri în vederea păstrării prerogativelor şi privilegiilor pe care le aveau din vechime, obţinând câştig de cauză.

Acest lucru nu i-a scăpat însă de vigilenţa administraţiei austriece care, de la Sibiu, nu ezita să-l admonesteze pe Climent, episcopul de Râmnic (1735-1749), că ia ploconul îndoit. În 1735 i se scrie din nou acestuia, „să nu te mai tinzi la vinăriciu", în timp ce i se reproşează că nu vrea să plătească poşta şi ştafeta care au fost trimise de la Sibiu şi de la Ocnă, când i s-a anunţat moartea episcopului Inochentie, ce-l precedase în scaunul episcopal.[223]

În timp ce Climent de la Râmnic se va învrednici să înalţe numeroase locaşuri de cult, dovedind o adevărată vocaţie pentru activitatea de ctitor, la Bucureşti, mitropolitul Neofit îşi folosea timpul împărţind dreptatea clericală, administrând bunurile bisericeşti, făcând vizite canonice la mănăstirile aflate în eparhia sa sau desfătându-şi sufletul cu alese lecturi din cărţile adunate de Mavrocordaţi în frumoasa Mănăstire de la Văcăreşti, ce se dorea replica peste timp a Mănăstirii Hurezi, înălţată de mândrii Brâncoveni.

Cea mai mare parte din cărţile aflate în bibliotecile lui Constantin Brâncoveanu şi ale unchiului său, stolnicul Constantin Cantacuzino, cărţi adunate cu migală şi mare cheltuială, în timp îndelungat, din cele mai importante centre culturale ale Europei, se aflau acum în proprietatea Mavrocordaţilor. Astfel, manuscrise sau ediţii rare ce fuseseră răsfoite şi citite cu încântare de Brâncoveni şi Cantacuzini erau acum la îndemâna şi sub ochii lui Neofit.

Mai târziu, dragostea sa pentru cuvântul tipărit îl va face să înfiinţeze o bibliotecă la Mitropolia din Bucureşti, pentru care va înălţa o clădire specială. În schimbul banilor împrumutaţi domnului Constantin Mavrocordat, înglodat în grele datorii faţă de Poartă, mitropolitul va păstra o parte din cărţile de la Mănăstirea Văcăreşti, pe care, împreună cu propria sa bibliotecă, le va lăsa prin testament Mitropoliei din Bucureşti.

Minte luminată, Neofit a împărtăşit, după cum am arătat, ideile reformatoare, iluministe, ale lui Constantin Mavrocordat, semnătura sa aflându-se, alături de cea a domnului, pe hrisoavele din 1746, referitoare la eliberarea ţăranilor. De asemenea, în 1753 va protesta vehement şi se va pune în fruntea populaţiei răzvrătite din Bucureşti care manifesta împotriva uneltirilor unor persoane veroase aflate în preajma domnitorului Matei Ghica.[224] Dacă acesta a fost mutat, contra unor sume de bani, de pe tronul Ţării Româneşti pe cel al Moldovei, mitropolitul Neofit va plăti gestul său curajos cu viaţa. La câteva zile după răzvrătire, „bolnăvindu-se vlădica, şi chemând doftorul, au mituit boierii greci pe acel doftor şi dându-i tari doftorii, şi-a ieşit vlădica din minţi".[225]

Spre deosebire de Neofit care s-a implicat pe deplin în viaţa societăţii româneşti şi în cea politică, omologul său din Moldova, Nichifor (1739-1750) pare să fi fost atras mai mult de o viaţă tihnită, marcată de mici orgolii şi protocol.

Primindu-l în vizită pe Markos Antonios Katsaitis din Corfus, grec ca şi el, mitropolitul Nichifor i se plânge de „statutul din această ţară a[l] preoţilor care trebuie să fie total dependenţi de domn şi nu puteau dispune nici de cel mai mic beneficiu ecleziastic". Mitropolitul se simţea jignit că domnul îl ţinea în antecameră „în condiţiile celui mai umil de la Curte" sau îl făcea să-l aştepte îndelung în biserică. Se mai văita mitropolitul şi de sărăcia şi restriştea în care trăia, dar pentru a-i face oaspetelui vizita plăcută, l-a servit cu cafea, şerbet şi au fumat „câteva pipe, după uz".[226]

* * *

Intrarea în cinul monahal era percepută ca un semn că Dumnezeu te-a ales printre cei vrednici de a-i sluji Lui.

Nu toţi aveau însă vocaţia ascezei. Au fost şi cazuri când unii oameni au ajuns în mănăstire împotriva propriei lor voinţe.

Aşa i s-a întâmplat lui Şerban Cantacuzino, călugărit cu sila din ordinul domnului Grigore Ghica. Fugit în Transilvania, Şerban Cantacuzino cere

voie, la 14 octombrie 1741, noului domn al Moldovei, Constantin Mavrocordat să se lepede de rasa călugărească şi să se întoarcă în ţară.

În actul pe care-l înaintează domnitorului, Şerban Cantacuzino, arată că a fost izgonit din pământul lui „cu grea pedeapsă şi ocară". Omul, trimis de Grigore Ghica, l-a luat sub pază şi l-a dus la episcopul de Rădăuţi „să mă călugărească făr de voia mea"[227], iar toate bunurile i-au fost confiscate pe seama domniei.

Dar această călugărire, făcută împotriva voinţei lui, nu era în fapt o transformare sufletească, ci „făr decât portul hainelor mi-am schimbat de sila măriei sale".

Îl roagă pe domn să-l elibereze din monahism pentru a putea trăi din nou „în starea ce am fost, precum de la singur Dumnezeu s-au dat volnicie omului a trăi slobod".

În ziua următoare, pe 15 octombrie, Constantin Mavrocordat cere soborului bisericesc să analizeze cazul. El, ca domn, îl iartă şi-i poate permite să se reîntoarcă în ţară, dar ieşirea din cinul călugăresc nu era de competenţa sa, motiv de a cere Bisericii să se pronunţe în această privinţă.[228]

A doua zi, pe 16 octombrie, soborul format din mitropoliţii Nichifor al Moldovei şi Leviis, episcopii Ghedeon al Romanului, Varlaam al Rădăuţilor şi numeroşi egumeni (în total 15 arhierei) se întrunesc şi, judecând cazul, hotărăsc că Şerban Cantacuzino, chiar dacă a fost călugărit cu forţa, nu are voie să se lepede de rasa monahală „ce am socotit să rămâe tot într-acest cin".[229]

Chiar dacă rugăciunea şi munca au fost, din timpuri patristice, cele două aripi ale vieţii monahale, călugării îndeletnicindu-se necontenit cu acestea, pentru a nu da răgaz trupului şi minţii să se abată de la chemarea cea sfântă[230], au existat şi călugări şi arhierei nevrednici de a sluji lui Dumnezeu în sfântul altar.

Cum s-a întâmplat, de exemplu, în Oltenia, în timpul directoratului generalului Charles de Tige (+1730), când unii egumeni, împreună cu epitropii, nu numai că „au furat nestingheriţi, după bunul lor plac", dar au şi fugit cu o sumă mare de bani.[231]

Hotărât să facă ordine într-o ţară în care anarhia stăpânise ani de-a rândul, în care „haosul neorânduielei" era precum cel „mai înainte de facerea lumii", Alexandru Ipsilanti dă în 1775 un foarte important hrisov pentru organizarea mănăstirilor.[232]

Ca şi în cel dat în acelaşi scop, de domnul Moldovei, Miron Barnovschi, în 1626, se subliniază că mănăstirile chinovitice sunt adevăratele mănăstiri, dar această reglementare este valabilă pentru toate mănăstirile indiferent de organizarea lor.

Stareţul, în primul rând, trebuia să se îngrijească de buna orânduială a mănăstirii şi de sporirea duhovnicească a călugărilor.

Pentru buna gospodărire a averilor mănăstirii trebuia să se aleagă un fel de administrator (*skevofilaka*), om de mare încredere care îşi petrecuse toată viaţa în mănăstirea respectivă. El ţinea un catastif, iscălit „pentru taină" de cei mai vrednici şi mai de încredere părinţi. În el erau trecute toate odoarele mănăstirii, veşmintele, cărţile, hrisoavele, actele şi tot venitul mănăstirii care-i erau date în grijă. Administratorul urma să aibă grijă de toate şi „neatingându-se de nimica", să vegheze la buna chiverniseală a mănăstirii.

Pentru ca arhiva să fie păstrată în condiţii normale *skevofilaka* trebuia, ca o dată pe săptămână, să verifice actele mănăstirii, astfel încât să nu lase să se strice „cărţile bisericei şi sineturile de şoareci i molie."

Cu grija tuturor cheltuielilor obştei era însărcinat un iconom, om de încredere, crescut în mănăstire, care ţinea evidenţa într-un catastif special în care erau însemnate toate socotelile. Pentru fraudă sau pentru proastă gestiune putea fi pedepsit de domn, cu acceptul arhiereului locului.

Deoarece în anii precedenţi s-a întâmplat ca „den împrumuturile fără de cuvânt" mănăstirile să facă grele datorii, se interzice acestora să contracteze împrumuturi, cu excepţia situaţiilor deosebite.

De asemenea, atât în Ţara Românească, cât şi în Moldova, moşiile mănăstirii nu erau schimbate, nici înstrăinate, „că nu-i cu cale, nici este volnic a vinde egumenul moşiile mănăstirii".[233]

Se cere o mai bună gospodărire a moşiilor, interzicându-se cumpărarea de noi moşii „ci mai bine este să lucreze cele ce au în mână şi să meremetisească cele stricate".

Constatându-se că multe răutăţi sunt cauzate de prea deasa schimbare a conducerii mănăstirilor, se hotărăşte ca egumenii, *skevofilaka* şi iconomul, care reprezintă „temelia" obştii, să fie aleşi pe viaţă. Ei nu puteau fi înlocuiţi decât în situaţii excepţionale, când vina lor era pe deplin dovedită.

Hrisovul pe care îl analizăm pune un accent deosebit pe momentul cel mai important, intrarea în monahism.

Cel care doreşte să urmeze „calea încerească" trebuie să fie cercetat pentru a se vedea ce anume l-a determinat să aleagă acest drum; dacă a făcut-o pentru mântuirea sufletului sau cu alt gând.

Ce meserie şi ce slujbă a avut mai înainte de a veni la mănăstire. Dacă au fost cumva slugi sau ostaşi care au fugit de la îndatoririle lor, să li se dea poveţe şi învăţătură pentru a li se deschide ochii asupra obligaţiilor pe care le au şi să fie trimişi la stăpânii şi comandanţii lor.

Cei căsătoriţi nu pot intra în mănăstire decât cu acordul soţului sau soţiei şi cu ştirea mitropolitului ţării.

Cei care sunt văduvi, dar au copii minori, să nu fie primiţi căci lucrul cel mai important este grija pentru propriii copii.

De asemenea, se va cerceta cu atenţie vârsta celor ce vor să intre în mănăstire interzicându-se primirea celor nevârstnici.

La intrarea în mănăstire, cel ce îmbracă rasa monahală trebuie să o rupă cu lumea din afară, cu afacerile şi cu toate angaralele pe care le-a avut. El trebuie să-şi întocmească testamentul în favoarea moştenitorilor de drept, iar apoi, ce rămânea revenea mănăstirii. Partea aceasta, fiind considerată un dar ce se făcea lui Dumnezeu, era inalienabilă, nemaiputând fi ulterior revendicată nici de el, nici de rudele lui.

Călugărul trebuia apoi să se mulţumească cu bucatele de obşte şi să îmbrace hainele cele de obşte „ce se împart la toţi", pentru că de bună voie a ales sărăcia.

Dacă va fi bolnav şi neputincios i se va asigura hrana şi îngrijirile necesare în „spitalul cel de obşte al călugărilor".

Deplasarea monahilor în afara mănăstirii, la diverse ascultări, se va face numai cu încuviinţarea egumenului şi cu învoială scrisă, în care să fie trecute posluşnicia pe care trebuie să o îndeplinească şi perioada pentru care poate lipsi din mănăstire.

Pentru a nu-şi vătăma sufletele şi a nu pricinui „scandelă" la cei din afară, rătăcind şi ei şi rătăcind şi pe alţii, e bine ca această perioadă să fie cât mai scurtă.

Pentru păstrarea bunei rânduieli şi a liniştii obştei, se interzice, sub pedeapsă, mutarea călugărilor de la o mănăstire la alta, ci fiecare să rămână la metania lui. Vor fi pedepsiţi „mai vârtos cei ce primesc pe ei, ca unii ce pot opri neorânduiala şi se arată nebăgători de seamă".

Se interzice, de asemenea, prezenţa mirenilor în mănăstiri, chiar şi a celor evlavioşi, cu atât mai mult a celor ce ar tulbura tihna locaşurilor cu „cântece lumeşti", pentru a nu pricinui „sminteală" la buna orânduială a călugărilor.

* * *

Pentru toţi cei care şi-au trecut existenţa pământeană în locurile sfinţite de evlavia lor, viaţa monahală a fost vocaţia, a fost chemarea, a fost îndemnul de a urma: Calea, Adevărul şi Viaţa. Aici, generaţie după generaţie a avut darul de a răspunde Chemării şi de a-i închina ei întreaga putere a sufletelor pentru a iubi profund şi a preaslăvi neîncetat pe CEL ATOTPUTERNIC.

Ignoranţi, oameni cu ceva ştiinţă de carte sau învăţaţi teologi, firi slabe şi dedate adeseori ispitelor lumeşti sau, dimpotrivă, caractere puternice, ferme care şi-au putut înfrâna feluritele „pofte", cei care au format clerul ortodox românesc şi-au dus viaţa, cu trupul, într-un hăţiş de ispite, cu ochii sufletului însă căutând modelul hristic pe care să-l urmeze şi prin care să se izbăvească.

Între ispite şi izbăvire, între diavol şi bunul Dumnezeu au trăit mii de călugări şi preoţi care, în pofida încercărilor de tot felul, au fost îndrumătorii întru Hristos ai semenilor lor în vremuri senine, dar mai cu seamă în perioadele de dezorientare şi restrişte.

Note

1 *Apud* pr. prof. dr. Isidor Todoran, arhim., prof. dr. Ioan Zăgrean, *Teologia dogmatică*, Bucureşti, 1991, p. 35.

2 Unele idei din acest capitol pot fi regăsite în cartea *Societate şi mentalitate în Ţara Românească şi Moldova (secolele XV-XVII)* de Iolanda Ţighiliu, Bucureşti, Editura Paideia, 1998, p. 369.

3 M. Vulcănescu, *Logos şi Eros*, Bucureşti, Editura Paideia, 1991, p. 94.

4 Şerban Ionescu, *Morala ortodoxă faţă cu celelalte morale confesionale*, în „Studii Teologice", 1940, vol. I, p. 3-62.

5 Dan Zamfirescu, *Ortodoxie şi romano-catolicism în specificul existenţei lor istorice*, Bucureşti, 1992, p. 275.

6 V. Lossky, *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, Bucureşti, 1992, p. 229. Vezi şi D. Stăniloae, *Din aspectul sacramental al Bisericii*, în „Studii Teologice", 1966, nr. 9-10, p. 531.

7 *Călători străini despre Ţările Române*, V, p. 595 (solul suedez Conrad Iacob Hiltebrand, 1656-1658).

8 Despre rit şi ritual, vezi E. Branişte, *Rit, ritual, ritualism*, în „Studii Teologice", 1966, nr. 5-6, p. 255.

9 P. Evdochimov, *Arta icoanei, o teologie a frumuseţii*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1992, p. 248 şi 268.

10 Pentru detalii, vezi D. Stăniloae, *Viaţa şi învăţătura Sfântului Grigorie Palama*, Bucureşti, ed. II, 1993 , 301 p. Vezi şi Dan Horia Mazilu, *Literatura română în epoca Renaşterii*, Bucureşti, 1984, p. 33-37. Tot pentru isihasm, mai vezi şi Mitrop. Antonie Plămădeală, *Tradiţie şi libertate în spiritualitatea ortodoxă*, Bucureşti, 1995 (cap. V, *Câteva consideraţii asupra isihasmului*, p. 251-264).
11 P. Evdochimov, *op. cit.*, p. 200. Vezi şi V. Lossky, *op. cit.,* p. 252.
12 Mitrop. Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 12-13.
13 P. Evdochimov, *op. cit.*, p. 235 sqq.
14 D. Stăniloae, *Din istoria isihasmului în Ortodoxia Română*, în *Filocalia sfintelor nevoinţe ale desăvârşirii*, vol. VIII, Bucureşti, 1979, p. 569.
15 R. Theodorescu, *Bizanţ, Balcani, Occident, la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X-XIV)*, Bucureşti, 1974, p. 219-220.
16 *Călători*..., I, p. 192 (G. Reicherstorffer – 1541).
17 Despre monahismul românesc, vezi M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, p. 302 şi 564 şi vol. II, p. 216-229.
18 D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, Bucureşti, 1973, p. 359.
19 Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 59.
20 N. Steinhardt, *Dăruind vei dobândi*, Bucureşti, 1994, p. 291-292.
21 *Călători*..., V, p. 278 (Paul Beké).
22 N. Iorga, *Studii şi documente privind istoria românilor*, VI, p. 21-22.
23 *Documenta Romaniae Historica*, B, XXIII, p. 374 (în continuare, se va cita DRH).
24 Arhivele Naţionale Centrale (în continuare se va cita ANC), ms. 136, f. 285 v. – 286.
25 A. Sacerdoţeanu, *Arhimandritul Vasile Tismăneanul şi mitropolitul Teodosie*, în „Mitropolia Olteniei", XV (1963), nr. 7-8, p. 548 şi doc. la p. 557-558).
26 *Călători*..., V, p. 216 şi p. 244. Pentru călugăriţe, vezi şi *ibidem*, 24 (Paulo Bonnici – 1632) şi *ibidem*, VII, p. 98 (Vito Piluzzi – 1670).
27 G. Potra, *Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti (1634-1800)*, I, p. 54.
28 N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 310.
29 DRH, B. III, p. 115-116.
30 Pentru tot ritualul tunderii monahale vezi Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 39-48.
31 *Carte românească de învăţătură*, ed. crt., Bucureşti, 1961, p. 179, glava 67, zacea 7-8.
32 *Îndreptarea legii*, p. 148, glava 124 (formularea este aceeaşi cu cea din *Cartea românească de învăţătură*).
33 *Carte românească*..., p. 180, glava 68, zacea 1.
34 *Îndreptarea legii*, p. 153-154, glava 132.
35 Aşa cum rezultă încă din actul Patriarhiei ecumenice din 1372, prin care Hariton, mitropolitul Ungrovlahiei, avea dreptul „să aşeze părinţi

duhovniceşti şi igumeni în cinstitele locaşuri de acolo“. Vezi Vasile Muntean, *Organizarea mănăstirilor româneşti în comparaţie cu cele bizantine (până la 1600)*, în „Studii Teologice“, nr. 1-2, 1934, p. 74.

36 DRH, B, XI, 205. Sinodul de la Târgovişte la care au participat mitropolitul Eftimie şi episcopul Theofil Râmniceanu şi Luca, episcopul Buzăului, toţi egumenii, preoţii, călugării şi toţi marii dregători ai sfatului domnesc. Hotărârile luate atunci, în 1596, sunt reînnoite şi reactualizate şi de hrisovul din 1664, aprilie 18, dat de Grigore Ghica, voievod, cu acordul mitropolitului Ştefan, al episcopilor Ignatie de Râmnic şi Serafim de Buzău şi al altor egumeni şi mari dregători (ANC, Doc. ist. XCIV/1).

37 DRH, A, XIX, p. 146.

38 Documentul s-a păstrat în două exemplare, unul destinat Mănăstirii Dragomirna (ANC, Doc. ist., LXXXVI/14), celălalt Mănăstirii Suceviţa. Pentru detalii, vezi Al. Mareş, *Crestomaţia limbii române vechi*, vol. I (1521-1639), Bucureşti, Editura Academiei Române, 1994, p. 187-190.

39 *Ibidem*, p. 188.

40 *Ibidem*.

41 DRH, A, XIX, p. 220-222 (doc. din 1627, martie 20, Iaşi).

42 *Ibidem*, B, XXIII, p. 4 (doc. din 1630, ianuarie, indiction 13).

43 *Îndreptarea legii*, p. 75, glava 5.

44 DRH, A, I, p. 30-31; *Documente privind istoria României* (în continuare, se va cita DIR), A, veac XVI, vol. II, p. 7.

45 DRH, B, XXI, p. 264.

46 DRH, A, XXII, p. 265. În 1612, Luca, mitropolit de Târgovişte, Efrem, episcop de Râmnic, Chiril, episcop de Buzău hotărăsc ca egumenii Mănăstirii Cozia să fie aleşi dintre călugări, cu voia preoţilor şi a călugărilor din mănăstire, după învăţătura patriarhului Eremia, scoasă din greceşte „pe limba românească ca să poată şi alţii citi şi socoti“, punând blestem asupra celor ce *dobândesc egumenia prin mită* (subl. ns.) de la boieri, spărgând şi sărăcind mănăstirile, pentru că este lege mai dinainte şi „stă neclintită de pravilă“ ca să fie ales egumenul dintre călugării de la mănăstire, nu dintre boieri şi mireni; să-l aleagă pe cel pe care-l ştiu că este om bun, chipeş şi destoinic, pentru a înmulţi bunurile mănăstirii şi a face pace între fraţi.

47 *Călători...*, V, p. 206 (P.B. Bakšić, *Descrierea Ţării Româneşti*, 1640).

48 *Istoria Ţării Româneşti. 1290-1690. Letopiseţul Cantacuzinesc*, ed. crt., C. Grecescu şi D. Simonescu, Bucureşti, 1960, p. 158.

49 *Îndreptarea legii*, p. 318, glava 346, zacea 8.

50 ANC, Episcopia Buzău, XXXVII/16 (doc. din 1643, august 8). Vezi şi Peceţi 61, hrisovul din 1643, august 10.

51 DRH, B, XI, p. 31. Pentru furt şi tâlhărie, *Îndreptarea legii* prevedea pedeapsa cu spânzurătoarea (*ibidem*, glava 346, zacea 11).

52 Documentul din 1662, februarie 25, aflat în Colecţia Institutului „N. Iorga“.
53 DRH, B, XXII, 57 (doc. din 1628, martie 8) şi *ibidem*, XXV, p. 195 (doc. din [1636-1637], ianuarie 8). Ambele documente sunt date pentru Mănăstirea Menedec, jud. Buzău.
54 R. Rosetti, *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului XVII,* Bucureşti, 1947, p. 408-412. Vezi şi N. Stoicescu, *Le rôle des monasteres et des églises fortifies dans la defense des pays roumaines*, în „Revue roumain d'histoire“, t. XVIII, 1979, nr. 1, p. 181-185.
55 *Călători*..., V, p. 208; *ibidem*, VI, p. 102, 199, 221, 277, N. Stoicescu, *op. cit*., p. 219-221.
56 Arhanghelii Mihail şi Gavril la mănăstirile: Arnota, Brebu, Negoeşti, Slobozia; Sf. Dimitrie la Căldăruşani; Sf. Mercurie la Plătăreşti. N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, Bucureşti, 1938, p. 87; N. Stoicescu, *Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din România*, I, Ţara Românească, Craiova, 1970, menţionează hramul tuturor mănăstirilor; R. Theodorescu, *Epoca lui Matei Basarab, răscruce a vechii culturi româneşti*, în „Revista de istorie“, t. 35, 1982, nr. 12, p. 1331, 1333.
57 Pentru ctitoriile boiereşti din vremea lui Matei Basarab, vezi V. Nicolae, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, Bucureşti, 1988, p. 221.
58 Documentul din 1688, octombrie 26, aflat în Colecţia de documente a Institutului „N. Iorga“.
59 DRH, A, XIX, p. 14.
60 Documentul din 1657, mai 14, de la Constantin Şerban (ANC, Doc. ist., XI/239).
61 Gabriel Ştrempel, *Antim Ivireanul*, Bucureşti, 1997, p. 273. Cf. Dan Horia Mazilu, *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, Bucureşti, 1999, p. 36.
62 Fanny Djindjhaşvili, *Antim Ivireanul. Cărturar umanist*, Iaşi, 1982, p. 37.
63 *Ibidem*, p. 39.
64 Caracterizarea aparţine stareţului Leontie (1701), *Călători*, VIII, p. 188.
65 N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 97-98.
66 *Idem*, *Istoria bisericii româneşti*, I, ed. a II-a, Bucureşti, 1929, p. 4-5.
67 Ilie Georgescu, *Ierarhi români-soli diplomatici în veacurile XVI-XVII*, în „Studii Teologice“, 1957, nr. 3-4, p. 262-271.
68 M. Păcurariu, *Biserica Ortodoxă Română slujitoare a păcii în istoria poporului nostru*, în „Biserica Ortodoxă Română“ (în continuare se va cita „BOR“), XCVIII, nr. 9-10, sept. - oct. 1980, p. 1020-1046. Pentru rolul de diplomaţi al înalţilor ierarhi, mai vezi şi Şt. Gr. Berechet, *Biserica şi domnia în trecutul românesc*, în „BOR“, LXIII, nr. 9, sept. 1945, p. 424-442.
69 M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, p. 619.
70 D. Furtună, *Preoţimea românească în secolul al XVIII-lea. Starea ei culturală şi materială*, Vălenii de Munte, 1915, p. 12.

71 *Ibidem*, p. 13. Vezi şi T. Nedelcea, *Cărţi româneşti vechi. Predoslovii*, Craiova, 1994, p. 107.

72 D. Furtună, *op. cit*., p. 15.

73 V. Chiţu, *Norme disciplinare în cărţile de învăţătură pentru preoţi din veacurile XVII-XVIII*, în „Mitropolia Olteniei“, XVIII, nr. 7-8, iul. - aug. 1966, p. 621.

74 N. Stoicescu, *Regimul fiscal al preoţilor din Ţara Românească şi Moldova până la Regulamentul Organic*, în „BOR“, 1971, nr. 3-4, p. 335.

75 N. Iorga, *Studii şi documente*, VI, p. 467-468.

76 DRH, B, XXV, p. 103.

77 N. Stoicescu, *op. cit*., p. 337.

78 *Ibidem*, p. 339. Tot pentru statutul fiscal al preoţilor, vezi şi C. Bălan, *Biserica, clerici şi ctitori în evoluţia socio-politică a Ţării Româneşti (secolul XVII, a doua jumătate – secolul XIX, primele decenii)*. Unele consideraţii, în „Revista istorică“, t. V, 1994, nr. 1-2, ian. - febr., p. 77-79.

79 DRH, A, XXI, p. 181-191 (doc. din 1632, iulie 8, Iaşi).

80 DIR, A, veac XVI, III, p. 268-269.

81 DRH A, XIX, p. 132-133.

82 *Ibidem*, XXI, p. 490-491.

83 *Ibidem*, XXII, p. 200-202.

84 *Ibidem*, XXI, p. 189-191.

85 *Ibidem*, XXII, p. 139-140. (Vasile Lupu dăruieşte în 1634, mai 14, bisericii domneşti Sf. Nicolae din Iaşi, un obroc în bani, de 300 de zloţi, alimente şi haine şi „de asemenea unui popă câte patru oameni pentru muncă şi diaconilor câte doi oameni, de asemenea“).

86 *Ibidem*, XIX, p. 132-133.

87 *Ibidem* (doc. din 1626, aug. 28). O formulare identică şi la doc. din 1634, iulie 8 (*ibidem*, XXII, p. 200-202).

88 După *Îndreptarea legii* (p. 89, glava 33): „Anathema iaste despărţirea de Dumnezeu şi împreunare şi moştenire Satanei“ [...] „nici un om credincios creştin să nu-şi zică anathema, numai ce să zică ereticilor şi călugărilor carii leapădă chipul“.

89 „Episcopii şi preoţii lor sunt atât de ignoranţi încât puţini din ei – dacă nu nici unul – pot să înţeleagă ceea ce citesc, deoarece citesc în limba sârbească (= slavonă) pe care nu o cunosc şi astfel nu înţeleg nimic nici ei nici aceia care îi aud în biserică. Spun aceasta despre aceia care nu ştiu altceva decât buchele slavone, dar nu cunosc limba, căci în preajma domnului se găsesc şi unii care ştiu câte ceva, fiind greci, dar cât priveşte pe cei din ţară, aceştia sunt, aşa cum am arătat mai sus, dar cu toate acestea sunt foarte îndărătnici şi stăruitori în schismă“ – nota P.B. Bakšić în 1641 (*Călători*, V, p. 225). Vezi şi *ibidem*, p. 205 şi p. 343.

90 *Îndreptarea legii*, p. 108, glava 58.
91 *Ibidem*, p. 100, glava, 47.
92 *Ibidem*, p. 78, glava, 9.
93 *Ibidem*, p. 125, glava 91.
94 *Ibidem*, p. 100, glava 47.
95 *Ibidem*, p. 125, glava 91.
96 *Ibidem*, p. 78, glava 10 („Episcopul sau preotul sau diaconul carele va curvi, sau va fura, sau va jura strâmb, să nu mai facă liturghie“).
97 *Ibidem*, p. 130, glava 104. Pedeapsa era diferenţiată: pentru episcopi, preoţi şi diaconi – caterisirea, iar pentru ipodiaconi, cântăreţi şi citeţi – afurisirea.
98 *Ibidem*, p. 100, glava 65.
99 *Ibidem*.
100 *Ibidem*, p. 109, glava 62 („care preot va borî dă beţie în zioa ce-au slujit liturghia, acela lipsit să fie de popie zile patruzeci; iară de va borî a doua zi de beţie să nu fi făcut liturghie, acela să fie lipsit dă liturghie zile douăzeci“).
101 DRH, A, XXI, p. 189-191.
102 *Călători*, VI, p. 56 şi 58.
103 DRH, A, II, p. 22.
104 D.R. Mazilu, *Sfânta Filofteia de la Argeş. Lămurirea unor probleme istorico-literare. Monografie hagiografică*, în „Memoriile Academiei Române. Secţiunea literară“, seria III, t. VI, Bucureşti, 1932-1934 (Şedinţa din 13 mai 1932), p. 217-316.
105 DIR, A, veac XVI, II, p. 154-156.
106 *Îndreptarea legii*, p. 155, glava 137. Celelalte sunt în ordine: nebunia, trufia, omorul premeditat, „zăcearea bărbat cu bărbat şi stricarea de copii cea fără de leage“.
107 *Călători*, I, p. 39 (Ioan, arhiepiscop de Sultanieh, ante 1404).
108 *Ibidem*, V, p. 26.
109 Gr. Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, Bucureşti, 1958, p. 167. Miron Costin, reluându-l pe Ureche, notează şi el că Iliaş s-a turcit de bunăvoie, „la care întunecare a minţii au venit din desfrânate fapte a curviei“ (*Opere*, I, p. 48).
110 N. Iorga, *Renegaţi în trecutul ţerilor noastre şi al neamului românesc* (extras din „Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii istorice“), seria II, tom XXXVI, 1914, p. 2.
111 *Călători*, VI, p. 68. (Evlia Celebi spune că gazii din Silistra răpeau „valahi şi moldoveni“, pe care „îi cinstesc cu trecerea la islamism“).
112 T. Gemil, *Relaţiile Ţărilor Române cu Poarta otomană în documente turceşti (1601-1712)*, Bucureşti, 1984, p. 302 (doc. din 1659, iunie 29 [1069 Şevval 8]).
113 *Catalogul documentelor Ţării Româneşti din Arhivele Statului*, vol. III (1621-1632), p. 621, doc. 1239.

114 *Ibidem*, p. 593, doc. 1177.
115 Colecţia de documente a Institutului „N. Iorga“.
116 ANC, Mitrop. Ţării Româneşti, CXXIX/4.
117 *Călători*, VI, p. 218; Vezi şi *Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România*, vol. I (ed. V. Eskenazy), Bucureşti, 1986, p. 107, doc. 146.
118 *Călători*, VI, p. 71.
119 N. Iorga, *Studii şi documente*, VII, p. 297.
120 *Călători*, I, p. 193 şi 196.
121 *Ibidem*, V, p. 250 şi 269. Vezi şi p. 240.
122 *Ibidem*, p. 101-102 (Scrisoarea din 2 dec. 1637 a lui Silvestro Pilotti din Penna către Congregaţia „De Propaganda Fide“).
123 *Ibidem*, VIII, p. 177.
124 D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, Bucureşti, 1973, p. 297.
125 N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. VI, Bucureşti, 1904, p. 497-498 (doc. 223. Porunca din 5 iulie 1775 a lui Alexandru Ipsilanti către preotul din Albeni, Gorj.
126 Ciachir Nicolae, *Din istoria Bucovinei (1775-1944)*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1993, p. 37.
127 *Ibidem*, p. 38.
128 *Ibidem*, p. 139.
129 Marieta Adam Chiper, *Vechi însemnări româneşti ca izvor istoric*, Bucureşti, Editura Silex, 1996, p. 140.
130 *Cronica anonimă a Moldovei 1661-1729 (Pseudo-Amiras)*, ed. Dan Simonescu, Bucureşti, 1975, p. 91-92. Cf. Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului*, Bucureşti, 1993.
131 *Cronica anonimă a Moldovei...*, p. 92.
132 *Ibidem*, p. 93.
133 Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *op. cit.*, p. 146.
134 *Ibidem*.
135 *Ibidem*, p. 149.
136 *Ibidem*, p. 154.
137 *Ibidem*.
138 Anton Maria del Chiaro, *Istoria revoluţiilor moderne ale Ţării Româneşti*, ed. C. Boroianu, Bucureşti, 1971, p. 200.
139 *Călători străini despre Ţările Române*, vol. IX, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1997, p. 202.
140 *Ibidem*, p. 204.
141 *Ibidem*, p. 470.
142 Jean Delumeau, *Mărturisirea şi iertarea. Dificultăţile confesiunii. Secolele XIII-XVIII*, Iaşi, Editura Polirom,1998, p. 25.
143 N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. I, Bucureşti, 1969, p. 345.

144 *Ibidem*.

145 „Poruncit-au acest domn tuturor zapciilor de prin judeţe şi tuturor pârcălabilor de prin sate, în toată ţara, de au făcut ţăpi pe doi stânjeni, puindu-le în toate besericile, din nainte în sus, scriind pe dânsele (văzând şi eu cu ochii), ca pe oamenii furi şi pe tâlhari şi pre cei ce îşi jură părinţii şi-i bate şi pre cei ce va înjura preoţii şi legea şi beserica şi crucea şi *pre cei ce nu vor veni la rugăciune la beserică să-i înţape fără de nici-o judecată*“ (subl. ns.). (Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf (1764-1815)*, ed. N. Bălaşa, N. Stoicescu, Bucureşti, 1987, p. 40 (f. 22).

146 „Să îmbrăca uneori Mavrogheni vodă în haine popeşti, alteori să îmbracă cu rasă şi potcapet, călugăreşte, şi mergea pe la beserici de cerca cum slujesc preoţii şi pe ce vreme săvârşescu slujba. Porunciseră a fi pururea la toate besericile uşile deschise zioa şi noaptea şi preotul cel de rând să să afle nelipsit în beserică, peste toată vremea, cu cuvânt că oricine va trece pe lângă beserică să intre să să închine sau să-şi facă paraclis şi de cu seara să slujească utreniia împreună cu vecerniia, cu cuvânt că dimineaţa nu pot veni oameni la beserică, mergând la lucru; iar în zilele de sărbători, cu mic cu mare, toţi să vie la beserică, că cel ce nu va merge la beserică să va bate rău, fără milă. Şi aşa să umplea besericile de oameni, de frica poruncii, iar nu pentru dragostea de Dumnezeu“ (*Ibidem*).

Aceleaşi informaţii se găsesc şi în cronica pitarului Hristache:

„Dete straşnică poruncă
De puse pe popi la muncă
Că câte biserici sunt
Şi câte s-or fi aflând
Să stea pururea deschise
Şi cu lumânări aprinse

Şi popa să nu lipsească
De lângă ea, s-o păzească
Pentru vreo întâmplare
Ori de moarte ori de boale;
Ca când îl va căuta
Să-l poată curând afla“. (*Ibidem*, p. 131, nota 51.)

147 ANC, ms. 139, f. 208-208 v.

148 *Ibidem*, f. 225 (doc. din 1761, dec. 1).

149 *Ibidem*, f. 142 v.

150 *Ibidem*, f. 204 v. (doc. din 1753, sept. 30).

151 *Ibidem*, f. 127 (doc. din 1750, nov. 23).

152 Ispitele trupului care-i „chinuiau“ pe monahi sunt cele care şi-au găsit reflectarea şi în câteva poezii populare care au circulat în mediul lăutăresc la mijlocul secolului al XIX-lea. Reproducem două dintre acestea, după

G. Dem. Teodorescu, *Poezii populare române*, Bucureşti, Editura Minerva, 1982, p. 349.

Călugării
(Scris în Bucureşti, la 7 mai 1884, după Petrea Creţu Şolcan, lăutar din Brăila. A fost cuprinsă şi în colecţia V. Alecsandri).

Pe dealul cu vişinii
Und se plimb călugării,
Glas s-aude, glas se pierde
Pe dealul cu coama verde.
– Mânca-v-ar câinii părinţi
Fără inimă fierbinţi,
De ce m-aţi înzăvorât,
De ce m-aţi călugărit,
C-am fost de căsătorit,
Iar nu de călugărit!
.....
Săracul călugărul
Cum îi arde sufletul.
Unde vede nevasta
Răsuceşte mustaţa
Că i-a secat inima;

Unde vede-o fată mare
Pică-i rasa din spinare
Că la sufleţel îl doare,
Frică-i e de păcat mare!
.....
Biata călugăriţa
Cum îi arde inima!
Unde vede voinicul

Îi tremură caucul
Că i-a secat sufletul.
Unde vede-un om călare
Pică-i rasa din spinare
Că s-ar duce-n lumea mare;
Unde vede-un tinerel
Face pasul mărunţel
Că s-ar duce după el;
Unde vede-un om frumos
Face mătanie jos
Ca la chipul lui Cristos.

Călugăritul
(Scris în 1868, după diferiţi lăutari din Bucureşti. Din colecţia lui V. Alecsandri)

Foaie verde lemn câinesc,
Am să mă călugăresc,
Să mă duc la mănăstire
Cu mâinile pe psaltire,
Cu ochii după copile;
Să mă-nchin pe la icoane
Cu ochii după cocoane.
Să-mi fac rasă
De mătasă
Cu toiag
De liliac
Şi mătănii de tumbac
Să fiu femeilor drag,
Şi să trăiesc ca un sfânt
Ca un înger pe pământ.

153 ANC, ms. 139, f. 222 v.
154 *Ibidem* (doc. din 1742, dec. 15).
155 ANC, Mitropolia Ţării Româneşti, CCCXLII/3 (doc. din 1736, iunie 11).
156 *Condica lui Constantin Mavrocordat*, vol. II, ed. Corneliu Istrati, Iaşi, 1986, p. 36 (doc. 1742, dec. 16).
157 ANC, Mitropolia Ţării Româneşti, CDLVIII/1 (doc. din 1756, august 31; punctul 23).
158 *Ibidem*, ms. 139, f. 206. Tot pentru beţie şi bătaie este caterisit şi popa Radu de la Biserica Săpunarilor din Bucureşti (*Ibidem*, ms. 139, f. 222 v., doc. din 1740, dec. 9).
159 N. Iorga, *Studii şi documente*, VI, p. 498.
160 *Ibidem*, p. 499.
161 *Ibidem*, vol. VII-VIII, p. 53, doc. 19. Cartea din 21 mai 1762 către preotul Tudor din plasa Râul Doamnei, jud. Muscel. Cf. C. Bălan, *Biserica, clerici şi ctitori în evoluţia socio-politică a Ţării Româneşti (secolul XVII a doua jumătate – secolul XIX primele decenii). Unele consideraţii*, în „Revista istorică", t. V, 1994, nr. 1-2, ian.-febr., p. 81.
162 *Călători străini despre Ţările Române*, Bucureşti, 1997, vol. IX, p. 465.
163 *Ibidem*, p. 286.
164 ANC, Mitrop. Ţării Româneşti, CDXCIV/5.
165 *Călători*..., vol. IX, p. 475. (Ruggiero Giuseppe Boscovich, Iaşi, 3 iulie 1762).
166 *Ibidem*, p. 332. (Paul Jamjouglou, interpret al Legaţiei suedeze la Constantinopol, în vizită în Moldova, în 1746)
167 *Ibidem*, p. 326.

168 *Condica lui C. Mavrocordat*, vol. II, p. 247.
169 *Ibidem*, p. 209 (Doc. nr. 517 din 1742 [aprilie]).
170 *Ibidem*, p. 293. Vezi în acest sens porunca din 29 iunie 1742 a lui C. Mavrocordat către sărdarul Pavel, ispravnicul Orheiului şi Lăpuşnei: „Facem ştire că am înţeles domnie me că, cu dregătorie dumitale ce ţ-am dat, te atingi cu călcare şi de oameni bisăriceşti, atâta dumneata cât şi nemesnicii dumitale. Până şi bisericile călcaţi cercând pricini de gloabe asupra călugărilor şi asupra preoţilor, care lucru se cuvine a giudeca cu giudecata bisericească. Cum pentru aceasta ne-au adiverit şi sfinţia sa părintele mitropolit şi alţi episcopi, că să calcă oamenii bisăriceşti într-aceasta şi chip şi de aţi făcut aşa de la noi acea volnicie n-aţi avut din vreme că noi la acele ce sunt în giudecata bisericească nu vrem să ne amestecăm.“ [...] „apoi, să te fereşti de oameni bisericeşti cu vreo călcare, să nu te atingi, nici greşalele preoţilor sau a călugărilor, oamenilor bisăriceşti nicidecum să nu le cerci, nici să te amesteci, nici să te atingi, făr decât toată partea miriniască să fie supt giudecata dumitale căutând şi giudecând toate pricinile şi greşalele mirenilor, iar partea bisericească să fie giudecaţi cu giudecata bisăricească. Încă şi când va ave vrun mirean giudecată cu vreun călugăr sau preot şi va rămâne cu vro vină călugărul sau preotul să faci ştire la episcop şi să va pedepsi cu giudecata bisăricească, iar mireanul se va pedepsi de ispravnicul ţinutului“.
171 *Pravilnicească condică, 1780*, Bucureşti, 1957, p. 72 (cap. XII/1).
172 *Ibidem*, p. 78 (cap. XV/6). Vezi şi cap. XVIII/1-2, p. 92-94. „Să fie întărită foaia de zestre şi de către arhiereu sau de către episcopi din partea locului ori iscălită de martori vrednici de credinţă“.
173 *Ibidem*, p. 126-128 (cap. XXIX/4).
174 *Ibidem*, p. 112 (cap. XXIV/3).
175 *Ibidem*, p. 108-110 (cap. XXII/2).
176 *Ibidem*, p. 136 (cap. XXXII/12).
177 *Ibidem*, p. 144 (cap. XXXV/2 şi p. 148 (cap. XXXVI/7).
178 N. iorga, *Studii şi documente*, VII-VIII, p. 53, doc. 19.
179 ANC, Suluri, 35 (CDXCII/4), Hrisovul lui Grigore Ghica voievod din 1769, martie 22.
180 Anton Maria del Chiaro, *Istoria revoluţiilor moderne ale Ţării Româneşti*, ed. C. Boroianu, Bucureşti, 1971, p. 182.
181 *Ibidem*.
182 *Ibidem*.
183 D. Furtună, *Preoţimea românească în secolul al XVIII-lea. Starea ei culturală şi materială*, Vălenii de Munte, 1915, p. 51, nota 6.
184 Ş. Papacostea, *Organizarea fiscală a Olteniei în timpul stăpânirii austriece (1718-1739)*, în „Studii“, 1968, t. 21, nr. 4, p. 645.
185 D. Furtună, *op. cit.*, p. 100.

186 *Ibidem*, p. 103.
187 ANC, Ep. Huşi, ms. 652, f. 25-26.
188 N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 155, doc. 102 (din 25 decembrie 1750).
189 *Ibidem*, p. 159 (doc. 109).
190 ANC, Suluri 35 (CDXCII/4).
191 Oameni dependenţi scutiţi de sarcini faţă de domnie, care renunţau în favoarea unor mari boieri sau mănăstiri la toate obligaţiile acestora şi care erau astfel transferate de la domnie la boieri sau clerici (Vezi *Instituţii feudale din Ţările Române. Dicţionar*, Bucureşti, 1988, p. 431 (sub voce).
192 V.A. Urechia, *Istoria românilor*, t. I, p. 138, doc. din 1776.
193 *Condica lui Constantin Mavrocorat*, vol. II, p. 255, doc. 676. Preoţilor de la patru biserici din Botoşani li se confirmă dreptul de a lua veniturile de la două iarmaroace care se ţin lângă târg. „O carte s-au dat rugătorilor noştri, preuţilor de la patru biserici domneşti de sunt în târg, în Botoşani, cu o biserică din Păpăuţi, după testament ce-au avut de la domnia sa Grigore vodă, în care hotărăşte pentru 2 iarmaroace mari ce să fac pe an acolo, la târg, afară din oraş de-alaturea târgului, unul la Sfeti Ilie şi altul la Săntămăria Mică. La aceste două iarmaroace să aibă preuţii a face ei dughenile şi vinitul dughenilor, pe obiceiul vechi ce este hotărât de să ia de dughiană acel vinit să fie a bisericilor, pentru untdelemn şi tămăie şi alte odăjdii bisericeşti şi sinbria preuţilor, de chiverniseala lor".
194 ANC, ms. 578, f. 103; ms. 579, f. 13-14.
195 D. Furtună, *op. cit.*, p. 53.
196 ANC, Suluri 35 (CDXCII/4). Hrisovul lui Grigore Ghica din 22 mai 1769, Bucureşti.
197 *Ibidem*.
198 D. Furtună, *op. cit.*, p. 66-67.
199 ANC, ms. 139, f. 54 (1774, ian. 15).
200 V.A. Urechia, *Istoria românilor*, t. II, p. 147.
201 *Ibidem*.
202 *Ibidem*.
203 *Ibidem*, p. 148.
204 *Ibidem*.
205 *Ibidem*.
206 *Ibidem*, p. 145-146 (doc. din 1777, apr. 4).
207 *Ibidem*, p. 146.
208 *Ibidem*.
209 *Ibidem*.
210 *Catalogul documentelor moldoveneşti din Direcţia Arhivelor Centrale*, vol. V (1701-1720), Bucureşti, 1974, p. 437.
211 N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 104, doc. 115 (din apr. 1727, Iaşi).

212 *Ibidem*, p. 106, doc. 123 (doc. din 10 martie 1736, Iaşi).
213 Fl. Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, Bucureşti, Editura Militară, 1985, p. 142.
214 *Idem*, *O istorie sinceră a poporului român*, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic, 1997, p. 184.
215 Mitropolia Mirelor, eparhie în vilaietul Aidîn din Asia Mică, cu sediul la Strumita şi având sub ascultare, la origine, 36 de episcopate.
216 ANC, ms. 139, f. 4-4v., 6v-8. Cf. Mihail Carataşu, Paul Cernovodeanu, Nicolae Stoicescu, *Jurnalul călătoriilor canonice ale mitropolitului Ungrovlahiei Neofit I Cretanul*, în „BOR“, XCVIII, 1980, nr. 1-2, p. 244, nota 3.
217 *Călători*..., IX, p. 384 (Epistola din 18 aug. 1759).
218 ANC, ms. 139, f. 196v - 197v.
219 *Idem*, Indice 13, Hagi Dina, 35.
220 *Idem*, ms. 139, f. 30-31.
221 C.N. Mateescu, *Însemnări din „Condica de casă“ a Miropolitului Neofit I Cretanul*, în „Miron Costin“, Bârlad, II (1914), nr. 5, p. 79-80. Cf. P. Cernovodeanu, *Date de interes socio-medical într-un izvor românesc de la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în „SMIM“, vol. XIII, 1995, p. 133, nota 10.
222 *Călători*, IX, p. 182-183. Inspecţia făcută în Oltenia, la 20 august 1731, de generalul conte Franz Paul von Wallis, fost comandant general al Transilvaniei şi director suprem al Olteniei după moartea lui Tige (+ 1730).
223 N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 115.
224 *Idem*, *Istoria românilor*, vol. VII. *Reformatorii*, Bucureşti, 1938, cap. I, p. 168-169.
225 Mihai Cantacuzino banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1902, p. 122-123.
226 *Călători*, IX, p. 286 [1742].
227 *Condica lui Constantin Mavrocordat*, p. 61-63, doc. 130.
228 *Ibidem*, p. 62, doc. 131.
229 *Ibidem*, p. 63, doc. 132.
230 Nestor Vornicescu, mitrop., *Studii de teologie istorică*, Craiova, 1998, p. 84.
231 *Călători*, IX, p. 158.
232 V.A. Urechia, *op. cit*., t. I, p. 50-55.
233 *Condica lui Constantin Mavrocordat*, vol. II, p. 458. (Doc. din 20 dec. 1741, prin care domnul anulează vânzarea satelor Vadul Jorăi şi Bulăieşti, ţinutul Orhei, a Mănăstirii Galata către Panaite negustorul, deoarece egumenii nu au voie să vândă moşiile mănăstirilor.)

CAPITOLUL II

CĂRTURARI ŞI ISIHAŞTI

„Mergând, deci învăţaţi toate neamurile..."
(Matei XXVIII, 19)

Într-o societate analfabetă comunicarea se baza pe capacitatea de sugestie a imaginii şi pe puterea, aproape magică, a cuvântului rostit, iar mai târziu şi scris.

Secolul al XVII-lea se defineşte prin nevoia, plăcerea, chiar bucuria de a nara, de a povesti nu numai prin imagine, ca în veacul anterior, ci acum, în mod cu totul special, mai ales, prin cuvânt. Ascensiunea acestuia în planul superior al Logosului, al discursului este excepţională, iar pleiada de cărturari este ilustrarea lui cea mai deplină. Deplasarea interesului dinspre planul imaginii înspre cel al cuvântului scris este decisivă, iar amploarea fenomenului, ca şi consecinţele lui sunt remarcabile.

Cartea va fi pusă acum, prin voinţa majoră a celor două principale instituţii – Domnia şi Biserica (*Regnum et Sacerdotiu*) – să slujească ideea fundamentală a originii latine, a unităţii de limbă şi credinţă a poporului român şi va determina, în urma unui lung şi complex proces, biruinţa limbii române în cult şi în cultură.

Dacă secolul al XVI-lea ar putea avea ca efigie-simbol pictura murală exterioară, pentru veacul al XVII-lea cartea ar fi imaginea cea mai elocventă, iar dacă ar fi să conturăm o tipologie umană – aşa cum a făcut-o înaintea noastră şi Virgil Cândea – am considera că pentru secolele XV-XVI oşteanul şi călugărul ar fi exponenţii principali, aşa cum pentru veacurile XVII-XVIII protagonişti vor fi cărturarul şi diplomatul.

Există în veacul al XVII-lea o nouă mentalitate mult mai permeabilă, mai deschisă spre cunoaştere şi instruire.

Spre deosebire de secolul precedent, în care cartea bisericească deţinea monopolul tiparului, acum se constată o creştere substanţială a ponderii cărţii cu un pronunţat conţinut laic.[1] Să amintim doar *Cartea românească de învăţătură*, Iaşi, 1643 sau *Îndreptarea legii* din 1652, ca şi lucrarea lui Dimitrie Cantemir, *Divanul sau gâlceava înţeleptului cu lumea sau giudeţul sufletului cu trupul*, apărută la Iaşi, în 1698, pentru a realiza deschiderea care se înregistrează acum în sfera schimbului de idei, în lărgirea cercului celor interesaţi de carte, clerici şi mireni, şi impactul extraordinar pe care aceasta îl va avea asupra modului de a gândi al oamenilor.

Dacă în veacul al XVI-lea s-au tipărit, în cadrul cărţii religioase, mai ales texte sacre, în secolul al XVII-lea cartea bisericească era chemată să dea, pe lângă îndrumările necesare cultului, şi răspunsurile adecvate frământărilor şi disputelor teologice, în condiţiile susţinutei ofensive a Reformei. Exemplul cel mai elocvent îl constituie lucrarea mitropolitului Varlaam al Moldovei, intitulată *Carte care se chiamă răspunsul împotriva catehismului calvinesc*, apărută la Iaşi în 1645.

Cartea, tipărită în limba poporului, avea să impună definitiv limba română în biserică, punându-se astfel capăt monopolului pe care slavona l-a deţinut vreme de trei-patru sute de ani, în pofida momentului slavonizant, care a mai fost înregistrat în vremea lui Matei Basarab şi care s-a datorat, mai ales, influenţei cumnatului său, Udrişte Năsturel.

Spre sfârşitul veacului al XVII-lea şi începutul celui următor, în faţa presiunii catolicismului reacţia ierarhilor ortodocşi din Ţările Române a fost de a tipări noi cărţi, prin care să fie combătut catolicismul. Astfel, la Snagov, Antim Ivireanul a scos în limba română *Carte sau lumină pentru pravoslavnici*, iar la 1705, publică la Râmnic, *Tomul Bucuriei*, ambele având rolul de a critica influenţa catolicismului.

În secolul al XVII-lea, cartea în limba română va reprezenta 60% din întreaga producţie de carte, în timp ce cu un veac mai înainte era doar de 20%.[2] Spre sfârşitul secolului al XVII-lea se înregistrează un element nou: apariţia şi creşterea ponderii cărţii în limba greacă.

Se remarcă, de asemenea, ascendentul activităţii tipografice din Ţara Românească – unde s-au tipărit aproape trei sferturi din producţia de carte românească în centre ca Bucureşti, Mănăstirea Snagov, Câmpulung, Mănăstirea Dealu, Târgovişte, Buzău sau Râmnic – asupra activităţii similare din Moldova sau Transilvania.

Activitatea tipografică desfăşurată în timpul mecenatului lui Matei Basarab, Vasile Lupu, Gheorghe Duca, Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu a diversificat şi genul de carte oferit cititorului, de la cartea sfântă la cea istorică, filosofică, astrologică şi sapienţială.[3] Pentru a releva rolul educativ al cărţii şi modul în care el era perceput în mentalitatea vremii, voi aminti o însemnare pe care am găsit-o recent, pe un exemplar din *Cartea românească de învăţătură*, Iaşi, 1643 aflat la sectorul de carte rară al Bibliotecii Academiei din Republica Moldova (cota K/M/PK – 27). La p. 242, un Constantin Cărlin nota în secolul al XVII-lea: „Eu am socotit să mă las de băut şi să fac cum învaţă scripturile aice într-această sfântă carte de a le noastre de toate faptele cele ţălepte"; iar la p. 260, o altă mână consemna (secolul al XVII-lea): „Această carte să citească în toate zilele este de folos lui, că aceasta îi dă minte şi să face bun la cap".

Căci era acum, în seicento românesc, un apetit deosebit pentru cultură, o adevărată foamete spirituală, cum caracteriza Matei Basarab starea epocii sale: „În întreaga mea ţară – spunea domnul – e foamete şi sete, nu însă de pâine şi apă, ci după Prooroc, de vădită hrană şi adăpare sufletească".[4]

Rolul cărţii era acela de a oferi reperele esenţiale pentru înţelegerea trecutului şi premisele pentru desluşirea vremurilor ce aveau să vină sau, cum se exprima cronicarul, „prin cele trecute vremi să pricepem cele viitoare".[5]

Cărturarii veacurilor XVII-XVIII făcuseră trecerea de la descriptivismul secolelor XV-XVI spre conceptualizare. În context este subliniată importanţa cunoaşterii în structurarea personalităţii umane căci: „Ce lucru mai slăvit şi mai lăudat în lume iaste den neştiut a face ştiut?" – se întrebau fraţii Radu şi Şerban Greceanu în *Mărgăritarele*[6] lui Hrisostomos.

Legat de aspectul acesta este şi conceptul cel nou al meritocraţiei care, opunându-se aristocraţiei, vine să sublinieze meritele personale ale individului care accede pe trepte superioare nu datorită naşterii, ci datorită străduaniilor proprii. Ideea se găseşte şi în *Îndreptarea legii*, apărută la Târgovişte, în 1652: „Bunătatea nu vine, nici să trage dăspre moşneani şi dăspre strămoşi; aşijderea şi răotatea şi viaţa rea nu merge să vie şi se pogoare pe strănepoţi, ce fieştecine de în lucrurile sale (după cuvântul stăpânului nostru) sau se ruşinează sau se slăveşte".[7]

În centrul străduaniei de înălţare spirituală se află acum cartea. După spusa mitropolitului Ţării Româneşti, Theofil, cartea trebuie ţinută la mare cinste şi din ea preoţii vor învăţa cum să „vindece sufletele oamenilor de

păcate“. Datorită importanţei ei deosebite, cartea sfântă nu trebuie să ajungă în mâinile mirenilor, „nici la măscărici“, pentru a nu fi batjocorită de aceştia.[8]

Valoarea crescută a cărţii tipărite a făcut ca ea să se înscrie printre cele mai importante bunuri mobile. Unele cărţi rămâneau decenii de-a rândul în cadrul aceleiaşi familii sau aceleiaşi colectivităţi. Cartea putea fi lăsată moştenire (de „moşie“), dăruită, „robită“ sau „răscumpărată“, furată (în timpul invaziilor străine), sau, datorită valorii ei mari, putea fi pusă zălog.

Aceeaşi valoare ridicată făcea ca dania de carte să fie un gest pe care numai cei foarte bogaţi şi-l puteau permite. Aşa bunăoară, Constantin Brâncoveanu dăruieşte cărţi Mănăstirii Sâmbăta de Sus sau bisericii din Şcheii Braşovului, dar şi ctitoriei sale de la Hurezi (unde dă o *Biblie* din 1688) sau pentru servicii, lui Matei Comănescu, mare căpitan de seimeni. Acesta va dărui, la rândul său, cartea lui Radu Dudescu, postelnic, după 1704.[9]

Apoi Stanca Brâncoveanu, mama lui Constantin Brâncoveanu dăruia negustorului Şandru un exemplar din *Pravoslavnica mărturisire* (Buzău, 1698). De altfel, de la Stanca au rămas şi câteva semnături autografe cu numele ei de fată, pe o *Evanghelie* (Snagov, 1697). La p. 134 este scris: „Stanca Cantacuzino, iun. 25 d[ni] 7206 [1698]“, iar la p. 1, 22 şi 57 se află doar semnătura.[10] Este una din extrem de rarele autografe feminine din epocă, dacă nu chiar primul de acest gen.

Alţi donatori de carte au mai fost: Mihai Cantacuzino, spătarul, şi stolnicul Constantin Cantacuzino, apoi mitropolitul Theodosie care dona o *Biblie* din 1688 lui Vâlcu Mogăşescu şi un *Molitvenic* (Buzău, 1701) egumenului de la Mănăstirea Argeş.[11]

Un alt aspect care merită subliniat este circulaţia mai intensă a cărţii în tot spaţiul românesc. Producţia de carte din Moldova şi Ţara Românească acoperea şi nevoia de cultură în limba noastră pentru românii din Transilvania. Cercetarea însemnărilor pe carte atestă cu prisosinţă circulaţia activă a cărţii în spaţiul românesc şi rolul pe care aceasta l-a avut în promovarea ideii unităţii de neam şi limbă.

Totodată, aceste însemnări pe carte mai relevă şi un alt aspect şi anume pătrunderea mai largă a cărţii în diferite pături ale societăţii. După *copişti*, mulţi dintre ei purtând haina monahală, care îşi continuă truda asupra manuscriselor, unii fiind chiar deosebit de activi, precum acel Vasile Sturdza Moldoveanu, care a activat între 1693-1730 şi de la care s-au păstrat patruzeci şi şase de texte în treizeci şi cinci de volume, însumând circa şase mii şapte sute de file, o nouă categorie de cărturari este chemată acum să dea măsura întregii capacităţi intelectuale – *traducătorii*.

Cei ce se străduiesc asupra slovelor au conştiinţa dificultăţii muncii lor şi încearcă să o împărtăşească şi altora. Pe o carte din 1652, despre faptele apostolilor, ieromonahul Misail de la Mănăstirea Bisericani însemnează că mult s-a ostenit ziua şi noaptea pentru ca cine va citi să înţeleagă. Dacă se vor găsi greşeli, să nu fie blestemat, „căci n-a scris mână îngerească, ci omenească şi mult greşitoare".[12] Ionaşco, fratele preotului Ierimia, scrie un *Tetraevangheliar* slavo-român, la 1677, pe care notează şi el ideea că cititorul trebuie să înţeleagă că această carte nu a fost scrisă de îngerii din cer, ci „de mână păcătoasă din ţărână". Dacă, în pofida străduinţelor lui, vor fi şi greşeli, să fie iertat: „iar cât am putut pricepe sârbiia, numai am pus rumânie, iar alte adăosaturi şi flori n-am adaos, cum sunt într-alte izvoade. Şi am scris cu multă trudă şi neputinţă când am fost în Ţara Oltului, de am învăţat grămătici".[13]

De nicăieri nu răzbate ideea că ar fi fost puşi să facă un lucru nedorit şi peste puterea lor. Până la noi a ajuns doar mărturia străduinţei lor de a face un lucru bun, de calitate – pentru care adesea au fost nevoiţi să depăşească dificultăţi lexicale deosebite – precum şi satisfacţia lor pentru truda depusă şi fapta împlinită.

Radu Greceanu, traducătorul *Mineelor* tipărite de episcopul Mitrofan, la Buzău, în 1698, consemnează greutatea transpunerii din greceşte în româneşte din cauza insuficienţei lexicului românesc: „cu greu este a tălmaci (...) că sunt cuvinte elineşti şi vorbe despre locuri, care unele nici la lexicoane nu să află; altele, de să şi află şi să înţeleg, iară pentru îngustirea limbii româneşti nu pot veni la tălmăcit".[14] Şi mărturiseşte că s-a străduit să dea o traducere cât mai bună: „Iară eu am iscodit şi în tot chipul m-am nevoit a nu lăsa nici un cuvânt ca să nu dea întru înţelegerea limbii noastre cei româneşti".[15]

Chiar dacă de „scurtimea" limbii se lovise, alături de fraţii Greceanu, şi mitropolitul Teodosie, după cum arăta în prefaţa la *Liturghier* (1680) sau la *Biblia* de la Bucureşti, din 1688, soluţia a fost găsită prin îmbogăţirea lexicului cu neologisme, mai ales greceşti: „Şi măcar ca la unele cuvinte să fi fost foarte cu nevoe tălmăcitorilor pentru strâmtoarea limbii româneşti, iară încăş având pilda pre tălmăcitorii latinilor şi slovenilor, precum aceia, aşa şi ai noştri le-au lăsat precum să citesc la cea elinească".[16]

Printre cei care au stăruit îndelung asupra cuvintelor, trudindu-se să le toarne în noi tipare, oameni ai acestor meleaguri sau veniţi de aiurea, s-au aflat Mihail Moxa şi Varlaam, mitropolitul Ţării Româneşti, iniţiatorul unor

traduceri de pe texte ruseşti,[17] Eustratie logofătul şi Dosoftei, mitropolitul Moldovei. Apoi Nicolae Milescu, cel format la Şcoala Patriarhiei din Constantinopol şi în atmosfera umanistă creată acolo de dascăli cu renume, precum Teofil Coridaleu, Gabriel Blasios, Ioan Cariofil şi alţi învăţaţi, foşti elevi ai Colegiului Sf. Atanasie din Roma, ai şcolii din Veneţia sau ai Universităţii din Padova[18], şi interesat de lucrările cu caracter dogmatic, într-un climat de acerbă controversă antireformistă şi anticatolică. El va traduce, de pe un manuscris grecesc, în 1661, pe când avea numai douăzeci şi cinci de ani, *Cartea cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinţei noastre*, o compilaţie alcătuită din două scrieri atribuite lui Atanasie al Alexandriei. Textul traducerii lui Milescu din 1661 se păstrează într-o copie din 1699, făcută cu banii ieromonahului Ghenadie, aflată la Biblioteca Academiei (ms. rom. 494).[19]

Tot el va mai face, în 1667, şi o tălmăcire a *Bibliei*, pe care traducătorii din 1688, Ghermano Nyssis şi apoi fraţii Radu şi Şerban Greceanu o vor folosi, alături de versiunea greacă, tipărită la Frankfurt am Main, pentru definitivarea formei finale.

Fraţii Greceanu adeseori recurgeau şi la cunoştinţele filologice ale învăţatului stolnic Constantin Cantacuzino, după cum afirmă ei înşişi în predoslovia la *Pravoslavnica mărturisire* (Buzău, 1691) că „şi la aciasta mai vârtos ajutoriu şi îndreptătoriu mai grealelor cuvinte şi noime am avut pe dumnealui Constandin Cantacuzino biv vel stolnic".[20]

Să-l mai amintim aici, în mod special, pe neostoitul Antim Ivireanul, care se va identifica până la contopire cu românii ce l-au primit în rândul lor şi care-l vor propulsa până în scaunul mitropolitan, deşi Antim însuşi credea că: „nefiind din aceste locuri nu se cade să fiu mitropolitul ţării".[21]

Atmosfera de efervescenţă culturală, cu adevărat excepţională din vremea Brâncoveanului, a făcut ca interesul pentru literaturile străine să fie deosebit. La cancelaria domnească, cea mai activă din tot spaţiul sud-est european, unde converg informaţii tainice, venite de la Istanbul, Viena, Veneţia, Varşovia sau Moscova, lucrau neîncetat la redactarea şi tălmăcirea mesajelor numeroşi secretari, buni cunoscători ai limbilor străine.

La unii dintre ei se apela şi pentru traducerea unor lucrări scrise în limbi mai puţin accesibile cărturarilor noştri. Aşa bunăoară, învăţatul stolnic Constantin Cantacuzino îi va solicita lui Anton Maria del Chiaro să traducă în limba italiană o culegere franceză, *Maximes des Orientaux*, culegere tradusă apoi din italiană în română de către Ioan Avramios, predicator al

Curţii domneşti, şi tipărită în 1713, de mitropolitul Antim Ivireanul, sub titlul *Pilde filosoficeşti*. Recurgerea la acest gen de traducere ne demonstrează că, la începutul veacului al XVIII-lea, limba franceză nu era vorbită pe meleagurile valahe.

Spuneam mai înainte că secolul al XVII-lea a înregistrat – ca noutate fundamentală – prezenţa masivă a cărţii.

În predoslovia la *Molitvenicul* tipărit la Câmpulung, în 1635, Matei Basarab scrie că, la îndemnul ieromonahilor Meletie Macedoneanul şi Nectarie Pelagonianul, a trimis mitropolitului Kievului, Petru Movilă, banii necesari pentru cumpărarea unei tiparniţe „cu litere de cinci feluri" pe care a instalat-o apoi în oraşul Câmpulung, subliniind ideea că acest dar (tipografia) trebuie păstrat şi întreţinut, căci este cea mai de preţ şi cinstită bogăţie din tot ce există pe pământ. „Bogăţiile din piatră de aur şi de argint împodobesc numai vremelnic trupurile, iar o aşa bogăţie împodobeşte sufletul prin adevăr şi lucrare dumnezeiască".[22] Ideea aceasta va mai fi reluată şi în *Psaltirea de la Govora*.[23]

De aceea, meşteşugul tiparului trebuie perpetuat, „pentru că a fost făcut nu pentru a sta, ci pentru a face necontenit hrană sufletească".[24]

Asupra necesităţii continuării acestui meşteşug va insista şi mitropolitul Antim Ivireanul care a fost, prin vocaţie, un iscusit tipograf. În capitolul al XVII-lea din *Aşezământul Mănăstirii Antim,* din 24 aprilie 1713, ctitorul consemnează: „Las cu blestem şi aceasta: să aibă datorie tipograful să înveţe meşteşugul tipografiei unul de la altul, pentru ca să nu piară acest meşteşug din ţară, nici să se părăsească lucrul cărţilor pentru folosul Ţării şi pentru ajutorul casei".[25]

Noua artă a tiparului nu va ezita să facă trimiteri şi la arta, mai veche, a decoraţiilor arhitecturale. Astfel, pe o *Psaltire* tipărită de Dosoftei la Iaşi, în 1680, se va regăsi în gravura titlului de carte un fronton de fereastră de la Golia. Exemple de acest gen vom mai întâlni şi în secolul următor, când decorurile baroce de la bazele coloanelor din pridvorul Bisericii Sf. Gheorghe din Iaşi, vor sta, de asemenea, în raport direct cu arta contemporană a tiparului.[26]

Epocă de tranziţie de la medievalitate spre modernitate, secolul al XVII-lea este oglinda unei lumi care simte tot mai mult nevoia de a se deschide spre universal, spre înţelegerea alterităţii.

Totodată, diversificarea, fără precedent, a producţiei de carte venea să reliefeze, în modul cel mai elocvent, noul gust pentru lectura din varii domenii, ce se manifestă acum mai pregnant ca oricând.

De aici interesul deosebit pentru scrierile istorice cum au fost *cronografele*. Acestea erau ample compilaţii de istorie universală, la nivel popular, care prezentau evenimentele începând de la Facerea Lumii. Sursele erau cronicile bizantino-slave, greceşti sau ruseşti, toate pornind de la un îndepărtat prototip bizantin din secolul al XII-lea, aparţinând lui Constantin Manases[27] şi care narau evenimentele mai importante petrecute până în veacul al XVII-lea.

Acest gen de literatură era deosebit de apreciat, la nivel popular, de boieri sau de păturile mijlocii, precum boiernaşii, târgoveţii şi chiar de către clerici, majoritatea cópiilor fiind realizate în mănăstiri.

Prima scriere istorică de mari proporţii în limba română este cronograful, alcătuit după un model slavon, de către călugărul Mihail Moxa de la Mănăstirea Bistriţa, în 1620, din porunca episcopului de Râmnic, Teofil.[28] Sunt prezentate întâmplările omenirii de la Adam şi până la 1489.

Dacă lucrarea lui Moxa a fost puţin cunoscută şi a circulat numai în Ţara Românească, de o largă răspândire s-au bucurat, în schimb, cronografele traduse din limba greacă. Între acestea se numără cronografele ce au avut ca izvor cronica lui Dorotei, mitropolitul Monembasiei[29] (primele decenii ale secolului al XV-lea). Manuscrisul a fost adus în Moldova de un alt mitropolit al Monembasiei, Ierotei, care, după o călătorie făcută în Rusia, ajunge şi la Iaşi, în 1591, la Curtea lui Petru Şchiopul.

Textul este copiat aici, sub supravegherea spătarului Zotu Tzigara, ginerele domnului. Ulterior, manuscrisul a fost publicat la Veneţia, în 1631, din iniţiativa şi cu cheltuiala lui Apostol Tzigara, fratele lui Zotu, cu titlul: *Carte istorică cuprinzând în rezumat diferite şi importante istorii*. Cartea „scoasă după grecie pă limba rumânească de Grigore dascălul Buză“[30] a fost dedicată domnului Alexandru Coconul (1623-1627), descendent colateral al lui Petru Şchiopul.

Un alt tip de cronograf, care a circulat în toate cele trei Ţări Române, este cel de tip Danovici,[31] după numele moldoveanului Pătraşco Danovici, treti logofăt şi diac de greacă între 1659-1676. Conţinutul acestui tip urma schema cronografului lui Matei Cigalas, cretan de origine, parohul bisericii greceşti din Veneţia. Ca şi celelalte istorii universale, şi aceasta începea cu Geneza, continua cu prezentarea domniei regilor babilonieni, persani, egipteni, apoi cu războiul troian, istoria Romei republicane şi imperiale, a împăraţilor bizantini. După ce este narată căderea Constantinopolului, lucrarea se încheie cu prezentarea istoriei sultanilor otomani până la

Murad IV, în 1624.[32] Partea a doua cuprindea diferite texte cu conţinut etico-religios.

Tipul de cronograf Danovici s-a răspândit, mai ales, spre sfârşitul veacului al XVII-lea identificându-se până în prezent 47 de cópii manuscrise.[33]

Un alt tip care a circulat, mai ales în Moldova, a fost cronograful rusesc al lui Dmitrie, mitropolitul Rostovului, în care se punea accentul mai ales pe istoria sacră, pornind de la Geneză şi până la Iacov din neamul lui Abraham.[34]

Ce a atras interesul pentru acest gen de scrieri nu a fost atât informaţia istorică propriu-zisă, cât frumuseţea literară a povestirilor şi a legendelor hagiografice care, de multe ori, au fost transcrise separat de dieci, dar au circulat şi sub formă orală.

Cronografele acestea, copiate cel mai adesea în mănăstiri, au fost, cum era şi firesc, deosebit de apreciate de cinul monahal.

Un alt gen literar, mult gustat atât de mireni cât şi de clerici, l-au format *legendele hagiografice*. Ele apar în spaţiul românesc încă din secolul al XVI-lea, alături de textele biblice apocrife.

Aşa de exemplu, *Învăţăturile lui Neagoe Basarab* cuprind, între altele, şi viaţa Sfântului Constantin.[35]

Legendele hagiografice pot fi grupate în două categorii: vieţi de martiri şi vieţi de asceţi. Cu excepţia câtorva vieţi de sfinţi, ce par a fi fost alcătuite după mărturii contemporane, marea lor majoritate a fost plăsmuită în veacul al VI-lea.[36]

La noi, chiar dacă elementele hagiografice au fost prezente în scrieri încă din secolul al XVI-lea, acest gen de literatură, plină de misticism şi de supranatural, va fi mult apreciată mai ales în veacul al XVII-lea.

O scriere despre viaţa Sfântului Grigore Decapolitul, ale cărui moaşte sunt la Mănăstirea Bistriţa, s-a păstrat într-o copie românească (după o povestire din secolul al IX-lea, atribuită lui Ignatie călugărul) la ctitoria vâlceană, din vremea lui Matei Basarab.[37]

Mitropolitul Moldovei, Varlaam, va introduce în *Cartea românească de învăţătură la Duminicile de peste an*, în scop moralizator, şi legende despre martirii ce au devenit ocrotitori ai ţării, precum Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava sau Sfânta Parascheva de la Iaşi.[38]

Meritul de a traduce corpusul complet al vieţilor sfinţilor revine marelui cărturar care a fost mitropolitul Moldovei, Dosoftei. Acesta, „cu lungă nevoinţă şi cu lexicoane de agiuns“, a tradus din greceşte şi sârbeşte vieţile

sfinţilor, care au fost tipărite la Iaşi, în 4 volume, între 1682-1686, cu titlul: *Viiaţa şi petriaceria svinţilor*.[39]

Traducerea lui Dosoftei a fost revizuită de Radu Greceanu (corectată şi după mineele lui Margunios) şi inserată în *Mineele* tipărite la Buzău, în 1698.[40]

De la începutul secolului al XVIII-lea vor circula şi legende despe viaţa Sfântului Vasile cel Nou. Originalul îl constituie textul publicat la Veneţia, în 1693, de ieromonahul Athanasie Zinguropulos din Creta.[41] La noi, textul cel mai vechi este o copie din 1706.[42] Cópiile ieromonahului Cozma de la Mănăstirea Neamţ datează toate din prima jumătate a veacului al XVIII-lea.

Povestea cuprinde trei părţi: I – viaţa şi patimile sfântului ascet Vasile; II – vedenia pe care sfântul reuşeşte, cu ajutorul divin, să o trimită ucenicului său, Grigorie, prin care-şi dezvăluie călătoria sufletului, după moarte, prin vămile văzduhului (în număr de 21, în textul grecesc şi de 24, în traducerea românească) şi III – Judecata de Apoi.

Partea a II-a, dezvăluind tainele de dincolo de moarte, s-a dovedit a fi cea mai interesantă şi ea a asigurat textului o extraordinară circulaţie. De altfel, tema vămilor, care îşi are originea în scrierile biblice, a fost zugrăvită anterior, cu generozitate, pe pereţii mănăstirilor Voroneţ, Vatra Moldoviţei, Gura Humorului şi Arbore.

După *Pateric* şi *Vieţile sfinţilor*, o operă patristică deosebit de apreciată, mai cu seamă în mediile monahale, a fost *Scara Sfântului Ioan Scărarul*, renumitul egumen al Mănăstirii Sinai, trăitor în secolul al VII-lea.

Această carte a desăvârşirii monahului a circulat în mănăstirile noastre până în veacul XVI, în limbile greacă şi slavonă. Unul dintre cele mai vechi manuscrise ale *Scării* în slavonă a fost transcris din îndemnul lui Ştefan cel Mare, în 1472, la Mănăstirea Putna.[43]

Printre cele mai vechi traduceri ale *Scării* în limba română se află şi cea făcută de Varlaam, mitropolitul Moldovei, pe vremea când era egumen la Mănăstirea Secu (1605-1631).

Cópii ale *Scării Sfântului Ioan* au fost efectuate şi în Ţara Românească la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui următor. Aşa, de exemplu, grămăticul Vlad copiază un manuscris, în 1693, la cererea egumenului Ilarion de la Mănăstirea Bistriţa (Vâlcea) pentru uzul acestui aşezământ monastic.[44]

Ulterior, o altă copie identică este făcută tot de Vlad grămăticul, tot pentru Ilarion de la Bistriţa, când acesta a fost ridicat la treapta de episcop al Râmnicului.[45]

Interesul pentru lectură al monahilor nu se oprea la cărţile sfinte. Aşa, bunăoară, ieromonahul Serafim, eclesiarhul Mănăstirii Bistriţa, avea

în 1704, după cum reiese dintr-o însemnare pe carte, un exemplar din *Viaţa şi întâmplările prea înţeleptului Esop*[46].

De altfel, în epoca brâncovenească, fabulele lui Esop erau mult gustate, alături de operele celorlalţi clasici greci, cu atât mai mult cu cât ocupau un loc de cinste în programa şcolară a Academiei domneşti.[47]

Tot într-o bibliotecă mănăstirească, la Neamţ, s-a găsit şi cea mai veche versiune a romanului popular *Varlaam şi Ioasaf*, scrisă în slavonă, în secolul al XIV-lea. Însemnarea de pe carte arată că ea aparţinea, în secolul al XVIII-lea, episcopului de Roman, Pahomie (1707-1711).[48]

Varlaam şi Ioasaf, alături de *Alexandria* şi *Archirie şi Anadan*, au fost cele trei romane populare care s-au bucurat de o deosebită circulaţie în toate păturile societăţii. Au fost citite cu nesaţ de călugări şi preoţi, de boieri şi negustori, de dascăli şi grămătici din secolul al XVI-lea până în al XIX-lea.

Varlaam şi Ioasaf fiind o prelucrare în viziunea creştină a legendei lui Buddha (în care Ioasaf îl reprezintă pe Buddha, iar Varlaam este un călugăr creştin care-i împărtăşeşte tânărului prinţ învăţătura lui Hristos şi-i dă cele două daine: botezul şi cuminecătura) s-a bucurat, cum era şi firesc, de o largă audienţă, mai ales printre clerici, mulţi luându-şi apoi numele acestora.

Romanul a fost tradus pentru prima oară în româneşte de Udrişte Năsturel, eruditul cumnat al lui Matei Basarab, în 1649.[49] Manuscrisul autograf nu s-a păstrat, astfel că traducerea ne-a parvenit numai prin cópii ulterioare. Cea mai veche este din 1671, făcută pe cheltuiala lui Petronie, arhimandritul Tismanei, care păstrează, pe lângă textul românesc şi pe cel rusesc (pe coloana din stânga).[50]

A doua copie datează din 1673 şi se datorează lui Fota, grămăticul domnesc, care face şi următoarea interesantă însemnare: „Această sfântă carte a prea cuvioşilor părinţilor noştri a lui Varlaam şi a lui Ioasaf scosu-o-au întâi Udrişte al doilea logofăt dupre elineşte, slavoneşte şi rumâneşte.

Scosu-o-am şi eu Fota, grămătic domnesc, dupre izvodul rumânesc, dumnealui Dumitraşco biv vel serdar; şi am scris în zilele creştinului domn Grigore Ghica voievod. Leat 7181 [1673] ot grad Bucureşti".[51]

O altă copie de pe această carte, „ce iaste de suflete folositoare" a mai fost scoasă şi de ierodiaconul Dosithei de la Hurezi, din porunca şi pe cheltuiala arhimandritului Ioan, egumenul mănăstirii. Tot aici, chipurile celor doi eroi împodobesc zidurile bisericii, iar la Mănăstirea Neamţ, momentele principale ale romanului sunt zugrăvite pe pereţii clopotniţei.[52]

Fragmente din roman (precum cel al intrării lui Ioasaf în pustie) au fost prelucrate de călugări în versuri şi puse pe muzică. Cântecul a plăcut

atât de mult, încât el a trecut în lumea laicilor şi a pătruns şi în folclorul copiilor care-l cântau de Crăciun, la colindele de stea.[53]

Viaţa lui Alexandru Macedon a devenit subiectul romanului *Alexandria*. Deşi, la origine, romanul a fost o plăsmuire bizantină, el s-a răspândit atât în sud-estul, cât şi în occidentul Europei. Traducerea sârbească a ajuns şi la noi în secolul al XVI-lea, 1562, când a fost făcută o copie la Mănăstirea Neamţ, din porunca mitropolitului Grigore. În a doua parte a aceluiaşi veac, tot dintr-o versiune sârbească, a fost tradus şi în limba română.[54]

La 1700, textul e tipărit în Ţara Românească, pe cheltuiala negustorului Apostol Manu.[55]

Chiar dacă stolnicul Constantin Cantacuzino o socotea o „mare grămadă de minciuni după care umblă norodul acesta, rătăcindu-se şi cred celea ce niciodată de crezut nu sunt“,[56] *Alexandria*, copiată şi recopiată de-a lungul timpului, a fost lectura preferată a tuturor cunoscătorilor de carte, clerici şi mireni, până în veacul al XIX-lea.

Reflectări ale acestei atât de îndrăgite opere se găsesc şi în plastica murală a celor două biserici din satul Pietroşiţa din judeţul Dâmboviţa, dar şi în literatura orală, în oraţiile de nuntă.

Un alt roman care s-a bucurat de audienţă în rândul cititorilor a fost cel al *Troiei*. Ciclul acesta de legende a pătruns în literatura noastră prin cele două cronografe de tip Dorotei şi de tip Danovici.[57]

O altă lucrare citită secole de-a rândul a fost *Floarea darurilor (Fiori de virtù*). Alcătuită în secolul al XIII-lea, la Bologna, de călugărul benedictin Tommaso Gozzadini, vede lumina tiparului în Italia în 1474, iar până în 1540 sunt scoase 40 de ediţii.

Cartea, având 34 de capitole, tratează despre virtuţi şi vicii. După prezentarea unei calităţi urmează tratarea defectului pandant; exemplu: iubire – ură, adevăr – minciună, bucurie – tristeţe etc. Fiecare capitol era alcătuit din patru secţiuni: 1) definiţia virtuţii sau a viciului analizat; 2) compararea lor cu animale mitice sau reale; 3) o culegere de maxime; 4) o povestire morală menită să evidenţieze avantajele virtuţii şi dezavantajul viciului.

Poveştile despre animale erau extrase din tratatele de ştiinţe naturale medievale, cunoscute în Occident sub numele de *Bestiarii*, iar în Orient, sub cel de *Fiziolog* (în care, după descrierea animalelor, păsărilor, reptilelor etc. şi a obiceiurilor acestora, erau interpretate ca simboluri ale unor idei morale şi religioase).

Prima traducere în limba română s-a făcut, fapt neobişnuit, direct din italiană la sfârşitul secolului al XVI-lea. Originalul traducerii româneşti nu

s-a păstrat, iar informaţia a parvenit printr-o copie rusă: „Cartea Floarea darurilor (virtuţilor) şi a păcatelor tradusă din limba italiană în valahă sau bogdănească de către Gherman Vlahul, iar din vlahă tradusă în slavă de Veniamin ieromonahul Rusian la anul 1592“.[58]

O copie bilingvă (slavo-română), după un alt manuscris slavon, a fost executată în Mănăstirea Putna de către ieromonahul Ioan, între 1592-1604.[59]

Noi traduceri s-au făcut şi din limba greacă. Paharnicul Constantin Sărăchin, fiul doctorului cretan Gheorghe, aflat în pelerinaj la Muntele Athos, a găsit acolo, între alte cărţi „de înţelepciune“ şi această lucrare. La întoarcere a adus-o în ţară şi a încredinţat-o spre traducere ieromonahului Filothei de la Athos, aflat atunci în Principatul Dunărean. Traducerea a fost tipărită în 1700, la Mănăstirea Snagov, cu osteneala ieromonahului Antim Ivireanul.[60]

Un alt text, deosebit de apreciat în cercurile cărturăreşti, a fost scrierea, cu caracter ascetic, *De imitatione Christi* (Imitarea lui Hristos), creaţie a călugărului olandez Thomas a Kèmpis. Cel care a ostenit asupra traducerii ei pentru a fi introdusă în mediul cultural românesc a fost acelaşi erudit tălmăcitor – Udrişte Năsturel.

După propria-i mărturisire, cartea se afla în casa lor încă din vremea copilăriei, dar era „aruncată şi prăfuită [...] ca un lucru ce, în adevăr, nu era de nevoie nimănui“.[61]

Gândul de a traduce această cărticică de aur (cum o numea) a fost „zămislit de mult timp în mintea mea“[62], spre a fi pentru folosul obştii, dar el a devenit realitate în 1647, când lucrarea va vedea lumina tiparului la Mănăstirea Dealu.

Scrierile de astrologie erau un alt gen de literatură căutat şi gustat de largi categorii de cititori, ştiut fiind faptul că, dintotdeauna, omul a vrut să ştie ce-i rezervă viitorul.

Deşi interzise, în mod repetat, de către Biserică, textele esoterice, zodiacele, cărţile de astrologie au fost, în epoca ce ne stă în atenţie, copiate şi recopiate pentru a fi citite cu nesaţ din generaţie în generaţie.

Această categorie de scrieri a pătruns la noi, din secolul al XVI-lea, pe filieră bizantino-slavă. Interesant este faptul că, deşi oprite de biserică, textele de astrologie au fost copiate, iar apoi tipărite chiar de preoţi[63], în cărţi în care intrau atât texte religioase, cât şi dintre cele supuse interdicţiei.

Principalele texte astrologice din epocă sunt: *Rojdanicul, Gromovnicul* şi *Trepetnicul*.

Rojdanicul (sl. рождити = a se naşte) prevedea viitorul omului în funcţie de luna sau zodia în care s-a născut. Cel mai vechi text cunoscut de acest gen a fost scris în 1620 de popa Ioan Românul[64] din Sâmpetru-Hunedoara. În acest text accentul cade pe luna în care s-a născut persoana.

Un alt tip de rojdanic este *zodiacul* (gr. ζωδιαχος ζωδιον = constelaţie) care a pătruns mai ales sub influenţă grecească şi pune accentul pe zodia în care s-a născut copilul. Reprezentări ale zodiacului se întâlnesc din secolul al XVI-lea în pictura murală din Moldova, la mănăstirile Probota, Coşula, dar şi la Bucovăţ, iar sibilele (un fel de prorociţe) apar alături de filosofii păgâni pe zidurile de la Voroneţ, Moldoviţa şi Sucevita.

Gromovnicul (sl. громъ = tunet; громовъ – de tunet) desluşeşte evenimentele ce vor avea loc după zodia în care a căzut tunetul. Textul românesc, ce s-a păstrat, datează din 1636 (1 septembrie – 31 decembrie) şi a fost scris de popa Stanciul pentru Brătilă din Sărata Oltului.[65] O altă versiune tipărită datează din 1639.

Trepetnicul (sl. трепетъ = a tremura) este o carte care prevede viitorul după diferite mişcări ale trupului omenesc, de exemplu, bătaia pleoapelor, clipirea ochilor etc. Cel mai vechi text păstrat este din 1639[66].

Chiar dacă, aşa cum am mai spus, aceste texte, precum *Astrologul, Astronomia, Gromovnicul, Fulgeralnicul, Socotitorul de vise, Vrăjalnicul* erau supuse interdicţiei Bisericii, după cum rezultă din indexul tradus din slavonă[67] de Staico, grămăticul de la Biserica Domnească din Târgovişte, în 1667-1669, fiind considerate cărţi „ereticeşti carele nu să cade a le ceti credincioşii“[68], ele s-au bucurat de un continuu şi nedezminţit succes la cititori, fie ei clerici sau mireni.

În afară de cărţile amintite până acum, care ilustrează gustul publicului larg pentru un anumit tip de lectură, a existat şi un alt gen de literatură, accesibilă numai elitei intelectuale cu o pregătire umanistă deosebită. Şi la acest nivel înaltele spirite ale Bisericii Ortodoxe Române au stat alături de cultivaţii boieri. Predosloviile cărţilor religioase erau un bun prilej pentru aceştia din urmă de a-şi etala cunoştinţele umaniste, aşa după cum nici mitropoliţii nu ezitau să se pronunţe asupra unor lucrări de istorie sau filosofie.

Dovada unei elevate pregătiri o face eruditul Udrişte Năsturel care, în epigrama şi predoslovia *Penticostarului*, tipărit la Târgovişte, în 1649, aminteşte pe marii filosofi şi scriitori ai lumii antice precum: Platon, Pitagora, Aristofan, Diogene, Laertius, Homer, Aristot, Strabon, Suetonius, Plutarh.[69] Numele lui Platon este menţionat în *Mineiul* publicat la Buzău, în 1698, de Mitrofan,[70] iar câţiva ani mai târziu, în 1704, la Bucureşti era

tipărită cartea *Plutarh, Paralele greceşti şi romane* tradusă în greaca modernă de Constantin Brâncoveanu, instruitul fiu al domnitorului Ţării Româneşti.

Antim Ivireanul, care scrisese prefaţa şi *comparase* textul lui Plutarh cu cel al tânărului vlăstar domnesc, remarcă în mod deosebit „exactitatea prea strălucitului traducător, încă şi prea marea învăţătură".[71]

* * *

Cel de al XVII-lea veac, marcat de ascensiunea fără precedent a cărţii, a adus în mediul ambiental al intelectualului un nou element, ce va căpăta o tot mai mare importanţă educaţională şi formativă – *biblioteca*, fie ea mănăstirească, cu începuturi notabile în perioada anterioară, boierească sau domnească, ce se formează acum pentru întâia oară.

Grigore Ureche sau Miron Costin, Udrişte Năsturel sau Constantin Cantacuzino stolnicul şi Constantin Brâncoveanu sunt posesorii unor biblioteci despre care avem ştiri mai numeroase cu cât ne apropiem de sfârşitul veacului al XVII-lea.

Despre unele dintre cărţile aflate în casa lui Udrişte Năsturel vorbeşte el însuşi, când aminteşte despre celebra *De imitatione Christi*. În casa lui Udrişte va afla mitropolitul Varlaam al Moldovei *Catehismul calvinesc* cel plin de „otravă", care-l va determina să ia o atitudine fermă prin *Răspunsul* său.

Despre stolnicul Constantin Cantacuzino, cel cu studii la Istanbul şi Padova, un descendent al familiei, banul Mihai Cantacuzino, spunea că „viaţa şi vremea le petrecea cu dascălii, cu spudeii şi cu bărbaţii procopsiţi".[72]

Multe ceasuri le-a petrecut în biblioteca sa de la Mărgineni, care începuse să fie alcătuită încă de tatăl său, postelnicul Constantin Cantacuzino, şi pe care o va îmbogăţi continuu cu cărţi comandate pretutindeni, la Padova şi Veneţia, la Viena şi Constantinopol, astfel încât ajunsese vestită în mediul cărturăresc românesc.[73]

În timpul stolnicului se pare că biblioteca a avut circa 2000-3000 de volume. Fondul de carte avea următoarea structură: *28% erau cărţi teologice*, 20% de filosofie, 14,4% de istorie şi geografie, 14,4% literatură, filologie şi dicţionare, 5,2% lucrări de matematică, 4,5% drept şi 3% ştiinţă şi medicină.[74]

Preponderenţa lucrărilor de dogmă se poate explica pe de o parte prin faptul că, în general, cultura religioasă trebuia să facă parte din cunoştinţele unui om instruit; apoi, prin aceea că la mijlocul veacului al XVII-lea, ca urmare a presiunii deosebite pe care calvinismul o va face asupra ortodoxiei, se ajunge la o stare de tensiune între cele două confesiuni, care va genera

reacţia promptă şi vehementă a Bisericii Ortodoxe prin mitropolitul Kievului, Petru Movilă şi miropolitul Moldovei, Varlaam, reacţie concretizată atât în lucrările pe care aceştia le scriu şi publică în apărarea dreptei credinţe, cât şi prin organizarea Sinodului de la Iaşi.

În acest context este explicabilă prezenţa cărţilor de dogmă în biblioteca unui ilustru intelectual, dornic de a se lămuri asupra naturii conflictului teologic, dar şi asupra intereselor politice care adesea erau drapate, în epocă, în veşminte religioase.

Puternicele centre de cultură care au fost în Moldova mănăstirile Putna, Neamţ şi cărora li se alătură acum extrem de activa Dragomirnă,[75] iar în Ţara Românească, mănăstirile Bistriţa, ctitoria Craioveştilor, şi Govora apoi, la sfârşitul veacului al XVII-lea, ctitoria brâncovenească de la Hurezi, iar la începutul secolului al XVIII-lea, noua zidire a mitropolitului Antim, Mănăstirea Tuturor Sfinţilor din Bucureşti vor fi posesoare de mari şi însemnate biblioteci.

Biblioteca de la Mănăstirea Hurezi, întemeiată de domnitorul ctitor, exista din 1702, când dr. Ioan Comnen nota pe un manuscris dedicat lui Constantin Brâncoveanu: „Dar ai întemeiat şi o bibliotecă vrednică de văzut, cu multă cheltuială, în mănăstirea cea frumoasă a Hurezului, zidită de tine, şi ai umplut-o cu cărţi felurite şi foarte de folos".[76]

Şase ani mai târziu, arhimandritul Ioan va zugrăvi la intrarea în bibliotecă o frumoasă inscripţie în limba greacă: „Bibliotecă de hrană dorită sufletului, această casă a cărţilor îmbie preaînţeleapta îmbelşugare, anul 1708".[77]

Dintr-o însemnare germană a unui autor care a trecut pe la Hurezi, pe la 1727, reiese că în frumoasa bibliotecă erau tipărituri şi manuscrise în limbile „greacă, chineză (probabil arabă), bulgară, ebraică, tracică (?), valahă, sârbă, rusă şi ruteană".[78]

La Biblioteca de la Hurezi s-a introdus pentru prima oară dreptul depozitului legal, conform căruia fiecare tipografie urma să-i ofere un exemplar gratuit.

Astfel, la 12 august 1714 Mitrofan, care slujea cu hărnicie arta tiparului, amintea patriarhului Ierusalimului, Hrisant Notara, de obiceiul pământului de a da câte un exemplar, din fiecare carte tipărită în ţară, domnitorului: „Numai să ştii că numai o carte s-a dat, după obicei, Domnului prin al Ungrovlahiei" [mitropolit].[79] Un an mai târziu, la 26 august 1715, Mitrofan întăreşte această mărturie, când dă socoteală, tot lui Hrisant Notara, de tirajul

unei lucrări ce fusese tipărită în Ţara Românească: „E nevoie ca printr-unul din casnicii Tăi să se numere cărţile, iar pe urmă să se amintească şi de ce s-a dat prea-înaltului Domn, fiind una din cele cinci sute, cum ştim noi".[80]

Multe dintre aceste cărţi pe care domnul le primea de la tipografiile din ţară vor fi ajuns la biblioteca de la Hurezi, care era dată în grija inimosului arhimandrit Ioan, egumenul mănăstirii.

Mitropolitul Antim Ivireanul va înfiinţa, la rându-i, o bibliotecă în mănăstirea pe care a ctitorit-o în Bucureşti. În *Aşezământul mănăstirii* (din 24 aprilie 1713), capitolul XVIII este dedicat bibliotecii, reglementându-se dreptul de împrumut: „Câte cărţi au lăsat în Vivlioteca noastră, atâta greceşti cât şi româneşti după cum scriu în catastihul besericii, las cu blestem să nu îndrăznească să ia cineva vreuna să o înstrăineze, iar de va trebui cuiva vreuna [...] fără răvaş iscălit de cele ce o cere cu făgăduiala cum că o va trimite înapoi şi cu vreme hotărâtă, să nu se dea. Şi să poarte grijă să o ceară".[81]

Exista, aşadar, un inventar şi formalităţi precise ce trebuiau îndeplinite pentru împrumut, ca şi un termen pentru restituire. Biblioteca publică de împrumut de la Mănăstirea Antim este prima de acest fel din Ţara Românească.

Constituirea şi consultarea unor astfel de biblioteci presupunea, la nivelul elitei, un înalt grad de instrucţie.

Dar ce cărţi se puteau găsi în biblioteca unei mănăstiri? Mai întâi, fireşte, cărţile sfinte, *Evanghelia, Tetraevanghelia şi Liturghierul*, după care se ţinea sfânta slujbă.[82]

Apoi manuscrisele pentru cântările bisericeşti scrise în notaţie bizantină: *Agheristul*, cunoscut mai mult sub numele de *Octoih* care cuprindea cele 8 cântări sau glasuri; *Triodul* – sau cele trei cântări ale Postului Mare; *Catavasierul* care se cânta în Vinerea Mare şi în Săptămâna Patimilor; *Anastasimatariul* cuprindea cântările la Învierea Domnului.

Vieţile sfinţilor şi rugăciunile pentru fiecare sfânt în parte formau troparele. Rânduite după luni, acestea formau cărţile numite *Minee*.

Preotul putea găsi îndrumări despre felul cum să slujească în aşa-numitele *Tipicuri*. *Penticostarul* cuprindea slujbele de la Paşte şi până la sărbătoarea Pogorârii Sfântului Duh (Rusaliile). Rugăciunile ce pot fi rostite în fiecare ceas al zilei se aflau adunate în *Ceaslov*, iar cele ce puteau fi spuse în diferite situaţii, în afara celor ce erau cuprinse în sfânta Liturghie, se aflau în *Molitvenic*.

Pentru explicarea, înaintea credincioşilor, a înţelesurilor *Sfintei Evanghelii*, preoţii aveau la îndemână *Evangheliile învăţătoare* sau *Cazaniile*. La predici se mai foloseau, de asemenea, învăţăturile alese ale sfinţilor părinţi ai Bisericii.

Cuvintele pline de tâlc ale apostolilor se aflau adunate în cartea, numită *Apostolul*, iar toate faptele apostolilor erau prezentate într-o altă carte, numită *Praxiu.* Vieţile sfinţilor schimnici şi ale părinţilor începători ai monahismului sunt cuprinse în *Paterice*.

Mai erau apoi felurite scrieri despre predicile şi cuvântările Sfântului Isac şi Efrem Sirul, ale Sfântului Damaschin Studitul, ale lui Atanasie din Alexandria şi ale lui Grigore Teologul sau „mărgăritarele" sfântului Ioan Gură de Aur. În sfârşit, rânduielile după care se conducea sfânta Biserică erau cuprinse în *Nomocanoane*.

Aceste felurite scrieri, cărora puteau să li se adauge şi alte lucrări sapienţiale şi moralizatoare, puteau să se afle la îndemâna fiecărui preot din cel mai îndepărtat cătun.[83] Marii cărturari care s-au aflat, în secolul al XVII-lea şi începutul celui următor, în fruntea Bisericii Ortodoxe Române au înţeles imperativul vremurilor şi printr-o *voinţă culturală excepţională*, printr-o încordare spirituală şi fizică deopotrivă (ţinând cont de dificultăţile pe care le ridica atunci meşteşugul tiparului) vrednică de toată lauda, şi-au împlinit, cu prisosinţă, menirea.

Pentru secolele XV-XVI am remarcat rolul mănăstirilor, centre de cultură. Şcolile mănăstireşti de la Vodiţa şi Tismana, de la Cozia, Neamţ sau Putna erau binecunoscute pentru strădania pe care o depuneau în instruirea şi formarea celor ce voiau să îmbrace haina preoţiei (învăţându-i scrisul, cititul, noţiuni elementare de dogmă şi elemente de practică liturgică), dar şi a diecilor şi grămăticilor care urmau să lucreze în diferite cancelarii.

La începutul veacului al XVII-lea lor li se alătură centrul de la Mănăstirea Dragomirna, ctitoria mitropolitului Moldovei, Anastasie Crimca.

Amploarea, fără egal, pe care avea s-o cunoască învăţământul, de la cel ce oferea cunoştinţe elementare de scris şi citit, la Academiile domneşti de la Iaşi şi Bucureşti, va aşeza hotărât veacul al XVII-lea ca început de modernitate. Declarativ, accesul la instrucţie era deschis tuturor.

Învăţământul începe să capete o nouă consistenţă către mijlocul veacului al XVII-lea, o dată cu implicarea mai activă a domniei în organizarea lui.

Pe la 1640 exista la Târgovişte o şcoală domnească slavo-română, înfiinţată din iniţiativa lui Matei Basarab poate la îndemnul primului sfetnic, în probleme de cultură, învăţatul său cumnat Udrişte Năsturel. Şcoala funcţiona pe lângă Mitropolia din Târgovişte, unde se afla şi reşedinţa domnească.

Programa prevedea, în primul rând, studiul limbii slavone, scrierea şi citirea; un accent deosebit se punea pe gramatica acestei limbi. Elevii mai

primeau noţiuni elementare de aritmetică, rugăciuni, catehism, cântări bisericeşti, noţiuni de cronologie şi caligrafie.[84] Cursurile de latină şi greacă erau susţinute de Ignatie Petriţi.

În 1646 se înfiinţează, tot aici, un nou aşezământ *Schola greca e latina* care va fi condusă până la 1651 de Pantelimon Ligaridis[85]; astfel, în acelaşi timp, activau în capitala Ţării Româneşti doi eminenţi profesori, recunoscuţi în mediul intelectual al vremii pentru cunoştinţele şi calităţile lor pedagogice.

Gramatica slavonă, care cunoscuse două ediţii, una în 1619 şi alta în 1648, se preda după manualul lui Meletie Smotriţki (fost profesor la Kiev). Udrişte Năsturel avea în biblioteca sa un exemplar din ediţia din 1619, după cum nota călugărul rus Suharov, iar stolnicul Constantin Cantacuzino avea şi el un exemplar din ediţia de la 1648. Pe această carte au învăţat gramatica slavonă fiii stolnicului care-l aveau ca dascăl pe Damaschin, cel ce va ajunge mai târziu episcop de Buzău şi apoi de Râmnic.[86]

Necesară ca manual de bază pentru predarea slavonei în şcoli, această gramatică a circulat şi în manuscris. Aşa, de exemplu, ieromonahul Ştefan a copiat în întregime, în 1655, ediţia de la 1619. Ulterior, au mai fost tipărite două ediţii, una la Snagov, în 1697 şi alta la Râmnic, în 1755.[87]

Cunoscut mai era la Târgovişte şi dascălul Daniel Panonianul de la Mitropolie, cel ce va traduce şi tipări în 1652, *Îndreptarea legii*.

La şcoala slavo-română activa şi dascălul Staicu, apreciat traducător şi profesor, preocupat de întocmirea unei gramatici române, prima de acest fel în ţară, care căuta modalităţile cele mai adecvate de predare a acestei dificile discipline.

Strădaniile lui au fost urmate şi de alţi cărturari, astfel că în secolul al XVII-lea, numai în Ţara Românească s-au alcătuit opt lexicoane slavo-române.[88]

Şcoala de la Târgovişte, prin programa şi manualele folosite, a permis pregătirea dintre autohtoni a unor buni specialişti care vor da mai târziu măsura talentului lor în strădania de a traduce din slavonă în româneşte cărţile de căpătâi ale dogmei creştine ortodoxe şi cele trebuitoare slujirii în limba naţională.

Necesitatea de a avea persoane instruite, folosite la Curtea domnească sau în diferite slujbe ale administraţiei de stat, necesitatea de a avea preoţi mai bine pregătiţi, care să ridice ei înşişi nivelul de educaţie şi cultură al oamenilor în mijlocul cărora trăiau şi-i păstoreau, precum şi nevoia neguţătorilor şi meşteşugarilor de a-şi rezolva singuri întreaga corespondenţă legată de afacerile pe care le derulau, ca şi dorinţa tuturor de a-şi vedea fiii şi mai

şcoliţi decât fuseseră ei înşişi, au determinat înfiinţarea de noi şcoli domneşti, dar puse sub directa oblăduire a mitropolitului Ţării Româneşti.

Crescut într-o familie de cărturari, Radu Năsturel, al doilea logofăt, fiul lui Udrişte, are iniţiativa de a înfiinţa o şcoală la Câmpulung. În acest scop, la 8 ianuarie 1669, văzând el că Ţara este săracă şi fără învăţătură, deoarece oamenii sunt nevoiaşi şi nu-şi pot de copiii la carte, cumpără un loc în oraş, cu 100 de ughi de la Stroe, vornicul din Goleşti, loc pe care-l donează pentru a se face acolo o şcoală.

La 10 mai 1669, Antonie vodă, din Popeşti, emite hrisovul de înfiinţare a şcolii, pe locul dat de Radu Năsturel; în act domnul afirmă că a făcut acest lucru ca „să fie putinţă şi bogaţilor şi săracilor a-şi da feciorii să se înţelepţească de buna învăţătură pentru Sfânta Scriptură".[89]

Printr-un nou hrisov din 28 martie 1670, voievodul numeşte pe mitropolitul Ţării ca „ispravnic şi purtător de grijă" al şcolii din Câmpulung.[90]

La Bucureşti, la Biserica Sfântul Gheorghe Vechi, îşi continuă activitatea mai vechea şcoală slavo-română, care la sfârşitul veacului îl avea ca dascăl pe Damaschin, cel ce va ajunge apoi episcop al Râmnicului.

Tot la Bucureşti se va înfiinţa Şcoala grecească de la Sfântul Sava, care va fi deosebit de apreciată în mediul cărturăresc al vremii.

La Râmnicu Vâlcea îşi desfăşoară activitatea, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, prolificul grămătic Vlad, cel care va ajunge mai târziu logofăt, şi care a copiat foarte multe manuscrise. El a lucrat la şcoala ce funcţiona pe lângă Episcopia Râmnicului, unde-i va fi învăţat carte pe tinerii fraţi şi călugări, dornici de a intra în serviciul episcopiei.

Gândul de a organiza un învăţământ gratuit pentru copiii nevoiaşi a fost pus în practică de Antim Ivireanul încă din timpul când era episcop de Râmnic, după cum rezultă din însemnările preotului Teodor Baran din Şcheii Braşovului.[91]

În 1705, Antim „pohtind [...] să ţie şcoală de învăţătură pentru pomană" [gratuită] l-a adus la Râmnic, de la şcoala din Câmpulung, pe Ivan Făgăraşanul, fiul lui Stâncă Cristea, pentru că era un „dascăl foarte bun".[92]

O a doua şcoală „de pomană" este înfiinţată tot de Antim, la Câmpulung în 1708. După învestirea sa ca mitropolit, „poftind iar sfinţia sa, mai mult cu îndemnarea orăşenilor Câmpulungului s-au dus iar dumnealui dascălul Ivan, aici în oraşul Câmpulungului, în şcoala domnească (cea înfiinţată de Antonie vodă) să înveţe de pomană copiii, iar cu purtarea de grijă şi cheltuiala părintelui kir Antim mitropolitul Ungrovlahiei."[93]

De asemenea, în *Aşezământul* Mănăstirii Tuturor Sfinţilor, pe care Antim a ctitorit-o, la capitolul VI sunt prevăzute dispoziţii pentru organizarea învăţământului în cadrul mănăstirii. Un preot de mir avea să se ocupe de instruirea, pe lângă mănăstire, a trei copiii săraci, cu vârsta între 10-15 ani, timp de patru ani. Ei erau bursieri ai mănăstirii şi învăţau slavoneşte şi româneşte.[94] Acest sistem a stat la baza şcolii de la Mănăstirea Tuturor Sfinţilor (hramul Mănăstirii lui Antim) care s-a bucurat de o faimă deosebită.

Aminteam mai înainte de şcolile slavo-române care au existat în marile mănăstiri şi care pregăteau numeroşi dieci şi copişti. Bistriţa Craioveştilor a fost un astfel de centru. Aici a scris, în 1620, Mihail Moxa primul cronograf în limba română. Tot aici, către sfârşitul veacului (1688), Ştefan ieromonahul trudise la copierea a trei manuscrise româneşti, însumând circa 1200 de file.

La Cozia, de rosturile învăţăturii trebuie să se fi ocupat Mardarie Cozianul. Pentru învăţăceii săi va fi scris, la 1649, *Lexiconul slavo-român*. În preajma lui s-au format Ştefan ieromonahul, Arsenie copistul şi Barbu de la Jiblea, care va deschide la rându-i o şcoală în satul natal, pe la sfârşitul secolului.

La Govora, Meletie Macedoneanul îşi învăţa ucenicii carte slavonă şi română, precum şi meşteşugul tiparului pe la 1637, când s-a tipărit aici prima carte.[95] Tot aici a învăţat tiparul şi Ştefan, cel care în cartea *Învăţături pentru tineri*, apărută la Râmnic, în 1726, mărturisea că a fost „corector al dialectului slavon şi al cuvintelor româneşti".[96]

La marea lavră a Hurezilor, neobositul arhimandrit Ioan, cel venit în 1692 de la Câmpulung, se va îngriji şi de pregătirea copiştilor şi diecilor. Printre ucenicii acestui om, care şi-a pus toată energia în slujirea lui Dumnezeu şi a Frumosului, s-au aflat ieromonahul Iosif, cel ce copiază pe la 1696 *Mântuirea păcătoşilor*, precum şi ieromonahul Dositei, care copiază la Hurezi, pe la 1700, mult apreciata operă *Varlaam şi Ioasaf*.[97]

La începutul secolului, la Mănăstirea Menedic din Buzău continua să funcţioneze o şcoală ce luase fiinţă încă din veacul anterior. Dintr-un document din 25 iunie 1625 rezultă că Uriil eclesiarhul învăţase carte la această mănăstire. Pe la 1643, tot aici este amintit dascălul Pahomie.[98]

Pe la 1630, Efrem din Hârtieşti învăţa carte la Mănăstirea Valea, pentru ca mai târziu să ajungă dascăl al acestei şcoli.[99]

În sfârşit, pe lângă şcoala pe care a înfiinţat-o la Câmpulung, în 1669, Antonie vodă din Popeşti a mai înfiinţat o şcoală şi la Mănăstirea Târgşor, la 1671. Aici activau pe la 1681 Iorga dascălul, iar pe la 1692, Iosif dascălul.[100]

În Moldova şcoli pentru dieci şi copişti au fost la mănăstirile Neamţ, Agapia şi Bisericani. Implicarea mai activă a domniei în organizarea învăţământului va duce la apariţia, în 1640, a Academiei de la Iaşi, iar spre sfârşitul veacului, a celei de la Bucureşti.

Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu, având ca model înalta Şcoală din Fanar, vor pune bazele Academiei domneşti de la Sfântul Sava din Bucureşti (1688) care va fi frecventată de 150-200 de tineri din ţară şi străinătate. În fruntea ei s-a aflat până în 1702 marele dascăl Sevastos Kyminitis, cel ce fusese rector al Academiei din Constantinopol.

Organizată după cele mai moderne norme ale vremii, fără a fi supusă Porţii sau Patriarhiei, datorită statutului de autonomie a Principatului Dunărean, Academia domnească va promova un învăţământ bazat pe cele mai noi descoperiri în domeniul ştiinţelor şi filosofiei. Aşa, de exemplu, aici au fost introduse cursuri superioare de filosofie neoaristotelică, ce reprezentau o noutate în epocă.[101]

După dispariţia lui Kyminitis, Constantin Brâncoveanu va apela în 1707 la eruditul Hrisant Notara, cel instruit în Franţa, pentru a alcătui programa şcolară a Academiei, pe care dorea s-o reorganizeze.

Programa lui Notara[102] instituia, la nivelul învăţământului superior românesc studiul clasicismului grec, al filosofiei şi al ştiinţelor naturii. Primul profesor, care ocupa şi postul de director, preda: logica, retorica, fizica, despre cer, despre naştere şi pierire, despre suflet şi metafizica. Se preda, aşadar, un curs superior de filosofie neoaristoteliană, fapt novator şi deosebit de important în deschiderea drumului spre pozitivism şi materialism.

Al doilea profesor preda poetica şi clasicismul grec, printre autorii studiaţi numărându-se: Socrate, Sofocle, Euripide, Pindar, discursurile lui Demostene şi istoriile lui Xenofon, Plutarh, Tucidide, dar şi omiliile Sfântului Grigorie din Nazianz.

Al treilea profesor preda operele lui Hrysoloras, Cato, Fochildis, Pitagora, fabulele lui Esop, epistolele lui Teofilact Simocatis. De asemenea, se mai preda, în neogreacă, gramatica şi ortografia, având ca bază gramatica lui Lascaris.

Tot cu ajutorul învăţatului patriarh al Ierusalimului, Ştefan Cantacuzino va reorganiza şi el Academia, în 1714.

Emulaţia creată în jurul înaltei şcoli de la Bucureşti a influenţat şi pe domnii din Moldova, astfel încât, în 1707, Antioh Cantemir înfiinţează şi el la Iaşi o Academie domnească, având ca prim profesor pe Atanasie, un elev al lui Hrisant Notara.[103] Războiul ruso-turc din 1711 va închide porţile

nou-createi şcoli. Academia de la Iaşi nu a avut însă nici continuitatea şi nici profesori de prestigiul celor de la Bucureşti.

Rezultatul tuturor acestor strădanii a fost conştientizarea, la nivelul mentalităţii colective, a rolului şi importanţei dezvoltării veiţii spirituale şi sporirea, în veacul al XVII-lea, a gradului de cultură la nivelul elitelor.

Elementul hotărâtor, care a permis toată această evoluţie fără precedent a culturii române, în veacul al XVII-lea, a fost tiparul sau mai bine spus, reluarea activităţii tipografice în Ţara Românească şi Moldova, cu toate implicaţiile benefice pe care le-a avut în sfera spirituală şi în viaţa socială.

Se revenea astfel la o vrednică, frumoasă şi atât de necesară îndeletnicire care începuse în primii ani ai secolului al XVI-lea, în cetatea de scaun a Târgovişte, unde se instalase prima tiparniţă; ea urma celorlalte două centre europene de tipar chirilic, Cracovia şi respectiv, Cetinje.[104]

Macarie ieromonahul, apoi Dimitrie Liubavici, diaconul Coresi şi alţi iscuşiţi tipografi au lucrat aici şi au scos cărţi slavoneşti într-o deosebită execuţie grafică. Tot la Târgovişte au învăţat meşteşugul culegerii slovelor mulţi tineri care vor trece apoi în Transilvania şi vor tipări acolo multe dintre cărţile româneşti apărute în secolul al XVI-lea.

La Bucureşti încep să fie tipărite cărţi slavone pe la 1573, dar din 1582 orice activitate tipografică în Ţara Românească încetează.[105]

Frământările interne, prea numeroasele schimbări de domnie ca şi războaiele antiotomane sau luptele pentru putere între diferitele grupări boiereşti nu au mai permis zăbava îndelungată asupra slovelor culese cu migală de tipografi. Până la Matei Basarab, vreme de cincizeci de ani, nu s-a mai tipărit nici o carte în Ţara Românească.

Stabilitatea politică pe care a adus-o îndelungata domnie a lui Matei Basarab, revirimentul economiei domaniale ce se constată către mijlocul veacului al XVII-lea, cu toată fiscalitatea excesivă care a pus la grea încercare mica proprietate ţărănească, şi chiar războaiele cu incomodul său vecin, Vasile Lupu al Moldovei, au oferit totuşi liniştea şi posibilităţile materiale necesare unei renaşteri a culturii româneşti.[106]

Una din realizările de o importanţă excepţională a epocii mateine este reintroducerea tiparului. În pofida curentului slavonist, promovat mai cu seamă de învăţatul său cumnat, Udrişte Năsturel, capătă tot mai multă consistenţă preocuparea de a tipări cărţi în limba română.

Alăturându-se opiniei lui N. Iorga, N. Stoicescu remarca şi el că din acest punct de vedere epoca mateină cuprinde două perioade: una până la

1641, când preponderent este curentul slavon, şi a doua, după 1641, când mitropolitul Teofil va reuşi să impună cultivarea limbii române.

Tandemul Biserică-Domnie, urmând modelul bizantin în cea mai bună tradiţie, s-a dovedit deosebit de activ în secolul al XVII-lea.

Politica promovată în plan cultural de domnii ctitori, iubitori de frumos, precum Matei Basarab, Vasile Lupu şi Constantin Brâncoveanu, secondaţi de mitropoliţii ce-au fost ei înşişi rafinaţi şi elevaţi cărturari, ca moldovenii Varlaam şi Dosoftei sau Antim Ivireanul cel ce a păstorit în Ţara Românească, a făcut ca dintre curentele slavon, grecesc şi românesc, care-şi disputau prevalenţa în viaţa spirituală a neamului să izbândească în final curentul românesc.

În primii ani de domnie a lui Matei Basarab, curentul slavon a înregistrat un oarecare reviriment. Domnul, propunându-şi să reînvie activitatea tipografică a ţării, care fusese cândva înfloritoare, a apelat mai întâi la călugărul franciscan, croat de origine, Rafael Levaković, care avea la Roma o tipografie cu litere chirilice, unde scotea cărţi în limba slavonă. Invitaţiile repetate trimise lui R. Levaković, fie direct, fie prin intermediul raguzanului Franje Marković, au rămas însă fără răspuns.[107]

Pentru a întemeia o tiparniţă în ţara sa, Matei Basarab se va adresa atunci mitropolitului Kievului, Petru Movilă (1633-1646), românul de origine princiară.

Răspunzând solicitărilor, Petru Movilă va trimite în Ţara Românească, la Câmpulung, o tiparniţă.

Predoslovia la *Molitvenicul slavon,* apărut la Câmpulung în 1635, narează împrejurările în care a fost înfiinţată această tipografie.

Matei Basarab, constatând că din cauza răutăţilor de tot felul s-au împuţinat foarte mult sfintele cărţi, şi fiind sfătuit de boierii de neam ales şi de credincioşi, se hotărăşte să înzestreze bisericile din belşug cu cărţi necesare slujbelor religioase.

La un belşug de carte nu se putea ajunge decât prin înfiinţarea unei tiparniţe. „Ni s-a arătat nouă – se spune în *Predoslovia* lui Matei Basarab – un bărbat străin, cuviosul ieromonah anume Meletie Macedoneanul, venit din ţările ruseşti, care ne-a şi grăit văzând lucrul tipografic şi luând ştire întocmai despre valoarea lui, am venit a vă povesti dacă vă va fi plăcut. Atunci noi, îndată după ce s-a sfătuit cu un oarecare tovarăş al lui, cu bărbatul ieromonah Nectarie numit Pelagonianul şi cu el dimpreună feciorul nostru, credinciosul Ştefan, numit Sprinten-la-mers, l-am trimis după tiparniţă în

Rusia Mică, având cu dânsul preţul deplin pentru tipografie şi scrisoare deosebită de la persoana noastră şi una de obşte pentru lucruri de obşte către cel de acum mitropolit al Kievului, preasfinţitul Petru Movilă şi către judeţ şi ceilalţi conducători ai acelei cetăţi de frunte, având cuprins prea rugător".[108]

Tiparniţa cumpărată era completă şi avea cinci feluri de litere. Ea a venit însoţită de iscusitul tipograf Timotei Alexandrovici Verbiţki, fostul conducător al tipografiei de la Lavra Pecerska din Kiev, şi de alţi pricepuţi meşteri în arta tiparului, şi a fost instalată la Câmpulung. „Deci după săvârşirea instrumentelor de lemn trebuincioase meşteşugului – continuă *Predoslovia* – am poruncit ca prin voire şi sfat obştesc, mai întâi, să scoată la lumină *Molitvenicul*."[109]

Matei Basarab consideră înfiinţarea acestei tipografii ca un dar pe care-l face tuturor ortodocşilor din Ţara Românească, Moldova, Rusia, Serbia şi Bulgaria şi-i roagă să aibă grijă de ea şi să o păstreze şi întreţină „căci este bogăţia mai de preţ şi mai cinstit decât toate bogăţiile pământeşti".[110]

În epilogul *Molitvenicului* se menţionează că el a fost tipărit cu întreaga cheltuială a domnului Ţării Româneşti, Matei Basarab, şi prin strădania „prea păcătosului şi nevrednic rob Timotei Alexandrovici Verbiţki", lucrarea terminându-se la 30 iulie 1635.

Timotei Verbiţki va conduce tipografia până în 1642, când îl întâlnim în locul lui pe Ivan Kunotovici, cel care condusese tipografia Frăţiei Ortodoxe din Lvov, ce se afla tot sub îndrumarea mitropolitului Petru Movilă.

Aceşti doi iscusiţi tipografi au pregătit, în anii cât au lucrat în Ţara Românească, o întreagă pleiadă de meşteri români ai tiparului care le vor continua munca şi vor răspândi acest meşteşug şi în alte centre culturale.

Tot la Câmpulung vor mai fi tipărite, pe lângă *Evhologhionul* sau *Molitvenicul* din 1635, un *Antologhion* sau *Mineiul ales* (1643) şi o *Psaltire* (1650) în limba slavă.

În 17 septembrie 1642, apare o carte în limba română, tradusă din greceşte, intitulată *Învăţături preste toate zilele*. Ultimele trei cărţi au fost tipărite din îndemnul şi cu cheltuiala ieromonahului Melchisedec din Peloponez, egumenul Mănăstirii Adormirea Maicii Domnului din Câmpulung.[111]

În *Predoslovia* la *Învăţături preste toate zilele*, Melchisedec, care a făcut traducerea, mărturiseşte că oferă această carte, cu vădită conotaţie morală, tuturor cititorilor mari şi mici, ca să le fie un fel de îndreptar în viaţa de zi cu zi. S-a ostenit să o traducă din greceşte în româneşte „pentru a fi de treabă şi de folos, nu numai celor de ştiu, ce şi celor proşti ce nu ştiu" [greceşte] căci nu „le pot înţelege toţi oamenii ţării noastre ai vremii de acum".[112]

Antologhionul, care cuprinde şi o xilografie reprezentând stema ţării şi portretul lui Matei Basarab şi al Elinei doamna, se pare că a cunoscut două ediţii. El a fost tipărit între 13 decembrie 1642 şi 11 octombrie 1643 pe cheltuiala egumenului Melchisedec şi a fost dedicat domnului Ţării Româneşti. Au ostenit ca această carte să apară Ştefan ieromonahul, tipograf sârb, şi Ioan Kunotovici, tipograf rus.

Cât priveşte *Psaltirea slavonă*, apărută la 9 martie 1650, nu se mai păstrează decât într-un singur exemplar, incomplet, aflat la Biblioteca M.E. Saltîcov-Şcedrin din Sankt Petersburg. Epilogul menţionează primul corector de carte din istoria cărţii româneşti. El a fost ieromonahul Dionisie Preda Stancovici din Câmpulung.[113]

Pentru a asigura materia primă necesară imprimării cărţilor, Matei Basarab a înfiinţat la Câmpulung şi o moară de hârtie. Aceasta a furnizat hârtie nu numai pentru tiparniţa din oraş, ci şi pentru alte tipografii din ţară.

Căci pe lângă tiparniţa de aici, a mai funcţionat, în epocă, o tipografie şi la Govora, de unde s-a mutat la Mănăstirea Dealu şi apoi la Târgovişte.

Dacă tiparniţa domnească din Câmpulung trecuse cu vremea sub îngrijirea egumenului Melchisedec, tiparniţele celelalte apar şi ele frecvent în predosloviile cărţilor, cu specificarea că sunt tiparniţe domneşti. Cei care se îngrijeau şi trudeau însă la munca propriu-zisă de publicare erau, mai ales, clericii.

La Mănăstirea Govora, prima carte imprimată a fost *Psaltirea* (1637). Ea a fost tipărită de egumenul mănăstirii, Meletie Macedoneanul care, după cum mărturiseşte în prefaţă, s-a aprins „de dragoste pentru acest meşteşug al tipografiei când am primit haina călugărească la Sfântul Munte al Athonului, în marea lavră bulgărească numită Zugraf".[114]

Ştim că Meletie îl sfătuise pe Matei Basarab să înfiinţeze tipografia de la Câmpulung. În 1634, ianuarie 4, Matei Basarab întărea Mănăstirii Govora, şi egumenului Meletie Macedoneanul tipograful, satul Govora, ce-i era domnului de moştenire, pe care-l scuteşte de toate dările. Din cauza răutăţilor, satul se risipise. Meletie, cu învoirea domnului, reuşise să repare mănăstirea şi să refacă satul, aducând acolo rumânii mănăstirii, fugiţi în alte sate. Pentru destoinicia sa, în faţa mitropolitului Grigore, a episcopului Teofil de Râmnic şi a lui Efrem de Buzău, a tuturor egumenilor de la toate mănăstirile şi a tuturor dregătorilor, domnul hotărăşte ca Meletie să fie egumen până la moarte.[115]

Doi ani mai târziu, în 1636, august 9, Matei Basarab dăruieşte Mănăstirii Govora şi egumenului Meletie 1000 de galbeni ca să aducă „dascăli şi tipografi" care să tipărească şi să copieze cărţi şi să înfiinţeze şi o şcoală în

care copiii să înveţe nu numai din scrierile sfinte, ci şi „din toată ştiinţa de până acum a oamenilor". Anual, egumenul Meletie urma să primească 1000 de florini pentru tipărirea cărţilor. Din vânzarea lor trebuia să fie plătiţi dascălii. De buna administrare a banilor răspundea atât egumenul mănăstirii, cât şi mitropolitul, „pentru a nu se întâmpla vreun lucru diavolesc şi să se prăpădească banii".[116] În aceeaşi zi, dania domnească este întărită şi de Teofan, patriarhul Ierusalimului.[117]

După Meletie, grija tiparniţei de la Govora a trecut asupra ieromonahului Ştefan din Ohrida.

La Govora au fost tipărite, pe lângă *Psaltirea* din 1637, *Psaltirea cu Ceaslov* (1638), *Ceaslovul* (1638), *Paraclisul Precistei* (slavo-român, 1639), *Ceaslovul* (prima carte românească de cult, tipărită în 1640) şi *Pravila de la Govora* sau *Pravila cea mică* (1641).[118]

Ultima lucrare, cu titlul complet „*Pravila aceasta iaste direptătoriu de leage, tocmeale a[le] sfinţilor apostoli, tocmite de 7 săboară către aceasta şi a preacuvioşilor părinţi, învăţătorilor lumiei*", a fost tradusă din slavonă în română (după compilaţii ale nomocanoanelor bizantine adunate pe la mijlocul secolului al XVI-lea, de Manoil Malaxos) de călugărul Mihail Moxa de la Mănăstirea Bistriţa, cel ce în 1620, întocmise, aşa cum am arătat, la îndemnul lui Teofil, primul *Cronograf* (o istorie a lumii) în limba română.

Această carte cu prevederi canonic-juridice era menită să fie un îndrumător pentru preoţii duhovnici care trebuiau să cumpănească păcatele enoriaşilor şi să le dea fiecăruia, după faptă, canonul de pedeapsă şi îndreptare.

În predoslovia *Pravilei* (care imită parţial prefaţa *Nomocanonului* de la Kiev, tipărit de Petru Movilă în 1629), mitropolitul Teofil scrie că a cerut publicarea acestei cărţi deoarece „Socotit-am că mai toate limbile au carte pre limba lor ca aceai (sic!) cugetaiu şi eu robul Domnului mieu, Iisus Hristos să scoţ ceastî carte, anume pravilî pre limba rumânească, sfinţiilor voastre fraţi duhovnici rumâneşti carii sânteţi păstori oilor celor cuvântătoare a turmei lui Hristos".[119]

Pravila de la Govora[120], tipărită, după cum am menţionat, prin strădania egumenului Meletie Macedoneanul şi apoi a ieromonahului Ştefan din Ohrida, a apărut în două ediţii, una pentru Ţara Românească şi una pentru Transilvania (cu o prefaţă semnată de Ghenadie, mitropolitul transilvan), ea devenind astfel prima legiuire de drept civil şi canonic oferită tuturor românilor ortodocşi din spaţiul carpato-danubian.

Tot la Govora începe în 1642 tipărirea *Evangheliei învăţătoare* sau *Cazania* care cuprinde cazaniile la duminicile de peste an, la sărbătorile sfinţilor şi la marile sărbători împărăteşti. Ea a fost tradusă din ruseşte în româneşte cu cheltuiala lui Matei Basarab şi cu osteneala ieromonahului Silvestru, ajutat şi de Udrişte Năsturel care semnează şi prefaţa.

Peste doi ani, în 1644, această carte masivă, de 600 de pagini, cunoaşte o nouă retipărire la Mănăstirea Dealu, unde se mutase tiparniţa de la Govora. Noua ediţie (de circa 1000 de pagini) reia primele 385 de pagini din *Cazania* de la Govora. Ea a apărut prin munca lui Ivan Kunotovici, tipograful rus, şi a ucenicilor lui.

În timpul păstoririi mitropolitului Teofil, cel ce se îngrijea şi de ortodocşii din Transilvania, în calitatea lui de exarh al plaiurilor, dar care întreţinea totodată şi bune relaţii cu mitropolitul Varlaam al Moldovei, cel venit la Târgovişte pentru a media pacea între Vasile Lupu şi Matei Basarab, în pofida unui reviriment al slavonismului, apar primele tipărituri canonice şi juridice în limba română, tipărituri de o însemnătate fundamentală pentru buna organizare a vieţii bisericeşti româneşti. Drumul deschis acum, după o perioadă de stagnare, de mitropolitul Teofil, va fi reluat cu mai multă vigoare către sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui următor şi va duce la biruinţa, în biserică, a limbii române asupra limbii slavone şi a limbii greceşti.

În 1648, în scaunul mitropolitan al Ţării Româneşti, rămas vacant prin moartea vlădicăi Teofil, este ridicat ieromonahul Ştefan, egumenul Mănăstirii Tismana.

Originar dintr-o familie de moşneni din satul Râmeşti-Vâlcea (unde mai târziu va ctitori o biserică), Ştefan a fost mai întâi copist la Mănăstirea Bistriţa, apoi a trecut la Mănăstirea Tismana, unde a îmbrăcat schima monahală şi a ajuns apoi egumen.

Trebuie să fi avut ieromonahul Ştefan calităţi sufleteşti şi spirituale deosebite, dacă este ridicat direct la rangul de mitropolit, trecându-se peste episcopii de Râmnic şi de Buzău.

Continuând strădania începută de predecesorul lui, în timpul păstoririi sale apar, la tipografia din Târgovişte, mai multe cărţi slavo-române şi româneşti.

După *Triodul-Penticostar* tipărit în slavonă, în 1649, apare *Cartea ce se cheamă pogribania preoţilor mireni şi a diaconilor* (1650), cu tipicul în româneşte şi rugăciunile în slavonă. Cartea era menită să fie un îndreptar pentru felul în care preoţii trebuia să oficieze slujba de înmormântare.

Un an mai târziu, „cu proastă nevoinţă şi osteneală a smereniei noastre“, Ştefan traduce în româneşte, după un *Molitvenic* grecesc şi slavonesc rânduiala slujbelor pentru primele două taine: Botezul şi Mirungerea. Cartea intitulată *Misterio sau Sacrament* avea tipicul şi învăţătura în româneşte, iar slujba în slavonă.

O altă carte necesară preoţilor a fost *Târnosirea* (1652), care cuprindea slujbele pentru sfinţirea bisericilor. Şi aceasta are o structură mixtă: slujba în slavonă, iar tipicul în româneşte.

Conştient că nevoile religioase şi culturale ale neamului cer eforturi deosebite din partea cărturarilor şi a păstorilor duhovniceşti, mitropolitul Ştefan arată, în prefaţa la *Târnosire*, că el este implicat deplin în această strădanie susţinută, de ridicare spirituală a naţiei căreia-i aparţinea: „Niciodată nu mi-ar fi voia să lipsesc cu toată inima şi sufletul [...] să privăz cât mi-e puterea cu lucrul, la toate cele ce sunt de treabă şi de folos cinstitului şi sfântului nostru neam [...] din carele mă trag şi eu, ca să se cunoască adevărat de toţi osârdia şi căldura care am [...] cum după altele am făcut şi cu această *Târnosire*, de o am tipărit cam degrabă, care e foarte de treabă neamului nostru, Ţării Româneşti, nefiindu-le pre limbă să poată înţelege“.[121]

Tot în 1652 apare o lucrare fundamentală pentru dreptul românesc. Este vorba de *Îndreptarea legii* sau *Pravila cea mare*.

Acest cod de legi juridice şi canonice a fost tradus din greceşte, la îndemnul mitropolitului Ştefan, de monahul Daniil Andrean Panonianul, ajutat de învăţaţii dascăli greci Pantelimon Ligaridis si Ignatie Petriţis. Ea include, de asemenea, şi *Cartea românească de învăţătură de la pravilele împărăteşti*, apărută la Iaşi, în 1646.

Pe cheltuiala mitropolitului Ştefan a mai fost copiat un *Slujebnic (Liturghier)* slavo-greco-român, împodobit cu miniaturi de o deosebită frumuseţe.

După 1652, activitatea tipografică din Ţara Românească încetează din cauza numeroaselor conflicte interne şi externe care au marcat sfârşitul domniei lui Matei Basarab şi anii ce au urmat.

De altfel, acestor răzmeriţe le-a căzut victimă însuşi mitropolitul Ştefan. Învinuit că ar fi avut legături cu seimenii răsculaţi împotriva lui Matei Basarab, mitropolitul este depus în 1653 de patriarhul ecumenic Ioanichie al II-lea, le cererea domnului Ţării Româneşti, şi trimis la mănăstirea sa de metanie.

Locul îi este luat de mitropolitul Ignatie, originar din Nicopole, ceea ce i-a atras apelativul de „sârbul“. Acesta a păstorit până la jumătatea anului

1656, când Constantin Şerban îl reabilitează pe mitropolitul Ştefan, rechemându-l în scaunul vlădicesc. Ignatie, convins şi el de nevinovăţia lui Ştefan, se va retrage la o mănăstire olteană.

Mitropolitul Ştefan va mai fi în fruntea enoriaşilor lui până în 1668. În acest an el dispune şi începerea *Condicii Sfinte a Mitropoliei*, în care erau înscrise actele de alegere şi hirotonie a tuturor vlădicilor.

La 15 aprilie, Ştefan îşi întocmeşte diata (testamentul), prin care lasă o sumă importantă pentru terminarea mitropoliei din Bucureşti, începută de Constantin Şerban şi pictată sub Radu Leon. Se stinge din viaţă la 25 aprilie 1668, şi este înmormântat în pronaosul Mitropoliei din Târgovişte.

În Moldova, după mitropolitul Atanasie (1629-1632), ce-i succedase lui Anastasie Crimca, se urcă în scaunul mitropolitan Varlaam (1632-1653), învăţatul care va reda bisericii strălucirea pe care de multă vreme n-o mai cunoscuse.

Ca şi contemporanul său muntean, Ştefan, Varlaam provenea dintr-o familie de origine modestă. Familia sa, formată din răzeşi din ţinutul Vrancei, se chema Moţoc, iar numele său mirean va fi fost probabil, Vasile.

Înzestrat cu o minte ascuţită şi înclinaţii cărturăreşti, tânărul învaţă greceşte şi slavoneşte la Mănăstirea Secu, cea zidită de vornicul Nestor Ureche şi de soţia sa, Mitrofana, pe locul unui schit mai vechi, de pe la 1564, cunoscut sub numele de Schitul lui Zosin.

La Secu exista o bună şcoală condusă de Dositei, egumenul mănăstirii. Aici va îmbrăca tânărul vrâncean schima monahală sub numele de Varlaam.

În tihna mănăstirii, proaspătul călugăr va traduce în româneşte *Scara* sau *Leastviţa Sfântului Ioan Scărarul* (1618), o lucrare ascetică ce s-a bucurat de o largă circulaţie în mediul monahal ortodox.

Apreciat în mod deosebit pentru însuşirile sale, Varlaam şi-a atras preţuirea mitropolitului Anastasie Crimca şi a domnului Miron Barnovschi. Aceştia îl trimit, în decembrie 1628, în misiune la Moscova. Solia condusă de Varlaam era formată din medelnicerul Pavel Ureche, cămăraşul Cristofor Larinov, clucerul Teodosie, călugărul Teofan, ieromonahul Petru şi Paladie Panovitoi (sau Panaghie).

Varlaam ducea cu el scrisori de recomandare către ţarul Rusiei, Mihail Fedorovici (1613-1645) şi către patriarhul Moscovei, Filaret Nikitici, prin care domnul şi mitropolitul Moldovei arătau că solul lor era trimis în Rusia ca să comande şi să cumpere icoane pentru Mănăstirea Dragomirna şi pentru alte două ctitorii ale lui Miron Barnovschi de la Bârnova şi din Iaşi.

În drum spre Moscova se va opri la Kiev, prilej de a-l întâlni pe Petru Movilă, pe atunci arhimandrit la Lavra Pecerska din Kiev şi de a-i înmâna un *Octoih* slav de la Neamţ, cerut de acesta pentru a tipări o nouă ediţie slavă.

La 4 martie 1629, Varlaam este primit în audienţă de ţar. La Moscova, Varlaam a comandat mai multe icoane unor zugravi ruşi. Deşi solia moldavă a zăbovit aici până în decembrie 1629, icoanele nu au fost terminate. Ulterior, patriarhul Filaret a considerat că icoanele au fost executate necuviincios şi a oprit ieşirea lor din ţară. Ele vor fi recuperate, zece ani mai târziu, de către Vasile Lupu.

Reîntors în ţară, Varlaam găseşte mari schimbări. Mitropolitul Crimca murise, iar Miron Barnovschi nu mai era domn. În aceste condiţii se întoarce la mănăstirea sa de metanie.

Alesele sale calităţi duhovniceşti şi intelectuale au făcut ca la 23 septembrie 1632 să fie ales mitropolit al Moldovei, trecându-se peste episcopii de Roman, Rădăuţi şi Huşi. Faptul, deşi permis de canoane, era totuşi neobişnuit.

Că Varlaam trebuie să fi fost o personalitate de excepţie, stă mărturie şi candidatura sa, în 1639, la tronul Patriarhiei ecumenice de la Constantinopol – fapt unic în istoria Bisericii Ortodoxe Române.

Actul Sinodal din 1639, prin care a fost ales patriarh ecumenic Partenie I, arată că pentru această alegere au fost propuşi trei candidaţi în următoarea ordine: 1. Partenie, mitropolit al Adrianopolului (cel care va fi în cele din urmă ales); 2. Porfirie, mitropolit al Nicheei şi 3. Varlaam, mitropolitul Moldovei.[122]

În timpul lui Varlaam se introduce tiparul în Moldova.

Legăturile mai vechi, de la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui următor, mai cu seamă sub Ieremia Movilă şi păstorirea lui Gheorghe Movilă, mitropolitul Moldovei, au dus la o strânsă colaborare între domnii Moldovei şi centrele culturale de la Kiev şi Lvov. Astfel, în 1590, cu ajutor bănesc moldav se ridică la Lvov o biserică ortodoxă, unde vor funcţiona şi o şcoală şi o tipografie.

Până la mijlocul secolului al XVII-lea domnii de la Suceava şi Iaşi ajută financiar, de multe ori, Frăţia ortodoxă de la Lvov, aflată sub ascultarea mitropolitului de Kiev.

În virtutea acestor raporturi speciale, Ieremia Movilă cerea, la 12 ianuarie 1605, Frăţiei din Lvov să-i trimită copişti şi hârtie. Diaconul Andrei, care transmitea această solicitare, trebuia să cumpere hârtie pentru actele

domneşti şi manuscrise. „Facem cunoscut – scria domnul Moldovei – măriei voastre că am trimis la Lvov pe diaconul nostru Andrei ca să cumpere hârtie pentru scrierea cărţilor, cât şi pentru dieci de trebuinţă nouă pentru scrierea cărţilor. Pentru aceasta rugăm pe măriile voastre, ca să-i fiţi măria voastră de ajutor atât pentru a cumpăra acea hârtie, cât şi pentru a căuta dieci care să scrie cărţi".[123]

Pentru refacerea tiparniţei de la Lvov, ce fusese distrusă de un incendiu, Miron Banovschi a trimis în 1628 o importantă sumă de bani. Tot el a făcut primele demersuri pentru înfiinţarea unei tipografii la Iaşi, care nu s-au materializat însă.

Iniţiativa a fost reluată în 1637, de Varlaam, care solicită sprijin pentru acest lucru de la ţarul Moscovei, arătând că are pregătită pentru tipar o *Cazanie*. „Şi o avem gata şi scrisă, numai să se dea la tipar să se tipărească. Dar pentru că mâna cea grea a agarenilor ne stăpâneşte şi nu suntem slobozi la haraciul lor, nici preoţii, nici vlădicii, ci cu toţii suntem supuşi, pentru aceea îndrăznim a cere ajutor şi de la generoasa voastră împărăţie pentru lucrul acesta".[124] Nici această cerere nu s-a finalizat.

Înfiinţarea tiparniţei ieşene s-a făcut cu mare cheltuială, către 1640, cu sprijinul mitropolitului Kievului, Petru Movilă care a trimis tiparul, matriţele şi meşterii tipografi din Kiev, în frunte cu ieromonahul Sofronie Pociaţki şi gravorul Iliia. De asemenea, material tipografic, litere şi matriţe au fost trimise şi de Frăţia stavropighială din Lvov.[125]

În 1641 începe tipărirea *Cazaniei*, numită a lui Varlaam, sau cu titlul complet: *Carte românească de învăţătură dumenecele preste an şi la praznice împărăteşti şi la svănţi mari*, care va fi terminată în 1643. Opera masivă de 1012 pagini a fost ilustrată cu numeroase xilogravuri executate de Iliia.

Lucrarea se deschide cu un Cuvânt al lui Vasile Lupu, adresat către toată seminţia românească. El considera cartea ca un dar al limbii române făcut întregului neam românesc. Pentru învăţăturile pe care le transmite cititorilor, cartea ar trebui primită „nu ca un lucru pământesc, ce ca un odor ceresc". În cea de-a doua prefaţă scrisă de Varlaam acesta arată că s-a ostenit să o scrie pentru că nu erau cărţi în limba română şi pentru că lipseau învăţătura şi dascălii.

El a apelat în *Cazania* sa tot la omiliile lui Calist şi la traducerea lui Petru Movilă, dar principalul izvor l-a constituit cartea intitulată *Comoara* a marelui teolog grec din secolul XVI, Damaschin Studitul, mitropolitul de Navpactas şi Arta, în Epir (+ 1577). Varlaam a folosit în lucrarea sa un

stil fluent, caracterizat printr-un limbaj plastic, viu, colorat şi nuanţat, apropiat de limba poporului, fapt care i-a asigurat o deosebită apreciere şi o extraordinară circulaţie în rândul românilor de pretutindeni.[126]

După opinia prof. M. Păcurariu, Varlaam nu este traducătorul *Cazaniei* care-i poartă numele – şi cu atât mai puţin autorul ei. El a adunat numai tălmăciri mai vechi făcute de cărturari moldoveni şi ardeleni. Acest lucru nu ştirbeşte cu nimic contribuţia personală a lui Varlaam. Dacă nu este autorul şi nici traducătorul *Cărţii româneşti de învăţătură* de la 1643, el are meritul de a fi strâns într-o lucrare unitară vechile cazanii traduse sau prelucrate din greceşte şi slavoneşte, care au circulat în manuscris în Transilvania şi Moldova, apoi de a le fi stilizat şi dat la tipar, ca „dar" întregului neam românesc.[127]

Cazania a cunoscut numeroase cópii în manuscris, mai ales în Transilvania. Ea a fost atât de preţuită încât a „călătorit" prin toate ţinuturile unde trăiau români. De asemenea, ea a fost retipărită în repetate rânduri, fie sub titlul slav de *Cazanie*, fie sub cel grecesc de *Chiriacodromion*, la Alba-Iulia (1699), Bucureşti, (1732, 1768, 1858), Râmnic (1748, 1781, 1792), Buzău (1834) etc.[128] Larga ei circulaţie a transformat-o într-un element coagulant al unităţii de credinţă şi de neam a românilor de pretutindeni.

În acest context trebuie subliniată ideea că reluarea activităţii tipografice în Ţara Românească şi înfiinţarea tiparului în Moldova trebuie puse în legătură cu fenomenul religios, ceva mai amplu, din Europa Centrală şi Orientală.

La începuturile secolului al XVII-lea, în cadrul mişcării reformate din Transilvania, sunt reluate cu mai multă hotărâre acţiunile de calvinizare ce fuseseră începute pe la 1564-1571 de principele Ioan Sigismund Zápolya, dar întrerupte o dată cu moartea acestuia şi urcarea pe tron a catolicului Ştefan Bathory.

Principii Gabriel Bethlen (1613-1629), Gheorghe Rákoczy I (1630-1648) şi Gheorghe Rákoczy II (1648-1660), sprijiniţi, spre mijlocul veacului, de superintendentul calvin Ştefan Geleji Katona, vor milita ferm pentru atragerea românilor ortodocşi la Reformă.[129]

În septembrie 1640, superintendentul calvin condiţiona alegerea unui nou mitropolit al românilor, după moartea lui Ghenadie, de respectarea mai multor condiţii, cum ar fi acceptarea preceptelor calvine şi controlul superintendentului calvin, tipărirea şi difuzarea cărţilor de cult în româneşte. Slujbele religioase trebuie, de asemenea, să se oficieze în limba română.

Pentru materializarea acestor cerinţe urma să se înfiinţeze o şcoală cu predare în românеşte şi o tipografie care să imprime cărţi de cult în limba română.

Dacă trecerea sub controlul superintendentului calvin însemna un atentat la unitatea religioasă a românilor ortodocşi, promovarea limbii române la şcoală şi biserică a fost un element pozitiv care a generat, la rându-i, reacţia de răspuns a domnilor ortodocşi din Ţara Românească şi Moldova ce au făcut eforturi considerabile pentru a înfiinţa tipografii proprii, unde să scoată cărţi de cult şi de dogmă în limba română, pentru întărirea neamului în credinţa ortodoxă.

Confruntarea dintre calvinismul în expansiune şi ortodoxismul răsăritean depăşise zona Transilvaniei şi ajunsese până la înaltele vârfuri ale ierarhiei ecumenice. Astfel, în 1633, patriarhul Constantinopolului, Chiril Lukaris (+ 1638), în mărturisirea sa de credinţă, făcea unele concesii calvinismului. În faţa acestei atitudini, cu evidente primejdii pentru unitatea dogmei ortodoxe, marii conducători ai Bisericii dreptei credinţe au acţionat energic. Ei l-au acuzat pe patriarhul ecumenic de erezie şi l-au destituit. Apoi au trecut la o sistematizare a dogmei ortodoxe. O contribuţie importantă a avut-o mitropolitul Kievului, Petru Movilă, care a alcătuit o carte, numită *Mărturisirea ortodoxă*.

Sinodul de la Iaşi, care s-a desfăşurat la Mănăstirea Trei Ierarhi, în perioada 15 septembrie – 27 octombrie 1642, a discutat problemele legate de confesiunea lui Chiril Lukaris, pe care l-a dezavuat şi a aprobat *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă.

La Iaşi s-au adunat atunci mari teologi ai lumii ortodoxe, precum Meletie Sirigul, cel mai bun cunoscător de dogme din tot Răsăritul grecesc, Porfirie, mitropolitul Nicheei, trei teologi ruşi, apropiaţi lui Petru Movilă: Isaia Trofinovici din Kozlov, preşedintele Sfatului metropolitan kievian, Iosif Konovici, rectorul Colegiului şi predicatorul Ignatie Xenovici, apoi mitropolitul Varlaam cu episcopii sufragani şi toţi dascălii de la Trei Ierarhi.[130]

La 20 decembrie 1642, ieşea de sub teascurile tiparului de la Trei Ierarhi, pentru care Sofronie Pociaţki ceruse la Lvov litere greceşti încă de la începutul anului, o scrisoare de mulţumire a delegaţilor greci prezenţi la Sinodul de la Iaşi şi o gramată a patriarhului Partenie care condamna elementele calvine din confesiunea lui Chiril-Lukaris.

Tot din dorinţa de a apăra ortodoxia faţă de protestanţii care nu recunoşteau cele şapte Taine ale Sfintei Biserici, ca şi din necesitatea de a ridica nivelul de cunoaştere dogmatică a preoţilor, mitropolitul Varlaam

publică la Iaşi, în 1644, o importantă lucrare teologică de peste 300 de pagini intitulată *Pravila pe scurt pentru cele şapte Taine*. Cartea, la traducerea căreia a colaborat şi Eustratie logofătul, era o prelucrare sub formă catehetică (întrebări şi răspunsuri) după o operă din secolul XVI a retorului Toma (Teofan) Eleavulkos, care a fost prim-secretar patriarhal şi profesor al lui Damaschin Studitul.[131]

Tot în 1644, problema calvină va reveni în atenţia lui Varlaam. Trimis de Vasile Lupu în solie de pace la Târgovişte, mitropolitul moldav are prilejul de a-l cunoaşte şi de a se împrieteni cu un alt mare spirit, Udrişte Năsturel. Amiciţia intelectuală dintre cei doi cărturari cu preocupări atât de asemănătoare i-a permis lui Varlaam să ia cunoştinţă de o lucrare, intitulată *Catehismul calvinesc*, apărută în Transilvania în 1640 sau 1642, şi care se afla în biblioteca lui Udrişte Năsturel. Lectura acestei cărţi i-a făcut o puternică impresie. Dar să vedem mărturisirea mitropolitului însuşi: „Pentr-aceaea iubiţii miei fii, tâmplându-mi-se estimp în părţile Ţării Româneşti, cu treabe domneşti şi a nărodului, în Târgovişte, cu cei mai de frunte şi mai de-a firea vorovind, mai vărtos cu oarecare boiarin cinstit şi slovesnic şi a toată destoniciia şi înţelegerea harnic, direpţ pravoslavnic creştin, al doilea logotet şi frate Doamnei a bunului credincios şi a luminatului Domn Io Matei voivodă, cu mila lui Dumnezeu domnul Ţării Româneşti, dumnealui Udrişte Năsturel, carele, ca un iubitor de învăţături şi socotitoriu credinţei ceii direapte, în mijlocul altor cărţi noao ce mi-au arătat, adusu-mi-au şi o cărţulie mică în limba noastră românească tipărită. Şi deac-am cetit, am vădzut sămnul ei scris *Catihizmus creştinesc*, carea o am aflat plină de otravă de moarte sufletească, de care lucru, iubiţii miei fii, mărturisesc înnaintea lui Dumnedzău cu firea mea că mare grije şi multă scârbă au cuprins sufletul şi inima mea.“[132]

Reacţia lui Varlaam a fost cât se poate de promptă. El a convocat un sobor de înalţi ierarhi şi egumeni din Moldova şi Ţara Românească pentru a discuta această problemă şi pentru a se pronunţa asupra unui *Răspuns*, întocmit de el însuşi, la acel *Catehism*.

„Pentru care lucru îndată am chemat ş-am strâns săbor dintr-amândoao părţile, şi din Ţara Românească, şi din Ţara Moldovei. [...] Pentr-aceaea am socotit că am o datorie mare să fac răspuns şi să arăt strâmbătura şi tâlcul cel rău a lor, ce tălcuiesc rău şi strâmbadză scriptura svântă.“[133]

Considerând că „otrava“ calvinismului poate afecta întreaga ortodoxie românească, scrierea se adresează, firesc, întregului neam românesc, dar în

mod deosebit, celor din Transilvania, după cum se afirmă răspicat în *Predoslovie*:

„Varlaam, cu mila lui Dumnedzău
mitropolitul Sucevei şi arhiepiscopul
Ţărâi Moldovei, către creştinii de Ardeal:

Credincioşi pravoslavnici şi adevăraţi fii svintei ai noastre besareci apostoleşti, iubiţi creştini şi cu noi de un neam român, pretutindirea tuturor ce se află în părţile Ardealiului, ce sinteţi cu noi într-o credinţă".[134]

Pledând în lucrarea sa, care se pare că a fost tipărită în Ţara Românească, la Mănăstirea Dealu, în 1645,[135] pentru păstrarea unităţii de credinţă a românilor din Ardeal, Varlaam subliniază în acelaşi timp ideea apartenenţei lor etnice la acelaşi neam cu conaţionalii lor de dincoace de Carpaţi. Înaltul ierarh militează cu căldură pentru conservarea unităţii de credinţă, deoarece în aceasta stă, totodată, puterea şi unitatea neamului românesc.

Cartea *Răspuns împotriva catehismului calvinesc* este primul text polemic redactat în limba română, fiind în acelaşi timp un monument de veche limbă literară. Varlaam a ştiut să-şi pună în valoare talentul de polemist, folosind un limbaj alert, pe alocuri chiar vehement, împotriva opiniilor adverse şi utilizând un întreg arsenal logic şi o paletă lingvistică deosebit de plastică, cu scopul de a-şi convinge cititorii de justeţea afirmaţiilor sale.[136]

Lipsa de reacţie a forurilor calvine din Transilvania este surprinzătoare. Abia peste unsprezece ani, în 1656, va apărea la Alba-Iulia broşura, intitulată *Scutul Catehismului, cu răspuns den Scrăptura Svântă împotriva răspunsului den Scrăptura Svântă a doao ţări fără Scrăptură Svântă.*

În 1645, anul în care tipăreşte *Răspunsul la catehismul calvinesc*, Varlaam va mai edita încă o lucrare intitulată *Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu* în care sunt cuprinse şi 48 de versuri originale. Ele se alătură celorlalte stihuri apărute în *Cazanie* şi în *Cele şapte Taine*, fiind cele dintâi versuri tipărite în limba română.[137]

Tot în timpul păstoririi lui Varlaam, apare la Iaşi, în 1646, *Carte românească de învăţătură la pravilele împărăteşti şi de la alte giudeţe* sau *Pravila lui Vasile Lupu*. Traducerea din greceşte a acestui corpus, care se ocupa cu precădere de dreptul penal şi care avea la bază nomocanoanele bizantine, a aparţinut învăţatului logofăt Eustratie.

Cartea aceasta, ca şi *Cazania* lui Varlaam, s-a bucurat de un tiraj deosebit şi de o excepţională circulaţie în tot spaţiul românesc.

De asemenea, trebuie să mai subliniem faptul că, în afara câtorva excepţii, marea majoritate a cărţilor editate aici au fost publicate în limba română, în timp ce în Ţara Românească, mai ales în prima perioadă a activităţii tiparniţelor de la Câmpulung, Govora, Mănăstirea Dealu şi Târgovişte, cărţile în limba slavonă sau cu texte bilingve slavo-române ocupau încă un loc deosebit de important.[138]

Frământările politice interne şi externe ce au marcat sfârşitul domniilor lui Matei Basarab şi Vasile Lupu şi care au continuat încă un deceniu, sub Constantin Şerban şi Mihnea al III-lea în Ţara Românească sau Gheorghe Ştefan în Moldova, la care s-au adăugat implicarea politică a Transilvaniei lui Gheorghe Rákóczi al II-lea şi reacţia fermă a Imperiului otoman au făcut ca în aceste împrejurări tragice activitatea tipografiilor din Iaşi şi din Târgovişte să înceteze. Vreme de un sfert de veac tiparniţele, ce aduseseră cititorilor lumina înţelepciunii şi desfătarea sufletului, nu vor mai lucra.

Către anii şaptezeci ai veacului al XVII-lea se reiau eforturile pentru înfiinţarea tipografiilor. Se apelează din nou la centrele culturale de prestigiu din vecinătate, la Lvov şi la Moscova, pentru obţinerea utilajelor şi materialelor necesare.

Noile demersuri le va face Gheorghe Duca, domnul Moldovei, care la 26 ianuarie 1671 avea să ceară Frăţiei ortodoxe din Lvov să tipărească 400 de psaltiri „după cartea pe care o alătur la această scrisoare şi care este tipărită cu litere chirilice în limba valahă ca poporul care nu cunoaşte limba slavonă, s-o poată înţelege mai uşor. De asemenea, trimit măriilor voastre o carte scrisă în limba valahă şi care cuprinde predici, întrebări şi răspunsuri, rugând măriile voastre de a tipări 200 de exemplare. Cărţile să fie tipărite pe hârtie bună şi să fie întru-totul gata".[139]

Comanda nu a fost însă onorată, iar în anul următor, în 1672 Gheorghe Duca părăseşte tronul Moldovei pentru a deveni domn în Ţara Românească.

Strădaniile de a reface o tipografie la Iaşi vor fi reluate de mitropolitul Dosoftei.

Acesta a văzut lumina zilei probabil în 1624, ca fiu al unui negustor macedonean împământenit, Leontar şi al Misirei Barilă. Numele de botez i-a fost Dimitrie.[140] Familia Barilă se înrudea cu familia Chiriac Papară care se stabilise la Lvov.

După studii începute la Academia domnească din Iaşi, Dimitrie se va îndrepta spre Lvov unde va învăţa la Şcoala Frăţiei ortodoxe „Adormirea Maicii Domnului", care a fost sprijinită constant de către domnii Moldovei,

şi unde ruda sa, Chiriac Papară, ce avea ascendenţi până în vremea lui Ştefan cel Mare şi Sfânt, era epitrop.

Aici va aprofunda disciplinele umaniste şi-şi va însuşi mai multe limbi, printre care greaca şi latina, slavona, polona şi ucraineana, devenind astfel unul din primii noştri poligloţi.

După încheierea studiilor, Dimitrie se retrage, pe la 1648-1649, la Mănăstirea Probota şi îmbracă schima monahală sub numele de Dosoftei.

Alesele sale calităţi spirituale şi duhovniceşti vor fi remarcate, astfel că în 1658 ajunge episcop de Huşi, iar în 1660, episcop de Roman, unde rămâne până în 1671, când urcă în scaunul mitropolitan al Moldovei. În cei cincisprezece ani, cât a fost întâiul stătător al Bisericii Moldovei, Dosoftei se va confrunta cu dificultăţi excepţionale, generate de războaiele dintre poloni şi turci care devastau, când unii, când alţii Moldova, prinsă între cele două tabere beligerante, el fiind silit să ia de câteva ori calea pribegiei.

Aşa de exemplu, în 1673 este nevoit să se refugieze în Polonia alături de fostul domn Ştefan Petriceicu. Aici va rămâne până în 1675, când revine în ţară. În timpul exilului său, cărturarul Dosoftei va publica, în 1673, la mănăstirea ucraineană de la Uniev, *Psaltirea în versuri*, prima operă poetică de factură cultă, de mari proporţii, în limba română (8634 de versuri, în peste 500 de pagini). Meşterul care a dat la lumină această carte a fost Symeon Typarnicu.

În vremea studiilor, Dosoftei cunoscuse bine literatura polonă şi apreciase, mai ales, opera călugărului catolic Jan Kochanowski (1530-1584). Acesta versificase, după opt ani de muncă, *Psaltirea lui David* – apărută în 1579, având ca model opera poetului scoţian George Buchanan – *Paraphrasis psalmorum Davidis poetica* (1565).

Ca şi Kochanowski, Dosoftei se va strădui să versifice psalmii lui David nu într-o viziune mistico-religioasă, ci într-un spirit mult mai larg, deschis efluviilor vieţii, într-o manieră creştin-umanistă. Poet de mare talent, Dosoftei va lucra cinci ani pentru a transpune cei 150 de psalmi într-un limbaj apropiat de cel popular, viu, fluid, colorat creând imagini delicate, de o mare frumuseţe.

În chiar foaia de titlu autorul arată că lucrarea a fost făcută „cu lungă osteneală“, iar în prefaţă mărturiseşte să „pentr-aciaia cu multă trudă şi vriame, îndelungată, *precum am putut mai frumos* am tâlcuit ş-am scris pecum au vrut Dumnezeu; *să poată trage hiria omului către cetitul ei*“.[141] Estet de mare fineţe, Dosoftei era, aşadar, conştient de atractivitatea pe care

o poate exercita asupra cititorului un stil cald, apropiat, dar elevat în acelaşi timp, care-l va face să descopere frumuseţea şi plăcerea unei astfel de îndeletniciri. Dosoftei, poetul, a întrunit toate aceste calităţi.

Mitropolitul Dosoftei este, totodată, în cadrul Bisericilor Ortodoxe, cel dintâi care a versificat această carte într-o limbă naţională, înscriindu-se astfel în procesul lung şi anevoios de introducere a limbii române în toate drepturile ei.

Tot la Uniev, Dosoftei a mai publicat, în 1673, *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu*, tradus din slavonă în română.

În 1675, Dosoftei se reîntoarce în ţară. După o scurtă perioadă de recluziune la Mănăstirea Sfântul Sava, noul domn Dumitraşco Cantacuzino îl eliberează şi-l repune pe scaunul mitropolitan.

În 1679, se străduieşte să aducă în stare de funcţionare vechea tiparniţă a lui Vasile Lupu. În mai 1679, apare la Mitropolia din Iaşi, prima ediţie a *Dumnezeieştii liturghii*, tradusă din greceşte de un ierarh. Meşter tipograf a fost Vasili Stavniţki, rudă cu Simion Stavniţki, şeful tipografiei din Uniev.[142]

Nemulţumit de felul materialului tipografic, Dosoftei se va adresa Moscovei pentru a obţine utilaj tipografic de bună calitate care să permită o activitate de editare mult mai susţinută. În acest sens îi va scrie prietenului său, Nicolae Milescu spătarul, care, din 1671, se afla în slujba ţarului ca traducător la Departamentul soliilor din Moscova, şi al patriarhului Moscovei, Ignatie.

La 23 martie 1679, trimiţând din Iaşi o scrisoare lui Milescu, mitropolitul nu uită să amintească faptul că spaţiul şi timpul nu pot despărţi oamenii ce, în spirit, sunt împreună („despărţiţi în spaţiu, totuşi, suntem împreunaţi“).

Îl informează, de asemenea, că la Iaşi există un tipar „numai că el este foarte prost pus la punct“ şi-l roagă să intervină pe lângă patriarhul Rusiei, „ca să mă miluiască pe mine cu un teasc şi câteva slove cu care să tipărească cărţi şi forme din care se varsă slovele. Şi tipar de slove mici, fiindcă sfânta Biserică şi noi avem mare lipsă în acest lucru“.[143]

În 15 august 1679, o a doua scrisoare era trimisă tot cu acest gând, lui Ignatie, patriarhul Moscovei. Ca şi în primul caz, solul era aceeaşi persoană de încredere, căpitanul Ionaşcu Bilevici.

Mitropolitul Moldovei îl ruga pe patriarh să-i trimită o tipografie „ca să ne tipărim cărţile ce le-am tălmăcit din limba grecească şi slavonească pe limba moldovenească. Căci la noi învăţătura de carte s-a pierdut şi puţini sunt aceia care pricep limba cărţilor“.[144]

Îl mai ruga să fie tipografia întreagă, „cu toate cele de trebuinţă şi de nevoie instrumente şi cu toate sculele câte sunt de trebuinţă. Te mai rugăm apoi, sfinte părinte, să ne trimiţi un şirof (şurub) cu teascul care apasă hârtia pe litere, şi litere ca să ne trimiţi, de cele cu care aţi tipărit Biblia, mărunte, şi cele mijlocii, care sunt pentru psaltire şi pentru slujebnice şi pentru evanghelie".[145]

Patriarhul Rusiei va satisface cererea lui Dosoftei şi-i va trimite o tiparniţă completă. Prin scrisoarea din 16 decembrie 1679, patriarhul îl înştiinţa că a trimis lucrurile tipografice ce ţin de tipăritul cărţilor. „Ce fel de lucruri ţinătoare de tipografie s-au trimis, acelea s-au însemnat deosebit"[146] Tiparniţa a fost însoţită, deci, de un registru în care erau menţionate toate uneltele şi instrumentele trimise. El reprezintă primul inventar al unei tipografii româneşti din secolul al XVII-lea.[147]

Între timp, apare la Iaşi, în 1680 şi 1681, *Psaltirea slavo-română* şi *Molitvenicul de înţeles*. Meşter tipograf la aceste cărţi a fost ieromonahul Mitrofan de la Mănăstirea Bisericani, care va ajunge mai târziu episcop de Huşi şi apoi de Buzău. În această calitate va dezvolta o activitate tipografică redutabilă.

Molitvenicul a fost editat la noua tiparniţă de curând adusă de la Moscova, după cum rezultă şi din cele câteva versuri care se află la sfârşitul cărţii:

„Ionaşcu Bilevici ci-au pusu nevoinţă
De au adusă tipare de Moscu cu priinţă".

Molitvenicul este însoţit, pentru întâia oară, de o erată unde sunt trecute „greşiturile ce să află într-aciastă svântă carte"[148].

În lucrare a fost inserat şi un *Poem cronologic despre domnii Moldovei* (136 de versuri) scris de Dosoftei. El începe cu Dragoş Vodă şi continuă până la Gheorghe Duca, cel ce se afla atunci în scaunul de la Iaşi, mitropolitul-poet slăvindu-le faptele de arme sau preamărindu-le activitatea ctitoricească.

Acest mic poem este retipărit în 1683 şi în *Parimiile preste an*. Tot aici se mai află câteva versuri în care Dosoftei mulţumeşte din nou patriarhului Moscovei, Ioachim, pentru tiparniţa trimisă.[149]

Timp de patru ani, între 1682-1686, Dosoftei s-a ostenit să-i apară altă lucrare fundamentală pentru întărirea în credinţă a enoriaşilor săi. Este vorba de ampla lucrare în patru volume, intitulată *Viaţa şi petrecerea sfinţilor*. La alcătuirea ei Dosoftei a folosit *Vieţile sfinţilor* a lui Simion Metafrastul (secolul al X-lea) şi *Mineiele* lui Maxim Margunios (1549-1602), precum

şi *Cronografele* lui Dorotei al Monembaziei şi Matei Cigalas. Cărturarul moldovean a trudit din greu, după cum singur mărturiseşte, la scrierea lucrării sale, vreme de două decenii „cu lungă nevoinţă şi cu lexicoane de-ajuns tălmăcită".

Pentru tipărire, au ostenit, alături de el, iscusitul tipograf Mitrofan, ajuns episcop de Huşi, şi ucenicii săi, Pavel, Ursu şi Andrei.

Cartea s-a bucurat de o largă circulaţie în tot spaţiul românesc, fiind citită cu plăcere în diferite medii.

În aceeaşi perioadă a păstoririi lui Dosoftei, începe să funcţioneze la Iaşi, la Mănăstirea Cetăţuia, şi o tiparniţă grecească, ce era separată de cea a Mitropoliei. În 1682, apare aici scrierea lui Nectarie, patriarhul Ierusalimului, *Întâmpinare în contra primatului Papei*. Lucrarea vede lumina tiparului tot prin strădania neobositului meşter Mitrofan ieromonahul.

Activitatea prolifică a mitropolitului Moldovei şi a echipei de tipografi pe care o crease pentru cele două tiparniţe a fost întreruptă de reizbucnirea războiului dintre polonezi şi turci, context în care, ca de atâtea alte ori, Moldova devine teatru de confruntări armate. După ce a ajuns cu oastea până în inima ţării, regele polon Jan Sobieski (1674-1696) se retrage, luând cu el multe prăzi şi odoare de preţ, precum şi moaştele Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava. Tot acum, este luat în captivitate[150] şi mitropolitul-cărturar Dosoftei, care-şi va sfârşi zilele la Strej, lângă Zolkiew, nu departe de Lvov (+ 13 decembrie 1693).

Către sfârşitul secolului al XVII-lea, clericii, care ajunseseră pricepuţi meşteri tipografi, vor munci cu vrednicie pentru a publica în româneşte şi neogreacă cartea filosofică a lui Dimitrie Cantemir, *Divanul sau gâlceava înţeleptului cu lumea*. Această singură lucrare ce i-a fost publicată în ţară a apărut în 1698, prin osteneala „smeritelor şi mai micilor Athanasie ieromonahul şi Dionisie monahul, moldoveni"[151], supervizarea ediţiei greceşti revenindu-i lui Ierimia Cacavela.

Din păcate, desele schimbări de domnie, frecventele frământări interne şi externe care au cuprins, din nou, în vârtejul lor Moldova, la finele veacului al XVII-lea şi în primele decenii ale secolului următor, au întrerupt pentru o perioadă activitatea tiparniţelor ieşene.

Efortul editorial se va concentra, în schimb, în Ţara Românească, unde domniile mai lungi şi mai stabile ale lui Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu şi relativa linişte de care s-a bucurat Principatul Dunărean au creat condiţii favorabile pentru înflorirea, fără precedent, a culturii în toate componentele ei majore şi a tiparului, în mod deosebit.

Astfel, în 1678 îşi începe activitatea la Bucureşti tipografia Mitropoliei, care va funcţiona pînă în 1691.

În acelaşi an, 1691, va fi înfiinţată încă o tipografie, la Buzău, de a cărei activitate se va ocupa ieromonahul Mirtofan, cel ce lucrase în Moldova alături de mitropolitul Dosoftei.

Mitrofan[152] se călugărise la Mănăstirea Bisericani (jud. Neamţ), unde se pare că a ajuns şi egumen. Îşi însuşeşte meşteşugul tiparului şi va colabora cu Dosoftei atât la tiparniţa din Iaşi, cât şi la cea grecească de la Cetăţuia.

În 1683, ajunge episcop de Huşi. Nu va zăbovi prea mult aici, pentru că în 1686 va părăsi scaunul episcopal. În anii următori se află la Bucureşti, unde va contribui la tipărirea *Bibliei*. Apreciat pentru calităţile sale alese, Mitrofan va ajunge, la 10 iunie 1691, episcop de Buzău, unde va păstori vreme de 12 ani, până la moartea sa, în 1703.

Fin cărturar, bun cunoscător al limbilor greacă şi latină, iscusit tipograf şi gravor, episcopul Mitrofan va osteni cu stăruinţă asupra slovelor tiparului pentru a da la lumină cărţile de cult atât de necesare oamenilor Bisericii, dar care, fiind citite în epocă şi de alţi ştiutori de carte, erau şi lecturi moralizatoare, vrednice de a călăuzi spiritele deschise spre cultură.

Prima tipăritură buzoiană a fost o carte de căpetenie pentru Ortodoxie, *Pravoslavnica mărturisire* a lui Petru Movilă, tradusă din greceşte de fraţii Radu şi Şerban Greceanu şi de stolnicul Constantin Cantacuzino.

Lipsa cărţilor de cult făcea ca adesea preoţii, din ignoranţă, să nu facă „slujba dumnezeiască deplin“ (*Octoihul*, Buzău, 1700). De asemenea, nemaiştiindu-se slavoneşte, „*preoţii noştri de la sate nicidecum înţelegând limba* aceea, orânduielile bisericii nu se făceau deplin, nici vieţile sfinţilor nu se citeau, ascultătorii neînţelegând şi proroceştile citanii aramă sunând erau“.

Situaţia aceasta nefirească, de a asista la slujbe făcute într-o limbă necunoscută de către popor, l-a făcut şi pe episcopul de Râmnic, Damaschin, să remarce cu duritate, în 1724, că într-o astfel de stare „creştinii stau în biserică ca boii, neînţelegând ceea ce se citeşte şi se cântă“.[153]

Pentru îndreptarea acestei situaţii, pentru introducerea limbii române în Biserică şi pentru apariţia cărţilor de cult pentru care să îndestuleze pe preoţi cu mijloacele necesare oficierii depline a sfintelor slujbe, au ostenit fără preget cărturarii de frunte ai ţării şi în special înalţii ierarhi, ei înşişi tipografi de excepţie, precum Antim Ivireanul şi Mitrofan.

Acesta din urmă, conştient că în cărţile publicate ar putea apărea, pe alocuri, unele erori de tipar, introduce în *Mineiul* pe luna septembrie (1698)

o smerită iertăciune prin care-l roagă pe cititor să aibă înţelegere pentru greşelile ce s-ar fi putut strecura, în pofida străduaniei lui de a face un lucru cât mai bun cu putinţă.

„Iar noi cu umilinţă fraţilor vă rugăm ştiinţă făcându-vă că la acest dumnezeăsc lucru, fiind noi ostenitori cu meşteşugul tipografiei multe lunecături vom fi făcut, unele pentru asemănările slovelor, carele nu prea fac usebire unele către altele (se dă exemplu), carele unele pentru graba citirii la prube (care că acest lucru *s-au lucrat cu mare sârguire*) altele pentru supărarea nopţii, *că şi noaptea o am făcut-o în unele vremi în loc de zi*, altele pentru multa osteneală fiindu-ne firea îngreuiată nu le vom fi prins veste ce le vom fi trecut, iar sfinţiile voastre aceste lunecături nu le defăimaţi, ce cu inimă bună şi blagocestivă îndreptaţi, iară că am greşit şi noi oameni pământeni suntem, asemenea pătimaşi cuprinşi de slăbiciunea firii care nu lasă nici pre un om a rămâne fără greşeală, *că pre cât am putut cu nevoinţă am lucrat*“.[154]

În *Octoihul* apărut la Buzău, în 1700, şi închinat lui Constantin Brâncoveanu, Mitrofan încerca o primă periodizare a tipăririi cărţilor în limba română. „Întâi această rodire a nevoit să o facă prea luminatul şi marele acela domn, Io Matei Basarab“ dar străduania lui „au adus puţine şi necoapte roaduri“. Activitatea este reluată sub Şerban Cantacuzino care „s-au nevoit şi mai mult, iară era şi ale sale roduri de mijloc, nici de toate coapte, nici de tot crude“. Constantin Brâncoveanu însă, printr-o adevărată politică de susţinere, cu consecvenţă, a culturii, şi în mod deosebit a tiparului, a adus „roduri coapte, dulci la gust şi în tot felul la vedeală şi la mulţime nesocotite [...] *tipărind multe folositoare de suflet cărţi*“[155] (subl. ns.).

Complezenţa care s-ar putea bănui că se ascunde în spatele acestor rânduri nu este decât aparentă. Mărturie stă întreaga efervescenţă culturală din epoca Brâncoveanului care a cuprins cărturari laici şi clerici, deopotrivă, cu realizări ce au făcut mândria străduaniei lor, vrednică de aprecierea confraţilor întru spirit, de peste timp.

Mitrofan însuşi, care se considera iubitor „de osteneale“ (*Psaltirea* din 1701), a tipărit între 1680 şi 1702 douăzeci de titluri de cărţi, reprezentând treizeci şi unu de volume. De asemenea, în cinci din ele a tipărit „stihuri politiceşti“[156], ca şi alţi cărturari contemporani.

Şi-a încercat şi aptitudinile de gravor pe unele tipărituri, dar a colaborat, mai ales, cu buni meseriaşi în această artă, precum Ioanichie Bacov, Dimitrie, Nicola Ioan şi Ursul cu care lucrase încă de la Iaşi.[157]

Simţul estetic deosebit, plăcerea de a ornamenta şi iscusinţa lui Mitrofan şi a ucenicilor săi au făcut ca tipăriturile apărute la Buzău şi, în special *Triodul* şi *Octoihul*, ambele publicate în 1700, să fie considerate adevărate capodopere de artă tipografică.

Lucrările tipărite de Mitrofan, în mod deosebit cele în limba greacă, în condiţiile în care singurele tipografii greceşti erau doar în Principate, au circulat în tot Orientul ortodox, în principal, la Constantinopol, Alexandria şi Antiohia, dar ele au ajuns peste veacuri şi în biblioteci din Sofia şi Moscova, din Viena şi Hamburg, din Amsterdam, Paris şi Londra.

Rodnica activitate a tiparniţei din Buzău va înceta în 1704, la un an după moartea episcopului Mitrofan, iar tipografia de la Bucureşti îşi va întrerupe şi ea activitatea. Tipărirea cărţilor va continua la Mănăstirea Snagov, unde este trimis ieromonahul Antim, cu o parte din utilajul tipografic din Bucureşti.

La scurtă vreme după aşezarea sa la Snagov, Antim este numit egumen al acestei vechi mănăstiri[158] de către mitropolitul Teodosie (a doua păstorire, 26 apr. 1679; + 1708).

Noul stareţ porneşte plin de râvnă să dea o altă viaţă mănăstirii din ostrov, nepregetând să se ocupe atât de grijile gospodăreşti-administrative ale obştii monahale, cât şi de rosturile ei spirituale şi culturale. Va crea aici o adevărată şcoală de tipografi pe care-i va iniţia în tainele acestei meserii.

Va petrece cea mai mare parte a timpului aplecat asupra slovelor tiparniţei, imprimând în numai şase ani (1696-1701) cincisprezece cărţi:[159] şapte greceşti, cinci româneşti, una slavonă, una slavo-română şi una greco-arabă. Dintre cele greceşti amintim *Antologhionul* (1697), o carte de peste 2 000 de pagini cuprinzând extrase din Mineie, Psaltirea, Ceaslovul, Octoihul, Triodul şi Penticostarul; *Manualul despre câteva nedumeriri şi soluţiuni* al lui Ioan Cariofil (1697), abordând probleme teologice controversate; *Mărturisirea ortodoxă* (1698); *Eortologhionul* (Îndreptarul) lui Sevastos Kymenites (1701), care era un manual de cronologie destinat elevilor de la Academia domnească de la Sfântul Sava din Bucureşti etc.

Printre cărţile româneşti amintim: *Evanghelia* (1697) şi *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu* (1698); *Carte sau lumină cu drepte dovediri din dogmele Bisericii Răsăritului asupra dejghinării papistaşilor* (1699), lucrare polemică aparţinând lui Maxim Peloponezianul care combate, mai ales, primatul papal şi care apăruse şi la Bucureşti, dar în greceşte, în 1690; apoi, câteva lucrări cu caracter moralizator, precum *Învăţături creştineşti* (1700),

unde lucrase ucenicul său Gheorghe Radovici, şi *Floarea darurilor* (1701) care s-au bucurat de o bună apreciere în rândul cititorilor.

Singura carte tipărită în slavonă de Antim a fost *Gramatica slavonă* a lui Meletie Smotriţki, necesară ca manual elevilor care învăţau slavoneşte.

La rugămintea fostului patriarh al Antiohiei, Atanasie III Dabbas, adresată lui Constantin Brâncoveanu, Antim publică în 1701 *Liturghierul greco-arab*, prima carte imprimată cu caractere arabe. De altfel, Antim, talentatul tipograf, confecţionase singur întregul utilaj tipografic, turnând el însuşi literele arabe.

În 1701, activitatea tipografică va înceta la Snagov şi va fi reluată la Bucureşti.

În 1702, la rugămintea aceluiaşi Atanasie III Dabbas este tipărit *Ceaslovul greco-arab*, iar la plecarea din Ţara Românească a patriarhului antiohian, tiparniţa arabă, lucrată aici, îi este dăruită acestuia de către Constantin Brâncoveanu. Ea va fi instalată la Alep, în 1706, şi va funcţiona mulţi ani.

Revenind în Bucureşti, Antim va continua cu hărnicie activitatea sa de tipograf de vocaţie şi va publica, în 1701-1705, alte cincisprezece cărţi, cea mai mare parte în greceşte (unsprezece), restul în româneşte (două), slavo-română (una) şi greco-arabă (una).

Dintre cele imprimate în limba română trebuie amintit *Noul Testament* care apare acum pentru întâia oară în Ţara Românească şi care a avut la bază textul celui apărut la Alba-Iulia, în 1648.

La 16 martie 1705, vrednicul Antim este ales în scaunul episcopal al Râmnicului. Bun gospodar şi om de carte, înfiinţează prima tipografie în acest oraş, cu o parte din utilajul tiparniţei româneşti şi greceşti pe care l-a folosit la Snagov, pe care-l socotea rodul muncii sale şi de care nu se putea despărţi. Peste tot unde a fost numit să păstorească, Antim lua cu el şi tiparniţa.

În cei trei ani (1705-1708) cât a rămas la Râmnic el a imprimat nouă cărţi, avându-l alături şi pe iscusitul său ucenic Mihai Ştefan (sau Iştvanovici).

Raportul cărţilor începe să se schimbe. Nu mai predomină, ca până acum, cele greceşti, ci se înregistrează un echilibru: trei greceşti, trei slavo-române şi trei româneşti.

Dintre cărţile greceşti merită menţionat *Tomul bucuriei* (cca 800 de pagini), imprimat cu cheltuiala patriarhului Dositei al Ierusalimului.

Luptând pentru apărarea ortodoxiei împotriva prozelitismului tot mai agresiv al catolicismului, mai ales după intrarea Principatului Transilvaniei

în stăpânirea Habsburgilor, se tipăresc acum mai multe lucrări polemice împotriva acestei confesiuni.

Activitatea lui Antim va fi şi mai fecundă o dată cu urcarea sa în scaunul mitropolitan al Ţării Româneşti. La 27 ianuarie 1708 murise mitropolitul Teodosie. Dorinţa acestuia, împărtăşită, la 28 ianuarie, şi de soborul de înalţi ierarhi, egumeni şi boieri a fost ca episcopul de Râmnic, Antim, ce dăduse numeroase dovezi de râvnă duhovnicească şi cărturărească, să-i succeadă în scaunul mitropolitan.

La 21 februarie 1708, patriarhul ecumenic Ciprian (1708-1709) îşi dă şi el încuviinţarea.

Trecut de la Râmnic la Târgovişte, Antim ia cu el şi tiparniţa. Ajuns în fruntea obştii credincioşilor, mitropolitul Antim Ivireanul percepe cu şi mai multă acuitate necesitatea de a oferi oamenilor Bisericii şi enoriaşilor, deopotrivă, mai ales cărţi în limba română, pentru a le fi îndreptar în viaţa religioasă şi călăuză întru moralitatea creştină.

Conştient pe deplin de răspunderea deosebită ce-i revine ca păstor şi întâi stătător al românilor ortodocşi, Antim trecea cu hotărâre la tipărirea, în special, în limba română, a lucrărilor atât de folositoare sufletului. Pentru întâia oară, acum, cărţile româneşti le depăşesc numeric pe cele publicate în alte limbi. Astfel, din cele 18 cărţi imprimate la Târgovişte, 11 sunt în româneşte, 5 în greceşte, una este slavo-română (un *Ceaslov*, 1714) şi una slavo-româno-greacă (un *Catavasier*, 1713). Considerăm, aşadar, acest moment ca pe un punct de cotitură în atitudinea şi activitatea de tipograf a lui Antim, care va lupta de acum încolo cu perseverenţa-i caracteristică pentru izbânda deplină a limbii române în biserică.

Dacă mitropolitul Ştefan tipărise rânduielile tipiconale, dacă sub mitropolitul Teodosie se traduseseră în româneşte scrierile biblice (precum *Apostolul, Evanghelia, Sinaxarul* etc.), mitropolitul Antim pune la dispoziţia preoţilor slujba propriu-zisă (*Liturghierul* şi *Evhologhionul* sau *Molitvelnicul* din 1706) şi cântările (*Octoihul*, 1712).[160]

Limba română liturgică a fost mlădiată cu talent şi migală de adevăratul ei făuritor – Antim Ivireanul. Peste timp, frumuseţea şi savoarea ei au rămas neschimbate, astfel încât ea poate fi auzită şi astăzi în slujbele Bisericii Ortodoxe Române, încântând şi acum, ca şi atunci, pe vremea mitropolitului Antim, sufletul credincioşilor.

Mărturie despre puterea cu totul excepţională a lui Antim de a crea şi o nouă limbă literară stau *Didahiile* sale, adică cele 28 de predici rostite de el, din amvonul bisericii, la diferite sărbători, cu fervoare şi adeseori cu vehemenţă.

Ca mitropolit, cărturar, artist de talent şi împătimit tipograf, prin cele 64 de cărţi pe care le-a imprimat, Antim a slujit cu devotament credinţa ortodoxă. El a ştiut să apere cu fermitate interesele Bisericii româneşti atunci când acestea erau ameninţate fie de propaganda catolică, fie de pretenţiile, de neîngăduit, ale patriarhului Ierusalimului, a revărsat cu bucurie darurile sale culturale asupra altor Biserici surori, trimiţând primele tiparniţe la Tbilisi (în ţara sa natală) sau la Alep, şi mai cu seamă s-a identificat cu întreaga sa fiinţă, cu neamul care l-a primit în mijlocul său şi care l-a cinstit cu cel mai înalt rang în Biserică.

Atitudinea sa consecvent antiotomană, puterea de a rămâne în fruntea credincioşilor săi atunci când alţii, inclusiv domnul, din cauza primejdiilor părăseau în grabă ţara, i-a atras duşmănia nedisimulată a lui Nicolae Mavrocordat. Acesta cere şi obţine, în septembrie 1716, caterisirea lui Antim de către patriarhul ecumenic Ieremia III.

Trimis în exil la Muntele Sinai, fostul mitropolit al Ţării Româneşti este sugrumat pe drum, de către ostaşii turci care-l escortau, iar trupul său, aruncat într-un afluent al râului Mariţa (27 septembrie 1716).

Că numai intrigile politice au dus la caterisirea şi căderea sa şi nicidecum nevrednicia lui de înalt ierarh al Bisericii, o dovedeşte şi faptul că sentinţa a fost ridicată, la 8 martie 1966 de către sinodul patriarhal, prezidat de patriarhul ecumenic Athenagoras.[161]

De curând, cercetând faptele sale duhovniceşti, râvna cu care a slujit Biserica românească, eforturile sale, cu totul excepţionale, de luminare a poporului, precum şi moartea sa de martir, Sinodul Bisericii Ortodoxe Române l-a găsit vrednic de a fi canonizat şi l-a trecut în rândul sfinţilor noştri, ziua sa prăznuindu-se cu evlavie în fiecare an la 27 septembrie.

* * *

„La început era Cuvântul şi Cuvântul era cu Dumnezeu şi Cuvântul era Dumnezeu[162] – consemnează apostolul Ioan, când purcede la depănarea firului vieţii celui care a fost Om şi Dumnezeu, deopotrivă.

După ce i-au slujit lui Iisus, Fiul lui Dumnezeu cel întrupat în Cuvânt, în viaţa Sa pământeană, ucenicii cei mai apropiaţi, ce vor deveni apostoli, vor continua să slujească, după Înălţare, Cuvântul Domnului ca simbol al acestuia Însuşi.

Creştinismul, fiind o religie bazată pe dogmă, pe cunoaştere, care doar ea poate duce la înţelegere, la convingeri ferme şi credinţă, s-a sprijinit încă de la început pe învăţământ.

De fapt, *ab initio*, cele două noţiuni au fost consubstanţiale. Cei veniţi pe calea noii religii erau ucenici sau discipoli, iar Cel ce le propovăduia noua credinţa era *Învăţătorul*.

Apoi apostolii şi evangheliştii au dus mai departe, din om în om, din generaţie în generaţie, din veac în veac învăţătura creştină, încât şi cel mai simplu creştin avea noţiuni elementare despre această religie.

Într-un amplu studiu dedicat învăţământului, în prima perioadă a creştinismului[163], Teodor M. Popescu insista asupra importanţei vitale, pentru noua credinţă, a propovăduirii „cuvântului" lui Dumnezeu care trebuia predicat drept, corect, nefalsificat, aşa cum l-a lăsat Mântuitorul.[164]

La început, alături de Iisus s-au aflat persoanele harismatice, cu daruri naturale şi îmbogăţite de Sfântul Duh, care au avut un rol covârşitor în răspândirea creştinismului.

Apostolul Pavel îi enumeră pe cei harismatici în *Epistola I către Corinteni* şi în alte epistole ale sale.[165] El distinge trei harisme principale, pe care le enumeră în ordinea importanţei lor: „*Pe unii i-a pus Dumnezeu în Biserică întâi apostoli, al doilea profeţi, al treilea învăţători*" (I, Corinteni 12, 28).

Aceştia, ca slujitori ai Cuvântului, îi iniţiază pe ceilalţi în doctrina şi morala creştină.

Ei formează o „triadă" de competenţe şi de autorităţi în materie de predică şi de învăţătură[166]; ei sunt cei care-i instruiesc pe creştini.

Dacă *Apostolul* este misionarul prin excelenţă care trebuie să ducă mai departe Cuvântul Domnului şi Vestea cea Bună popoarelor necreştine, dacă *Profetul* este personajul înzestrat cu puterea prezicerii şi darul revelaţiei, cel ce ceartă şi sfătuieşte, *Învăţătorul* este cel ce instruieşte consecvent comunitatea într-ale credinţei şi moralei creştine. Împreună vor da coeziune şi tărie colectivităţii.

În triada de slujitori ai Cuvântului lui Dumnezeu, numai didascălului îi revine ca funcţie determinantă învăţătura. Prin rolul său edificator el a supravieţuit Apostolului şi Profetului.

Biserica nu a mai avut Apostoli precum primii 12, iar profeţiile s-au stins de mult. Singur didascălul creştin a depăşit faza harismelor şi s-a menţinut, ca profesionist al învăţăturii, activ şi indispensabil în viaţa Bisericii.[167]

În primele secole ale creştinismului, în perioada când se închega dogma şi se organiza Biserica în calitatea ei de instituţie, clerului[168] nu i se cerea în principal ştiinţă, *ci virtuţi morale deosebite*, iubire fierbinte, tărie în credinţă, muncă şi smerenie.

Cel care trebuia să facă însă dovada unor calităţi *intelectuale* speciale, care trebuia să posede suficiente cunoştinţe pentru a putea fi transmise mai departe, cel care trebuia să ştie cum să comunice aceste cunoştinţe era didascălul. El era „*cărturarul*“.

De-a lungul timpului, rolul său a fost capital în păstrarea şi transmiterea credinţei, dogmei şi moralei creştine; pe munca şi pe devotamentul său Biserica s-a putut rezema.

El, didascălul, catehiza, pe de o parte pe cei neconvertiţi şi nebotezaţi, iar pe de alta edifica şi întărea pe creştini.

Nedespărţit de învăţătură „cărturarul“ nu putea fi separat de cea care i-a dat numele şi i-a oferit prestigiul în societate: *cartea*.

Care a fost rostul cărţii în veacul al XVIII-lea în spaţiul românesc? Care au fost resorturile pe care le-a atins în fibrele cele mai subtile ale sufletului cititorului – un cititor deja avizat şi avid de nou şi noutăţi şi „îndulcit“ suficient de mult, în prea plăcuta lectură a cărţilor, pentru a le căuta, comanda, cumpăra, lectura şi ordona cu mândră bucurie în biblioteci?

Interesantă, prin informaţiile şi nuanţele pe care le poate aduce despre gusturile intelectuale şi mentalităţile oamenilor veacului luminilor, din spaţiul românesc, este legătura care se stabileşte, aşadar, între carte şi cel căruia i se adresează, *cititorul*.

În plan general, privită pe întregul palier social, alături de cuvântul frumos rostit, lectura devine preocuparea, plăcerea şi bucuria unor largi categorii sociale, de la elevatul domn şi marele boier, la smeritul monah şi neostenitul neguţător.

Evoluţia şi diversificarea ce se înregistraseră, la sfârşitul secolului al XVII-lea şi în primele decenii ale secolului al VIII-lea, în sfera cărţii şi a preferinţelor pentru lectură ale cititorilor se menţin şi se accentuează în intervalul 1720-1780 cu un crescendo către 1800 şi după aceea.

Alături de cărţile care se citeau în biserică, în chilii şi la trapeză de către oamenii Bisericii şi care erau scrieri teologice ale sfinţilor părinţi, scrieri istorice sau moralizatoare, sunt prezente şi lecturile de „desfătare“ şi „zăbavă“, citite în tihna grădinii sau în intimitatea iatacului.

Cărţile care trebuie să tâlcuiască, să istorisească şi să înveţe se difuzau către trei lectori ţintă, principele şi Curtea sa, clericul şi laicul.

Unele scrieri puteau prezenta interes pentru toţi cei trei lectori ţintă. Aşa bunăoară, *Învăţăturile creştineşti*, tradusă de Gheorghe Radovici şi tipărită la Snagov, la 1700, şi care iniţial se adresa celor ce „fugiseră de

lume“, putea fi citită cu interes şi de către mireni, după cum se specifică în prefaţă.

„Aceste socotele nu sunt date numai către cei delungaţi de lume şi către cei ce petrec pururea întru rugăciuni neîncetate *ce şi către aceia care vieţuiesc în lume* (subl. ns.) şi nu cunosc atât de curat tainele lui Dumnezeu, că pot şi aceştia mai apoi după grijile lumii ca să o citească... De nu vor putea să o citească toată într-o zi, iar mai puţin vor putea ca să o procitească în fieştecare zi câte un cap, mai înainte până nu încep grijile...

De nu vă vor fi lăsând lucrurile a citi dimineaţa, puteţi şi către seară, mai nainte până nu mergeţi spre pat“.[169]

Această carte, atât de apreciată de mitropolitul Moldovei, Iacov Putneanul, va deţine un loc important, în tot veacul al XVIII-lea, în preferinţele cititorilor.

După înflorirea fără de egal a tuturor manifestărilor spiritului în timpul „monarhiei culturale“ a lui Constantin Brâncoveanu, prăbuşirea lui şi a Cantacuzinilor şi venirea pe tronul Ţărilor Române a grecilor din cartierul Fanar al Constantinopolului au răvăşit ca o hulă de adâncuri, întreaga elită politică şi culturală românească.

Şi vremurile şi oamenii s-au schimbat, şi nu în bine.

Aleşii cărturari, tălmăcitorii talentaţi, filologii de mare amplitudine intelectuală dispăruseră, iar în locul lor nu se formaseră încă nici epigonii.

Plină de amar, ca un strigăt într-un deşert de disperare, sună reflecţia egumenului Sava care i-a succedat acelei forţe a naturii spirituale, mitropolitul Antim Ivireanul.

Preluând conducerea Mănăstirii Tuturor Sfinţilor din Bucureşti pe care Antim însuşi o ctitorise, egumenul Sava reuşeşte să scoată, în 1720, un *Octoih* la tiparniţa mănăstirii, tot de Antim înfiinţată.

„Că veţi şti, fraţilor, şi aceasta, că oamenii cei învăţaţi au căzut, şi rămânând numai eu însumi, Dumnezeu ştie cu câtă nevoinţă am tipărit rămăşiţa ce-au rămas cu oamenii proşti şi neînvăţaţi“[170] – mărturisea cu regret în suflet Sava egumenul.

Cărţile publicate acum aveau un conţinut amalgamat, adunând între copertele lor nu numai învăţături despre dogmele creştine, prezentate sub forma dialogurilor, ci şi reguli gramaticale, noţiuni de geografie şi istorie sau principii morale.

În urma *Catehismelor* şi a *Acatistierelor* editate pentru uzul şcolar se ajunge treptat şi la cartea care va prefigura „*Abecedarul*“ modern. *Întâia învăţătură pentru tineri*, apărută în 1726, la Râmnic, este rezultatul unei

cooperări româno-sârbe pentru traducerea lucrării lui Teofan Prokopovici, ПЉрвое учение отроком.[171]

Ca mijloc de îndreptare morală s-au folosit, dintotdeauna, pilda şi satira.

O mostră de ironie la adresa călugărilor, care se gândesc mai mult cum să adune cât mai degrabă avuţii aici, pe pământ, din banii luaţi pe slujbe, decât bogăţii sufleteşti pentru viaţa de dincolo, se întâlneşte în lucrarea diaconului oltean Petru Jibleanu care scrie în 1748 o *învăţătură de obşte către tot omul cel ce nu-şi ia seama vorbirii ce vorbeşte sau ce gândeşte*:

„Când iaste o mare sărbătoare
voi o faceţi lucrătoare.
Nu te mai saturi de clacă,
îţi pare că Dumnezeu va să-ţi tacă.
Tu stai cu mâinile în şolduri
şi iai pre săraci în bolduri".[172]

Remediul pentru toate racilele care macină societatea se află în buna educaţie ce trebuie să se dea tinerelor vlăstare. În acest sens, este de menţionat apelul repetat al mitropolului Moldovei, Iacov I Putneanu, ca părinţii să-şi dea copiii la învăţătură „căci din creşterea copiilor dintr-o rădăcină, şi bună şi rea întru toată viaţa curge". În 1757, în lucrarea sa, *Adunare de multe învăţături*, mitropolitul insistă din nou asupra ideii „ca să-şi dea omul feciorii lui la carte" îndemnul adresându-se, în general tinerei generaţii şi în special celor care vor îmbrăţişa cariera clericală.

Căci din rândul lor se vor forma dascălii şi înalţii ierarhi ce vor sprijini şi patrona educaţia şi învăţământul nu numai pentru Biserică, ci şi pentru un larg spectru al lumii laicilor. Ei vor modela mentalitatea „clericului", dar, în acelaşi timp, şi pe cea a „cetăţeanului".

Ei, clericii cei dăruiţi cu harul rugăciunii, dar şi cu cel al iubirii de carte vor fi cei care vor osteni, aplecaţi asupra traducerilor şi a literelor tiparniţei, pentru a da semenilor lor seminţele învăţăturii.

Astfel, pe lângă traducerea scrierilor filocalice promovate, mai ales, de părintele Vasile de la Poiana Mărului şi de stareţul Paisie Velicikovski, arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu va traduce din ruseşte, la cererea lui Leon Gheuca, cel vorbitor de franceză şi iubitor de lecturi morale şi filozofice, *Ithica ieropolitica*[173] în care, pe lângă patimi şi virtuţi, se vorbeşte şi despre „Academia sau şcoala" ori despre „Cetirea cărţilor".

Totodată, la Râmnic, unde s-a tipărit fără întrerupere cartea în limba română, episcopul Chesarie propunea, în prefaţa *Mineiului* din 1776 o periodizare a istoriei românilor în patru timpi. Martor al activităţii filologice desfăşurate în acest centru, el aprecia că una dintre perioadele istorice cele mai însemnate a fost aceea în care s-a introdus limba română în cult; după ea se va deschide perioada reformelor. El făcea apel la istoria bizantină a lui Le Beau, la periodicele franceze şi traducea pasaje din *Enciclopedie*, pentru a demonstra că ultima epocă, deschisă de înfrângerea otomană din 1774, anunţa „renaşterea" poporului român.[174]

Ceea ce a favorizat curentul fanariot a fost *amplificarea contactelor cu literaturile occidentale*, prin intermediul traducerii şi adaptărilor.[175]

De altfel, ajungerea în fruntea Mitropoliei Ţării Româneşti a unor elemente fanariote a determinat o deplasare a centrului de greutate al mişcării culturale româneşti din jurul Mitropoliei bucureştene la Episcopia din Râmnicu Vâlcea unde au activat remarcabilii arhierei cărturari Damaschin şi Climent, iar în Moldova, la Mitropolia din Iaşi, condusă aproape în exclusivitate de arhierei pământeni.[176]

Făcându-se o analiză asupra evoluţiei tipului de carte tipărită şi a circulaţiei manuscriselor din ultimele trei decenii ale veacului al XVIII-lea şi primele două decenii din secolul al XIX-lea s-a ajuns la concluzia că se pot decela trei curente principale:

1. – un curent conservator care se înscrie pe linia păstrării tradiţiei ortodoxe creştine – ilustrat de mediile mănăstireşti şi înaltul cler şi impulsionat de mişcarea de reînnoire isihastă;

2. – un curent politico-ideologic care milita pentru restaurarea autonomiei Principatelor Dunărene şi a privilegiilor elitei politice, ilustrat de marea boierime, ce fusese înlăturată de la putere de către elementele levantine atotputernice sub protecţia domnilor fanarioţi;

3. – un curent al împrospătării culturale ce urmărea racordarea Ţărilor Române la ideile „Europei luminilor", reprezentat de cărturarii clerici şi mireni, deopotrivă, de boierimea mică şi mijlocie (de rangul trei şi doi) şi de burghezia ce abia se cristaliza ca nou grup social.

* * *

„Cărţile vorbesc, ideile strălucesc încă – unele sus de tot pe firmamentul idealelor noastre; iar oamenii interesează spiritul şi mişcă inima" – spunea N. Iorga în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*.[177]

Între veacul de aur al vechii culturi româneşti, veacul al XVII-lea, şi cel al modernităţii, secolul al XIX-lea, veacul al XVIII-lea, răvăşit de prea multele războaie, de numeroasele tulburări politice şi amputări teritoriale pare o epocă lipsită de strălucire şi vigoare.

„Scăzuse sufletul neamului; şi cu dânsul scăzu şi literatura prin care acest suflet se exprimă, străluceşte veşnic în vederea tuturora.

Totuşi erau domni iubitori de carte, erau tipografii de unde ieşeau cărţi româneşti şi greceşti; erau şcoli. Toate însă mai mult pentru a pregăti viitorul decât a servi prezentul".[178]

Chiar dacă în prefeţele cărţilor tipărite acum sunt amintite, ca şi în veacul precedent, năzuinţele poporului român care aveau să fie cândva întrupate de alte minţi şi suflete iubitoare de ţară, menirea imediată a cărturarului cleric, care conducea şcoli şi scotea cărţi de sub teascul tipografiilor, era aceea de a ţine vie şi laolaltă substanţa neamului, de a le consola şi îmbărbăta oamenilor cugetele adânc răvăşite de vitregiile vremii.

Or, în astfel de timpuri, important este să supravieţuieşti, să rezişti până trece valul. Iar în mijlocul acestor valuri preotul român, înfrângându-şi omeneştile micimi şi temeri, a fost, în mijlocul enoriaşilor, elementul de reazem, de nădejde al turmei sale. Căci el, cel ce trebuia să fie model pentru ceilalţi, întruchipând înţelepciunea lui Iov spunea parcă semenilor săi: „Nu vă pierdeţi CREDINŢA şi SPERANŢA".

Biserica şi Şcoala au fost locurile de unde aceste îndemnuri au fost propovăduite an de an, lună de lună, zi de zi, ceas de ceas.

În intervalul 1716-1774, atât în Ţara Românească, cât şi în Moldova, Şcoala şi tiparul, fără a mai atinge strălucirea epocii brâncoveneşti, şi-au continuat activitatea contribuind la alfabetizarea tinerilor din oraşe, dar şi din mediul rural, mărind numărul de cărţi publicate în limba română, care deţin preponderenţa, (cca 86%), faţă de cele tipărite în greacă sau slavonă, desăvârşind astfel procesul de românizare a slujbelor bisericeşti, împlinindu-se abia acum un proces ce începuse cu o jumătate de secol mai înainte.

În Bucureşti, la Academia domnească de la Sfântul Sava a lui Sevastos Kyminitis i-a urmat Marcu Porphyropulos, care la 14 februarie 1719 îi scria cu bucurie lui Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului, că sub domnia lui Nicolae Mavrocordat, la Bucureşti s-a strâns tot Fanarul. Dacă în domnia anterioară, continuă el, „erau iubiţi numai linguşitorii şi făţarnicii" (...) [acum] „tot Fanarul e aici; nu mă mai gândesc la Constantinopol".[179] Lui îi va succede ca director şi prim-dascăl Gheorghe Hrisogon din Trapezunt, autor al mai multor scrieri.

Mai târziu, o şcoală elină va funcţiona la Mănăstirea Văcăreşti, ctitoria domnului cărturar Nicolae Mavrocordat, cel ce scria el însuşi cărţi (*Despre datorii*, tradusă în 1722 din greacă în latină de Ştefan Bergler)[180] sau îşi petrecea timpul liber citind cronicile Ţării Româneşti, după cum îi scria, la 8 iulie 1730, lui Hrisant Notara: „Cercetăm în *Istoriile Ţerii Româneşti*, căci fiind expediţii în Persia, a avut uşurare această ţară".[181]

Menţiuni despre Şcoala greacă de la Mănăstirea Văcăreşti se păstrează în două însemnări. Una din 2 februarie 1723, pe un manuscris al lui Hesiod ce a fost „cercetat" de dascălul Antonie „în şcoala de la Văcăreşti",[182] şi alta din 1727, pe un manuscris al *Iliadei* lui Homer: „Am început în anul 1727, în şcoala din Văcăreşti, în luna lui februarie".[183]

Cea de-a doua Şcoală domnească din Bucureşti, cea de la Sf. Gheorghe Vechi, va continua să funcţioneze pentru învăţământul în limba slavonă. La mijlocul secolului al XVIII-lea, conducătorul şcolii era popa Flor sau Floarea, vestit caligraf şi miniaturist de talent. La 27 mai 1751 el şi colegul său Lupu, dascăli slavoneşti, dau înscris către Mitropolie că au primit simbria pe 6 luni „de lună câte taleri 10 de om, care fac taleri 120 la amândoi". Banii i-au luat „de la Sfinţia sa părintele mitropolitul".[184]

De altfel, în toată această perioadă, Şcoala rămâne în continuare sub înaltul patronaj al Bisericii Ortodoxe Române. Mitropoliile, episcopiile şi mănăstirile vor organiza învăţământul de nivel elementar şi mediu.

În 1725, domnul Nicolae Mavrocordat dăruieşte 250 de taleri pe an din vinăriciul judeţului Buzău, pentru ca „să aibă a ţinea sfinţia sa de Dumnezeu iubitoriul părintele nostru chir Ştefan episcopul, dintr-acea milă două şcoale de-a pururea la sfânta episcopie, însă una grecească, alta slavonească. Şi dascălii să fie oameni de ispravă şi învăţaţi cât se cade spre procopseala ucenicilor".[185]

Mitropolitul Neofit a acordat un deosebit interes factorului educativ – respectiv şcolii – ocupându-se în mod special de mai vechile şcoli de slavonie de la Biserica Sf. Gheorghe Vechi şi Academia domnească de la Sf. Sava din Bucureşti.

Mai mult chiar, din banii săi a cumpărat satul Pătroaia din judeţul Dâmboviţa, pe care l-a oferit Mitropoliei pentru a întemeia aici o şcoală, în 1746,[186] în care copiii de ţărani să *înveţe carte gratuit*. Mitropolitul mergea el însuşi anual la Pătroaia pentru „învăţătura norodului".

Şcoala urma să fie întreţinută din vama târgului, ce trebuia să se desfăşoare în acel sat anual, de Sf. Petru, timp de 10 zile, între 20 şi

30 iunie. Tot din acel venit se asigura şi leafa pentru dascăl, căruia i se dădeau 50 de lei pe an, hrană şi o haină din postav.

Pentru asigurarea cărţilor de cult în limba română, necesare serviciului religios, mitropolitul Neofit s-a îngrijit şi de sprijinirea tiparului, în timpul păstoririi sale editându-se peste 30 de titluri.

Pentru binele obştesc, pe care vlădica l-a avut tot timpul în vedere, construieşte un han în apropierea Sf. Nicolae Şelari şi hotărăşte, la 1 iulie 1750, ca după moartea sa să-l treacă în stăpânirea spitalului de pe lângă Mănăstirea Pantelimon.[187]

În Oltenia, cea care a fost o perioadă (1718-1739) sub stăpânire austriacă, învăţământul a fost organizat tot de Biserică. Astfel, în 1719, episcopul Damaschin al Râmnicului a propus înfiinţarea la Craiova a unei şcoli latineşti care trebuia să fie finanţată de boierii localnici şi de administraţia oraşului, dar acest proiect nu s-a finalizat.

Grigore II Ghica va organiza în 1749 învăţământul în Ţara Românească, punându-l sub controlul Mitropoliei.

Hrisovul lui va fi întărit în 1752, octombrie 23, de fiul său, domnul Matei Ghica. În preambulul hrisovului,[188] deosebit de frumos scris şi ornat cu miniaturi de către „popa Florea dascălul slavonesc de la Şcoala domnească cea slavonească", se arată că din câte lucruri împodobesc pe om în această viaţă trupească, „învăţătura este mai aleasă şi mai înaltă". După ce face apel la înţelepciunile lui Aristotel şi Solomon, legate de rosturile învăţăturii, domnul Matei Ghica întăreşte cele două şcoli, cea elinească şi cea slavonească, amândouă fiind de mare folos „nu numai locuitorilor Ţării Româneşti, ci şi tuturor celor străini care vin pentru dragostea învăţăturii".

Înainte de 1749 era obiceiul ca plata dascălilor să se facă de la vistierie şi „fiindcă vistieria are multe trebi şi deosebite cheltuieli", se întâmpla ca să treacă 4-5 luni fără ca dascălii să-şi primească leafa, motiv pentru care Grigore II Ghica dispune, în 1749, iar Matei Ghica întăreşte în 1752, ca plata să se facă de acum înainte de către mitropolit [în cazul de faţă Neofit Cretanul] din darea pentru şcoli pe care toţi preoţii ţării erau obligaţi să o plătească.

Din fondurile astfel strânse să se împartă dascălilor „simbriile cele tocmite. Din care *dascălului celui dintâi a învăţăturilor celor filosoficeşti de la şcoala cea elinească* simbria cea pre tocmeală iaste de fieşcare lună căte taleri 45; iar *dascălului al doilea de învăţăturile gramaticii* căte taleri 20.

Iar *şcolii slavoneşti* la doi dascăli iaste plata fieştecăruia dascăl de lună câte 10 taleri. Care se fac toată suma banilor într-un an taleri 1020".[189]

În schimbul acestor lefuri stabilite, dascălii „să se afle pururea cu multă purtare de grijă şi cu priveghere pentru procopseala ucenicilor lor la învăţătura cărţii". Pentru felul în care se achitau de obligaţii, dascălii trebuie să dea seamă mitropolitului.

De asemenea, Constantin Mavrocordat va urmări stăruitor, atât în Ţara Românească precum şi în Moldova, ca preoţii să-şi însuşească toate cunoştinţele necesare menirii lor de păstori, de conducători ai comunităţii. Cu atât mai mult se cerea ştiinţă de carte de la preoţii din bisericile domneşti.

Prin porunca domnească din 28 decembrie 1761, Constantin Mavrocordat cere clericilor de la Mănăstirea Glavacioc, Biserica Domniţa Bălaşa şi de la biserica din Curtea domnească să înveţe carte pentru că altfel vor fi înlocuiţi din slujbă.[190]

Ţinând cont de poziţia lor, cu atât mai mult „clericii domneşti să înveţe carte şi am mers şi iar am venit. Şi ei n-au stătut a prista asupra învăţăturii".

Domnul cere mitropolitului să pună orânduială şi „să le iei în seamă tuturor clericilor bisericii domneşti".

În Craiova se înfiinţează, în 1757, o şcoală în limba greacă la Biserica Obedeanu pentru copiii boierilor şi a „obrazelor scăpătate". Aici se pregăteau în primul rând preoţi şi diaconi, fiind – după opinia lui N. Iorga – un fel de Seminar, primul de acest fel din ţară.

La 7 februarie 1765, episcopul Parthenie al Râmnicului a fost orânduit de domnul Ştefan Mihai Racoviţă ca ispravnic al Bisericii Sf. Dumitru din Craiova, stabilindu-se ca pe lângă biserică să funcţioneze şi o şcoală cu dascăl român.[191] Aici învăţau atât copii pământeni din cei fără stare, cât şi străini. Toate cheltuielile erau suportate de şcoală. Pentru întreţinerea lor şi plata dascălului se donase bisericii toată moşia domnească de acolo.[192]

La Râmnicu Vâlcea este amintită o şcoală slavonă, în 1741; o şcoală slavo-română va apărea în 1775, iar o şcoală românească se va înfiinţa abia în 1780.[193]

La Mănăstirea Bistriţa continuă şcoala slavo-română, cunoscută din secolul anterior. Aici se pregăteau preoţi şi diaconi, fiind un fel de seminar. Cu învăţătura tinerilor se ocupa, pe la 1750, ieromonahul Macarie. Carte se mai învăţa, ca şi în secolul al XVII-lea, la Mănăstirea Cozia; de asemenea, o şcoală de învăţătura românească era şi la Schitul Buliga din Piteşti.[194]

În Moldova, reorganizarea învăţământului se face din iniţiativa lui Nicolae Mavrocordat şi cu sprijinul omului de mare cultură, Hrisant Notara, patriarhul Ierusalimului.

Pe Nicolae Mavrocordat îl lega de Hrisant o mare prietenie de spirit şi de suflet. Cărturari de excepţie, vor împărtăşi adeseori bucuria de a discuta despre cărţi, biblioteci şi şcoli, încercând să transpună aceste gânduri ale lor şi în faptă, prin înfiinţarea de aşezăminte de învăţământ, spre binele public. Bogata corespondenţă care s-a păstrat dintre cei doi bărbaţi este relevantă în acest sens.

La 2 martie 1716, Nicolae Mavrocordat, pe atunci domn în Ţara Românească, îi scria lui Hrisant Notara că doreşte foarte mult să-l revadă, dar în acelaşi timp nu uită să-i menţioneze că va avea grijă de mănăstirile Sf. Mormânt şi de bibliotecile bucureştene de la Sf. Sava şi Sf. Gheorghe pe care le va spori.

„Mulţumim şi pentru voia ce ni dai să avem [intrare] la biblioteca Sf. Sava şi Sf. Gheorghe scopul nostru anume este să adăugăm acolo şi alte cărţi, nu să luăm; aşa dorim".[195]

Peste câteva luni, Nicolae Mavrocordat, cel ştiutor într-ale medicinei, aflând că Hrisant a fost „puţintel supărat de boală", îi sare în ajutor trimiţându-i leacuri şi oameni pricepuţi care să-i ajute prietenul suferind:

„Trimitem Fericirii Tale două *tenzuhuri* (pastile) gătite cu mult panzehr (antidot); la asemenea suferinţe sunt minunate; şi îndată unul îl vei înghiţi deseară şi altul mâine; se trimite şi un magiun (de opiu) ales, socotit ca pentru noi înşine, când eram la Cotroceni. Se trimite şi tinctura *aurea aya*; cele de asudat nu folosesc; şi opreşte-te cu ele. Am trimis şi pe dumnealui chirigi Manolache şi o bătrână pricepută, roabă a mea, liberată".[196]

Cu toată grija lui Nicolae Mavrocordat şi a lui Hrisant Notara pentru învăţătură, lucrurile nu mergeau prea bine la Academia domnească din Iaşi.

În acest sens îi scrie, la 8 iulie 1716, patriarhului de la Ierusalim, Constantin, marele retor al Patriarhiei ecumenice. După informaţiile primite de la egumenii din Moldova ai mănăstirilor Sf. Mormânt, „hrisoavele şcolilor am aflat că nu s-au schimbat", iar copiilor nu le place să înveţe limba greacă în şcoală. „Literele elineşti au spus că nu vreau să le înveţe copiii lor, deşi chir Costandin stă încă la şcoală".[197]

Acesta, dascăl la Academia domnească din Iaşi, îi scrie şi el la 4 mai 1717, aceluiaşi patriarh al Ierusalimului, Hrisant Notara, despre starea de decădere a instituţiilor de învăţământ, despre faptul că a fost luat degeaba din Ţara Românească, „unde era ca în ţara lui", în timp ce aici neprimindu-şi de mult timp simbria este nevoit să-şi vândă cărţile şi hainele pentru a avea din ce trăi.[198]

Domnitorul Mihai Racoviţă (1715-1726) încearcă, în 1720, să pună oarecare rânduială în şcoala grecească din Iaşi şi-l aduce pentru aceasta pe ieromonahul Atanasie. Curând, şi acesta începe să se plângă de traiul greu şi de lipsurile de tot felul: „Până acum trăim, dar nu după cum voim, ci cum putem". Sosit la Iaşi încă de la Bobotează, „căci m-a adus prea Luminatul ca să deschidă şcoală", ieromonahul Atanasie, cu sănătatea precară, constată curând că sarcina ce i s-a încredinţat este deosebit de dificilă pentru că: „toate ni sunt slabe înăuntru şi în afară, şi mai ales nu avem cărţi de studiu, nici slavoneşti, nici elineşti". De aceea, cere să i se trimită „un Chrysoloras, un Caton şi alte poetice, căci n-am nici una; poate să se afle şi caiete de şcoală şi vreo gramatică, neavându-le".[199]

Pentru că această stare nu mai putea continua, în 1728, Grigore II Ghica, cu sprijinul aceluiaşi Hrisant Notara, trece la reorganizarea şcolilor din Moldova.

În preambulul hrisovului din 1 septembrie 1728, Grigore II Ghica (1726-1733) aduce un elogiu unchiului său dinspre mamă, Nicolae Mavrocordat, care a împodobit ţara „cu frumuseţea şi mărimea şcolilor",[200] dar s-a îngrijit şi de ajutorarea altor şcoli din „Grecia decăzută"[201] şi chiar din cetatea împărătească. Domnul şi patriarhul decid „că e bine, cuviincios şi de folos a se aşeza patru şcoli: două din ele pentru studiul şi câştigarea limbii elineşti, iar celelalte două pentru limbile slavonească şi moldovenească". În cele două şcoli greceşti „să se predea în amândouă învăţături elineşti de la începutul gramaticei până la capăt şi la începerea celor filosofice, toate treptat şi fără amestec, cu ceruta rânduială".

La şcoala slavonească să se înveţe „de sârg gramatica slavonească şi celelalte învăţături de nevoie pentru înţelegerea şi tălmăcirea mai adâncă a limbii slavoneşti", iar la şcoala moldovenească să se predea „cele dintâi elemente ale limbii moldoveneşti sau mai curând româneşti, cu grijă, şi apoi celelalte cărţi bisericeşti; şi trebuie ca dascălul să-şi înveţe ucenicii şi caligrafia".

După ce se menţionează că vor fi ajutate şi şcolile greceşti şi arabe din Ierusalim, se prevede că pentru întreţinerea celor patru şcoli se va strânge anual suma de 600 de lei. De aceasta va avea grijă mitropolitul Moldovei şi episcopii sufragani care vor fi şi principalii cotizanţi, alături de marii dregători ai ţării, staroşti şi pârcălabi, vornici şi negustori din Iaşi.

Mitropolitul va contribui cu 50 de lei, episcopul de Roman cu 40 de lei, cei de Rădăuţi şi Huşi cu câte 30 de lei fiecare.

Din cei 600 de lei urma să se plătească dascălii în felul următor: 200 de lei se dădeau primului dascăl de la şcoala grecească; 100 de lei celui de al doilea de la aceeaşi şcoală. Dascălul de la şcoala moldovenească primea 60 de lei, iar cel de la şcoala slavonească avea 80 de lei simbrie pe an. De asemenea, cu 100 de lei era ajutat Sf. Mormânt de la Ierusalim. Ce prisosea era pentru miluirea celorlalte şcoli şi a elevilor săraci. Plata dascălilor se făcea de două ori pe an, la mijlocul anului şi la sfârşitul lui.

Şcolile erau puse sub grija patriarhului Ierusalimului, Hrisant Notara, iar în lipsa lui, a epitropilor săi. Colaboratori şi ajutători trebuie să fie şi mitropolitul Moldovei şi marele vistiernic. Ei se ocupau şi cu strângerea banilor pentru şcoală şi plata lefurilor dascălilor.

Totodată, în ajutorul dascălilor şi al ucenicilor şcolii greceşti le-au fost orânduiţi doi slujitori, un apar şi un lemnar, scutiţi de orice altă slujbă.

Celor doi dascăli ai şcolilor greceşti, „ca unii ce sunt străini", li s-a îngăduit să ţină, primul 50 de stupi, al doilea, 30 de stupi, scutiţi de dare.

Aceste patru şcoli au fost orânduite „pentru folosul localnicilor şi al creştinilor veniţi de aiurea, care ar voi să frecventeze *fără plată* şi daruri, pentru cunoştinţă, învăţătură şi creştere".

Şcoala grecească şi-a desfăşurat activitatea la Mănăstirea Trei Ierarhi, iar cea slavo-română la Mănăstirea Sf. Sava.

Grigore Alexandru Ghica se preocupă şi el, în 1747, de soarta şcolilor din Moldova, reorganizându-le. Hrisovul din 1747 este completat de un altul din 1766.[202] În acest act, domnul Grigore III Ghica arată că vrea „să se ridice din ticăloşita stare şi vrednică de lacrimi a neînvăţăturii pe norod şi mai vârtos pe cinul preoţesc".

Se decide ca în afară de Academia domnească din Iaşi, care beneficia acum de un nou lăcaş, zidit aproape de Sf. Mitropolie din capitala Moldovei, să se înfiinţeze şcoli „în toată ţara, la fiecare eparhie şi ţinut, câte un dascăl, ca toţi creştinii ţerei acesteia, mireni şi copiii preoţilor, să se procopsească cu învăţătura şi fapte bune".

Se înfiinţează şcoli slavoneşti şi româneşti pe lângă cele trei episcopii: de la Roman, Huşi şi Rădăuţi. Fiecare şcoală avea un dascăl care preda şi slavona şi româna. Ei erau recrutaţi în primul rând dintre foştii elevi ai şcolii din Iaşi.

Din dajdia preoţilor şi a diaconilor ce se strângea anual se plăteau lefurile dascălilor. Pentru acest fond preoţii plăteau 4 lei pe an, în două tranşe: 2 lei la Sf. Gheorghe şi 2 lei la Sf. Dumitru.

Şcolile sunt puse sub oblăduirea unei epitropii, conduse de mitropolit şi formată din mari boieri.

Revenind la Academia din Iaşi, pentru dascălii de acolo se plăteau următoarele lefuri: pentru dascălul cel mare (al ştiinţelor), 1500 de lei pe an; pentru primul dascăl elinesc, 600 de lei anual, pentru ipodascălul elinesc, 300 de lei, şi dascălul ce învaţă carte grecească bisericească, câte 180 de lei; pentru dascălul latinesc, câte 240 de lei, pentru cel moldovenesc, 120 de lei; iar pentru 20 de ucenici „străini şi săraci ce se vor afla în şcoală, pentru mâncarea lor, hârtie şi cerneală, cu bucătariul şi apariul lor, prin purtarea de grijă şi economia epitropilor, să se dea pentru trebuinţa lor 1000 lei şi la 30 care lemne; pentru toţi cei ce vor locui în şcoală 375 lei".[203]

Pentru mai buna funcţionare a Academiei se numeşte şi un bibliotecar, ce trebuia să aibă în grijă biblioteca şcolii; acesta avea o leafă de 120 de lei pe an. Se prevăd cheltuieli şi pentru materiale didactice şi instrumente de matematică.

Primul director şi profesor de ştiinţe al Academiei reorganizate a fost învăţatul grec Nichifor Theotokis, care-şi făcuse studiile la Padova şi la Leipzig.

Tot în această perioadă se mai înfiinţează noi şcoli la Botoşani şi Galaţi, cu dascăli greci şi români, iar în satul Ruginoasa va funcţiona o şcoală românească; în ţară mai existau 23 de şcoli.

Pentru aprovizionarea cu carte se apelează, printre altele, la tipograful Duca Sotiriovici căruia marele logofăt Iordache Cantacuzino îi comandase „câteva istorii de învăţături şi altele ce ne-au trebuit a le scoate di pre cărţile greceşti pre limba moldovenească".[204]

De abia se reorganizaseră şcolile când, în 1769, începe războiul ruso-turc. În aceste condiţii activitatea şcolară încetează. În localul Academiei domneşti de la Iaşi se mută cancelaria Divanului, iar în localurile şcolilor sunt încartiruiţi oştenii armatei ruse de ocupaţie.

În 1771, mareşalul Rumianţev, preocupat de situaţia şcolilor închise din Moldova, îi cere un raport mitropolitului Gavril. Acesta îi prezintă acţiunile de organizare şi reorganizare a şcolilor sub domniile Ghiculeştilor, menţionând că până în 1770 toţi dascălii au fost la posturile lor. Dar acum, „de întâmplarea vremilor şi din boala ciumei împrăştiindu-se atât dascălii, cât şi ucenicii, au rămas şcolile fără de lucrare, neputându-se scoate şi banii de la preoţi, tot din aceste pricini".[205]

Se decide să se ia măsuri pentru redeschiderea şcolilor şi strângerea banilor pentru plata profesorilor. Mitropolitul, deşi grec de origine şi fost

arhiereu de Salonic, propune lui Rumianţev să se reducă lefurile dascălilor greci pentru a deveni astfel egale cu ale celorlalţi dascăli. Mareşalul rus însă nu admite nici micşorarea ponderii cursurilor de limbă greacă şi nici micşorarea lefurilor dascălilor greci.

Tot în 1771 se fac demersuri pentru scoaterea cancelariei Divanului din localul Academiei domneşti din Iaşi, deoarece se adunseră şi dascălii şi elevii pentru începerea cursurilor la Academie; iar pentru cancelaria Divanului „sunt case boiereşti deşarte destule“[206] – spune mitropolitul Gavril.

„Îndreptător al şcoalelor domneşti, episcopeşti şi mănăstireşti ale Moldovei“ a fost desemnat arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu, de la Mănăstirea Putna, unde acest harnic traducător, era şi profesor. Mănăstirea Putna reprezintă un model despre tipul de învăţământ din acele vremuri. Alături de arhimandritul Măzăreanu, de instruirea copiilor se ocupa şi ieromonahul Ilarion, cel ce se autointitula „mădular al filosofilor Patmosului“.[207] Cei doi profesori erau ajutaţi şi de unii pedagogi („vătaji“).

Aici se învăţa carte românească şi puţină rusească, apoi ceaslovul, psaltirea, octoihul, catehismul moldovenesc şi rusesc; alcătuirea scrisorilor în limba română; psaltichia (muzica bizantină) după melodia grecească; gramatica, geografia cea tradusă de episcopul Amphilohie Hotiniul după aceea a lui Bouffier; retorica, cele patru evanghelii; marea schismă („asupra despărţirei Bisericii răsăritului de a apusului“), epistola arhiepiscopului Eugen; istoria Bisericii după Eusebiu; învăţăturile patristice până la Conciliul de la Florenţa, şi „scurtă teologie platonească“.

Instruirea se făcea cam între vârsta de 5-12 ani, după care, în funcţie de opţiunea tânărului, acesta putea intra în cinul monahal.

Despre ce cărţi se citeau în mediul călugăresc moldav în veacul al XVIII-lea, despre interesul pentru lecturi literare şi juridice ori pentru medicină, istorie şi filosofie, stă mărturie elocventă inventarul Mănăstirii Barnovschi din Iaşi, întocmit de popa Paisie, în martie 1727.[208]

Cele 86 de titluri sunt grupate în patru categorii: cărţi greceşti, latineşti, slavone şi italiene. Ca mănăstire închinată, în biblioteca ei predominau cărţile greceşti (35 de titluri) şi latineşti (39 de titluri) urmate de cele italiene (9) şi doar trei cărţi slavone.

Pentru a ne face o idee despre ce-i interesa pe monahii care între rugăciune şi muncă încercau să-şi cultive sufletul şi mintea, să spicuim câteva titluri. Printre cărţile greceşti se aflau *Lexiconul* lui Varinus, *Etimologic*, *Operele* lui Ioan Gură de Aur (Hrisostomos) şi ale lui Grigorie Teologul, episcop de *Nazianz*, *Mărturisirea Ortodoxă*, *Tomul bucuriei*, *Nomocanonul*

lui Matei Vlastarea (în manuscris); *Gramatica* lui Laskaris, *Iliada* şi *Odiseea* lui Homer, Xenophon, Demostene, *Organonul* lui Aristotel, Eschil, Aristofan, Teocrit, Socrate, Euripide, *Enciclopedia filologică* şi „*O carte mare poetică,* având fragmente din Homer, Teocrit, Hesiod, Orfeu, Callimah, Dionisie, Pitagora, Nicandru etc."

Dintre cărţile latineşti amintim printre altele: Toma d'Aquino, Cicero, *Filosofia fizică* a lui Scotus, *Categoriile* lui Aristotel, *Teoriile anatomice* ale lui Ioan Patriolanus, *Istoriile moscovite* de Ioan Patricius, Euclid (*Despre principii*), *Începuturile limbii latine* de Iacob Montanus, Ovidiu, Virgiliu, *Istoria lui Iustin*, Salustius, *Gramatica*, *Descrierea Europei*, *Faptele lui Iuliu Cesar*, *Politicele* lui Aristotel, *Filosofia veche şi nouă*, editată pentru folosul şcolii din Burgundia şi un manuscris de aritmetică.

Printre cărţile italiene se aflau *Dialogurile* lui David, *Eleganze* şi *Istoria sinoadelor ecumenice*, în timp ce cărţile slavone erau exclusiv religioase: *evanghelii* şi *Omiliile* lui Ioan Hrisostomos.

Analiza componenţei acestei biblioteci oferă un eşantion foarte relevant pentru mentalitatea oamenilor Bisericii, deschişi filosofiei şi literaturii antice, dar şi mişcăilor de idei ce predominau în spiritul veacului luminilor. Călugării cărturari români erau în acest fel racordaţi la principalele curente de gândire ale vremii lor.

* * *

În lucrarea sa *Popular culture in Early Modern Europe*, 1978, Peter Burke scrie că în Europa anilor 1500-1800 s-au dezvoltat două tradiţii culturale: „marea tradiţie", întemeiată pe şcoală şi carte, alături de „mica tradiţie", predominant orală. În timp ce creatorii şi beneficiarii „marii tradiţii" participau şi la „mica tradiţie", cei care luau parte la aceasta din urmă nu puteau accede la „marea tradiţie".[209]

Ca şi celelalte culturi europene, cultura română a îmbinat oralitatea cu scrisul. În secolul al XVIII-lea cartea tipărită abordează o problematică tot mai diversă. Spre deosebire însă de alte culturi, limba cărţilor şi a manuscriselor nu s-a distanţat de limba vorbită, astfel încât „mica tradiţie" nu a fost negată de „marea tradiţie", iar scrisul s-a îmbinat cu oralitatea, conferind culturii noastre o notă originală.

În structura culturii scrise româneşti, spre deosebire de structura culturilor din Europa Occidentală, este semnificativ locul redus pe care îl ocupă literatura de delectare, predecesoarea beletristicii moderne.

În Principatele Dunărene ponderea cea mai importantă este acordată literaturii sapienţiale şi istorice.

Cărţile produse în atelierele tradiţionale, şi mai ales cele din tiparniţele bisericeşti, vorbeau de *arhetipuri*, în timp ce proclamaţiile şi foile volante aduceau în atenţie *imediatul*.[210] În general însă, cartea a rămas ataşată principiilor consacrate, tradiţionale, amplificând rolul memoriei colective pe care se sprijină întotdeauna oralitatea.

În ceea ce priveşte tipăriturile, acestea continuă să apară atât în Ţara Românească, precum şi în Moldova, iar numărul lor este mult sporit faţă de perioada anterioară (268 de titluri). Trăsătura caracteristică pentru această perioadă o constituie preponderenţa covârşitoare a publicaţiilor în limba română, ele reprezentând, cum spuneam mai sus, 86% din totalul cărţilor tipărite (respectiv 231).

Ca şi în epoca anterioară, cele mai active tipografii sunt în Ţara Românească, în special cele de la Bucureşti şi Râmnicu Vâlcea. La Buzău apar puţine titluri în intervalul 1743, 1747, 1767-1768.

În Moldova, cea mai activă este tipografia din Iaşi, mai ales după 1742, în timp ce aceea de la Rădăuţi va avea o viaţă efemeră (1744-1746).

Din producţia de carte, procentul cel mai mare revine literaturii religioase, care deţine locul principal şi în manuscrisele copiate în această perioadă.

Continuând modelul de cărturar întrupat de mitropolitul Antim Ivireanul, el însuşi stătător o vreme în scaunul Episcopiei de Râmnic, Damaschin, cel ce va păstori în vremurile grele, când Oltenia s-a aflat sub stăpânirea austriacă (1718-1739), a fost nu numai un diplomat activ, ce a încercat să apere interesele cultului ortodox care, în noua configuraţie politică, fusese scos de sub jurisdicţia Mitropoliei Ungrovlahiei şi pus sub ascultare canonică faţă de Mitropolia sârbă de Belgrad, ci a fost mai cu seamă un traducător neobosit. Între 1715 şi 1725, Damaschin, episcopul Râmnicului, reuşeşte să traducă în limba română cea mai mare parte a cărţilor liturgice.

La Râmnic, activitatea tipografică încetase o dată cu urcarea lui Antim Ivireanul în scaunul mitropolitan al Ţării Româneşti. Episcopul Damaschin a reuşit să reînnoade firul tipăriturilor scoase la Râmnic abia către sfârşitul vieţii sale (+ 1725). În 1724, cu încuviinţarea autorităţilor austriece tipăreşte mai întâi un *Ceaslov*, apoi *Învăţătură pentru şapte Taine*, iar în 1725 a publicat o *Psaltire*. Deşi nu a izbutit să dea tiparului, în timpul vieţii, decât

aceste lucrări, osteneala sa de tălmăcire a cărţilor de cult a fost valorificată de ucenicii şi de urmaşii lui în scaunul episcopal.

Dintre traducerile sale publicate postum menţionăm: *Molitvelnicul* (1730), *Triodul* (1731), *Liturghierul* (1733), *Catavasierul* (1734), *Antologhionul* (1737), *Penticostarul* (1743), *Ceaslovul* (1745), *Evanghelia* (1746) şi *Mineele*, revizuite şi tipărite de Chesarie al Râmnicului, între 1776-1780.

Toate acestea au apărut apoi în mai multe ediţii, astfel că Barbu Theodorescu afirma, pe bună dreptate, că „tipografia Râmnicului nu a făcut altceva, între 1724 şi 1830, decât să tipărească şi să răspândească în toată ţara“ manuscrisele rămase de la Damaschin.[211]

Prin truda sa neobosită, episcopul Damaschin a fost un cărturar remarcabil, contribuind alături de Mitrofan al Buzăului şi de Antim Ivireanul la biruinţa limbii române în Biserică.

Pentru protejarea publicaţiilor apărute la tipografia Mitropoliei Ţării Româneşti domnitorul Ştefan Mihai Racoviţă dă, la 23 martie 1765, un „Aşezământ“ pentru monopolul tipăririi şi vânzării de carte.[212] Considerându-l deosebit de interesant, vom da pe larg pasaje din acest act:

„De vreme ce aici în oraşul domniei mele Bucureşti fiind tipografie a Sfintei Mitropolii unde prin meşteşugul tiparului se tipăresc cărţi de toate trebuinţa la orânduiala bisericilor adică ceasloave, psaltire, trioade pentru cântare, apostole, evanghelii, catavasiere, molitvelnice, liturghii, Simeon Teologul, acatist, antologhion, obşte paraclise, mineie, mărgărite, cărţi de învăţătura Bibliei, tetraevangheliare, pravilă, teologia Sfinţilor părinţi, pilde filosoficeşti, învăţături creştineşti, Pravoslavnica Mărturisire. Cu cale şi cu dreptate iaste un lucru ca acesta ce aici în Bucureşti şi de pe multe să lucrează şi la vânzarea acestor fel de cărţi să protimisească atât aici în Bucureşti cât şi în toate eparhiile ţării lui, mitropolitului.

Dar fiindcă de la o vreme încoace se obişnuise de aducea cărţi şi de la alte părţi tipărite şi de la alte tipografii şi le vindea aici în Bucureşti sau şi în alte oraşe ce sunt în eparhia părintelui mitropolitului precum vrea făcând aliş veriş şi din pricina aceasta era ca să zăticnească a nu să mai lucra tipografia de aici. Deci, un lucru ca acesta ce prin meşteşugul tipografului Mitropoliei să pot face cărţi de toată trebuinţa ţării socotit-am domnia mea că nu este trebuinţă a se mai aduce acest fel de cărţi de la alte tipografii în toată eparhia părintelui mitropolitului şi prin această carte a domniei mele dăm poruncă: *acest fel de cărţi ce vor veni de la alte tipografii să fie oprite a nu se vinde* în toată eparhia părintelui mitropolitului fără numai să protimisească a se

vinde. [...] Iar *de s-ar întâmpla oareşcine a aduce acest fel de cărţi* de la alte locuri, precum ziceam mai sus, *să n-aibă voie a le vinde* fără numai cătă iaste cheltuiala acestor cărţi şi să-şi ia banii de la tipograful de aici. Şi cărţile să rămăie pe seama tipografului să le vănză sau cu tocmeală sau aşază odihnind pe tipograful de aici şi atunci să aibă voe să le vănză" (subl. ns.).

Pentru că de multe ori cărţile erau furate şi li se schimba legătura, pentru a nu fi cunoscute că erau furate şi apoi, „fiindcă era voie de să vindea cărţi la multe prăvălii nu se putea dovedi fapta furtişagului. Şi pentru a pune la cale şi a se îndrepta şi aceasta socotit-am domnia mea şi prin această carte a domniei mele ca să nu aibă voie toţi prăvăliaşii a vinde cărţi fără numai la 2 sau 3 locuri unde vor fi negustori de credinţă care prin alegerea tipografului vor fi ştiuţi şi de prea sfântul părintele mitropolitul ţării. Asupra acelora să le dea vânzarea cărţilor şi numai ei să aibă voie a vinde cărţi, iar nu alţii".

* * *

Dacă în Europa Occidentală umanismul şi apoi luminismul erau direct legate de apariţia şi evoluţia burgheziei, în Europa Orientală cultura a rămas mult timp apanajul aristocraţiei şi al clerului, abia în veacul al XVIII-lea spre ea accedând şi alte categorii sociale.

În ceea ce priveşte caracterul literaturii, încă din secolul anterior, al XVII-lea, din literatura dominant religioasă se desprinsese textul laic, istoric, filologic sau sapienţial. Dar chiar în cadrul literaturii religioase apăruseră texte cu elemente profane, precum scrierile hagiografice sau apocrife care corespundeau unei intenţii moralizatoare, contribuind totodată şi la deşteptarea gustului pentru lectură, pentru conţinutul lor miraculos cu peripeţii neaşteptate şi situaţii surprinzătoare.

În umanismul românesc din cel de-al XVII-lea veac, chintesenţă de interculturaţie, s-a putut decela un filon polon şi rusesc, un filon central-european, veneto-padovan, dar şi un filon neoelenic constantinopolitan şi, mai ales, cretan care cunoştea atunci o mare înflorire. Pătrunderea puternică şi masivă a elementelor levantine, cu un accent deosebit după instaurarea dominaţiei fanariote, a făcut ca limba greacă, folosită tot mai mult de elite, să fie un „vehicul de cultură", un factor activ în lărgirea ariei de informaţie, de care puteau dispune cărturarii din Principate.[213]

Tiparul atinsese în vremea lui Constantin Brâncoveanu şi Antim Ivireanul punctul culminant al înfloririi lui. De aceea, domnia primului fanariot, Nicolae Mavrocordat, cel care, în pofida faptului că şi-a îngreunat

sufletul cu povara morţii de martir a mitropolitului Antim, era o minte luminată, intelectual fin şi rafinat, a însemnat şi continuarea în acest domeniu, a tiparului, a unui curent favorabil lucrului frumos şi de bună calitate.

Astfel, la tipografia de la Mănăstirea Tuturor Sfinţilor (Mănăstirea Antim înfiinţată de chiar ctitorul sfântului locaş, mitropolitul Antim Ivireanul), unde se găseau şi litere greceşti şi litere chirilice, a fost publicată într-o formă grafică de mare eleganţă, ediţia românească a cărţii *Slujbele de obşte a tuturor sfinţilor*.

În pofida acestui început, tipăriturile şi în special, paradoxal, pentru noile condiţii, tipăriturile greceşti rămân rare până la mijlocul veacului, când mitropolitul Neofit Cretanul va reorganiza tipografia Mitropoliei din Bucureşti.

Grec fiind, cu simţul comerţului în sânge, Neofit se va strădui să asigure tipografiei banii necesari pentru o astfel de întreprindere culturală, căci „tipărirea cărţilor era nu numai un ajutor dat învăţământului şi Bisericii, ci şi o însemnată treabă de negustorie, care ţine mai vârtos de obiceiul afacerilor decât de gusturile şi toanele tipografului“.[214]

Prin porunca din 3 decembrie 1741, domnitorul Mihai Racoviţă stabileşte modul de funcţionare a tipografiei Mitropoliei, instituindu-se într-o formă oficială cenzura tiparului bisericesc. Aceste măsuri sunt completate de un hrisov în limba greacă, intitulat *Noua tocmeală* şi emis de acelaşi domn, Mihai Racoviţă, la 20 iulie 1742.[215] Se prevede, între altele, că mitropolitul „este dator să aibă purtarea de grijă, păsul şi supravegherea tipăririi cărţilor sfinte... încât cele ce vor fi a se da în tipar, să fie întâi încercate şi scumpătate să se cerceteze de către Preasfinţia Sa în privinţa învăţăturii şi a înţelesului, dacă sunt bine scrise după rânduială; apoi să se dea în tipar cele bune şi folositoare“. Veniturile tipografiei reveneau Mitropoliei.

Prin hrisovul din 3 aprilie 1749 al lui Grigore Ghica voievod, tipografia de la Mănăstirea Colţea este trecută pe seama Mitropoliei din Bucureşti.[216] Pentru interesul pe care îl prezintă acest act, îl redăm în extensie:

„Pe lângă alte lucruri şi orânduieli folositoare obştei atât bisericeşti cât şi politiceşti, socotit-am domnia mea şi pentru tipografia ca a fi lucru trebuincios şi mai vârtos la partea bisericească a se tipări cărţi şi greceşti şi româneşti spre trebuinţa sfintelor bisericeşti slujbe şi mai ales spre luminarea şi înţelegerea creştinescului norod al ţării acesteia. Şi de vreme ce şi mai nainte, din vechile şi trecutele vremi şi până acum de când s-au început aici în ţară, din zilele altor bătrâni şi trecuţi domni, a lucra tipografia, fiindcă

făr de voia şi blagoslovenia mitropolitului ţării nu s-au putut cu alt mijloc a se tipări cărţi, care s-au şi văzut şi să veade în toate vivliile, atât în ceale mai noi, cât şi în ceale vechi de demult, sloveneşti, rumâneşti şi greceşti, scriind în poarta cărţilor, la început că s-au tipărit cu porunca şi blagoslovenia mitropolitului ţării a fieştecăreia vremi. [...] din domni şi din boieri cine au voit a pune în tipariu niscaiva vivlii au purtat cheltuiala tipografiei, iar făr de voie şi blagoslovenia mitropolitului ţării nicidecum nu s-au putut. Şi mai vartos ca în vremile celor mai dintâi răposaţi domni era tipografie de să tipărea cărţi şi greceşti, precum am şi văzut şi domnia mea, cărţi greceşti tipărite de aici din ţară, iar din întâmplarea vremurilor nemaiputându-se însă tipări nici un fel de cărţi greceşti, care sunt trebuincioase şi de folos politiei. Acum vrând şi domnia mea ca să urmez acele vechi obiceiuri prin acest cinstit şi bine închipuit hrisov orânduiesc şi cu toată volnicia poruncesc domnia mea ca tipografia ce era dată în seama epitropilor de la Mănăstirea Colţea a tipări cărţi şi vivlii să aibă volnicie sfinţia sa părintele mitropolitul ţării chir Neofit, al nostru duhovnicesc întru Hristos părinte, să o ridice din seama epitropilor şi să fie în seama şi întru stăpânirea sfinţiei sale şi oricând va socoti şi va vrea a tipări cărţi veri greceşti veri rumâneşti atât de ceale trebuincioase bisericilor spre laudă slavo-slavia lui Dumnezeu, cât şi alte cuviincioase vivlii".

Mitropolitul are voie să tipărească orice fel de cărţi, „*spre învăţătura clirosului bisericesc şi luminarea norodului*".

În acelaşi an, 1749, tipografia Mitropoliei deşi editează traducerea românească a *Omiliilor* lui Ilie Miniat şi câteva texte greceşti închinate lui Grigore Ghica şi lui Scarlat Ghica, totuşi producţia de carte greacă este destul de săracă.

Din 1767, tipografia Mitropoliei din Bucureşti se transformă în „tipografia de curând înfiinţată a neamului ortodox al grecilor din Bucureşti", începându-şi activitatea cu *Mărturisirea ortodoxă* (1767) şi *Învăţătura ortodoxă* a lui Meletie Pigas (1768), aceasta din urmă, în greacă şi turcă, sub protecţia lui Alexandru Ghica şi a mitropolitului Grigore.

Tipografia fusese adusă, cu mari eforturi şi cheltuieli, din Franţa de Ioan Fali-Gheorghe Constantinos din Ianina, cu scopul mărturisit de a tipări „diferite cărţi folositoare pentru ortodocşi".[217]

Domnii fanarioţi, rafinaţi şi cultivaţi, iubitori de carte şi posesori de însemnate biblioteci, au continuat politica tradiţională, promovată de domnii pământeni Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu şi au sprijinit activitatea tipografică.

Dacă la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui de al XVIII-lea tiparul românesc fusese pus în slujba întregii creştinătăţi ortodoxe şi multe cărţi apăruseră în limba greacă, în secolul al XVIII-lea situaţia se schimbă. Paradoxul constă în faptul că *în epoca fanariotă tiparul este preponderent românesc*, numărul cărţilor greceşti fiind, în această perioadă, de numai 59, în raport cu cele 617 cărţi româneşti, iar în secolul al XIX-lea, cărţile greceşti sunt în număr de 62, iar cele româneşti sunt 864.

După o altă statistică, între 1716-1780 se tipăresc la noi 20 de cărţi în limba greacă (una la trei ani) faţă de 42 de tipărituri greceşti între anii 1682 şi 1716 (1-2 pe an).

În epoca fanariotă, răspândirea limbii greceşti a fost favorizată mai ales de crearea a numeroase şcoli greceşti şi de existenţa unui învăţământ superior în limba greacă, la Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi, în timp ce în domeniul tiparului se înregistrează un progres evident al cărţii româneşti către sfârşitul perioadei.

Animat de dorinţa de a moderniza societatea românească şi de a o alinia la evoluţia generală a Europei secolului al XVIII-lea, domnitorul Constantin Mavrocordat iniţiază prin hrisovul din 7 februarie 1741, pe când era încă domn în Ţara Românească, o serie de reforme fiscale, sociale, administrative şi judecătoreşti. Cuprinse în embrion în hrisovul sus-menţionat, reformele vor fi dezvoltate în anii următori.

Mutat, în 1742, în Moldova, Constantin Mavrocordat va acorda o mare atenţie reformei fiscale, la a cărei aplicare va veghea cu străşnicie.

Deoarece clerul era scutit de dări, domnul, pentru a evita evazionismul fiscal, va da porunci ferme zlotaşilor ca acolo „unde veţi afla că de acest fel de oameni, adecă răspopi, au carea să vor numi ipodiaconi au şi preuţi şi diiaconi ce nu ştiu carte şi nu sunt învredniciţi slujbii bisăriceşti, pentru prostia şi neştiinţa învăţăturii leturghie nu slujescu, au călugări de şed pe la casăle lor, au pe la sate, afară din mănăstiri, *care se poartă cu amăgeală pentru ca să se scutească de bir*, pe unii ca acie pe toţi să-i puneţi la bir".[218]

Domnul îi scrie episcopului de Roman, ca pe clericii ce nu ştiu carte „pe unii ca acie încă să-i avli şi să-i alegi şi să-i dai la mâna zlotaşilor, să li puie biru"[219] şi că doreşte să verifice la biserica din Curtea domnească temeinicia pregătirii celor hirotonisiţi şi care urmau apoi să beneficieze de scutiri fiscale.[220]

Principiul domnului era aşadar foarte clar: dacă preotul nu ştie carte, nu-şi poate îndeplini rostul şi atunci nu are dreptul să beneficieze de scutirea de bir.

Hotărârea şi severitatea cu care domnul Constantin Mavrocordat a aplicat această prevedere a băgat în sperieţi tagma bisericească: „Şi aşa de mare frică ce aveau bieţii preoţi şi diaconi, căci începuse Costandin vodă a orândui preoţi învăţaţi de îmbla prin toate ţinuturile şi prin toate satele ca să vadă ce fel de cetanie fac pe la biserici, la care nu putem scrie ce frică trăgeau bieţii preoţi, că se apucau la bătrâneţe să înveţe carte“.[221]

Tot în 1742, Constantin stipulează că cei care vor să devină călugări trebuie să aibă o recomandare de la mitropolit către domn, care-i va scoate de la bir înainte ca ei să se călugărească.

Preoţii vor învăţa 40 de zile „înţelesu tainei bisericeşti“, vor fi „ispitiţi“ de mitropolit şi de episcopi şi vor străbate, în funcţie de vrednicia şi râvna lor, treptele de ţârcovnici, ipodiaconi şi diaconi mai înainte de a primi darul preoţiei.[222]

Arhiereii Moldovei şi episcopii sufragani se vor îngriji, aşadar, de cele două componente majore ale culturii vremii lor, tiparul şi şcoala, formatoare de minţi luminate şi modelatoare de conştiinţe.

Pe lângă tipografia Mitropoliei din Iaşi, înfiinţată de mitropolitul Gheorghe, în 1723, şi dotată cu litere româneşti şi slavoneşti[223] vor apărea şi alte tiparniţe.

Episcopul Varlaam al Rădăuţilor (1734-1745), cel călugărit la Neamţ şi trecător pe la scaunul episcopiei Huşilor, înfiinţează în 1744, la episcopia din Rădăuţi, o tipografie la care va lucra Grigore Stan, meşter din Braşov, şi unde vor fi editate în limba română mai multe cărţi necesare cultului. Dintre acestea, amintim un *Catavasier*, apărut în 1744, un *Ceaslov*, tipărit în 1745, apoi o *Liturghie a Sf. Ioan Gură de Aur*, cea dintâi tipărită în româneşte în Moldova, şi un *Antologhion*.[224]

În anul următor, 1745, Varlaam se va retrage la mănăstirea sa de metanie, Neamţ. În scaunul de la Rădăuţi îi va succede Iacov (1745-1750) care primise rasa monahală la Putna, unde fusese o perioadă şi egumen, între 15 ianuarie 1744 şi 11 august 1745, când e hirotonit episcop.

Împreună cu ceilalţi ierarhi va subscrie la 25 decembrie 1747 hrisovul domnitorului Moldovei Grigore Ghica, prin care se înfiinţează la sediile tuturor episcopiilor şcoli româneşti şi slavoneşti, supuse spre ascultare episcopului, care trebuie să facă necontenită „cercetare“ şcolilor.

La aceste şcoli, copiii urmau să fie daţi în grija unor dascăli „învăţaţi la slavonie ori şi la rumânie, ori din cei iertaţi de la şcoalele din Iaşi, ori dintr-alţii“.[225]

Din 1750 până în 1765, Iacov este mitropolit al Moldovei, apoi se va retrage la Putna, unde se va ocupa de restaurarea mănăstirii din dreapta sa „agonisită".

În timpul cât a fost mitropolit, Iacov va continua şirul publicaţiilor bisericeşti, mai întâi cu un *Canon al Sf. Spiridon* (1750), cu cheltuiala marelui vornic Constantin Razu, în vederea înzestrării bisericii cu acelaşi hram pe care Constantin Racoviţă tocmai o începuse la Iaşi, iar apoi cu un *Ceaslov*, cel dintâi tipărit în Moldova.

Se mai tipăresc: *Adunarea celor şapte Taine* (1751), *Psaltirea* şi *Târnosirea* (1752), *Penticostarul*, diortosit de ieromonahul Cosma „vlahul", viitorul mitropolit muntean, *Adunarea de multe învăţături pentru preoţi* „ca doară ş-ar putea dezvăţa şi de tot a să părăsi de acelea obiceiuri rele şi vechi închipuiri, ai celor de demult închinători la idoli", iar în anii următori, *Molitvelnicul* (1754), *Antologhionul* (1755) şi *Apostolul* (1756).

Prefeţele cărţilor publicate acum în Moldova păstrează, ca şi în secolul trecut, aceeaşi idee generoasă a efortului depus, nu numai prin luminarea preoţilor, ci a întregului neam românesc. Căci au fost făcute „ca să crească şi să lăţească cuvântul Sfintei Scripturi, nu numai în ţara Măriei Tale, *ci în toate ţerile şi ţinuturile ce vorbesc în limba rumânească*". Pornind de la îndemnul biblic de a nu ţine lumina sub obroc, şi aceste cărţi, „Ca oricare făclie fiind, nu pusă sub acoperământ, ci în sfeaşnic şi luminând, nu numai celor din casă, adecă din ţara Măriei Tale, *ci tuturor celor ce vorbesc în limba rumânească*".[226]

La 15 mai 1778, Iacov este chemat la Domnul după ce, mai înainte cu 5 zile, primise schima cea mare şi numele de Eftimie.[227]

În scaunul episcopiei Rădăuţilor îi va urma Dositei Cherescu, coborâtor dintr-o familie boierească şi călugărit şi el tot la Mănăstirea Putna. La 13 noiembrie 1750 este hirotonit ca episcop.

În această calitate subscrie la 1 ianuarie 1752 la concluziile Sinodului de la Iaşi care, pentru a stăvili penetrarea elementelor levantine în ierarhia Bisericii Ortodoxe Române, interzice ocuparea scaunelor mitropolitan şi episcopale ale Moldovei de către străini. Se hotărî, aşadar, ca „din pământeni să se aleagă mitropolit sau episcop, iar strein niciodată să nu să primească, nici să mai între altul strein la păstoria vreunui Scaun, cu mijlocire de bani sau măcar şi fără bani, sau măcar cu prieteni, să-şi isprăvească împotriva pravilei şi obiceiului pământului."

De asemenea, consecvent afirmării independenţei religioase, Dositei semnează la 2 ianuarie 1756, alături de ceilalţi înalţi ierarhi ai ţării, actul

prin care Mănăstirea Putna, ce era şi mănăstirea sa de metanie, este declarată independentă şi se interzice închinarea ei către oricare altă mănăstire sau mitropolie.[228]

La aceeaşi Mănăstire Putna, intrase în călugărie şi un alt vrednic bărbat, Leon Gheuca, ce va ajunge în aceste vremuri de restrişte episcop de Roma.

După moartea, la 15 ianuarie 1769, a episcopului de Roman, Ioanichie (1747-1769), pe scaunul rămas vacant este întronat Leon, protosinghelul[229] Mitropoliei din Iaşi, cel ce îmbrăcase rasa monahală şi avea metania la Putna. El ucenicise în acel post şi pe lângă Gavriil Callimachi, mitropolitul Moldovei (1760-1786). Ceremonia alegerii, care s-a desfăşurat în biserica Mitropoliei din Iaşi (aflată atunci la Mănăstirea Golia), a avut loc la 2 februarie 1769 şi a fost consemnată în condica sfântă care păstrează astfel amintirea procedurii folosite în asemenea situaţii.

Cu permisiunea domnului se întocmea o listă cu trei candidaţi dintre care, în biserică, era ales cel mai vrednic de a ocupa rangul de episcop.

Contracandidaţii lui Leon au fost doi stareţi de la mănăstirile din Moldova: Solca şi Moldoviţa.

„Prea Sfânta Episcopie a Romanului, rămânând făr de arhiereu, de vreme ce arhiereul ce-au fost întru dânsa kyr Ioanichie s-au săvârşit întru Domnul. Noi care ne aflăm aici dimpreună fraţi arhierei, prin voia şi îndemnarea şi slobozenia blagocestivului, iubitorului de Hristos Domnul nostru şi stăpânitor a toată Moldova, Ioan Grigore Callimach voevod, adunându-ne în biserica preasfintei Mitropolii unde se cinsteşte şi prăznuieşte hramul Stretenia Domnului nostru Iisus Hristos, şi hotărâri canonice puind, înainte spre aflarea şi alegerea cinstitului şi vredniculi obraz, ce este să primească duhovnicească ocărmuire a eparhiei şi Episcopiei aceştia întâi am pus pe preacuviosul între ieromonahi kyr Leon, protosinghelul sfintei Mitropolii şi al doilea pe ieromonahul Antonie, egumen de Moldoviţa, şi al treilea pe Veniamin, proegumen de Solca. Şi s-au scris numele lor întru această sfântă condică, a preacinstitei Mitropolii a Moldovei.

Anul de la Hristos 1769 februarie 2“.[230]

La urcarea pe tronul episcopal Leon trebuie să fi avut cel puţin vârsta canonică de 35 de ani. Păstorirea sa a avut loc într-o perioadă de grele încercări pentru ţară, războaiele ruso-turce şi pendularea oştilor străine pe teritoriul Moldovei aducând multe suferinţe şi daune locuitorilor.

În 1769, oştile ruseşti au ocupat Principatele Dunărene. În delegaţia formată din boieri şi clerici, care a plecat la Sankt Petersburg pentru a

prezenta doleanţele românilor ţarinei Ecaterina a II-a, se aflau şi Inochentie, episcopul Huşilor (+1782), Vartolomeu Măzăreanu, stareţul Mănăstirii Solca, Benedict, egumenul Mănăstirii Moldoviţa.

Pe timpul absenţei din ţară a lui Inochentie, episcopul de Huşi (decembrie 1769 – iulie 1770), eparhia lui a fost administrată de Leon Gheuca, episcopul de Roman.

Pe lângă obligaţiile canonice şi administrative ce-i reveneau, Leon, om de carte, iubitor de lecturi morale şi filosofice, a sprijinit învăţământul autohton, plasând în plan secund învăţarea limbii greceşti şi dând prioritate altor materii.

Printre cărturarii ce s-au format în acea lavră a Moldovei – Mănăstirea Putna – şi care merită amintit, în pofida faptului că nu a ocupat nici un scaun arhieresc, a fost şi arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu. Acestui călugăr erudit, N. Iorga îi face un foarte frumos portret: „Şi din această şcoală de mănăstiri (Putna) ieşi un călugăr cari fu un harnic lucrător, un copist neobosit, un traducător zelos de documente şi de cărţi religioase şi profane şi, ceea ce nu se bănuia înainte, un spirit înalt şi o inimă călduroasă, unul dintre aceia prin care vorbi timpurilor de umilinţă spiritul înţelept şi eroic al vechii Moldove".[231]

Ridicat de mitropolitul Iacov I Putneanul la treapta de arhimandrit, el este trimis în 1757 să adune daruri de la Kiev şi Sankt Petersburg. Se întoarce aducând cu sine 86 de icoane, două prapuri, odăjdii şi cărţi ruseşti şi slavone pentru desfătarea minţii şi a sufletului şi care-i vor alimenta bucuria împlinită de traducător neostoit.

Mitropolitul Gavriil Callimachi, cel ce i-a succedat onestului şi bunului Iacov I, l-a făcut egumen la Mănăstirea Solca. De aici este chemat în 1769 să facă parte din delegaţia Moldovei ce va pleca la Petersburg, la ţarina Ecaterina a II-a.

Se va întoarce în vara lui 1770 la mănăstirea sa, încărcat cu 37 de cărţi slavone şi o frumoasă Evanghelie.

Mai târziu, apreciindu-i-se calitatea de învăţat, este numit „îndreptător al şcoalelor domneşti, episcopeşti şi mănăstireşti a Moldovei", post pe care îl va deţine şi după piederea Bucovinei, în 1775.

În 1778 îl regăsim la Mănăstirea Putna unde conduce şcoala pentru preoţi, ajutat fiind şi de un dascăl de psaltire, Ilarion, ce învăţase la Patmos.

Arhimandritul Vartolomeu a fost cel mai harnic şi vrednic cărturar de la mijlocul veacului al XVIII-lea. A muncit enorm pentru a traduce cărţi

din slavonă şi rusă, dintre care amintim: *Cuvinte din prologul moschicesc pe nouă luni, Canoane de la pavecerii pe opt glasuri, Crinii Ţarinei, Ioan Scărarul, Cuvântul lui Ipolit, Dulce învăţătură, Orânduiala chipului celui mare îngeresc, Patimile Sfântului Gheorghe.*

A mai tălmăcit cărţi profane, precum *Calendarul pe 112 ani,* o parte dintr-o geografie rusească; *Fabulele lui Esop.*

Îndelung zăbovitor asupra vechilor documente pe care le transcrie sau compilează, arhimandritul Vartolomeu întocmeşte o *Condică a Mănăstirii Humor*, o *Condică a Mănăstirii Voroneţ* (1775), una a *Mănăstirii Solca* (1772), cu o prefaţă în care e descrisă călătoria sa la Petersburg şi viaţa lui Ştefan vodă Tomşa, copiată din *Letopiseţul Ţării Moldovei*, un *Pomelnic al Mănăstirii Moldoviţa* (1775).[232]

La Biblioteca Academiei Republicii Moldova din Chişinău, la Secţia Carte rară, am avut prilejul să consult *Pomelnicul Sf. Mănăstiri Voroneţ* (187 f.) scris în 1775 de arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu.

Manuscrisul aflat sub cota PYK, II 559, cu o frumoasă scriere chirilică, este bine conservat şi are copertele din lemn, îmbrăcate în piele.

Din foaia de titlu aflăm că *Pomelnicul*, având binecuvântarea mitropolitului Gavriil al Moldovei, din osârdia şi cu cheltuiala lui Macarie, egumenul Sfintei Mănăstiri Voroneţ, unde este hramul Sf. Gheorghe, a fost „tălmăcit dupe sârbia şi s-au scris pe moldovenia“ după pomelnicul cel vechi din [...] de către arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu. Faţă de vechiul manuscris, cel nou are în plus cele două panahidile, cea mică şi cea mare, adică slujba parastaselor şi un pomelnic cu noii ctitori care, prin daniile lor, au avut grijă de vechea întemeiere ştefanină.

În *Predoslovie* (f. 2-5) egumenul Macarie arată că a făcut multă cercetare pentru a putea şti când să facă pomenirea vechilor ctitori domneşti, precum şi a arhiereilor, boierilor şi creştinilor care, de-a lungul veacurilor, au miluit cu dragoste şi generozitate acest sfânt locaş.

În urma cercetării a aflat în mănăstire un pomelnic vechi, scris pe sârbeşte, din zilele fericitului ctitor Ştefan voievod, de când au zidit Mănăstirea Voroneţ.

Dar acest pomelnic: „Preste tot iaste scris pe sârbeşte, cu slovă foarte veche sârbeşte, care slovă şi cuvinte întru această vreme fiindcă s-au înmulţit cărţile vechi tiparnicea şi *limba sârbească puţini o ştiu, puţini o pot citi bine, puţini o ştiu înţelege bine* şi când să faci pomenirea cea obicinuită părinţilor iermanaşi Moldovei le era foarte cu greu“ (subl. ns.).

Deoarece pomelnicul cel vechi era scris „preste tot, din scândură şi până în scândură“ şi loc pentru a mai scrie pe noii ctitori nu mai era, în noul pomelnic s-a lăsat loc şi pentru aceştia.

De teamă de a nu cădea sub blestemele foarte straşnice ale fondatorilor pentru că nu mai ştiau să citească numele din vechiul înscris, egumenul Macarie a cercetat şi a adus dascăl la Voroneţ, pe arhim. Vartolomeu Măzăreanu, „carele în multe zile s-au ostenit, au tălmăcit, au tâlcuit şi au scris acest pomelnic“ (f. 4). „Au tălmăcit di pe sârbeşte şi au scris pe moldovenia tot pomelnicul acela, şi de acum tuturor moldovenilor le va fi cu înţelegere. Numele cele vechi sârbeşti din câte i-au fost cu putinţă le-a schimbat punându-le pe numele ce sunt scrise în sinaxarii, şi de acum înainte toţi vor înţelege“.

Pentru noii ctitori s-a scris un pomelnic nou lăsându-se loc pentru a putea fi completat în timp. „Şi la începutul acelui pomelnic nou au scris toţi domnii Moldovei de la Dragoş vodă până la al treilea venire a moscalilor în Moldova în anii (1769) şi până la domnia Mării Sale Grigore Alexandru Ghica voevod“.

Egumenul Macarie simte nevoia de a insista într-un lung cuvânt de învăţătură (f. 62-70) pentru cei ce-l vor urma în scaunul stăreţiei, asupra necesităţii de a fi pomeniţi cu cinste toţi creştinii care s-au milostivit de această mănăstire şi să nu se lenevească de a face rugăciuni pentru ei deoarece la ceasul Judecăţii vor trebui să dea socoteală de felul în care şi-au păstorit turma pe care Cel Atotputernic le-a dat-o în grijă.

„Preaiubiţii miei părinţi şi fraţi, noi toţi căţi lăcuim prin mănăstiri mari şi mici, din mila fericiţilor ctitori au nu avem toată odihna şi de toate de ajuns şi cine le-au dat acelea: ctitorii, şi orice plată cer de la noi pentru toate acelea: nimic. Ci numai atâta adecă să ne rugăm Sf. Dumnezeu pentru dânşii.

Eu preaiubiţii miei părinţi şi fraţi aşa vă sfătuiesc, aşa vă şi rog ca să împliniţi toate pomenirile fericiţilor ctitori ce sunt scrise întâi în tabel; al doilea la rând întru aceasta şi pomelnic, după orânduiala ce s-au scris pre fieştecare filă; al treilea şi preafericiţii noi ctitori ce se vor scrie de acum înainte în pomelnicul cel nou carele se va scrie de acum înainte şi iarăşi cu aceeaşi orânduială.

Iară carii din părinţii egumeni sau din părinţii sobor să vor leni şi nu vor împlini toate pomenile acestea eu pe unii ca aceia nu îndrăznesc a-i blestema că nici datoria mea nu iaste de vreme ce ni se poronceşte să blagoslovim, iară să nu blestemăm.

Însă după a mea datorie adecă să nu tăinuim celea ce-au aşezat şi au scris fericiţii ctitori ci încă să le şi propovăduim“ (f. 65-66).

Vartolomeu Măzăreanu, „ucenicul mitropolitului Antonie“ – după cum singur îşi spune – va încheia această necesară şi trudnică lucrare la 15 august 1775 (f. 81).

De la vrednicul arhimandrit ni s-a păstrat şi diata sa întocmită la 1 ianuarie 1779.[233]

Ajuns la „vârsta bătrâneţilor, şi la slăbiciune şi la boală“, decide ca puţinele sale lucruri personale să aparţină, conform regulilor monahale, fraţilor din mănăstire. Dintre cele 49 de obiecte menţionate în inventarul întocmit cu acest prilej menţionăm pe lângă dulame, şube, mindire, perne „cu flori, căptuşite cu pânză leşească“, şi o „butcă moschicească, cu postav verde îmbrăcată în lăuntru“, „un felegean mare turcesc“, ceainic de aramă, pahare de cristal, „o pereche de ochelari buni cu tocul de sangri“, „altă pereche ochelari proastă cu tocul de pele“, „o cuşmă moschicească, de postav negru, blănită cu vulpe iară pre denainte cu jder“, „geamantan vechi de bulgari de pus hainele“, „o pereche foarfeci mici de tăiat hârtia, cu tocul lor de postav“ etc. Toate lucrurile sale trebuie adunate la un loc „şi să le împartă frăţeşte, de la sfinţia sa părintele egumen şi până la monachul cel mai de pe urmă, ca fieştecare să mă pomenească şi niciunuia strămbătate să nu i se facă“. În schimbul tuturor bunurilor pe care le-a dăruit cere să i se „poarte de grijă de lumini, şi de două sărindare“.

Conturându-i personalitatea, analizându-i prolifica activitate, N. Iorga va scrie: „Măzăreanu a fost, în ceea ce priveşte originalitatea spiritului, fecunditatea inteligenţei şi înălţimea vederilor, fără îndoială, întâiul cleric cugetător din timpul său: supt mitropolitul Iacov a fost ajutorul literar al acestuia, care nici el nu era străin de meşteşugul scrisului. După retragerea acestui mitropolit, el va rămâne singurul cărturar bisericesc al ţării“.[234]

* * *

Patronajul Mitropoliei Ungrovlahiei asupra Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania s-a manifestat şi prin aprovizionarea cu carte religioasă, tipărită la Bucureşti şi trimisă la fraţii de peste munţi pentru întărirea lor întru credinţă, într-un moment în care sufletele şi conştiinţele lor erau adânc răvăşite de uniaţie.

Astfel, mitropolitul Daniil expedia, la 1 septembrie 1722, la Şcheii Braşovului, la cererea lui Radu Tempea, 14 *Molitvelnice*, atunci ieşite de sub teascul bucureştean. Totodată mitropolitul făcea menţiunea că *Octoihurile*, care probabil că fuseseră şi ele solicitate, s-au terminat.[235]

Alimentarea cu carte publicată în Ţara Românească a comunităţilor româneşti din Transilvania era susţinută şi de relaţiile umane strânse între preoţii şi monahii de dincoace şi de dincolo de Carpaţi, care au ţesut cu mintea şi cu fiinţa lor reţeaua de suport a spiritului naţional.

Prin eforturi numai de ei ştiute au cărat în desagi cărţi pe plaiuri şi pe potecile de munte ce le erau cunoscute.

Când n-au avut cai sau catâri, au purtat pe propriii lor umeri cartea religioasă, ca pe o scumpă relicvă, ca pe un strop de lumină.

Mărturie stă o însemnare care se referă la o carte adusă în satul Breţc (azi Breaza, Mureş) de preotul Grigore, în 1722. „Acest Sfânt Triod este al popii Grigore din Breţc, namesnicul neuniţilor, *adusă din Ţara Românească pe umerii sfinţiei sale*".[236] Din Bucureşti pleca şi Ioan tipograful care vindea cărţi în Moldova la Sascut (o Evanghelie apărută la Bucureşti, în 1742).

În Transilvania, la biserica din Oprea-Cârţişoara se găseau printre altele un *Liturghier*, publicat de mitropolitul Antim în 1713, un *Penticostar*, tipărit în 1743, la Bucureşti, de mitropolitul Neofit Cretanul, un *Antologhion* tipărit la Râmnic, în 1745 de către episcopul Climent. Asemenea cărţi se aflau şi la biserica din Streza-Cârţişoara.[237]

Preotul Nicolae consemna şi el pe un *Triod*, publicat la Bucureşti, în 1726, aflat azi la biserica de lemn din Romita (Sălaj), că „această sfântă carte iaste a lui popa Nicolae din Gălpău, tocma din Bucureştii o am cumpărat".[238]

Preotul cel ştiutor de carte, cel ce era de fapt, capul comunităţii, cel ce a dojenit, a sfătuit şi a învăţat pe enoriaşii săi a fost personajul implicat cel mai profund în circulaţia cărţii. El cumpăra, dona, purta de grijă, răspândea şi semăna lumina cărţii în sufletele semenilor săi.

Căci ei, cei ştiuţi şi neştiuţi, ce şi-au închinat viaţa slujirii lui Dumnezeu, au ţinut în mâinile lor sufletul ţării. Menţionăm emoţionanta însemnare de pe un *Penticostar*, apărut la Bucureşti, în 1743, care era dăruit bisericii zărăndene de la Poiana: „în mâna preoţilor care va ţine ţara".[239]

* * *

Misticii sunt acei rari oameni care au sufletul înrourat de Iubirea divină.

Spre deosebire de cărturari, de filosofi, misticii folosesc cu predilecţie un limbaj adeseori paradoxal.[240] Exprimându-se într-un mod voit contradictoriu, mesajul lor nu poate fi accesibil oricui. Un paradox nu poate fi înţeles decât de către o persoană care meditează; nu poate fi niciodată înţeles de un om care trăieşte, care filtrează totul numai prin raţiune pentru că misterul scapă raţiunii.

De aceea, ca o măsură de precauţie, misticii vorbesc cât mai paradoxal, cât mai „nebunesc“ cu putinţă. Nu este decât un reflex de protecţie, de precauţie faţă de cei care, nefiind iniţiaţi, ar putea altera înţelesul adânc al mesajului lor. Acesta este doar pentru cei foarte puţini care au ales calea îngustă a descoperirii Adevărului nu prin logică şi raţiune, ci prin îndelungă şi adâncă meditaţie şi revelaţie divină.

Prin logică, omul poate cunoaşte numai adevăruri parţiale, în schimb, doar prin revelaţie, misticul poate cunoaşte Adevărul întreg al Dumnezeirii.

Pentru a încerca să înţeleagă lumea, mintea divide lucrurile, separă totul precum o prismă. Adevărul este Unul, dar privit prin raţiune pare o multitudine. Un mistic exprimă Adevărul în întregul său, exprimă starea în care exista lumina înainte de a pătrunde în prismă. De aceea, cei care trăiesc şi privesc totul doar prin prisma raţiunii nu-i pot înţelege pe cei aleşi. Misticii se adresează numai celor care caută transcendentalul, căci doar ei ştiu că *Adevărul întreg* nu este o realizare obţinută pas cu pas, ci este un *dar care îţi este oferit*.

Aşa cum un Maestru transmite înţelepciunea cea mai profundă nu în gura mare şi în văzul lumii, ci doar la urechea ucenicului cel mai bun, cel mai bine pregătit şi vrednic de a primi şi a înţelege deplin învăţătura ce i se dă, adevărul cel mai adânc se transmite direct, faţă către faţă, iar nu prin scris.

Iisus care nu a scris decât o singură dată câteva cuvinte pe nisipul plajei, repede şterse, tot atunci, de spuma mării, Iisus nu a lăsat de fapt nimic scris. Nici Confucius. Abia ucenicii lor le-au strâns faptele şi pildele în fraze pe care le-au ordonat apoi în scrieri ce au străbătut veacurile.

Unde se înmulţeşte Păcatul, acolo se înmulţeşte şi Harul – spunea Sfântul apostol Pavel.

Întreaga evoluţie a trăirii religioase a românilor, în cel de-al XVIII-lea veac, vine să ilustreze pe de-a întregul acest adevăr. Păcatul cel mai grav, cel de a ucide, ce era reflectat de frământările teribile ale acelor vremuri de războaie cvasipermanente, războaie care răvăşeau mii de destine omeneşti, îşi găsea expresia în oglindă, prin sporirea Harului peste Har, ce s-a pogorât peste rugătorii Bisericii Ortodoxe Române, cei dintâi chemaţi la slujirea Păcii şi a Iubirii între fraţi.

Căci ce altceva a însemnat mişcarea vie de reînnoire isihastă ce a cuprins ca un freamăt pe călugării îndelung ostenitori în meditaţie şi practicare a Rugăciunii inimii sau a Rugăciunii lui Iisus Hristos.

Începută şi înflorită prin Har, aici, pe pământul românesc ce este considerat Grădina Maicii Domnului, renaşterea isihastă va reverbera adânc

în mediile monahale ortodoxe ucrainene şi mai cu seamă ruseşti, până dincolo de începutul secolului al XX-lea, când un alt mare rău, Revoluţia bolşevică, va frânge, pentru o clipă istorică, viaţa Bisericii.

De aceea, privită în perspectiva timpului, cu atât mai însemnată ne apare strădania acestor simpli şi smeriţi călugări care, întăriţi de asceză îndelungată, de posturi severe şi fierbinte rugăciune au reuşit să-şi înfrângă zbuciumul gândului şi ispitele trupului cu care diavolul i-o fi încercat pentru a-şi lipi sufletul şi mintea de Iisus Hristos întru veşnica Lui slăvire.

Departe de aşezările umane, sihăstriile înălţate în adâncul codrilor sau în vârful munţilor, ferite pe cât posibil din calea răutăţilor de tot felul, erau nu numai locuri mai liniştite, dar şi ceva mai sigure pentru slujitorii lui Dumnezeu.

Pe acest fundal psiho-afectiv şi social are loc, în acest veac al XVIII-lea, fenomenul excepţional al reînnoirii trăirii şi simţirii isihaste.

Cei care au avut darul de a răscoli până în străfunduri sufletul simplu şi curat al unor călugări români au fost doi monahi veniţi aici, în pământ românesc, din lumea rusă. Dintr-o lume rusă care la suprafaţă era tot mai asaltată de spiritul laic al reformelor sociale şi politice, dar în adâncuri, psihicul slav, marcat dintotdeauna de un profund accent mistic, era din ce în ce mai reprimat. De aceea, mulţi călugări din Ucraina şi Rusia şi-au căutat salvarea şi şi-au găsit limanul aici, în Ţările Române.

Veneau, ca şi Paisie *Velicikovski*[241], cu un sentiment de profund respect şi iubire pentru această ţară care era unul dintre colţurile înfloritoare ale lumii ortodoxe. În Răsăritul grecesc Ortodoxia se găsea sub jugul turcilor şi prin urmare, nu se putea bucura de deplina libertate. În Rusia, monahismul suferea din cauza opresiunilor din partea guvernului. „Moldovalahia în schimb, guvernată de domni cucernici, era sub toate aspectele un loc prielnic pentru o existenţă liniştită şi rodnică a monahismului ortodox... Mănăstirile din Moldovalahia menţineau contacte vii cu Orientul ortodox şi cu Rusia".[242]

Aşa a fost şi în cazul lui Vasile, cel născut în „Ţara Rusească", în 1692. O însemnare de pe un manuscris aflat la Biblioteca Academiei Române e cea care ne oferă această informaţie. „Ne-a povestit nouă despre stareţul Vasile, duhovnicul lui, spre folosul nostru şi aceasta, că în timpul bolii sale neîncetat a lucrat cu har în inima lui lucrarea rugăciunii minţii, şi în această stare s-a împărtăşit cu dumnezeieştile Taine trecând către Domnul, având 75 ani, la anul 1767, aprilie 25 zile".

Detalii despre viaţa lui Vasile, mai înainte de venirea lui în Ţările Române nu se prea cunosc. Şi-a început viaţa monahală în una din sihăstriile

din munţii Moşemski. Deoarece autorităţile nu permiteau călugărilor să trăiască în sihăstrii, tânărul călugăr şi alţii asemenea lui au plecat spre alte zări unde viaţa idioritmică se putea desfăşura nestingherit. Un astfel de loc era pământul românesc, unde tradiţia teologică şi monahală se desfăşura nestingherită de nici o putere politică, fapt ce l-a făcut foarte atrăgător pentru cei ce simţeau că au chemarea adâncă a solitudinii şi a ascezei întru slujirea lui Hristos.

Nu se ştie dacă Vasile a fost vreunul din ucenicii Sfântului Dimitrie, mitropolit al Rostovului (1651-1709) care reuşise să înnoiască viaţa duhovnicească rusească, ca o reacţie la reformele lui Petru cel Mare sau la politica uniată promovată de polonezi în Ucraina.[243] Oricum, fără aceste elemente la care se adaugă specificul monahismului românesc, nu s-ar putea înţelege emigraţia călugărească ruso-ucraineană şi aportul ei la reînnoirea isihastă în Ţările Române.

Părăsindu-şi meleagurile natale, Vasile se stabileşte la Schitul Dălhăuţi. În 1715 devine preot şi apoi conduce această colectivitate în calitate de egumen până către 1730-1733, când va întemeia Schitul Poiana Mărului unde se va muta. Dintre cei circa patruzeci de călugări ce se aflau la Dălhăuţi, doisprezece îl vor însoţi în noul locaş, unde Vasile va stăreţi până la moartea sa.

Înzestrat cu rarele calităţi de a şti să atragă oameni de partea sa şi de a putea da, în calitate de conducător spiritual, coeziune şi forţă unei colectivităţi, calităţi pe care doar urmaşul său Paisie Velicikovski le va mai avea, încă şi mai sporite parcă, stareţul Vasile va avea sub oblăduirea sa duhovnicească, pe lângă Poiana Mărului, şi alte unsprezece schituri.[244]

Într-unul dintre ele, la Trăisteni, va avea loc întâlnirea dintre Vasile şi tânărul monah Paisie (care pe atunci se numea Platon) şi care venise, nu de mult, din Poltava natală, aici, în zona Buzăului.

Sunt întâlniri harice care schimbă vieţi şi modifică destine. O astfel de întâlnire a fost şi cea dintre cei doi rusofoni ce se vor împământeni şi vor sluji cu râvnă şi vrednicie ortodoxismul românesc, dându-i o dimensiune nouă.

Strămutat de la Trăisteni la Schitul Cârnu, Platon va fi stăruitor îndemnat de stareţul Vasile să accepte să fie hirotonit preot. Fiind prea tânăr şi simţindu-se lipsit de experienţa sufletească necesară pentru a-şi asuma această mare responsabilitate, Platon nu are decât o singură scăpare... să plece la Muntele Athos, fapt ce se va întâmpla la 1746.

Învăţăturile părintelui Vasile şi influenţa deosebit de mare pe care o avea asupra ucenicilor săi au născut însă şi îndoieli şi multe semne de

întrebare, suficient de importante pentru ca domnul însuşi, Constantin Mavrocordat să-l cheme la Bucureşti pentru a da seamă despre toate acestea în faţa a trei patriarhi, şi anume: Silvestru, patriarhul Antiohiei, cel al Alexandriei şi cel al Ierusalimului (1749).[245]

În urma interogatorului la care a fost supus s-a constatat că părintele Vasile nu se abate în nici un fel, în învăţăturile lui, de la dreapta credinţă ortodoxă, astfel încât cei trei patriarhi „foarte s-au bucurat şi l-au binecuvântat şi i-au dat mărturie în faţa a tot Sinodul, astfel ca *nimeni să nu se îndoiască pentru învăţătura lui*".[246]

În acelaşi an, 1749, Vasile este îndemnat de patriarhul Antiohiei, Silvestru, să scrie o carte împotriva celor care îndemnau pe călugări să mănânce carne. Pentru a prezenta învăţătura tradiţională a Bisericii Ortodoxe, părintele Vasile ia drumul Athosului pentru a găsi argumentele necesare în „tipiconul" care acolo se păstra cel mai bine şi care se bucura de o autoritate de necontestat. Rezultatul acestor strădanii va fi lucrarea *Despre înfrânarea de la bucate*.[247]

Cu acest prilej îl reîntâlneşte pe Platon pe care-l va tunde în monahism, îmbrăcându-l „în schima cea mică", cu numele de Paisie (1750).

În perioada 1750-1757, stareţul Vasile se va lupta din greu ca schitul său, Poiana Mărului, să poată depăşi marile dificultăţi materiale în care se zbătea. Reuşind să facă un schimb de proprietăţi, schitul obţine în cele din urmă deplina proprietate asupra terenului pe care era construit, ieşind astfel de sub autoritatea mănăstirii din Râmnic (1754), iar în 1757, în urma unei vizite pe care o face la Iaşi domnitorului Constantin Racoviţă, Vasile obţine un ajutor financiar pentru mănăstirea sa.[248]

Traiul zilnic la Poiana Mărului trebuie să fi fost deosebit de auster, conform preceptelor evanghelice. Într-un trup îmbuibat de bucatele pământului şi lâncezind de lene, sufletul rămâne prizonierul materiei, nemaiavând puterea de a se înălţa în căutarea transcendentului. Secole de-a rândul, părinţii Bisericii şi miile de asceţi ce s-au nevoit în numele idealului hristic au dovedit prin vorbă şi faptă că doar munca însoţită de rugăciune şi îndelungă şi severă postire poate dezlega sufletul de ispita mâncării prea îndestulătoare, pentru a se putea înălţa mai uşor, prin iubire şi credinţă, spre întâlnirea cu Dumnezeirea.

Stareţul Vasile a introdus în comunitatea sa regula unei vieţi ascetice, bazată în primul rând pe o hrană exclusiv vegetariană. A interzis carnea şi consumul vinului, fapt pentru care nu a permis cultivarea viţei-de-vie[249].

Mai mult, în perioadele de post a interzis şi consumul brânzeturilor şi a lactatelor conformându-se astfel celor mai severe „tipicoane“ călugăreşti ce-şi aveau sorgintea în mănăstirile athonite.

Dar poate lucrul cel mai extraordinar pe care a reuşit să-l facă părintele Vasile, cu o răbdare şi o tenacitate vrednice de toată lauda, a fost să *transforme un modest schit într-un însemnat centru cultural, ce a iradiat apoi în toată regiunea Buzăului, a Vrancei şi, mai apoi, prin ucenicul său Paisie Velicikovski, în toată zona Moldovei Centrale şi mai apoi a Rusiei.*

Bazându-se pe scrierile părinţilor Bisericii şi pe Rugăciunea lui Iisus, pe îndelungatele convorbiri duhovniceşti sau pe cele din cadrul obştii, „stareţul“ a izbutit să înfioare sufletele ucenicilor săi care vor fi fermenţii vii ai unei noi trăiri şi înfloriri isihaste.

Marile mănăstiri din Moldova (Neamţ, Putna, Dragomirna, Secu, Bisericani) şi Ţara Românească (Bistriţa, Hurezi, Snagov), unde existau mari biblioteci cu cărţi şi manuscrise în diferite limbi, cercetate cu grijă şi răbdare de mulţi călugări cărturari, au fost centre de învăţare şi educare în cea mai autentică şi vie tradiţie patristică. Tocmai de aceea, acest mediu s-a dovedit a fi cel mai propice, din tot spaţiul ortodox al veacului al XVIII-lea, pentru o autentică şi puternică renaştere spirituală cu largi reverberaţii.

Vasile va înfiinţa şi el la Poiana Mărului o bibliotecă în care se aflau numeroase volume şi manuscrise. În 1867 se mai găseau 543 de exemplare, din care 396 în limba slavonă[250]. Nu se ştie câte din ele proveneau din biblioteca iniţială.

După cum rezultă din diata scrisă în româneşte, pe care stareţul Vasile şi-a întocmit-o la 3 ianuarie 1764, mai înainte cu trei ani ca Domnul să-l cheme la El, această bibliotecă a fost împărţită, cu acordul său, între fiii săi duhovniceşti ruşi şi munteni, atunci când aceştia au decis, de comun acord, să se separe în două schituri „ca să-şi facă fieştecare cântarea sa în sfânta biserică, şi rugăciunea şi citirea la masă, şi în tot locul pre a sa limbă“.[251]

Lăsându-i părintelui Vasile, care era ctitor, şi monahilor lui ruşi Schitul Poiana Mărului, muntenii decid să-şi facă o sihăstrie în zona Vrancei, împreună cu un preot din Moldova.

„Deci, auzind cu acest cuvânt, i-am trimis şi acolo, şi au văzut, şi cum au fost le-a plăcut, de vreme ce şi preotul acela i-au primit întâi cu toată voinţa, şi au venit şi mi-au spus toate. Atunci, eu chemând pre ucenicii şi pre fraţii mei, parte muntenească, i-am aşezat cum să vieţuiască viaţa cea sihăstrească. Şi după cum se cade, ca un părinte fiilor săi, adică fiilor mei

celor sufleteşti, parte muntenească, le-am dat zestrea lor, adecă am împărţit averea mea fiilor mei, şi ruşilor şi muntenilor, după cât am putut. Şi am dat fiilor mei, care sunt din partea muntenească, partea lor, cărţile cele ce trebuie bisericii şi odăjdiile cu orânduiala lor şi icoanele cele mari câte patru, şi le-am făcut şi hrisoave de la domnul Moldovei şi le-am dat lor, ca să aibă pace şi milă, vieţuind în ţeară străină, şi după ce i-am aşăzat, le-am mai dat bani de le-am făcut chilii ca şi cestora alţi fraţi de aici. Şi acestea ce le-am dat, le-am dat lor, ca unor ucenici ai mei, iar n-am dat altora streini, pentru ca să fie pace întru amândouă schiturile, şi să trăiască ca fraţii unii cu alţii, nesculându-se nicidecum unii asupra altora".[252]

Dacă marile mănăstiri erau, cum era şi firesc, de cele mai multe ori şi puternice centre de cultură, schiturile, în cele mai multe cazuri, erau locuri îndeosebi cu o profundă şi smerită nevoinţă duhovnicească. A fost meritul stareţului Vasile că a ştiut şi a reuşit să facă dintr-un mic schit, Poiana Mărului, un adevărat pulsar de artă şi literatură religioasă.

Copierea textelor religioase şi în special a celor patristice, traducerea lor în slavonă şi română ca şi multiplicarea scrierilor părintelui Vasile se făceau într-un scriptoriu care a funcţionat în acest locaş de rugăciune. Pentru traduceri şi trascrieri corecte s-au întocmit reguli precise, adunate într-o gramatică, în care s-a stabilit cum trebuie transcrise sau folosite expresii din limbile străine care nu urmau ortografia slavonă, ca de exemplu, ebraica, greaca, latina. Alături de stareţul Vasile, de la care s-au păstrat câteva manuscrise, au mai trudit în acel scriptoriu monahii Mitrofan, Anania şi Timotei. Majoritatea manuscriselor au fost copiate, mai ales în slavonă, deoarece mulţi monahi erau ruşi sau ucraineni.

Profund cunoscător al literaturii ascetice şi al misticii de sorginte bizantină, Vasile a desfăşurat o fecundă activitate de călugăr cărturar, înrâurind viaţa comunităţilor monahale din zona Buzăului şi a Moldovei de mijloc. Despre învăţătura sa aleasă ne vorbeşte prea iubitul său discipol, Paisie Velicikovski, în *Autobiografia* sa:

„Acest om iubit de Dumnezeu era în acea vreme fără asemănare iscusit în înţelegerea Sfintelor Scripturi, în învăţătura de-Dumnezeu-purtătorilor Părinţi, în judecăţile duhovniceşti şi cel mai de seamă cunoscător în toată ştiinţa privitoare la aşezămintele Sfintei Biserici şi a canoanelor tălcuite de Zonaras, Teodor Valsamon şi de alţii".[253]

În afară de lucrarea sa, *Arătare împotriva mâncării de carne de către monahi*[254], toate scrierile lui Vasile au ca scop învăţătura despre Rugăciunea lui Iisus, şi ne referim aici la *Introducerea la Filotei Sinaitul*,[255] *Comentariul*

la Nil Sorski,[256] *Predoslovia la Grigore Sinaitul*[257] *şi la Isihie Sinaitul*. La acestea se mai adaugă *Scrisoare către ucenicul Alexie, Testamentul* şi *Închipuire cum se cade să ne îndreptăm prin pocăinţă*.[258]

În toate scrierile sale se revine mereu asupra a ceea ce face chintesenţa vieţii monahale şi anume, tăierea voii proprii şi supunerea cu smerenie la ascultările pe care ţi le rânduieşte stareţul.

Cât priveşte Rugăciunea lui Iisus, stareţul Vasile distinge două trepte în care poate şi trebuie să fie practicată. Cea dintâi, Rugăciunea „practică" („lucrătoare"), poate fi făcută de toţi cei care se află pe primele trepte ale vieţii duhovniceşti. Cea de-a doua, Rugăciunea „contemplativă" („văzătoare") reprezintă gradul maxim la care ajung doar câţiva înduhovniciţi care pot atinge o stare harică numai prin graţia lui Dumnezeu.

Repetarea neîncetată, ca şi respiraţia sau bătăile inimii, a rugăciunii „Doamne Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluieşte-mă pe mine, păcătosul!" era o invocare, o slăvire a numelui Mântuitorului, dar şi o solicitare de ajutor şi protecţie.

Căci numai cu numele lui Iisus pe buze şi în inimă poţi străbate o cale dreaptă între ispitele de tot felul ale lui Satan şi drumul cel îngust, care doar prin renunţare la slava deşartă a lumii, prin iubire şi credinţă nestrămutată în Fiul lui Dumnezeu, te poate duce la izbăvirea cea veşnică, speranţa oricărui creştin.

În scrisoarea pe care o adresează în 1766, cu un an înainte de moartea sa, stareţul Vasile lui Alexie Filici, ieroschimonah, este prezentată tocmai această nevoinţă zilnică a omului de a se menţine pe calea duhovnicească.

„Aceasta o spun ca să înţelegi că toate suişurile duhovniceşti se câştigă cu anevoie şi cu sudoare multă. Câtă vreme omul se nevoieşte şi veghează, el urcă, precum luntra în susul apei. Iar când vrea să se mai odihnească şi încetează truda, îndată coboară la vale, ca şi luntrea mânată de apele Niprului până în Crimeea, căci slăbindu-ne puterile, patimile şi ispitele lucrează atunci în voie.

Aceasta este calea cea îngustă, care duce la mântuire şi calea cea largă care duce la pierzanie, cum zice Domnul" [Matei 7, 13-14].[259]

În afara acestor îndemnuri creştineşti, stareţul Vasile nu uită să-i ceară lui Alexie, ca atunci când va veni la Poiana Mărului să se ostenească şi să aducă şi câteva cărţi cu el, cum ar fi *Cartea Sfântului Simeon Noului Bogoslav*, „numai ca să o citim, şi apoi o vom trimite înapoi ca să ajungă în mâinile părintelui Paisie. Aud că aceasta nu este întocmai cu cartea ce o avem noi.

Dacă vei afla şi alte cărţi pe care nu le avem noi, atunci cere-le părintelui Paisie în numele meu, numai pentru cetit".[260]

Acest Alexie, către care se îndreptau acum gândurile părintelui Vasile, fusese coleg de şcoală, la Kiev, cu (Petru) Paisie Velicikovski. În 1743 se aşază ca frate la Trăisteni, unde devine rasofor, cu numele de Anania. Apoi, va sta o perioadă la Poiana Mărului. Peste ani, când obştea lui Paisie, revenită de la Muntele Athos, se stabileşte la Dragomirna, în septembrie 1763, Alexie i se va alătura acolo vechiului său prieten din adolescenţă. Vor împărţi împreună bucuria revederii până după Paştele anului 1764.

Vieţuind mai mulţi ani cu Alexie în comunitatea constituită de el, Vasile şi-l dorea ca succesor la conducerea schitului pe acest fiu duhovnicesc, coborât prin aceeaşi lume mistică slavă din care el însuşi pogorâse.

Şi într-adevăr, după moartea lui Vasile şi retragerea bătrânului şi bolnavului Feodosi, Alexie Filici ajunge, cu recomandarea stareţului Paisie Velicikovski, stareţ al schitului de la Poiana Mărului, împlinindu-se astfel şi cea din urmă dorinţă a ctitorului renumitului lăcaş.

* * *

La 27 decembrie 1722 se năştea la Poltava, un mic orăşel de 4000 de suflete în Ucraina, din preotul Petru[261] şi soţia sa Ana, rude cu familia Bantăş, din care cobora şi mama lui Dimitrie Cantemir, un prunc ce a primit ca nume de botez numele tatălui său, Petru. Hărăzit de Dumnezeu spre a-I sluji Lui, tânărul ce devenise se simţea tot mai mult atras de dulceaţa şi frumuseţea cuvântului Celui Atotputernic.

Timp de patru ani (1735-1739), urmează studiile Academiei Ortodoxe din Kiev, instituţie de învăţământ superior, care avea la bază Colegiul înfiinţat în 1633 de către mitropolitul de origine română, Petru Movilă. Prin ucazul lui Petru cel Mare din 1701 devine Academie.

Cunoştinţele teologice acumulate în anii de studiu la Academia din Kiev, în care se puteau totuşi regăsi şi unele influenţe ale scolasticii occidentale, venite din mediul catolic învecinat, au constituit „armătura" intelectuală a acestui tânăr înzestrat cu mari disponibilităţi spirituale şi sufleteşti.

„Armătura" teologică trebuia îmbrăcată, însufleţită de o înaltă trăire duhovnicească, obţinută numai printr-o viaţă îmbunătăţită, postire îndelungată, meditaţie şi, mai ales, adâncă şi neîntreruptă rugăciune.

De aceea, a început să caute în Ucraina o mănăstire unde să fie o astfel de viaţă monahală îmbunătăţită. Dar oricât a umblat, nu a găsit nimic care să răspundă setei sale duhovniceşti.

De ce?

Catolicismul polonez era ostil ortodoxiei. În Rusia, Petru cel Mare şi Ecaterina a II-a, admiratori ai Europei Occidentale a „Veacului Luminilor", încercau să modernizeze imensul şi greoiul imperiu prin infuzii de „raţionalism luminist", care era îmbibat de spirit antireligios. Într-o Europă tot mai laicizată şi mai trufaşă în proaspătul ei ateism, experienţa mistică era tot mai dificil de întâlnit.

Are însă norocul ca prin numeroşii moldoveni care trăiau la Poltava (unde se retrăsese şi Dimitrie Cantemir) şi la Kiev, prin membri ai familiei sale ce se înrudeau cu fostul domn al Moldovei[262], ca şi prin călugării moldavi ce se refugiaseră la Mănăstirea Lubeţki, să audă vorbindu-se despre locaşuri româneşti.

De aceea, auzind tânărul teolog, de la fraţii călugări care călătoriseră înspre sud-estul Europei, că în Ţara Românească şi Moldova ar exista mănăstiri în care se punea un mare preţ pe înalta trăire duhovnicească, s-a decis cu sufletul aprins de dorinţe pioase şi plin de nădejdi, să-şi îndrepte paşii spre acele meleaguri. La această hotărâre au contribuit şi întâlnirea şi discuţiile avute cu egumentul Mihail de la Schitul Trăisteni din părţile Buzăului.

După ce, în 1741, la Mănăstirea Medvedovschi e primit în primul cin monahal unde este făcut rasofor şi primeşte numele de Platon[263], tânărul monah ajunge în 1743 în zona Buzăului, cea împânzită de schituri şi sihăstrii, în care era neîncetat slăvit numele lui Dumnezeu.

Se opreşte mai întâi la Schitul Dălhăuţi, apoi la Trăisteni, unde îl reîntâlneşte pe egumenul Mihail, cel care îl îndemnase să vină în Principatele Dunărene. Aici află de la cei 20 de călugări şi 15 sihaştri numeroase amănunte despre pravilele şi tipiconul rugăciunilor care se desfăşurau cu mare evlavie, după rânduiala Sfântului Munte Athos.

Cum în jurul Schitului Poiana Mărului, înfiinţat de stare.ţul Vasile, roiseră numeroase alte schituri ce ţineau duhovniceşte de cel de la Poiana Mărului (vezi cap. *Ctitorii*), printre care şi cele de la Dălhăuţi, Cârnu şi Trăisteni, întâlnirea dintre părintele Vasile rus sau ucrainean şi el, şi monahul Platon a fost o întâlnire harică.

Deşi cuviosul Vasile i-a propus să-l hirotonească drept preot, tânărul călugăr a refuzat, simţindu-se a fi nepregătit pentru o astfel de misiune.

După patru ani petrecuţi în schiturile Trăisteni şi apoi Cârnu, unde învaţă limba română, de teama de a nu fi făcut preot, lucru ce i se părea prea plin de răspundere pentru sufletul său fraged, monahul Platon pleacă din nou spre sud, pentru a-şi împlini un vis din copilărie – să cunoască şi să se împărtăşească din viaţa mănăstirească de la Sfântul Munte Athos.

Cu strămutarea la Athos se termină pentru Platon viaţa de ucenic şi începe perioada ascetismului liber. Athosul, care a fost întotdeauna cea mai înaltă şcoală a monahismului ortodox, era, de asemenea, şi un centru al eruditei culturi bizantine ale cărei ecouri se mai păstrau încă.

În 1746, împreună cu câţiva călugări, se aşază în Schitul Kyparis.[264] Peste patru ani va veni la Athos şi cuviosul Vasile de la Poiana Mărului. Din nou întâlnirea dintre cei doi bărbaţi înduhovniciţi s-a dovedit a fi lucrătoare. Aici, la Sfântul Munte Athos, în 1750, părintele Vasile de la Poiana Mărului îl tunde în cinul monahal cu mantie, dându-i numele de Paisie.[265]

Opt ani mai târziu, în 1758, când avea 36 de ani este hirotonit ieromonah şi se aşază cu mica sa obşte de ucenici în Schitul „Sfântul Ilie“ pendinte de Mănăstirea Pantocrator. Aici se retrăsese pentru tihnă şi rugăciune patriarhul ecumenic Serafim.

În scurt timp obştea ieromonahului Paisie, formată din călugări români şi slavi, a devenit cunoscută pentru evlavia conducătorului lor, fapt pentru care patriarhul ecumenic Serafim l-a luat ca duhovnic pe ieromonahul Paisie.

Cu trecerea timpului, obştea lui Paisie mărindu-se şi nemaigăsind un loc unde să se aşeze, călugării au decis să se reîntoarcă în Ţările Române.

În 1763, Paisie, însoţit de 64 de fraţi monahi, porneşte spre Constantinopol, de acolo ei ajung la Galaţi şi poposesc în cele din urmă la Schitul Vărzăreşti din zona Buzăului, cunoscută celui ce-şi începuse viaţa monahală pe aceste meleaguri.

Pentru a obţine o mănăstire unde să se poată aşeza cu ucenicii săi, Paisie purcede spre Bucureşti pentru a-l întâlni pe miropolitul Ţării Româneşti. Acesta nu-i va împlini însă cererea.

Dar Paisie, plămădit din aluatul rar al liderilor de opinie, conştient de răspunderea pe care o avea faţă de fraţii care crezuseră şi-şi puseseră toată nădejdea în el, nu era omul care să renunţe uşor. Părăsi dezamăgit Bucureştii şi luă, cu speranţă şi credinţă în suflet, drumul Moldovei, ajungând în cele din urmă la Iaşi.

Mitropolitul Moldovei, Gavril Calimah, îl primeşte cu bucuria cu care îţi întâmpini vechii prieteni, căci avusese prilejul să-l întâlnească pe Paisie încă de când acesta era la Athos.

Propunerea cu care venea Paisie i-a umplut înaltului ierarh sufletul de mulţumire duhovnicească şi obţinând şi acordul domnului Moldovei, îi îngăduie să se aşeze cu cei peste 60 de călugări ai săi la Mănăstirea Dragomirna, renumitul centru cărturăresc şi de miniaturişti.

În scrisoarea către iereul Dimitrie, prietenul său, Paisie aminteşte cauzele care l-au determinat să ia o astfel de hotărâre:

„Viaţa în Sfântul Munte Athos este foarte grea şi aspră, deoarece chiar numai doi sau trei, trăind împreună, abia pot, cu sudoare de sânge şi cu muncă grea, să-şi împlinească nevoile de trai. Cu cât mai vârtos se măresc aceste greutăţi pentru o comunitate aşa de numeroasă. Afară de aceasta, nouă ne era frică şi de stăpânirea turcească, ca nu cumva să ne pue nouă, unei comunităţi sărace, dări ca cele puse pe celelalte mănăstiri din Sfântul Munte, care, cum am auzit, nici nu le pot plăti. Din aceste pricini, ca şi din altele, despre care ţi-am scris deja, ne temem, ca nu cumva să ajungem la o sărăcie desăvârşită, vrednică de mult plâns şi suspinare, care să pună capăt înjghebării noastre, care a costat nu puţină muncă şi sudoare. De aceea, bizuindu-ne pe atotputernicul Dumnezeu cel proslăvit în tot locul stăpânirii Sale, ne-am şi strămutat noi cu toţii împreună din Sfântul Munte în ţara ortodoxă a Moldovei“.[266]

Paisie şi-a organizat cu sârg obştea şi au dus împreună o viaţă monahală de înaltă trăire duhovnicească timp de doisprezece ani (1763-1775).[267]

Dintr-o scrisoare pe care Paisie o trimite la 16 mai 1766, din Dragomirna, lui Dimitrie, reiese spiritul înflăcărat, idealul mistic pe care Paisie îl împărtăşea cu ucenicii săi:

„Un astfel de mod de viaţă cenobitică era între toţi fraţii reuniţi sub numele lui Hristos şi-i unea o astfel de iubire încât deşi proveneau din naţiuni diferite formau toţi un singur corp, mădulare, unii şi alţii, având toţi un singur scop, pe Hristos; toţi arzând de dragoste de Dumnezeu, pentru părintele lor în Dumnezeu şi unii şi pentru alţii întreolaltă, privind toţi, cu un singur cuget şi cu un singur gând spre o singură ţintă: să păzească şi să împlinească cu sârguinţă, poruncile lui Dumnezeu, îndemnându-se pe rând şi supunându-se unul altuia, cu acea singură dorinţă în cuget, purtându-şi unii altora, învăţători şi slujitori unii altora. Cu o astfel de iubire spirituală, în unirea cugetului, se fac următori ai vieţii Domnului, ai apostolilor şi ai îngerilor, supunându-se în orice lucru cu credinţă şi dragoste părintelui şi învăţătorului lor în Hristos ca lui Dumnezeu Însuşi“.

Încă de când era la Athos, pasionat de literatura patristică, Paisie a strâns cu grijă multe cărţi ale sfinţilor Părinţi ai Bisericii scrise în limba greacă veche. Aducându-le cu sine în Moldova, la Dragomirna, începe o lungă şi anevoioasă muncă de îndreptare a traducerilor făcute după ele în româneşte şi slavoneşte.

Marile dificultăţi pe care le-a întâmpinat sunt descrise pe larg într-o scrisoare pe care o trimite arhimandritului Teodosie:[268]

„Când ne-am aşezat noi în Mănăstirea Dragomirna, am început să ne gândim în tot felul, cum să mă apuc de îndreptarea cărţilor patristice slavone sau mai bine de o nouă traducere a scrierilor sfinţilor Părinţi din limba greacă veche. Cu toate acestea am întâmpinat nu puţine piedici în calea acestui lucru".

Mai întâi trebuiau să fie foarte bine cunoscute limbile din şi în care se făcea traducerea. Apoi, erau unele probleme de ortografie. De asemenea, nu aveau dicţionarele necesare. „Să traduci însă cărţi fără lexicoane, e tot una, ca şi cum te-ai ocupa cu un meşteşug, fără să ai instrumentele necesare."

S-a găsit în cele din urmă o soluţie pentru aceste greutăţi. „Lucrarea mea – mărturiseşte Paisie – am început-o în chipul următor. În vederea insuficienţei lexicoanelor precum şi a neexperienţei mele, am luat ca fir conducător pentru mine traducerea cărţilor sfinţilor Părinţi din limba greacă veche în cea moldovenească făcută de iubiţii noştri fraţi: *ieromonahul Macarie şi dascălul Ilarion, oameni învăţaţi şi experimentaţi în traducerea de cărţi* (subl. ns.). O parte a acestei traduceri era făcută de fratele Macarie, parte la Sfântul Munte Athos, parte la Dragomirna; asemenea şi fratele Ilarion se ostenise cu traducerea sa în obştea noastră. Luând traducerile lor, după socoteala mea, ca neîndoielnic bune, am început să îndrept cărţile slavone, călăuzindu-mă de traducerea lor şi urmărind textul grecesc".

Această activitate de îndreptare şi traducere, care a început aici, la Dragomirna, cu atâtea dificultăţi, va continua pe tot parcursul vieţii stareţului Paisie şi va atinge apogeul în timpul şederii îndelungate de la Mănăstirea Neamţului.

Ocuparea Bucovinei, în 1775, de către Imperiul habsburgic, în care catolicismul era confesiunea dominantă, l-a obligat pe cuviosul Paisie să-şi apere comunitatea şi de aceea porneşte cu obştea sa încă o dată în bejenie. Obţine aprobarea ca să se aşeze cu cei peste 200 de fraţi şi preoţi la Mănăstirea Secu. Sărbătoarea Sfintei Parascheva din 1775 (14 octombrie) îl găseşte în noul său locaş.

Timp de patru ani (până la 14 august 1779) Paisie şi călugării săi au vieţuit la Mănăstirea întemeiată cu un secol şi jumătate mai înainte de Nestor Ureche, tatăl cronicarului Grigore Ureche.

Ocupaţiile cărturăreşti ale stareţului au continuat şi aici, după experienţa acumulată, îndeletnicindu-se acum mai ales cu traducerile. Se gândise şi la

organizarea unei şcoli în care tinerii călugări să poată învăţa limba greacă, pentru a continua munca de traducere a scrierilor patristice. În acest scop trimise pe cei mai talentaţi şi mai capabili tineri la Bucureşti ca să înveţe acolo limba greacă.

De la Mănăstirea Secu, devenită neîncăpătoare pentru mulţimea călugărilor, Paisie cu obştea sa se va strămuta din nou, din porunca domnului Moldovei, de această dată pentru ultima oară în cea mai mare şi mai bogată mănăstire a ţării, la Sfânta Mănăstire Neamţu (14 august 1779).

S-a păstrat scrisoarea lui Paisie Velicikovski[269] către domnul Moldovei, prin care-i descrie felul în care a împlinit porunca lui de a se muta de la Mănăstirea Secu la Mănăstirea Neamţu.

Stareţul primise poruncă de la voievod şi de la sfatul domnesc că i s-a dat drept „lăcuinţă" pentru el şi obşte sfânta Mănăstire Neamţu, unde urma să se strămute. Înfricoşat de o astfel de poruncă, deoarece era bolnav şi cu trupul neputincios, îl trimite la domn în locul său, pe duhovnicul Irinarh, ieromonahul, care prin lacrimi şi rugăminţi fierbinţi trebuia să obţină anularea acestei porunci.

„Să te milostiveşti asupra ticăloşiei mele şi să mă uşurezi de sarcina aceasta grea şi nu lesne purtată, lăsându-mă Măria Ta a-mi săvârşi rămăşiţa vieţii mele la Sfânta Mănăstire Săcul, cu fraţii cei adunaţi întru numele Domnului – arătând şi câteva pricini pentru care nici cu un chip nu-mi da mâna a mă împovăra cu această înfricoşătoare povară...".

Dar iată că vineri, 9 august, la vremea vecerniei, se întoarce trimisul său, Irinarh. Duhovnic fiind, deci bun cunoscător al sufletului lui Paisie, acesta „ca să nu mă mâhnească de năpraznă" nu i-a spus vestea cu care s-a întors ci, dându-i în mână scrisoarea domnească şi pe cea a mitropolitului Moldovei, i-a zis că citindu-le va înţelege singur „şi au ieşit din chilia mea".

Cuprins de emoţie, ca în faţa unei veşti mari pe care o aştepţi, dar aproape ţi-e frică să o afli, stareţul lasă mai întâi să se potolească tumultul zilei şi al sufletului. Apoi, „după ce au înserat, noaptea, la linişte am deschis cartea Măriei Tale şi a prea sfinţitului stăpân". Ceea ce i-a fost dat să citească nu era vestea pe care o aştepta şi care l-ar fi despovărat de griji, ci dimpotrivă, era o reîntărire a poruncii anterioare. Acest lucru era „preste nădejdea mea" şi i-au pricinuit o foarte mare spaimă.

„Că în loc ca să mă uşurez de sarcina aceasta, Măria Ta, şi prea sfinţitul stăpân îmi porunciţi cu hotărâtă poruncă, ca [...] negreşit să mă ridic cu o parte din sobor şi să merg la Sfânta Mănăstire Neamţul să mă aşez".

Cum în poruncă se specifica faptul că i se dă această mănăstire pentru a fi o pildă vie şi pentru celelalte mănăstiri „acest lucru mai vârtos până la suflet m-am spăimântat pentru că sarcina i se părea mult prea grea pentru el care este „slab şi neputincios şi mai mort şi cu sufletul şi cu trupul". Cu inima rănită, amar a plâns Paisie toată noaptea tânguindu-se şi frământându-se „şi neputând mintea mea să ajungă cum să scot la cale porunca Măriei Tale".

Dar fraţii care de-a lungul vremii s-au adunat în juru-i „preste voia mea" i-au stat în preajmă şi de această dată încurajându-l şi angajându-se să-l sprijine în toată această întreprindere. În pofida acestor frământări iniţiale, călugării s-au regăsit destul de repede şi s-au pus pe treabă pentru a împlini porunca.

Aşadar, prin duhovnici şi prin fraţii monahi s-a ales cine să meargă cu stareţul Paisie la Mănăstirea Neamţu şi cine să rămână în continuare la Mănăstirea Secu.

În patru zile s-au făcut toate pregătirile pentru plecare şi a cincea zi, „miercuri dimineaţa, august 14, după dumnezeiasca leturghie", după ce s-a închinat la sfintele icoane, Paisie a rânduit în locul său un duhovnic pe care l-a povăţuit cum să aibă grijă de sufletele monahilor, iar acestora le-a repartizat diferite munci şi i-a învăţat cum să-şi asculte noul păstor duhovnicesc. Apoi şi-a luat rămas bun şi de la bolnavii din bolniţă.

„Şi aşă am eşit den besearică şi den mănăstire, ca să vin la Sfânta Mănăstire Neamţul petrecându-mă tot soborul".

O parte dintre călugării de la Secu i-au însoţit pe cei care plecaseră, până la noul lor lăcaş. Aici au fost primiţi cu mare cinstire. Preoţii, diaconii şi monahii de la Neamţ i-au întâmpinat cu bucurie, cu dangăt de clopote şi cântări religioase, conducându-i pe noii veniţi în biserică.

Acolo, în faţa sfintelor icoane, stareţul Paisie a arătat părinţilor „cum că venirea mea la această sfântă mănăstire n-au *fost după căutarea sau voirea mea* (subl. ns.), ci după hotărârea şi porunca Măriei Tale şi a prea sfinţitului stăpân".

Călugării de la Neamţ i-au dat pe seamă cuviosului Paisie toate bunurile şi averile mănăstirii. S-au căutat apoi chilii pentru aşezarea noilor veniţi: trei părinţi duhovnici, câte unul în fiecare chilie, iar fraţii, cam patruzeci la număr, s-au grupat câte trei, patru într-o încăpere. Împreună cu ei a fost adus de la Mănăstirea Secu şi copilul Scarlat Roset.

Paisie îşi arată mulţumirea că noua lor mănăstire are belşug din toate cele necesare traiului: mori, lemne, ţărani dependenţi, robi etc.

Pentru ca oamenii să locuiască în condiţii normale era necesară construirea a noi chilii „de ar fi fost cu putinţă să să facă cu două rânduri, unele preste altele, aşa socotesc că ar fi încăput ca la două sute de părinţi înlăuntru la sfânta mănăstire“. Căci Bunul Dumnezeu i-a dat lui Paisie rarul har de a înmulţi oamenii ce i se alăturau pentru a fi călăuziţi pe drumul spiritual al descoperirii şi trăirii *filocalice* (iubitoare de frumos).

Cu acest gând s-au adunat în jurul stareţului Paisie, ca albinele în jurul matcei lor, fraţi şi călugări români din Moldova, Ţara Românească şi Transilvania, ucraineni, ruşi, sârbi, bulgari şi greci. Avea aici, la Neamţ, în preajma sa, peste o mie de monahi veniţi din tot spaţiul ortodox pentru a învăţa şi a se adânci în profunda spiritualitate isihastă.

Această obşte s-a înmulţit şi a reuşit să sporească în credinţă pentru că stareţul Paisie a pus la temelia ei cea mai adâncă iubire creştină:

„Nu voesc ca cineva din voi să se teamă de mine ca de un vinovnic grozav, ci chiar voi să mă iubiţi ca pe un tată, după cum şi eu vă iubesc pe voi ca pe nişte copii ai mei duhovniceşti“.

Prin efervescenţa spirituală pe care a generat-o, Paisie a făcut ca Mănăstirea Neamţu să devină un fel de Athos românesc, iar faima ei s-a răspândit în toată ortodoxia.

Aici el a reuşit să înmulţească ceea ce a găsit bun şi curat în viaţa duhovnicească a călugărilor autohtoni. Îndelungata sa experienţă în marile mănăstiri şi centre de cultură care au fost Athosul, Dragomirna lui Anastasie Crimca, dar şi Secu i-a trezit şi dezvoltat interesul pentru traducerea manuscriselor. A adunat cu vrednicie manuscrise greceşti pentru a fi traduse în română şi slavonă.

Prin traducerile lui şi ale ucenicilor săi, Paisie a lărgit – după cum remarca mitropolitul Antonie Plămădeală – sfera cunoştinţelor nu numai cu conţinut religios, ci şi cele din zonele mai subtile ale moralei, filosofiei, psihologiei şi pedagogiei.

A ştiut în primul rând să dăruiască celor ce-l urmau în credinţă frumuseţea şi puritatea trăirii isihaste. Astfel, în mănăstirile pe care le-a stăreţit, la Dragomirna, Secu şi Neamţ, a reîntărit ordinea monahală athonită bazată pe viaţa de obşte, sărăcie, muncă şi smerită ascultare faţă de stareţ.

A pus un accent deosebit pe citirea şi pătrunderea înţelesurilor cele mai subtile ale Sfintei Scripturi şi învăţăturile sfinţilor Părinţi ai Bisericii. A dezvoltat în obşte sentimentul de dragoste frăţească şi ajutorare a călugărilor bătrâni şi neputincioşi, dar şi de ospitalitate creştină pentru călătorii care, osteniţi de drum, cereau găzduire între zidurile sfintei mănăstiri.

Slujbele erau oficiate după tipiconul grecesc şi ţinând cont de componenţa etnică a comunităţii paisiene erau făcute alternativ în limba slavonă şi română. De altfel, şi părinţii duhovnici ştiau unii româneşte, alţii ruseşte, astfel încât toţi monahii (peste o mie de suflete) să se poată mărturisi cât mai des (de două ori pe zi) în limba lor. Participarea la slujbe, munca la diferite ascultări şi rugăciunea neîncetată în minte şi în inimă ritmau viaţa zilnică a călugărilor.

Ceea ce a izbândit cuviosul Paisie în plus faţă de predecesorii săi, inclusiv faţă de mentorul său, stareţul Vasile de la Poiana Mărului, a fost faptul că prin calităţile sale omeneşti şi duhovniceşti a reuşit *să întărească, să intensifice legătura între viaţa de obşte (chinovitică) şi rugăciunea inimii, practică mistică ce se dezvoltase până atunci, mai ales, în mediile în care călugării trăiau izolaţi în mici schituri şi sihăstrii*.

Isihasmul acesta adus în cadrul vieţii de obşte a constituit tăria şi forţa spiritualităţii ortodoxe româneşti în acele vremuri de necontenite şi grele încercări.[270]

Se cuvine remarcat în opera paisiană interesul deosebit care se arăta *traducerilor*.

Cu mare râvnă, ca şi alţi mari ierarhi înaintea lui, şi ne gândim aici la Antim Ivireanul, venit şi el de aiurea, din îndepărtata Ivirie (= Gruzie, Georgie), ucraineanul Paisie, ce şi-a petrecut viaţa pe pământ românesc, şi-a închinat mulţi ani traducerii scrierilor sfinte.

Dintre cei mai buni călugări ai săi, care străbătuseră cu el tot spaţiul ortodox, a format două grupe: unii traduceau lucrările religoase din greceşte în româneşte (aceştia erau români), iar alţii traduceau aceeaşi operă mai departe din româneşte în slavonă (mai ales ruşii şi ucrainenii).

Pasiunea sa pentru traduceri devenise binecunoscută; mulţi arhierei îi trimiteau din depărtări cărţi religioase recent tipărite care erau traduse apoi de obştea paisiană şi multiplicate, prin numeroase cópii, pentru alte comunităţi monahale.

După împlinirea îndatoririlor sale zilnice, legate de slujbe, de administrarea mănăstirii, de împărţirea ascultărilor pentru călugări şi duhovnici, se spune că după-amiaza se închidea în chilia sa şi se dedica metodic şi consecvent muncii migăloase de traducere a Sfintelor Scrieri şi Rugăciunii lui Iisus, astfel ca din propria sa creştere interioară în spirit şi adâncă evlavie să poată apoi *împărtăşi cunoaşterea divină* şi ucenicilor săi.

Aici – în perseverenţă, dragoste şi har – se află taina acestui excepţional fenomen al spiritualităţii ortodoxe române care a fost *paisianismul*.

Cuviosul stareţ al mănăstirilor Secu şi Neamţ a fost chemat la Domnul la 15 noiembrie 1794.

Dar mai înainte de aceasta a avut bucuria de a vedea publicată cartea ce reprezenta îndelungata sa trudă de-a lungul multor ani aici, la Mănăstirea Neamţ din mijlocul Moldovei, şi care a fost întrupată în traducerea *Filocaliei*[271] în limba slavonă, cu numele de *Dobrotoliubie* (tipărirea ei s-a făcut la Sankt-Petersburg, în 1793).

Filocalia aceasta s-a răspândit apoi în toată Ortodoxia slavă şi a rodit în mediile călugăreşti din tot secolul al XIX-lea, până în preajma primului război mondial şi a Revoluţiei sovietelor care a răvăşit Biserica rusă.

De asemenea, isihasmul, plămadă reînnoită şi ziditoare a misticii ortodoxe, reînflorit aici la Neamţ, s-a răspândit apoi în mediile monahale din Ucraina şi Rusia, spiritul paisian-nemţean rodind acolo în peste o sută de mănăstiri.

Aşadar, ceea ce l-a deosebit pe Paisie de maestrul său, stareţul Vasile de la Poiana Mărului, a fost tocmai acest pas mai departe, ridicare pe un alt nivel a Rugăciunii inimii, care din lumea schiturilor şi a micilor obşti călugăreşti a fost adusă în viaţa marilor comunităţi monahale.

După cum remarca părintele Dumitru Stăniloae, din întâlnirea între tradiţia românească sihăstrească de profunzime şi introducerea ei în cadrul obştii mari, prin Paisie, a răsărit echilibrata viaţă duhovnicească din mănăstirile Cernica şi Căldăruşani.

Reînnoitorul Cernicăi şi iniţiatorul înaltului elan de viaţă duhovnicească imprimată acesteia a fost transilvăneanul Gheorghe, care l-a însoţit pe Paisie timp de 24 de ani la Athos şi în Moldova şi s-a recunoscut ca ucenic al acestuia.[272]

El va dezvolta latura practică a vieţii călugăreşti atât pentru a obţine o mai puternică înfrânare şi despătimire, cât şi pentru sporirea, prin muncă vrednică, a bunurilor comunităţii. În acest fel stareţul de la Cernica, Gheorghe, păstrător şi sporitor al paisianismului, pregătea condiţiile favorabile pentru apariţia şi înflorirea în veacul următor a unui alt mare spirit al creştinismului românesc, sfântul Calinic.

Pentru adânca prefacere şi sporire pe care a adus-o în viaţa monahală, dar şi pentru strădania pe care a depus-o în traducerea scrierilor sfinte şi răspândirea lor în tot spaţiul ortodox, în 1988, cuviosul Paisie Velicikovski de la Neamţ a fost canonizat de către Sinodul Bisericii Ortodoxe Ruse. La 19-20 iunie 1992, această canonizare a fost adoptată şi de Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române,[273] praznicul lui anual fiind orânduit în ziua de 15 noiembrie.

Note

1 Pentru analiza cărţii şi a rolului ei în spaţiul nostru, vezi Cornelia Papacostea Danielopolu şi Lidia Demeny, *Carte şi tipar în societatea românească şi sud-est europeană (secolele XVII-XIX)*, Bucureşti, Editura Eminescu, 1985, p. 263.
2 *Ibidem*, p. 8.
3 Pentru problema cărţii, vezi mai ales lucrările lui Alexandru Duţu, *Umaniştii români şi cultura europeană*, Bucureşti, 1974; *idem*, *Cărţile de înţelepciune în cultura românească*, Bucureşti, 1972; Virgil Cândea, *Raţiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979; Cătălina Velculescu, *Cărţi populare şi cultura românească*, Bucureşti, 1984, idem, *Între scriere şi oralitate*, Bucureşti, 1988.
4 T. Nedelcea, *Cărţi româneşti vechi. Predoslovii*, Craiova, 1994, p. 15. Ideea se întâlneşte şi în *Molitvelnicul* tipărit în 1635, la Câmpulung, socotindu-se că „precum este hrana pentru trup aşa este cuvântul pentru suflet“ (*ibidem*, p. 25).
5 *Ibidem*.
6 *Ibidem*, p. 12.
7 *Ibidem*.
8 *Ibidem*, p. 32 (*Pravila de la Govora*, 1640).
9 Marieta Adam Chiper, *Vechile însemnări româneşti ca izvor istoric*, Bucureşti, 1996, p. 108.
10 *Ibidem*, p. 109.
11 *Ibidem*, p. 182, nota 4.
12 Gabriel Ştrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, I, p. 29 (ms. 69).
13 *Ibidem*, I, p. 127 (ms. 497).
14 T. Nedelcea, *op. cit.*, p. 9. Cf. F. Djindjihaşvili, *Antim Ivireanul-cărturar umanist*, Iaşi, 1982, p. 60.
15 *Ibidem*, p. 61. Cf. T. Nedelcea, *op. cit.*, p. 9. (*Mineiul lunii septembrie*).
16 *Ibidem*, p. 67.
17 N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, II, p. 96.
18 V. Cândea, *Nicolae Milescu şi începuturile traducerilor umaniste în limba română*, în „Limbă şi literatură“, vol. VII, 1963, p. 31.
19 *Ibidem*, p. 32.
20 T. Nedelcea, *op. cit.*, p. 76.
21 F. Djindjihaşvili, *op. cit.*, p. 21 (Scrisoarea lui Antim către Constantin Brâncoveanu din 13 ianuarie 1712, punctul 92).
22 T. Nedelcea, *op. cit.*, p. 28.
23 „... acest dar, vreau să zic această tipografie [...] căci este comoară mai scumpă decât toate comorile pământeşti; căci aurul şi argintul şi pietrele sunt comori trupeşti, ele înfrumuseţează vremelnic trupul, iar comoara aceasta înfrumuseţează sufletul omenesc“ (*ibidem*, p. 30).

24 *Ibidem*, p. 28.
25 F. Djindjihaşvili, *op. cit.*, p. 90.
26 R. Theodorescu, *Despre inovaţia artistică moldovenească a veacului al XVII-lea*, în „Revista de istorie", t. 39, 1985, nr. 3, p. 247.
27 P. Cernovodeanu, *Eminescu şi cronografele româneşti*, în „Caietele Eminescu", II, Bucureşti, 1974, p. 55.
28 Al. Mareş, *Crestomaţia limbii române vechi*, vol. I (1521-1639), Bucureşti, 1994, p. 172. Sursele de informare au fost cronicile bizantino-slave (ale lui C. Manases, Simeon Magistrul şi Ioan Zonaras, Cronografia pe scurt a patriarhului Nichifor, Cronica anonimă bulgară şi Letopiseţul sârbesc nou) şi româneşti (Letopiseţul de la Putna).
29 Pentru cronografele de tip Dorotei, vezi P. Cernovodeanu, *Cronografele româneşti de tipul Dorotei*, în „Studia bibliologica", vol. III, 1969, p. 133-148. Vezi şi N. Cartojan, *Cărţile populare*, II, p. 35-36. Cronograful lui Dorotei conţine texte din Manases, Theofan, Kedrenos, Gheorghe monahul şi Zonaras, narând evenimentele până la 1570, ca şi călătoria în Rusia a mitropolitului Dorotei al Monembasiei, precum şi excursul acestuia asupra situaţiei Bisericii Răsăritene, dezbinată de numeroase certuri. (P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 134-135.)
30 N. Cartojan, *op. cit.*, II, p. 36.
31 P. Cernovodeanu, *Filiaţia cronografelor româneşti de tip Danovici*, în „BOR", CV, nr. 9-10, sept.-oct., 1987, p. 180-196.
32 *Ibidem*, p. 181-182.
33 *Ibidem*, p. 180.
34 Idem, *Eminescu şi cronografele româneşti*, p. 56.
35 *Poveste pentru marele Constantin împărat*, în *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Florica Moisil, Dan Zamfirescu, G. Mihăilă, Bucureşti, 1971, p. 172-187.
În cel mai vechi manuscris de texte poporane, în *Codicele* Sturdzan, se află legenda apocrifă a Sf. Sisinie şi legenda Sf. Vineri (N. Cartojan, *op. cit.*, I, p. 183)
36 *Ibidem*, p. 177.
37 Al. Mareş, *Crestomaţia*, I, p. 197.
38 N. Cartojan, *op. cit.*, II, p. 163.
39 *Ibidem*, II, 164. Izvorul principal al lui Dosoftei a fost colecţia de sinaxare ale episcopului Citerei, Maximos Margunios, publicate pentru prima oară la Veneţia, în 1607, cu titlul: *Sinaxarele sau vieţile sfinţilor*. Au mai fost folosite cronografele lui Dorotei al Monembasiei şi Cigala ca şi opera călugărului cretan Agapie Landos (*Raiul nou*), apărută la Veneţia, în 1664.
40 *Ibidem*.
41 *Ibidem*, II, p. 202.
42 *Ibidem*, nota.

43 Ioanichie Bălan, *Circulaţia „Scării Sf. Ioan Scărarul în manuscrisele româneşti“*, în „BOR“, XCVIII, iul.-aug. 1980, p. 857.
44 *Ibidem*, p. 862.
45 *Ibidem*.
46 Moraru M., Velculescu C., *Bibliografia analitică a literaturii române vechi*, vol. I, *Cărţile populare laice*, Bucureşti, 1976, p. 211-212 (*Esopia*, ms. 2456, BAR, f. 11-15: „Această carte iaste a părintelui eromonah, eclisiarhul Bistriţei, lt. 7212, meseţea iunie 2 zile“ [1704]).
47 N. Cartojan, *op. cit.*, II, p. 325. Cel mai vechi manuscris românesc cunoscut a fost copiat în 1703 de Costea Dascălul de la Biserica din Şcheii Braşovului şi cuprinde numai *Viaţa lui* Esop. Un alt manuscris care a fost copiat în 1717 de Reţea logofătul Staicu, fiul lui Vasile ieromonah, pe când se afla năstavnic la Mănăstirea Aninoasa, cuprinde numai o parte din fabule (*ibidem*, p. 326).
48 *Ibidem*, I, p. 16 şi p. 300.
49 Dan Horia Mazilu, *Varlaam şi Ioasaf. Istoria unei cărţi*, Bucureşti, 1981, p. 85.
50 N. Cartojan, *op. cit.*, I, p. 301.
51 Dan Horia Mazilu, *op. cit.*, p. 93.
52 N. Cartojan, *op. cit.*, I, p. 303 şi nota 1.
53 *Ibidem*, I, 304. Vezi Anton Pann, *Cântece de stea*, Bucureşti, 1848, p. 21 şi 96.
54 N. Cartojan, *op. cit.*, p. 270-273.
55 *Ibidem*, p. 282.
56 *Ibidem*, p. 283. Vezi şi N. Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino,* Bucureşti, 1901, p. 67.
57 N. Cartojan, *op. cit.*, II, p. 303.
58 *Ibidem*, I, p. 254.
59 Al. Mareş, *Crestomaţia*, I, p. 136-137.
60 N. Cartojan, *op. cit.*, I, p. 258. Vezi şi T. Nedelcea, *op. cit.*, p. 96.
61 *Ibidem*, p. 44.
62 *Ibidem*, p. 45.
63 N. Cartojan, *op. cit.*, I, p. 220.
64 *Ibidem*, I, p. 21 şi 220. Vezi şi Al. Mareş, *Cel mai vechi gromovnic românesc*, în „Limba română“ (1974), 1, p. 29-44.
65 *Ibidem*, p. 32.
66 N. Cartojan, *op. cit.*, p. 227.
67 *Ibidem*, I, p. 331.
68 *Ibidem*, p. 332.
69 T. Nedelcea, *op. cit.*, p. 14.
70 *Ibidem,* p. 16.
71 *Ibidem*, p. 104. Vezi şi F. Djindjihaşvili, *op. cit.*, p. 95.

72 Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1902, p. 292.

73 Pentru bibliotecă, vezi mai ales Corneliu Dima Drăgan, *Biblioteca unui umanist român, Constantin Cantacuzino stolnicul*, Bucureşti, 1967; idem, *Ex libris*, Bucureşti, 1973; idem, *Biblioteci umaniste româneşti*, Bucureşti, 1974; şi Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, trad. D.D. Panaitescu şi Titus Pârvulescu, Bucureşti, 1973.

74 Radu Ştefan Ciobanu, *Pe urmele stolnicului Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1982, p. 155.

75 Vezi Iuffu Zlatca, *Manuscrisele slave din Biblioteca şi Muzeul Mănăstirii Dragomirna*, în „Romanoslavica, XIII (1966), p. 189.

76 Corneliu Dima Drăgan, *Biblioteci umaniste româneşti*, Bucureşti, 1974, p. 7. Vezi şi Dan Simonescu, Gh. Buluţă, *Scurtă istorie a cărţii*, p. 34.

77 C. Dima-Drăgan, *op. cit*., p. 8.

78 *Ibidem*, p. 11. Pentru ipoteza prezenţei unor manuscrise în limba chineză în biblioteca Mănăstirii Hurezi, vezi Iolanda Ţighiliu, *La orizontul imaginarului*, în vol. *Evantaiul celor 10.000 de gânduri. România şi China: trei veacuri de istorie*, Bucureşti, 1999, p. 27-34.

79 C. Dima-Drăgan, *op. cit*., p. 147.

80 *Ibidem*.

81 F. Djindjihaşvili, *op. cit*., p. 91.

82 N. Iorga, *Vechile biblioteci româneşti sau ce se citea odinioară în ţerile noastre*, în „Floarea darurilor“, Bucureşti, an I, nr. 2, p. 66.

83 Elocvent în acest sens este zapisul monahului Antonie din Pârscov, prin care dăruieşte mai multe cărţi bisericii din Pârscov, în iulie 1674. După ce a înălţat biserica la îndemnul episcopului de Buzău, ca să fie pomenit, monahul a dat „şi cărţile câte am avut anume, un Mineiu, cel domnesc, alta Penticostar şi Evanghelia şi Liturghia şi Psaltirea. Aceste cărţi câte sunt scrise să fie ale bisericii.“ (Arh. St. Bucureşti, Ep. Buzău, XLVIII/38).

84 Gh. Părnuţă, *Istoria învăţământului şi gândirea pedagogică din Ţara Românească secolele XVII-XVIII*, Bucureşti, 1971, p. 54.

85 *Ibidem*, p. 55.

86 *Ibidem*.

87 *Ibidem*.

88 *Ibidem*, p. 59.

89 ANC, Mănăstirea Cotroceni, XVII/1, LXXXIX/1, LIX/17.

90 *Idem,* Peceţi, 76. Vezi şi Gh. Părnuţă, *op. cit.,* p. 61.

91 Vasile Olteanu, *Antim Ivireanul şi românii ortodocşi din Şcheii Braşovului*, în „BOR“, XCIX, nr. 3-4, mart.-apr., 1981, p. 407-414.

92 *Ibidem*, p. 409.

93 *Ibidem*. În cronica preotului Teodor Baran, intitulată *Cuvânt pentru ştiinţă,* scrisă în chirilică, la 1710, pe una din filele manuscrisului intitulat „Izvod

rumânesc cu praznice", se află următoarea însemnare: „*1708*. În vremile ceste de acu, fiind domn Ţării Româneşti Io Costandin Basarab voevod., iar în partea de loc a Râmnicului, care iaste Olt, fiind episcop Antim Ivireanul şi poftind sfinţia sa ca *să ţie şcoală de învăţătură pentru pomană* a adus pe dascălul Ivan Făgărăşanul, aflându-să dascăli foarte bun să fie sfiinţii sale dascăl pentru învăţătura şcolii sfiinţii sale – *mai-nainte încă învăţând dumnealui copii în şcoală la Câmpulung*, învăţând şi noi Teodor snă pop Florea (n.ns. Baran); Rad snă popa Rad (n.ns. – Tempea) ot Braşov Psalturea rumâneşte şi altele, deci mergând dumnealui la Râmnic 1708 dni 24 de care lucru şi noi dărind ca să afle la sfânta biserica noastră a Braşovului, slujba praznicelor de peste an rumâneşte şi Octoihul, am mers şi noi la Râmnic şi am învăţat slujba Vascresenei cu canoane cu tot rumâneşte şi cu ajutorul lui Dumnezeu, iar ne-a apucat a învăţa la slujbele praznicelor de peste an şi am învăţat până la slujba Sfântului mucenic Dimitrie – iar pristăvindu-se kir Teodosie, mitropolitul Ungrovlahiei, cu sfatu a toată adunarea Divanului domnesc şi a boierilor şi toată ţara. 1709 februarie 21 au mutat în scaunul Mitropoliei Ţării Româneşti pre părintele kir Antim să fie mitropolit Ţării Româneşti – după aceia poftind iar sfinţia sa, mai mult cu *îndemnarea orăşenilor Câmpulungului* s-au dus iar dumnealui dascălul Ivan, aici în oraşul Câmpulungului, în *şcoala domnească să înveţe de pomană copiii*, iar cu purtarea de grijă şi *cheltuiala părintelui kir Antim mitropolitul* Ungrovlahiei aşijderea iarăşi noi, cei zişi (n. ns. – Teodor Baran şi Radu Tempea) fiind merşi acasă în Braşov 1709 iunie 15 iarăşi ne-am întors în Câmpulung şi am învăţat de unde lăsasem până la sfârşit cu cheltuiala a părinţilor noştri, întru pomana sfinţii sale părintelui kir Antim mitropolitul Ţării Româneşti – *neplătind învăţătura noastră nimunui nimic* – şi mai mult întru iubirea ostenelii dumisale dascălul nostru Ivan snă Stăncă Cristea de la Făgăraş, Dumnezeu fie platnic şi întru această viaţă de acum şi în cea viitoare. Amin. Pis văleat 1710 mai 17." (subl. ns.).

94 F. Djindjihaşvili, *op. cit*., p. 90.

95 Gh. Părnuţă, *op. cit*., p. 65.

96 *Ibidem*.

97 *Ibidem*; cf. G. Ştrempel, *Copişti de manuscrise româneşti până la 1800*, Bucureşti, 1959, p. 135.

98 Gh. Părnuţă, *op. cit*., p. 66.

99 *Ibidem*.

100 *Ibidem*.

101 Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi*, Bucureşti, 1971, p. 33.

102 *Ibidem*, p. 34-35.

103 *Ibidem*, p. 70.

104 Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *Carte şi tipar în societatea românească şi sud-est europeană (secolele XVII-XIX),* Bucureşti, 1985, p. 51.
105 *Ibidem*.
106 Pentru aspectele culturale ale epocii lui Matei Basarab, vezi mai ales: Nicolae Stoicescu, *Matei Basarab*, Bucureşti, 1988, p. 221; Veniamin Nicolae, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, Bucureşti, 1982, p. 242; Cornelia Pillat, *Pictura murală în epoca lui Matei Basarab*, Bucureşti, 1980, p. 103; Răzvan Theodorescu, *Epoca lui Matei Basarab, răscruce a vechii culturi româneşti*, în „Revista de istorie", t. 35, nr. 12, 1982, p. 1330-1338; I. Micu, R. Lungu, *Aspecte ale patronajului cultural în timpul domniei lui Matei Basarab*, în „Mitropolia Olteniei", an XXXVI, nr. 5-6, mai-iunie 1984, p. 362-372.
107 Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *op. cit*., p. 54.
108 *Ibidem*, p. 54-56.
109 *Ibidem*, p. 56.
110 *Ibidem*.
111 M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, Bucureşti, 1981, p. 48.
112 Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *op. cit*., p. 57; cf. Gh. Părnuţă, *op. cit*., p. 86.
113 Cornelia Papacostea Danielopolu, Lidia Demeny, *op. cit*., p. 60-61.
114 *Ibidem*, p. 64.
115 *Catalogul documentelor Ţării Româneşti*, vol. IV, doc. 205, p. 106.
116 DRH*, B, Ţara Românească*, vol. XXV, doc. 361, p. 403-405.
117 *Catalogul documentelor Ţării Româneşti*, vol. IV (1633-1639), doc. 821, p. 379.
118 M. Păcurariu, *op. cit*., p. 48.
119 Idem, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Ţara Românească şi Moldova în secolele XVI-XVII*, Sibiu, 1968, p. 85.
120 Vezi şi G. Ştrempel, *Începuturile tiparului râmcean*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural naţional*, vol. I, Râmnicu Vâlcea, 1980, p. 27.
121 G. Popescu-Vâlcea, *Slujebnicul mitropolitului Ştefan al Ungrovlahiei (1648-1688),* Bucureşti, 1974, p. 7.
122 D. Russo, *Varlaam al Moldovei candidat la scaunul patriarhiei ecumenice*, în vol. *Studii istorice greco-române. Opere postume*, t. I, Bucureşti, 1939, p. 235-236.
123 Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *op. cit*., p. 77-78.
124 *Ibidem*, p. 80.
125 *Ibidem*, p. 86-87.
126 I. Ionescu, *Trei sute de ani de la moartea mitropolitului Varlaam al Moldovei (1632-1653; + 1657)*, în „M.O.", IX, nr. 9-10, sept.-oct., 1957, p. 637.

127 M. Păcurariu, *Istoria Bisericii*..., p. 21.
128 *Ibidem*, p. 22.
129 Varlaam. *Opere. Răspunsul împotriva catehismului calvinesc*, ed. de Mirele Teodorescu, Bucureşti, 1984, p. 10.
130 N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti*, vol. I., ed. III, p. 310.
131 M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 22.
132 Varlaam, *op. cit.*, p. 186.
133 *Ibidem*, p. 187.
134 *Ibidem*, p. 185.
135 *Ibidem*, p. 22-23.
136 *Ibidem*, p. 7.
137 M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 24.
138 Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *op. cit.*, p. 89.
139 *Ibidem*, p. 91.
140 Pentru viaţa şi activitatea mitropolitului Dosoftei vezi M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 93-107; *Dosoftei 1624-1693. Bibliografie*, Bucureşti, 1974, p. IX-XXIII; Ştefan Ciobanu, *Contribuţii privitoare la originea şi moartea mitropolitului Moldovei Dosoftei*, Bucureşti, 1920, p. 33.
141 M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 97.
142 Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *op. cit.*, p. 93.
143 *Ibidem*, p. 94.
144 *Ibidem*.
145 *Ibidem*.
146 *Ibidem*, p. 95.
147 *Ibidem*. În inventar sunt menţionate patru puduri de litere de Evanghelie, împreună cu cuvinte (preţul unui pud de litere era de 6 ruble, deci în total 24 de ruble); 4 puduri litere nichitice, 2 puduri litere mici, un teasc tipografic de lemn cu toate anexele necesare, o ladă de lemn cu şuruburi de fier şi alte instrumente adiacente.
148 *Ibidem*, p. 96.
149 *Ibidem*. „Din patriarşie datu-ne-au tipare, sufletescu treabă şi bine ne pare".
150 Aflat în această situaţie, cărturarul va continua să lucreze. Va traduce din greceşte în ruseşte pentru ţari şi pentru înaltul cler rus mai multe lucrări teologice, rămase toate în manuscris, cum ar fi: *Istoria bisericească şi Vedenia tainică* de Gherman, patriarhul Constantinopolului; *Împotriva ereziilor* de Simion, arhiepiscopul Thesalonicului; *Epistolele lui Ignatie Teoforul*, arhiepiscopul Antiohiei; *Cuvântările lui Ioan Gură de Aur* (*Dosoftei. Bibliografia*, p. XXIII).
151 Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *op. cit.*, p. 98.
152 Gabriel Cocora, *Un mare tipograf român din secolul XVII. Episcopul Mitrofan al Buzăului*, în „BOR", XCV, nr. 9-12, sept.-dec. 1977, p. 981-997.
153 *Ibidem*, p. 990.

154 A. Sacerdoţeanu, *Tipografia Episcopiei Râmnicului (1705-1825)*, în „M.O.“, an XII, nr. 5-6, mai-iunie, Craiova, 1960, p. 301
155 G. Cocora, *op. cit.*, p. 986.
156 Lista completă a tipăriturilor lui Mitrofan, în *ibidem*, p. 996-997.
157 *Ibidem*, p. 991.
158 Vezi N.I. Şerbănescu, *Istoria Mănăstirii Snagov*, Bucureşti, 1944, p. 66-69. Pentru activitatea de tipograf a lui Antim Ivireanul, vezi Doru Bădără, *Tiparul românesc la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII*, Brăila, Editura Istros, 1998, p. 110-120.
159 M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 145.
160 *Ibidem*, p. 151.
161 *Ibidem*, p. 160.
162 *Noul Testament. Evanghelia după Ioan* (1, 1).
163 Teodor M. Popescu, *Creştinismul: Învăţătură*, în vol. *Biserica şi cultura*, Bucureşti, Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1996, p. 81-182.
164 *Ibidem*, p. 84.
165 *Noul Testament. Romani* I, 11; V, 15-16; VI, 23; XI, 29; XII, 6-8; *Corinteni*, I, 7; VII, 7; *Efeseni* IV, 11.
166 Teodor M. Popescu, *op. cit.*, p. 85.
167 *Ibidem*, p. 86-87.
168 În primele şapte secole nu a existat nici o şcoală specială pentru pregătirea clerului, ci numai pentru cultivarea ştiinţelor, artelor, teologiei celor doritori de învăţătură. Abia în secolul VIII apare la Constantinopol o şcoală preoţească, un fel de seminar ce ţinea de Patriarhie.
De aceea, la început clerul, cu unele excepţii, nu avea cultură. Dimpotrivă, didascălii au progresat din secolul II în ştiinţă, trecând de la harismă la profesiune şi de la biserică la şcoală (*Ibidem*, p. 177).
169 Al. Duţu, *Cărţile de înţelepciune în cultura română*, Bucureşti, 1972, p. 21.
170 I. Bianu, N. Hodoş, *Bibliografia românească veche*, II, p. 4.
171 Al. Duţu, *op. cit.*, p. 32.
172 *Ibidem*, p. 33.
173 O traducere făcuse mai înainte, în 1747, şi Ghenadie Cozianul dar rămăsese în manuscris (*ibidem*, p. 60).
174 Al. Duţu, *Cultura românească în civilizaţia europeană*, Bucureşti, 1978, p. 167.
175 *Ibidem*, p. 192.
176 *Idem*, *Cărţile de înţelepciune*, p. 84.
177 N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. I, Bucureşti, 1969, p. VI.
178 *Ibidem*, p. 358.
179 *Hurmuzaki*, XIV/2, p. 846-7 (doc. nr. DCCCXXVIII).

180 *Ibidem*, p. 877 (doc. nr. DCCCLII).
181 *Ibidem*, p. 1051 (doc. nr. MX).
182 *Ibidem*, p. 877 (doc. nr. DCCCLIV).
183 *Ibidem*, p. 909 (doc. nr. DCCCLXXXVI).
184 ANC, Mitrop. Ţ. Rom., ms. 139, f. 180. Vezi *ibidem*, f. 179; 179 v., 180.
185 I. Ionaşcu, *Material documentar privitor la istoria Seminarului din Buzău*, Bucureşti, 1937, p. 1.
186 *Ibidem*.
187 *Ibidem*.
188 ANC, Suluri, 25.
189 *Ibidem*.
190 *Idem*, Mitrop. Ţ. Rom., DLXIV/2.
191 N. Andrei, Gh. Părnuţă, *Istoria învăţământului din Oltenia*, Craiova, 1977, p. 107-108.
192 ANC, Suluri, 36.
193 N. Andrei, Gh. Părnuţă, *op. cit*., p. 112.
194 ANC, Mitrop. Ţ. Rom., CLX/6; ms. 133, f. 113 v - 114.
195 *Hurmuzaki*, XIV/2, doc. nr. 771, p. 781.
196 *Ibidem*, după 1716, oct. 8, doc. nr. 788, p. 800.
197 *Ibidem*, doc. nr. 783, p. 791.
198 *Ibidem*, doc. nr. 806, p. 814.
199 *Ibidem*, doc. nr. 842, p. 863.
200 *Ibidem*, doc. nr. 968, p. 1001-1008.
201 Până la 1730, N. Mavrocordat a dat anual 300 de lei şcolii greceşti din Seres (*ibidem*, doc. nr. 997, p. 1037).
202 V.A. Urechia, *Istoria românilor*, t. II, 1892, p. 266.
203 *Ibidem*, p. 268.
204 N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 108, doc. 136.
205 V.A. Urechia, *op. cit*., p. 269.
206 *Ibidem*, p. 270.
207 *Ibidem*, p. 271.
208 *Hurmuzaki*, XIV/2, p. 909-911.
209 Al. Duţu, *Carte şi oralitate în cultura română*, în vol. *Valori bibliofile din patrimoniul cultural naţional*, vol. II, Bucureşti, 1983, p. 234.
210 *Ibidem*, p. 237.
211 M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, ed. II, Bucureşti, 1994, p. 331.
212 ANC, ms. 143, f. 14-14 v.
213 Al. Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII*, Bucureşti, 1968, p. 36.
214 C. Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, *Carte şi tipar*..., p. 177.
215 *Ibidem*.

216 ANC, Mitrop. Ţ. Rom., DXIII/1.
217 C. Papacostea-Danielopolu – Lidia Demeny, *op. cit.*, p. 178.
218 N. Iorga, *Studii şi documente*, VI, p. 279.
219 *Ibidem*, p. 283.
220 Fl. Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, Bucureşti, 1985, p. 113.
221 Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopiseţul Trei Ţerei Moldovei*, în *Cronicile României*, ed. M. Kogălniceanu, ed. II, t. III, Bucureşti, p. 204. Cf. Fl. Constantiniu, *op. cit.*, p. 114.
222 N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti*, vol. II, p. 86-87.
223 *Ibidem*, p. 82.
224 „Anuarul Arhiecezei ortodoxe a Bucovinei pe anul 1931“, Cernăuţi, p. 22.
225 Melchisedec, *Cronica Romanului*, II, p. 32-33; *Cronica Huşilor*, I. p. 218-219.
226 N. Iorga, *op. cit.*, vol. II, p. 117.
227 *Idem*, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. I, p. 439.
228 *Ibidem*, p. 23.
229 Denumirea provine de la casa Patriarhului de Constantinopol în care se respecta regula monastică şi care avea în fruntea singelilor un protosingel care era în casa patriarhală ca şi superiorul într-o mănăstire. (Al. Ciurea, *Leon Gheuca* (episcop de Roman, 1769-1786; mitropolit al Moldovei 1786-1788-89? Chişinău, 1942, p. 11, nota 3.)
230 *Ibid*em, p. 11-12.
231 N. Iorga, *op. cit.*, vol. I, p. 440.
232 *Ibidem*, p. 442-443.
233 V.A. Urechia, *op. cit.*, t. II, 1892, p. 309-312.
234 N. Iorga, *op. cit.*, p. 453.
235 Ioana Cristache Panait, *Circulaţia cărţii vechi bucureştene în Transilvania*, Bucureşti, 1998, p. 11.
236 *Ibidem*, p. 14.
237 Valer Literat, *Două biserici din Ţara Oltului*, în „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secţia pentru Transilvania“, 1926-1928, Cluj, 1929, p. 228-241.
238 *Ibidem*, p. 15.
239 *Ibidem*, p. 21.
240 K. Hsuan. *Tao. Poarta de aur*. Comentată de Osho, 1999, p. 9-10.
241 S. Cetvericov, *Paisie, stareţul Mănăstirii Neamţului din Moldova. Viaţa, învăţătura şi influenţa lui asupra Bisericii Ortodoxe*, trad. ep. Nicodim Munteanu, M-rea Neamţ, 1933, p. 98-99.
242 Paul Mihail, *Schitul Poiana Mărului, centru ortodox cărturăresc*, în *Spiritualitate şi istorie la întorsura Carpaţilor*, vol. I, Buzău, p. 355-384.
243 Dario Raccanello, *Rugăciunea lui Iisus în scrierile Stareţului Vasile de la Poiana Mărului*, Sibiu, 1996, p. 39.
244 *Ibidem*, p. 40.

245 *Ibidem*, p. 41-42.
246 Antim Anghelescu, *Scrisorile unor monahi. Scrisoarea stareţului Anastasie către stareţul Paisie. Răspunsul stareţului Paisie către stareţul Anastasie*, Buzău, 1947, p. 67.
247 Dario Raccanello, *op. cit.*, p. 41.
248 G. Cocora, H. Constantinescu, *Poiana Mărului*, în „G.B.“, 23, 1964, p. 474.
249 *Ibidem*, p. 480.
250 *Ibidem*, p. 493.
251 Dario Raccanello, *op. cit.*, p. 331.
252 *Ibidem*, p. 332-333
253 *Ibidem*, p. 59.
254 Biblioteca Academiei Române, ms. nr. 1889, f. 319 v.-324.
255 *Idem*, nr. 2100, p. 157 v-164.
256 *Idem*, nr. 1441, f. 28 v.-49 v.
257 *Idem*, nr. 3543, f. 1-15 v.
258 Pentru toate scrierile sale, vezi Dario Raccanello, *op. cit.*, p. 217-331.
259 *Ibidem*, p. 329.
260 *Ibidem*, p. 330.
261 Daniel Mitu, *Vocaţie şi destin filocalic la români*, în *Românii în reînnoirea isihastă*, Iaşi, Trinitas, p. 6.
262 D. Stăniloae, *Din istoria isihasmului în Ortodoxia română*, în *Filocalia*, VIII, p. 578, nota 985.
263 Mitrop. Daniel, *Românii în reînnoirea isihastă*, p. 7-8.
264 *Ibidem*, p. 8.
265 *Ibidem*.
266 S. Cetvericov, *Paisie, stareţul Mănăstirii Neamţului. Învăţătura şi influenţa lui asupra Bisericii ortodoxe*, trad. ep. Nicodim Munteanu, M-rea Neamţ, 1933, p. 165.
267 *Ibidem*, p. 9.
268 S. Cetvericov, *op. cit.*, p. 188-193.
269 N. Iorga, *Studii şi documente*, VII-VIII, Bucureşti, 1904, p. 158-164. Doc. poartă data aug. 1770. Pentru Paisie, vezi şi idem, *Istoria românilor*, vol. VII, *Reformaţii*, Bucureşti, 1938, p. 327-329.
270 Mitrop. Daniel, *op. cit.*, p. 11.
271 *Filocalia greacă* a fost tipărită la Veneţia în 1782; *Filocalia slavonă* a fost tradusă la M-rea Neamţ pentru întreaga Ortodoxie slavă; *Prima Filocalie comentată* este *Filocalia românească* a părintelui Dumitru Stăniloae (*ibidem*, p. 15).
272 D. Stăniloae, *op. cit.*, p. 582.
273 *Românii în reînnoirea isihastă*, Iaşi, Trinitas, 1997, p. 3. Pentru viaţa lui Paisie să se vadă, mai ales, şi Serghie Cetvericov, Pr. *Paisie, stareţul M-rii Neamţului din Moldova. Viaţa, învăţătura şi influenţa lui asupra Bisericii Ortodoxe*, trad. din ruseşte de Episcopul Nicodim Munteanu, M-rea Neamţ, 1933.

CAPITOLUL III

CTITORII

Veacul al XVII-lea, spre deosebire de perioada anterioară, este marcat în planul creaţiilor arhitectonice, de prezenţa, tot mai activă, alături de domnie şi de marea boierime, a altor grupuri umane, cum ar fi clerici, târgoveţi, negustori înstăriţi, membri ai diferitelor bresle care, ajunşi la o oarecare prosperitate materială, îşi îngăduiau să acceadă spre un titlu ce conferea un evident blazon social, cel de ctitor.

Căci ctitori vrednici de toată lauda au fost acei luminaţi vlădici sau smeriţi monahi care, împărţindu-şi viaţa între rugăciunea şi truda zilnică, au găsit puterea şi voinţa de a întrupa în lemnul sau piatra bisericii ce o înălţau spre slavă Dumnezeirii, întregul lor suflet plin de credinţă şi nelinişte, dar şi de nădejde şi sinceră iubire pentru Cel mai Presus de Fire.

Şi poate nu este întâmplător faptul că epoca ce va reprezenta maxima înflorire a culturii şi arhitecturii vechi româneşti (1601-1716) este marcată la cele două extremităţi temporale de câte o remarcabilă ctitorie mitropolitană: Mănăstirea Dragomirna a lui Anastasie Crimca al Moldovei şi Mănăstirea Tuturor Sfinţilor din Bucureşti, a lui Antim Ivireanul.

Aşa după cum, iarăşi, poate nu este întâmplător că între destinul omenesc şi destinul unui aşezământ monahal există similitudini ce trec, cel mai adesea, neobservate.

Comună le este desigur *sacralitatea* – prezentă în ambele situaţii. Dacă în primul caz, ea este mai mult sau mai puţin „conştientizată“, în cel de al

doilea, sacralitatea sau, mai bine spus, slăvirea sacrului, a Celui Prea Înalt, este o prezenţă acută, este însăşi raţiunea lui de a fi. Ca şi unii oameni, unele mănăstiri se nasc dintr-un început „în purpură“, hărăzite chiar de atunci, unui destin plin de strălucire. Un ctitor domnesc va trece asupra ctitoriei sale, acel copil întru spirit, nu numai gloria numelui său, dar şi bogăţii din bogăţiile sale, asigurându-i un drum ce-o va feri de greutăţile începutului şi-i va oferi, chiar din momentul apariţiei sale, un oarecare ascendent asupra celorlalte aşezăminte. Glasul său va fi respectat, ascultat sau temut, în nici un caz ignorat.

Alte mănăstiri însă, asemenea altor oameni, nu au fost privilegiate de soartă. Întemeietorii lor nu au avut nume sonore, averile – ca inexistente; viaţa lor zilnică se desfăşoară trudnic, fără zgomot, aproape în anonimat. *Dar ele există şi-şi împlinesc în smerenie şi linişte menirea.*

Dacă Nicolae Iorga vorbea de istoria românilor prin cei mici, prin cei mulţi, umili şi umiliţi care formează de fapt masa poporului, la fel cred că se poate vorbi şi de o istorie a bisericii prin cei mici, prin acele schituri şi mănăstiri umile, uitate de o lume întreagă pe care şi ele, la rândul lor, într-un anume fel, au uitat-o.

Cele mai multe dintre ele nu sunt zidiri voievodale, nici ctitorii boiereşti. În ele nu şi-au găsit liniştea cea mare figuri ilustre ale neamului nostru. Zidurile lor nu protejează şi nici nu sunt protejate de moaştele martirilor sanctificaţi. Nimic din toate acestea. Şi totuşi, *în aceste mănăstiri viaţa monahală curge neîntrerupt de sute de ani.*

Cel care va deschide şirul ctitoriilor clericale din veacul al XVII-lea se numea în mirenie Ilie Crimca sau Crimcovici şi alesese calea bisericii de tânăr. Familia sa, destul de înstărită, se înrudea cu marile familii boiereşti ale Moldovei, cum erau Stroieştii[1]. Mama sa, Cârstina, îngropată în 1594 la biserica din Pătrăuţi, era numită pe inscripţia ce-i acoperă mormântul „cneaghină“.

Pentru dreapta şi credincioasa slujbă cu care l-a slujit pe domnul Petru Şchiopul, în timpul unui atac al cazacilor, este dăruit la 24 februarie 1587 cu siliştea Unguraşi pe apa Sucevei, ca să întemeize sat. Siliştea este schimbată câţiva ani mai târziu pentru satul Dragomireşti, lângă Suceava.

Călugărit, probabil la Putna, sub numele de Anastasie, tânărul monah slujea în 1599 ca preot la biserica domnească din Suceava.

Urcarea lui Crimca în scaunele arhiereşti s-a făcut într-o vreme de mari frământări politice. Intrarea intempestivă a lui Mihai Viteazul în Moldova

i-a făcut pe mitropolitul ţării, Gheorghe Movilă, pe episcopul de Roman, Agafton şi pe cel de Rădăuţi, Teodosie să se refugieze în Polonia.

La începutul lunii iunie 1600 au fost aleşi doi noi episcopi: Filotei la Roman şi Anastasie Crimca la Rădăuţi.[2] La 19 iunie Anastasie jura credinţă noului domn al Moldovei, Mihai Viteazul şi fiului acestuia, Nicolae Pătraşcu. Pierderea scaunului moldav, în septembrie, şi revenirea lui Ieremia Movilă, l-au determinat pe Crimca să se retragă la moşia sa de la Dragomireşti şi să lase locul lui Teodosie Barnovschi.

Aici construieşte în 1602, pe locul unei vechi biserici din lemn, un nou locaş de cult, cu hramul Sfântul Ioan Bogoslavul (Teologul), hramul vechii biserici, la care a adăugat şi pe cel al Sfântului Prooroc Ilie şi a lui Enoh. Pisania în slavonă, aflată deasupra uşii bisericii celei mici sau a schitului, cum i se mai spune, şi care se află acum în cimitirul mănăstirii, menţionează ca dată de înălţare a noului locaş – 27 iulie 1602. Pentru ridicarea ei s-au ostenit: „smeriţii robi şi închinătorii Sfintei Treimi, Kir Anastasie Crimcovici, fost episcop la Rădăuţi şi pan Lupu Stroici, mare logofăt şi fratele său pan Simion, mare vistiernic".[3]

De proporţii foarte modeste, bisericuţa schitului cuprinde altarul, naosul dreptunghiular şi pridvorul de formă poligonală, cu un singur precedent în arhitectura moldovenească, biserica din Bălineşti a logofătului Tăutu (1499).[4]

Între 1602 şi 1605 Crimca pune la dispoziţie un loc, pe care îl avea la Dragomireşti, iar Lupu Stroici oferă bogate resurse financiare pentru ridicarea bisericii celei mari a Mănăstirii Dragomirna. Dovada ctitoririi Dragomirnei înainte de 1606 este dată de un document din 4 septembrie 1605, când Ieremia Movilă întărise unele proprietăţi lui Luca Stroici care la rândul lui a dăruit „toate satele, seliştile şi viile (...) nou – ziditei Mănăstiri Dragomirna, unde este hramul Pogorârea Sfântului Duh".[5] Substanţiala contribuţie financiară a lui Stroici la ridicarea bisericii este recunoscută şi de Crimca. În „testamentul" său din 16 martie 1610, de fapt o notiţă scrisă sub semnătură autografă, ce se află pe un *Apostol*, dăruit mănăstirii (care se găseşte acum la Viena), Anastasie îl numeşte pe Stroici mare ctitor:

„În numele Tatălui şi al Fiului şi al Sfântului Duh, Troiţă Sfântă, singură şi nedespărţită. Noi, robii Domnului nostru Iisus Hristos, Domnul Dumnezeul şi Mântuitorul nostru, închinătorii Sfintei Troiţe, Kir Anastasie Crimcovici, Mitropolitul Ţării Moldovei, şi *marele ctitor Lupu Stroici* şi fiul său Ionaşco Stroici, Ioan Crimca şi Cârstina şi toţi ctitorii sfintei mănăstiri nou zidite numită Dragomirna, unde este hramul Pogorârea Sfântului

Duh, mărturisim cu această scrisoare a noastră că dacă se va întâmpla după moartea noastră în oricari timpuri vreo nevoie sfintei mănăstiri, pe oricine va alege Dumnezeu să fie stăpânitorul Ţării Moldovei, dacă s-ar atinge careva dintre domni, ctitori, boieri sau din neamul nostru, să închine Sfântului Munte sau Ierusalimului sau să dea sub stăpânire mănăstirea noastră Patriarhiei sau Mitropolitului sau să schimbe pe călugării Ţării Moldovei, sau să pună egumen din o mănăstire străină, să aveţi a lăsa cum am spus mai sus pe sfânta mănăstire în toate în pace şi neturburată în veci. Iar cel ce va strica scrisoarea noastră şi alcătuirea noastră, acela să fie proclet, anatema maranata, de Domnul Dumnezeu şi de toţi sfinţii. În zilele fericitului domn, Io Constantin Moghilă voievod, fiul lui Io Irimia Moghilă voievod, în anul 7118 luna martie, 16 zile. Smeritul Anastasie Mitropolit".[6]

Paralel cu înălţarea mănăstirii continua şi ascensiunea lui Crimca în ierarhia ecleziastică a ţării. La 1606 era ales episcop de Roman, iertat fiind de Ierimia Movilă, la stăruinţele marilor boieri Stroici, pentru ca, după moartea lui Teodosie Barnovschi (23 februarie 1608) să fie ridicat în scaunul de mitropolit al Moldovei (15 iunie 1608). Va continua să păstorească de la Suceava, deşi scaunul domnesc se mutase la Iaşi.

Ca vlădică a încercat să păstreze raporturi bune cu toţi, dar a ştiut să se împotrivească domnului, atunci când interesele bisericii sale erau nesocotite. Aşa a apărut conflictul din 1617 cu Radu Mihnea voievod, filogrec consecvent, care se înconjurase de o camarilă levantină şi care încuraja fervent închinările de mănăstiri româneşti la Locurile Sfinte. Radu Mihnea îl depune din scaun şi-l înlocuieşte cu mitropolitul Teofan al III-lea. Gaşpar Graţiani (1619-1620) va fi cel care-i va restitui cârja mitropolitană şi-l va reinstala în scaun, în primăvara lui 1619 (între 23 aprilie şi 16 mai). Va păstori în tihnă până la moartea lui survenită la 19 ianuarie 1629 în urma unui atac cerebral. A fost îngropat în pronaosul bisericii mari de la Dragomirna, unde-şi dormea somnul din 1610 şi celălalt ctitor, Lupu Stroici.

Cel de al treilea ctitor la această mândră zidire a fost domnitorul Miron Barnovschi, nepot al fraţilor Stroici şi deci rudă cu mitropolitul care la 1627 a înconjurat mănăstirea cu un zid de incintă, cu turnuri de pază. Turnul de la intrare are în interior un mic paraclis şi păstrează pisania cu data de 30 august 1627. Cu totul deosebită este maniera de tratare a simbolului heraldic al Moldovei, stema lui Barnovschi, pusă pe turnul de la intrare, fiind una dintre cele mai frumoase steme ale Moldovei.

Biserica mare a Dragomirnei este un monument excepţional, unicat în arhitectura moldovenească de secol al XVII-lea. Raportul neobişnuit dintre lungime (31 m) şi lăţime (9 m) asigură edificiului o splendidă elansare.

De plan triconc, biserica are absidele laterale ale naosului mascate de rezalituri; turla înaltă este aşezată pe un tambur dublu stelat. Decoraţia sobră a edificiului contrastează cu decoraţia deosebit de bogată a turlei. Se întâlnesc aici la Dragomirna elemente de sorginte caucaziană, cum ar fi funia dublu răsucită sau motivele florale care îmbracă turla, cu elemente venite din sfera arhitecturii occidentale (mai ales reflexe ale goticului) într-un ansamblu de arhitectură cu valoare de unicat.[7]

Pictura, deosebit de bogată în naos şi în altar a fost executată de o echipă de zugravi formată din popa Crăciun, popa Ignat, Măties şi Gligorie, toţi semnaţi în altar. Compoziţiile iconografice dense, cu multe personaje, prezintă asemănări tematice şi cromatice cu Suceviţa Movileştilor (cum ar fi tema, destul de rară, a *Cortului mărturisirii*, care apăruse prima dată la Biserica Sfântul Nicolae Domnesc de la Argeş în secolul al XIV-lea).

Tot din banii lui Miron Barnovschi se construieşte şi un aşezământ care trebuia să rezolve unele probleme de asistenţă socială. În 1619, domnitorul Gaşpar Graţiani dăruieşte mitropolitului un loc „în mijlocul târgului Sucevii, din locul domnesc“ pentru a face acolo un spital pentru cei săraci, neputincioşi, şchiopi şi orbi. Spitalul, cel dintâi de acest fel din Moldova, exista încă la 1641, când este văzut de misionarul catolic Pietro Diodato Bakšić: „În piaţă, în faţa palatului domnului, se află un spital pentru bolnavi şi săraci, dar nu este mare“.[8]

Natură sensibilă la problemele celor pe care trebuia să-i păstorească, spirit deschis înnoirilor, iubitor al frumosului artistic pe care-l va promova, de-a lungul întregii sale vieţi, prin ctitoriile înălţate sau prin şcoala de miniatură pe care o va crea şi conduce la Dragomirna, artist de talent, mitropolitul Anastasie Crimca va marca cu întreaga lui personalitate două decenii de artă moldovenească.

În veacul al XVII-lea s-a înregistrat cea mai febrilă activitate ctitoricească la care au participat toate categoriile sociale ale ţării, de la domni, mari boieri şi boiernaşi la alese feţe bisericeşti, precum mitropoliţi, episcopi şi egumeni până la simpli monahi.

Vom încerca în tabelul ce va fi prezentat în paginile următoare să ilustrăm, cât mai elocvent posibil, acest efort constructiv, cu totul excepţional, pe care l-au depus clericii întru slăvirea Numelui lui Dumnezeu.

Căci fără o reală şi profundă credinţă în Atotputernicia lui Dumnezeu, în pofida unor semne de raţionalism care începuseră să apară la nivelul celor şcoliţi în Universităţile Apusului, aceste superbe mănăstiri, graţioase biserici sau modeste, dar foarte numeroase schituri pur şi simplu, nu ar fi existat.

Conform datelor strânse de N. Stoicescu în cele două lucrări fundamentale dedicate monumentelor feudale româneşti[9] şi celor pe care le adăugăm, în intervalul 1601-1716 s-au construit, în cele două Ţări Române, 130 (107 în Ţara Românească şi 23 în Moldova) de edificii religioase.

Cele mai numeroase locaşuri de cult sunt, aşadar, înălţate în Ţara Românească, iar din acestea cea mai mare parte sunt bisericuţe şi schituri ridicate departe de lume de către monahi şi monahii cu averi relativ modeste, dar cu mare evlavie şi dragoste de Dumnezeu.

În Ţara Românească, judeţele în care s-a construit, cu predilecţie, au fost Vâlcea (29 de ctitorii), urmat de Buzău şi Argeş câte (12) şi apoi de Dolj şi Gorj (la egalitate 9).

În Moldova s-a construit mult mai puţin, dar cu precădere în ţinuturile Suceava şi Vrancea (5), urmate de Iaşi (4) şi Neamţ (3).

Privit sub aportul pe care diferite trepte ale ierarhiei bisericeşti l-au adus la înălţarea locaşurilor de rugăciune, pe primul loc se află monahii şi preoţii de mir care formau marea majoritate a clericilor (peste 65 de schituri şi biserici în Ţara Românească), apoi egumenii (circa 25), mitropoliţii (10), şi episcopii (8).

În Moldova, pe primul loc se situează tot monahii şi preoţii (cu 10 ctitorii), urmaţi de mitropoliţi (5), episcopi (5), şi apoi de egumeni (3).

Sub aspect temporal, luând ca reper jumătatea intervalului care ne stă în atenţie (anii 1650-1660), se constată că efortul constructiv este, de departe, mult mai susţinut către ultimele decenii ale secolului al XVII-lea şi începutul celui următor.

Chiar dacă cercetările ulterioare vor aduce noi completări la datele pe care le oferim noi acum, considerăm că nu se vor înregistra modificări majore în ceea ce priveşte raportul dintre ctitoriile din Ţara Românească şi Moldova ca şi aportul adus la această strădanie de diferitele categorii de clerici.

Dăm mai jos, spre exemplificare, tabelul în care am încercat să reprezentăm întreaga activitate ctitoricească desfăşurată de oamenii bisericii în Ţara Românească şi Moldova între 1601 şi 1716.

MĂNĂSTIRI, SCHITURI ŞI BISERICI CTITORITE SAU REFĂCUTE DE CLERICI
ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ (1600-1716)

Nr. crt.	Anul	Numele locaşului	Hramul	Judeţul istoric	Ctitorul	Observaţii
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**
1	1621 ian. 21	M-rea lui Ivan (lângă Dudeşti)		Ilfov	Ivan călugărul	menţionat
2	1622 apr. 1	M-rea Adâncata		Buzău	Lavrentie călugărul de la Verneşti	metoh al Episcopiei Buzău
3	1624 oct. 8	Schitul Jdrela (Roaba)		Dolj	Pahomie monah	metoh la M-rea Xenov de la Athos
4	1625 dec. 8 (şi 1634 iunie 20)	M-rea Ciolanu	Sf. Gheorghe	Buzău	Ghinea din Buzău, popa Jipa, Irimia egumenul	metoh al M-rii Duşca din Rumelia
5	1625 (?)	Schitul Dălhăuţi	Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril	Vrancea	? la 1694 *episcopul* Mitrofan făcea un schit „dentre Mieräi“ aflat lângă Dălhăuţi şi Bonţeşti	metoh al Schitului Poiana Mărului
6	1631 iul. 15 - aug. 31	Biserica din Tifuleşti		Buzău	Silvestru monah	închinată M-rii Cozianii de la schit
7	1633	Schitul din Peştera Bistriţa	Intrarea în biserică	Vâlcea	Teofil **mitropolitul**	zidită
8	1634 iunie 20	Schitul Grădişte			Teodosie monahul	

1	2	3	4	5	6	7
9	1634 iul. 10	M-rea Stelea		Dâmboviţa	Grigore **mitropolitul**	reparaţii; închinată la Ivir
10	ante 1635 mai 23	Schitul Robăneşti		Dolj	Rafail monahul	metoh al M-rii Brâncoveni
11	1640	Schitul Jghiabul		Vâlcea	Teofil mitropolitul	reface schitul
12	ante 1640	Schitul Sporăşti	Intrarea în Biserică	Gorj	Ioan egumen de la Tismana şi Antonie călugăr	refacere; metoh al M-rii Tismana
13	1645	Biserică (în Focşani)	Sf. Antonie	Vrancea	Carintian preot	metoh al M-rii Urecheşti
14	1647 dec. 16	M-rea Scroviţte		Ilfov	Rafail monahul	metoh al M-rii Sărindar
15	ante 1649	Schitul Ploştina Drăgoeştilor	Intrarea în Biserică	Gorj	Antonie călugărul	refacere; metoh al M-rii Tismana
16	1649 apr. 15	Schitul Proviţa	Adormirea Maicii Domnului	Prahova	Ghermano ieromonah	metoh al M-rii Vatoped
17	1658 mai 4	M-rea Spiridon		Buzău?	egumenul M-rii Măxineni	
18	1658-1659	Biserica din Râmeşti	Toţi Sfinţii	Vâlcea	Ştefan **mitropolitul**	metoh al M-rii Hurezi
19	1660 feb. 6	M-rea Pitracea (Schitul Puturosul) din Bezdead	Sfânta Treime	Dâmboviţa	Patrichie ieromonah	metoh al Mitropoliei
20	1660 apr. 20	Schitul Cioclovina de Jos	Sfinţii Voievozi	Gorj	Nicodim egumenul M-rii Tismana	reface schitul la 1715
21	1660	Biserica din Mateeşti	Sfinţii Voievozi (Scăunişul)	Vâlcea	Ion Dogaru preot	

1	2	3	4	5	6	7
22	ante 1662 mart. 15	Schitul Moceriţa		Gorj	Pahomie Poenarul monahul	
23	ante 1664	Schitul Dealul Banului	Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril	Dâmboviţa	Theodosie ieromonahul	metoh al Mitropoliei din Târgovişte
24	1664-1665	Biserica de lemn din Grămeşti	Adormirea Maicii Domnului	Vâlcea	Ştefan **mitropolitul**	
25	1664-1668	Schitul Strehareţ (Slatina)	Adormirea Maicii Domnului	Olt	Serafim *episcop* al Buzăului	metoh al Mitropoliei
26	1668	Schitul Roata	Adormirea Maicii Domnului	Ilfov	Serafim călugărul	
27	1672 ian. 27	Schitul Căldăruşa (a lui Manasie)		Buzău	Manasie monahul?	
28	1675 iul. 25	Schitul Dobruşa		Vâlcea	Bogoslav călugăr (Barbu comis din Dâca)	metoh al Episcopiei Râmnic
29	ante 1667	Biserica din Schitul Goleşti	Trei Ierarhi	Argeş	Grigore *episcop* al Buzăului	metoh al M-rii Câmpulung
30	1672-1674	Schitul Trivalea (Piteşti)	Sfânta Treime	Argeş	Varlaam **mitropolitul**	metoh al M-rii Cozia
31	1673	Schitul Fedeleşciori	Schimbarea la Faţă	Vâlcea	Varlaam **mitropolitul** şi Grigore Ghica voievod	

1	2	3	4	5	6	7
32	1673 mai 10	Schitul Panaghia-Sălcuţa	Adormirea Maicii Domnului	Dolj	Paisie monahul	refăcut; metoh al Episcopiei Râmnic
33	1674 apr. 13	Schitul Podul Lacului			Vlaicu preot	
34	1674-1678	Schitul şeica; din lemn (Ocnele Mari)	Sf. Dimitrie	Vâlcea	Dionisie ieromonah	metoh al Episcopiei Râmnic
35	1675 ian. 8	M-rea de la Izvoarele Dimaciului	Sf. Ilie Tesviteanul		Teofil, stareţul m-rii	
36	1675 mai 3	Schitul Murgaşul	Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril	Dolj	Isaia monahul (Ilie din Murgaşi)	metoh al M-rii Sadova
37	1676	Schitul Turnu (biserica mică)	Intrarea în Biserică (Ovidenia)	Vâlcea	Varlaam **mitropolitul**	metoh al M-rii Cozia
38	1677	M-rea Aninoasa	Sf. Nicolae	Argeş	Theodosie monahul (fost Tudoran Vlădescu, mare clucer)	metoh al M-rii Câmpulung şi al Mitropoliei
39	1677-1680	Schitul Cetăţuia	Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril	Vâlcea	Teodosie **fost mitropolit**	metoh al Mitropoliei
40	ante 1678	M-rea Popânzăleşti (Vârtopu)	Sf. Nicolae	Dolj	Ioan monahul (fost Hamza Popânzălescu)	metoh al Episcopiei Râmnic

1	2	3	4	5	6	7
41	1678 apr. 26	Schitul Detcoi		Saac	Theodosie monah (Tudoran clucerul din Aninoasa)	închinat la M-rea Aninoasa şi metoh al Episcopiei Buzău
42	1679 mai 16	Biserica din Slănicul de Jos		Argeş	popa Cândea; închinată de nepotul acestuia, popa Nica, lui Theodosie monah (Tudoran clucerul din Aninoasa)	metoh al M-rii Aninoasa
43	1680-1690	Biserica din lemn (Focşani)	Sf. Nicolae	Vrancea	Arsenie preot	metoh al Episcopiei Buzău
44	1681	Biserica Rm. Vâlcea	Sf. Gheorghe	Vâlcea	Teodosie **mitropolitul**	refacere
45	1681 iunie 9	Schitul Vaideei	Intrarea în Biserică	Saac	Vasile preot	metoh al Episcopiei Buzău
46	1681 dec. 15	Biserica din Vulpeşti		Argeş	popa Stan (devenit popa Sava)	metoh al M-rii Vieroş
47	ante 1682	Schitul Hurezi		Romanaţi	Ierimia monah (Ilie Armaş din Slătioara)	metoh al M-rii Brâncoveni
48	1682	Schitul Văleni	Sf. Treime	Argeş	Zosim călugărul (Zaharia)	meptoh al Episcopiei Argeş
49	1682 apr. 27	M-rea Surpatele	Sf. Arhangheli şi Sf. Treime	Vâlcea	Maria Moldoveanca (monahia)	refacere

1	2	3	4	5	6	7
50	1682 sept. 21	Biserica Prund	Sf. Nicolae	Bucureşti (Spitalul Brâncovenesc)	Teofan schimonah	metoh al Mitropoliei
51	1682 dec. 22	Schitul Poteca (Schei)	Sf. Parascheva	(Buzău)	Damaschin (monah)	metoh al Episcopiei Buzău
52	1683 apr. 12	Schitul Râca		Teleorman (azi Argeş)	Macarie monah	metoh al M-rii Aninoasa
53	1684 aug. 23	Schitul Budişteni	Sf. Arhangheli Mihail şi Gavril	Muscel	Ştefan monahul (Stanciu logofăt Budişteanu)	metoh al M-rii Cotroceni
54	1686 iunie 4	Schitul Călugăreni	Sf. Dumitru	Saac	Dumitru preot	metoh al M-rii Sf. Apostoli din Bucureşti
55	1686 oct. 17	Schitul Ulmetu (Pârscov)	Sf. Atanasie	Buzău	Daniil călugărul	metoh al Episcopiei Buzău
56	1687 sept. 5	Schitul Valea Mare		Argeş	Marta monahia	închinat M-rii Trivalea
57	1688	M-rea Sărăcineşti	Adormirea Maicii Domnului	Vâlcea	începută de Tănase Sărăcineanu şi terminată de Ştefan, *episcopul* de Râmnic; zugrăvită de Damaschin, *episcop* al Râmniculuui (1717-1718)	metoh al Episcopiei Râmnic

1	2	3	4	5	6	7
58	ante 1689	Schitul Mâzgani			Daniil monahul	metoh al M-rii Căluiu
59	1689	Schitul şigănia		Vâlcea	Paisie arhimandritul M-rii Bistriţa şi Pârvu Cantacuzino logofăt	
60	1689 feb. 18	Schitul Măneşti		Ilfov	Ştefan monahul	metoh al M-rii Căldăruşani
61	1689 apr. 6 şi aug. 5	Schitul Ruşciori (Valea Teiş)		Argeş	Antonie călugărul	metoh al Schitului Trivalea din Piteşti
62	ante 1690	Schitul Scăunelul	Naşterea Maicii Domnului	Vâlcea	Paisie arhimandritul	metoh al M-rii Bistriţa
63	1691 feb. 21	Schitul Coşerele		Prahova	Serafim Urseanu monah	
64	1691 iunie 15	Schitul Siliştea		Teleorman	egumenul M-rii Glavacioc şi Radu Ştirbei comisul	
65	1691 dec. 20	Biserica Stejarul		Bucureşti	Maxim arhiereul	
66	1692 apr. 18	Schitul Stănileşti		Vlaşca	Daniil ieromonah (popa Dobrotă)	metoh al M-rii Trivalea
67	1693 ian. 16	Schitul Scăueni	Buna-Vestire	Vâlcea	proegumenii Grigore de la Cozia şi Ioasaf de la Argeş	metoh al M-rii Cozia
68	1694 aug. 23	Schitul Bonţeşti	Sf. Treime	Vrancea	Mitrofan *episcop* al Buzăului	metoh al Episcopiei Buzău

1	2	3	4	5	6	7
69	ante 1695 (1682 ?)	Schitul Sf. Ioan (lângă Hurezi)	Sf. Ioan	Vâlcea	Ioan monahul arată că e făcut de moşii săi	metoh la Hurezi
70	ante 1698	Schitul Turburea		Saac?	Iosif ieromonahul (popa Ion din Vrăneşti jud. Saac)	metoh al M-rii Târgşor
71	1698-1703	M-rea Polovragi	Adormirea Maicii Domnului	Gorj	Ioan egumenul de la M-rea Hurezi	termină şi zugrăveşte biserica; face pridvor. Metoh al M-rii Hurezi
72	1699 apr. 2	Biserică la M-rea Rudina		Mehedinţi	popa Gheorghe din Rudina	
73	a doua jumătate a sec. al XVII-lea	Schitul Comăneşti	Sfinţii Apostoli	Mehedinţi	Mihail călugărul (Miloş iuzbaşa)	metoh al M-rii Tismana
74	1700	Biserica din lemn (Zeicoiu)	Sf. Nicolae	Gorj	Nicolae călugărul	
75	1700	Biserica din Români - mahalaua Ţigănia	Sfinţii Îngeri	Vâlcea	Mănăstirea Hurezi	
76	1700 iunie 22	Biserica din Piteştii din Deal	Sf. Troiţă	Gorj	popa Dumitrache; diaconul Dobre	Biserică din lemn
77	1700 oct. 26	Schitul Nişcov	Sf. Mihail	Buzău	popa Stan din Nişcov	metoh al M-rii Sinaia
78	1700	Biserica din hanul M-rii Hurezi (din Craiova)	Adormirea Maicii Domnului	Dolj	egumenul Ioan de la Hurezi	

1	2	3	4	5	6	7
79	1700	Biserica din Mateeşti	Intrarea în Biserică	Vâlcea	preotul Radu Turbătescu	
80	1700	Schitul Aleoane (lângă Hurezi)	Sfinţii Apostoli	Vâlcea	egumenul Ioan de la Hurezi	zugrăveşte biserica; închinat M-rii Hurezi (1701)
81	1700-1701	Schitul Pietreni (com. Costeşti)	Sf. Nicolae	Vâlcea	Ştefan ieromonah, egumenul M-rii Bistriţa şi Eftimie şi Nicodim ieromonahi	metoh al M-rii Bistriţa
82	1701	M-rea Jitian	Sf. Dimitrie	Dolj	popa Luca egumenul de la Sfetigora şi Petru Obedeanu mare armaş	reparaţii; zidesc tinda şi zugrăvesc biserica
83	1701-1702	M-rea Dobruşa	Intrarea în Biserică	Dolj	Ilarion călugărul	reparaţii; metoh al Episcopiei Râmnic
84	1703	M-rea Băbeni	Înălţarea Domnului	Buzău	Nectarie arhimandritul şi Ioniţă Dedulescu	zugrăvesc biserica; metoh la Ianina
85	1703 (sau 1711)	Biserica cu brad (Ocnele Mari)	Sf. Arhangheli Mihail şi Gavril	Vâlcea	popa Nica	
86	ante 1704	Schitul Ciorani			popa Tudor cu fiii	metoh al Mitropoliei
87	ante 1704	Schitul Jupăneşti		Gorj	Vasile monah (fiul lui Cornea Brăiloiu mare ban)	metoh al M-rii Tismana

1	2	3	4	5	6	7
88	1704	M-rea Glavacioc	Buna-Vestire	Argeş	egumenul Ştefan	reparaţii; face case boltite şi foişoare; metoh la Mitropolie şi la Iveri
89	1704	Biserica din Berivoaşti	Adormirea Maicii Domnului	Argeş	popa Bratul, Hera vătaf şi C. Târgovişteanu	
90	1704 sept. 2	Schitul Săpăuca	Adormirea (hramul bisericii lui Rafail călugărul	Buzău	Varlaam monah, nepotul lui Rafail călugărul	refacere; metoh al M-rii Berca
91	1705-1706	M-rea Hurezi	Sf. Împăraţi Constantin şi Elena	Vâlcea	arhimandritul Ioan, egumenul M-rii Hurezi	construieşte şi zugrăveşte trapeza
92	1706 aug. 28	Schitul lui Pahomie		Prahova	Schitul lui Pahomie se stricase; urmaşii îl lasă în grija popii Oprea	metoh la Mitropolie
93	1707-1708	M-rea Izvorani	Sf. Nicolae	Buzău	ctitor Luca *episcop* al Buzăului (1583-1604); fam. Episcopului îl înfrăţeşte acum ca ctitor pe egumenul Atanasie	refacere şi zugrăvit; metoh la M-rea Mihai Vodă
94	ante 1708	Schitul Moşani			Teofil monah (Tudor Greceanu)	metoh al Mitropoliei

1	2	3	4	5	6	7
95	1708	Biserica Sf. Nicolae-Nicuţ (Câmpulung)	Sf. Nicolae	Argeş	popa Gheorghe	
96	1709-1710	Schitul Dobriceni	Sfinţii Trei Ierarhi	Vâlcea	Ştefan egumenul de la Arnota	metoh la Arnota
97	1710	Schitul Frăsinet (biserica de lemn)	Naşterea Sf. Ioan Botezătorul	Vâlcea	Ilarion şi Ştefan călugări	
98	1709-1710	Schitul biserica Popa Cozma (Tabacu)	Sf. Nicolae	Bucureşti	popa Cozma şi Dima Tabacu	
99	1710-1711	M-rea Cozia (paraclisul)	Duminica Tuturor Sfinţilor	Vâlcea	egumenul Ioan de la Hurezi	construieşte para-clisul; două „case boltite“ şi un foişor
100	1711	M-rea Govora		Vâlcea	Paisie ieromonahul, năstavnicul M-rii	repară şi zugrăveşte biserica (fântâna ante 1698)
101	1711-1712	Schitul Păpuşa (Costeşti)	Sf. Grigore Decapolitul	Vâlcea	Ştefan, egumenul M-rii Bistriţa	refacere; metoh al M-rii Bistriţa
102	1712	Biserica în Călimăneşti	Sf. Voievozi	Vâlcea	Serafim egumenul M-rii Cozia	
103	1712 aug. 22	Schitul Preajma (de la Cislău)		Buzău	Neagoe diaconul	metoh al Ep. Buzăului
104	1714	Schitul Cioclovina de Sus	Sf. Ilie	Gorj	Nicodim egumenul M-rii Tismana şi Pătru Obedeanu mare serdar	metoh al Tismanei

1	2	3	4	5	6	7
105	1715	Schitul Cioclovina de Jos	Sf. Voievozi	Gorj	Nicodim egumenul M-rii Tismana	metoh al M-rii Tismana
106	1716	Schitul Preajba		Dolj	Teodosie monahul (Tudor Vălcănescu)	închinat Patriarhiei de la Alexandria
107	începutul sec. al XVIII-lea	Biserica în Slatina	Sf. Nicolae	Olt	popa Andrei	
	TOTAL	107				

MĂNĂSTIRI, SCHITURI ŞI BISERICI CTITORITE SAU REFĂCUTE DE CLERICI ÎN MOLDOVA (1600-1716)

Nr. crt.	Anul	Numele locaşului	Hramul	Judeţul	Ctitorul	Observaţii
1	2	3	4	5	6	7
1	1602-1605	M-rea Dragomirna (biserica mare)	Coborârea Sf. Duh	Suceava	Anastasie Crimca **mitropolit**	
2	1602	Biserica mică	Sf. Ioan		Anastasie Crimca **mitropolit**	
3	ante 1617 iul. 11	Schitul Onufrie (din lemn) (Siret)		Suceava	preotul Mihu	metoh al M-rii Putna
4	ante 1624	Schitul Zagavei (Hârlău)	Naşterea Domnului	Iaşi	preotul Zagavei	
5	1629	Biserica Sf. Gheorghe (Suceava)	Sf. Ioan cel Nou	Suceava	Anastasie Crimca **mitropolit**	

1	2	3	4	5	6	7
6	1626-1632	M-rea Bisericani (fostă schitul lui Iosif; de lemn)	Buna-Vestire	Neamţ	Partenie, egumenul şi Dumitru Buhuş	construiesc zidul exterior, pridvorul şi trapeza
7	1632-1633	Schitul Babale (lângă Soveja)	Sf. Ioan Bogoslavul	Vrancea	Partenie călugărul	
8	1632-1653	M-rea Sf. Ilie (Suceava)	Sf. Ilie	Suceava	Varlaam **mitropolitul**	repară şi zugrăveşte biserica
9	1639	M-rea Iţcani	Adormirea Maicii Domnului	Suceava	Nazaria şi Anghelina monahii	
10	1640 (sau 1692)	Biserica din Leoşti		Vaslui	Gavril Creţu, preot	
11	1675 ian. 8	Schitul Dumbrăviţa sau (Izvorul Dimaciului)	Sf. Ilie	Putna (Vrancea)	Teofan stareţul mănăstirii	metoh la Sf. Mormânt şi la Mitropolia din Iaşi
12	1667-1668	M-rea Golia	Înălţarea Domnului	Iaşi	Macarie egumenul şi Gh. Duca voievod	construiesc zidurile de incintă şi turnurile
13	1676-1677	M-rea Probota	Sf. Nicolae	Iaşi	Dosoftei *episcop* de Roman	întregeşte zidurile de incintă; construieşte trapeza de vară; metoh la Sf. Mormânt
14	1689 dec. 8	Biserica din Ruget	Sf. Dimitrie	Putna (Vrancea)	Istratie preotul	închinată la M-rea Mira
15	1691	Schitul Brădiceşti (din lemn)	Buna-Vestire	Iaşi	Varlaam *episcopul* de Huşi	
16	1695 iunie 20	Biserica Burduşeşti		Putna	*episcopul* de Rădăuţi	

1	2	3	4	5	6	7
17	1697 ian. 14	Schitul Drăgeşti	Tăierea capului Sf. Ioan	Bacău	părintele Vălsan Gafencu	metoh al Episcopiei Roman
18	sec. al XVII-lea	M-rea Vizantea	Sfânta Cruce	Vrancea	Ioan Broştec călugărul	
19	1700	Schitul Horecea (din lemn)	Cernăuţi	Cernăuţi	*episcopul* Anton	
20	1708 sept. 8	Schitul Vinăşeşti (Odobeşti)	Sf. Gheorghe	Vrancea	Gherasim Caragea monah	
21	1713	Biserică din lemn (fost schit) la Bărcu-Goşmani (Roman)	Sf. Antonie	Neamţ	Antonie **mitropolit**	
22	1714	Schitul Pocrov (Schitul lui Pahomie)	Acoperământul Maicii Domnului	Neamţ	Pahomie fost episcop de Roman	metoh al M-rii Neamţ
23	începutul sec. al XVIII-lea	Schitul Stavnic (Voineşti)	Vovidenia	Iaşi	Calistru monahul (C. Cucora medelnicer)	metoh al M-rii Sf. Spiridon din Iaşi
	TOTAL	23				

Seria ctitoriilor ierarhilor din Ţara Românească, departe de realizarea artistică a zidirii mitropolitane moldave a Dragomirnei, este deschisă de Schitul din Peştera – Bistriţa, jud. Vâlcea, cu hramul Intrarea în biserică, înălţat de Teofil.

Acesta fusese mai întâi egumen la Mănăstirea Bistriţa între 1611-1617. În ianuarie 1611, când oştile principelui Transilvaniei, Gabriel Bathory năvăliseră în Ţara Românească prădând totul în drumul lor, egumenul Teofil a luat moaştele Sfântului Grigore Decapolitul care se aflau în Mănăstirea Bistriţa şi le-a ascuns într-o peşteră aflată în apropiere. Aici a fiinţat, de altfel, una dintre cele mai vechi sihăstrii din Ţara Românească.[10]

Tot în peşteră şi-a găsit atunci adăpost şi mitropolitul grec Matei al Mirelor, care era egumen la Mănăstirea Dealu şi care se refugiase şi el din calea aceloraşi invadatori. Ulterior, la îndemnul lui Teofil, acesta va scrie *Slujba şi viaţa Sfântului Grigore Decapolitul*.

Când Teofil va ajunge episcop de Râmnic (1618) şi mai apoi mitropolit al Ţării Româneşti va înălţa în amintirea acelor zile de spaimă, dar şi de nădejde în ajutorul Celui Prea Înalt, un schit în Peştera – Bistriţa. El a fost construit „ca sfântă şi pioasă amintire şi recunoştinţă către metania sa, Mănăstirea Bistriţa şi, mai ales, ca o mulţumire către Dumnezeu şi către peştera care îl scăpase oarecând de la moarte, zidi în peşteră aceasta în 1633 o mică bisericuţă, care fu apoi prefăcută, în zilele episcopului Climent de către Macarie ieromonahul“.[11]

După moartea mitropolitului Teofil (1648) în scaunul vlădicesc al Ţării Româneşti s-a urcat Ştefan. Originar dintr-o familie din satul Râmeşti – Vâlcea, fost copist la Mănăstirea Bistriţa, călugărit la Tismana, unde ajunge curând egumen, Ştefan trebuie să se fi remarcat printr-o viaţă exemplară de vreme ce este numit în scaunul mitropolitan trecându-se peste episcopii de Râmnic şi de Buzău.

Ajuns în ceasul măririi sale, mitropolitul Ştefan îşi va întoarce gândul spre oamenii şi locurile de unde a pornit în lume şi va înălţa la Râmeşti între 1658-1659 o biserică din piatră cu hramul Tuturor Sfinţilor[12] unde este pictat şi chipul său pe crucifixul care se înalţă deasupra tâmplei. Iconostasul de la Râmeşti se înscrie în acelaşi tip de catapetesme contemporane care se întâlnesc şi la Arnota şi Crasna. Alături de mitropolit, tot acolo, este reprezentat şi domnul Mihnea al III-lea (1658-1659) ceea ce a permis şi datarea bisericii. Pisania nu s-a păstrat, însă există o însemnare pe o Evanghelie dăruită de Şerban Cantacuzino ca să fie „de pomană la sat la

Râmeşti, să fie bisericii vlădicăi Ştefan“. Mai târziu, în 1703, nepoţii mitropolitului vor închina biserica Mănăstirii Hurezi, ca metoh.

Între 1664-1665 mitropolitul Ştefan mai construieşte o biserică în satul Grămeşti – Pietreni, tot în judeţul Vâlcea. Noul locaş de cult era din lemn şi avea hramul Adormirea Maicii Domnului.[13]

Un alt portret deosebit de reuşit al mitropolitului se află pe frumosul iconostas al Schitului Crasna,[14] ctitoria din 1636 a marelui pitar Dumitru Filieşanu, alături de figura lui Matei Basarab.

După moartea mitropolitului Ştefan (25 aprilie 1668), soborul ierarhilor bisericii şi boierii au ales întâi stătător al Bisericii Ţării Româneşti pe Teodosie, originar din părţile Râmnicului, care se călugărise la Cozia, iar apoi fusese egumen la Mănăstirea Argeş. Păstorirea sa va fi tulburată de luptele interne dintre puternicele grupări boiereşti ale Cantacuzinilor şi Bălenilor. Apropiat şi susţinător al Cantacuzinilor, Teodosie a stat în scaunul mitropolitan până în iunie 1672 când pe tron se urcă Grigore Ghica (1672-1673), un apropiat al Bălenilor, care nu ezită să-şi ia revanşa asupra lui Teodosie. Mitropolitul este scos cu „necinste“ din scaun şi trimis în surghiun la Mănăstirea Tismana, unde va sta şapte ani.

Cârja mitropolitană este oferită episcopului Varlaam al Râmnicului, dar acesta a refuzat-o. E ridicat în cel dintâi scaun bisericesc al ţării egumenul Dionisie de la Mănăstirea Radu Vodă din Bucureşti, dar păstorirea lui este efemeră pentru că în decembrie 1672 încetează din viaţă.

Varlaam al Râmnicului este din nou chemat şi adus „cu sila“ în fruntea Bisericii Ortodoxe Române din Ţara Românească.

Noul vlădică era originar din zona Argeşului. De tânăr s-a călugărit la Cozia unde o vreme va fi diac al mănăstirii, apoi, din 1663, egumen, ca din 1665 să fie arhimandrit.[15]

Spirit deschis, dornic de a cunoaşte realizările altor biserici ortodoxe, Varlaam se retrage la sfârşitul anului 1665 de la conducerea mănăstirii şi pleacă într-o lungă călătorie, care va dura trei ani, la Kiev, la Moscova şi în alte centre religioase ruseşti, unde se desfăşura o activitate artistică şi cărturărească vrednică de luare-aminte. A adus cu sine cărţi şi felurite odoare cu care-şi va înzestra mai târziu ctitoriile.

Reîntors în ţară este numit egumen la Mănăstirea Glavacioc, judeţul Argeş, iar la sfârşitul anului 1670 este numit în scaunul episcopal al Râmnicului, în locul lui Serafim. La 24 decembrie 1672 îi este înmânată cârja mitropolitană. Va păstori cu vrednicie Biserica Ungrovlahiei vreme de şapte

ani, timp în care va desfăşura o susţinută activitate culturală, afirmându-se ca încurajator al tiparului cât şi ca harnic ctitor de locaşe de cult.

Pe locul unei mai vechi aşezări monahale, mitropolitul Varlaam a început zidirea, între 1677-1678, a Schitului Trivalea, lângă Piteşti, judeţul Argeş. Biserica din zid cu hramul Sfânta Treime a fost terminată între 1684-1698.

După ce adunase material şi începuse să construiască schitul, mitropolitul este scos din scaun o dată cu venirea la domnie a lui Şerban Cantacuzino. Varlaam renunţă la scaun în favoarea mai vechiului său prieten şi fost mitropolit Teodosie, care revine în fruntea bisericii.

După un pelerinaj prin Transilvania şi Moldova, Varlaam pleacă spre locurile Sfinte, la Ierusalim, de unde revine după 1684.

Între timp, profitând de lipsa lui din ţară, Ianache vistierul, care-şi construia propria sa biserică la Piteşti (Schitul Beştelei sau Biserica Sfânta Treime), neavând material suficient, a luat din cărămida pe care Varlaam o strânsese pentru construirea schitului său. Ianache a murit mai înainte de a termina biserica. Lucrările sunt continuate de nepotul lui, Gavrilă, paharnicul, care urmează şi el ideea antecesorului său, luând material de la schitul lui Varlaam. Revenirea în ţară a acestuia deschide şirul unor procese prin care fostul prelat încearcă să-şi recupereze pierderile.

Într-un astfel de document se menţionează: „Pentru că Ianache vistierul, vrând să-şi facă mănăstire în oraşul Piteşti şi neavând gătire, au luat cărămidă la zidirea mănăstirii lui, cât i-au trebuit, de la mănăstirea părintelui Varlaam, nefiind Sfinţia lui în ţară şi încă nesfârşindu-se mănăstirea de zidit şi întâmplându-i-se de au murit, iar nepotul său, Gavriil paharnicul, ce au căutat măcar el să facă gătire să se apuce să isprăvească biserica şi de iznoavă au ridicat cărămidă cât i-au trebuit, până ce au isprăvit biserica, iar după ce au venit părintele Varlaam în ţară şi văzând răsipa ce s-a făcut şi vrând să înceapă şi Sfinţia Sa a zidi această sfântă mănăstire ce scrie mai sus şi văzând că i s-a stricat gătirea şi n-are cu ce veni la săvârşirea bisericii, au făcut ştire răposatului unchiului domniei mele, Şerban Vodă, de acest lucru... 7199 (1691), aprilie 23“.[16] Lucrările au durat mai mulţi ani, schitul fiind gata la 10 septembrie 1698 când s-a pus pisania,[17] dar biserica a rămas nezugrăvită. În jurul bisericii au fost construite case egumeneşti şi chilii pentru călugări.

Schitul a fost înzestrat cu numeroase danii, unele dintre ele destul de importante. Aşa de exemplu, Daniil ieromonahul, care în mirenie a fost popa Dobrotă şi care a intrat în cinul monahal chiar la Trivalea, dăruieşte mănăstirii, la 3 aprilie 1700, toată partea lui din Stănislăveşti „aşijderea a

socotit de a închinat şi biserica de acolo din sat, care este făcută de părinţii şi de unchii săi, să fie sfintei mănăstiri metoh".[18]

Prin aşeamântul făcut pentru Trivalea, la 15 noiembrie 1702 la Mănăstirea Cozia, unde se retrăsese, Varlaam aşază ctitoria sa ca metoh al mănăstirii sale de metanie, Cozia: „Şi noi, den toată voia noastră, am închinat mănăstirea carea s-a zis mai sus, carea o am zidit noi, de lângă oraşul Piteşti, ce se cheamă Trivalea, hramul Sfintei Troiţe, cu toate vasele şi odăjdiile bisericeşti şi ale noastre arhiereşti, precum scrie şi în diata noastră şi cu toate moşiile câte sunt de cumpărătoare şi de închinăciune, să fie metoc sfintei Mănăstiri Cozii, să aibă a pune după vreami igumeni pe cine ar socoti cu opştea fraţilor şi să aibă a o căota la toate păsurile care i s-ar întâmpla".[19]

O altă zidire a mitropolitului Varlaam a fost Schitul Fedeleşciori azi com. Dăieşti, jud. Vâlcea. Lucrările au început miercuri, 30 iulie 1673. Mitropolitul cumpărase toată moşia satului Fedeleşciori de la moşnenii de acolo cu 60 de galbeni; noul proprietar oferă chiar în plus încă 15 galbeni. Moşia era fără rumâni. A cumpărat apoi 10 000 de cărămizi de la Jăblea; a tocmit meşteri pietrari de la Albeşti şi Bucureşti, iar vătaf de pietrari era Stoica. Mai aduce apoi meşteri lemnari şi un meşter „de zid" pe care-l chema tot Stoica.[20]

Noua biserică, cu hramul Schimbarea la Faţă, a început a fi zugrăvită de Varlaam în 1702 şi s-a terminat în 1710. Pisania din 10 august 1702 menţionează că biserica s-a făcut din temelie de Grigore Ghica voievod, în ultima domnie, „însă neisprăvindu-se atuncea, au rămas asupra preasfinţitului mitropolitului chir Varlaam; şi s-au nevoit de au isprăvit acestea toate câte se văd cu toată podoaba ei întru slava lui Dumnezeu".[21]

Pe peretele din pronaos unde sunt pictaţi ctitorii, portretul mitropolitului Varlaam este însoţit de însemnarea „Varlaam mitropolitul şi al doilea ctitor, câştigătorul locului acestuia".[22]

Acţiunea de zugrăvire a bisericii, la care ispravnic a fost probabil Onisifor monahul, s-a desfăşurat prin grija lui Ghenadie arhimandritul de la Argeş şi a lui Ioan, egumenul de la Hurezi, lucrările isprăvindu-se în timpul păstoririi lui Antim Ivireanul. Toţi aceştia apar şi ei trecuţi printre ctitori.[23]

Varlaam şi-a înzestrat ctitoria cu toate obiectele de cult şi odoarele necesare. Figurează printre cărţile oferite evanghelii ferecate cu argint şi „o cădelniţă, o cruce, o liturghie de Moscu, cu ohtoih".[24] De asemenea, mai sunt dăruite odăjdii, poale de pânză pentru altare şi antimis cu sfinte moaşte.

S-au păstrat şi două icoane de lemn. Una având dimensiunile de 61,5 x 41,5 o reprezintă pe Fecioara Maria cu pruncul Iisus în braţe între

Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril şi pe verso are următoarea însemnare: „Aceste înfrumuseţate icoane, făcutu-se-au cu toată cheltuiala preasfinţitului mitropolit Varlaam... Ungrovlahischi... leat 7182“ (1676).[25] De la începutul secolului al XVIII-lea mai este o icoană de lemn cu aceeaşi temă iconografică, dar având dimensiunile de 64 x 41 cm. La tâmplă, în stânga uşilor împărăteşti se află semnătura „iconopiset (adică zugrav de icoane) Iosif ieromonah“.[26]

Avem în acest fel imaginea aproape completă a tuturor celor care au trudit cu hărnicie, devotament şi har la înălţarea sfântului locaş mitropolitan.

Ultima ctitorire a lui Varlaam a fost Mănăstirea Turnu aflată în apropierea Coziei sale de metanie şi unde fusese egumen la începutul vieţii sale monahale. Aici se retrăsese ca schimonahă şi mama sa, Xenia monahia.[27]

Pisania din 30 iulie 1676 menţionează că „s-au ridicat şi s-au înălţat acest sfânt locaş întru cinstea şi lauda Aducerii în Biserică a prea sfintei şi [...] Maria cu nevoinţa şi cu toată cheltuiala părintelui chir Varlaam, mitropolitul Ţării Româneşti în zilele lui Duca voievod“.[28] Portretele ctitorilor, contemporane cu construcţia (1676), îi prezintă pe chir Varlaam şi pe jupan Iane lipţcanul.[29]

Preocupări ctitoriceşti a avut şi fostul mitropolit Teodosie care petrecuse şapte ani în surghiun la Mănăstirea Tismana şi revenise din 1679 din nou în scaunul mitropolitan.

Cu ani în urmă, pe când era egumen la Argeş, cumpărase în 1667 nov. 26 nişte vii cu 18 ughi* la Cetate, de la verişoarele lui primare, monahia Eupraxia şi Maria. Acestea vânduseră viile pentru a putea plati datoriile fratelui lor, Vasile, arhimandrit la Mănăstirea Tismana.

Pe acest loc, Teodosie va înălţa între 1677-1680 Schitul Cetăţuia, cu hramul Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril. Pisania este din 1680, dar schitul era deja amintit la 2 mai 1677, când se spune că a fost zidit de Teodosie, fost mitropolit.[30] La 8 iulie 1680, Teodosie mai cumpără cu 12 taleri un loc de la Chirca „care loc iaste alăturea cu alte locuri ale schitului sfiinţii sale“ [...] şi să-i „fie mitropolitului şi schitului lui moşie ohabnică“.[31]

Tot în aceeaşi perioadă, în 1681, mitropolitul mai reface şi biserica Sf. Gheorghe din oraşul Râmnicu Vâlcea care fusese construită la începutul secolului al XVII-lea (e menţionată la 18 februarie 1636).[32]

Activi în acest nobil îndemn de a clădi locaşuri de rugăciune închinate slăvirii lui Dumnezeu au fost şi episcopii sufragani mitropolitului, cel de Buzău şi cel de Râmnic.

---

* Monedă de aur din secolul al XVII-lea.

La începutul veacului (ante 1600), episcopul Luca, cel dăruit şi cu harul desenului şi al scrisului frumos, a ridicat Mănăstirea Izvorani (com. Grăjdana, jud. Buzău) cu hramul Sf. Nicolae, care a fost închinată ca metoh Mănăstirii Mihai Vodă din Bucureşti.[33]

Cum spre sfârşitul veacului al XVII-lea, mănăstirea a fost dărâmată de cutremur, Jipa căpitanul din Verneşti şi fratele său Stanciu s-au apucat s-o refacă înfrăţind ca ctitor şi pe egumenul Atanasie.[34]

La 27 iunie 1664 Serafim, episcop al Buzăului, cumpăra un loc la Slatina, jud. Olt, cu 90 ughi, pentru a face acolo o mănăstire. În intervalul 1664-1668 Serafim înalţă Schitul Strehareţ cu hramul Adormirea Maicii Domnului. Biserica a fost sfinţită în 1672, iar ulterior schitul a devenit metoh al Mitropoliei.[35]

Tot un episcop de Buzău, Grigore, se va îngriji de construirea, în 1676, a Schitului Goleşti, jud. Argeş, cu hramul Sfinţii Trei Ierarhi care va fi închinat ca metoh Mănăstirii Câmpulung.[36]

La sfârşitul secolului al XVII-lea, vestitul episcop de Buzău, Mitrofan, împătimit de meşteşugul tiparului, va găsi timp să construiască şi un schit. Va înălţa Schitul Bonţeşti, cu hramul Sfânta Treime. La 1694 august 23, locaşul era în construcţie[37], iar la 1698 mai 18 i se fac primele danii. Aşezământul este închinat Bisericii Sfântul Nicolae cel Nou, metoh al Episcopiei Buzău.[38]

O ultimă fundaţie religioasă episcopală este ridicată în Ţara Românească de Ştefan de Râmnic. Este vorba de Mănăstirea Sărăcineşti din com. Păuşeşti-Măglaşi, jud. Vâlcea. Mănăstirea cu hramul Adormirea Maicii Domnului a fost construită de Tănase Sărăcinescu cu familia şi terminată „cu beseareca şi cu toate prodoabele şi chiliile împrejurul mănăstirii“ cu banii episcopului Ştefan în 1688. La 26 ianuarie 1695, Martha Păuşescu închină schitul episcopiei. Biserica a fost zugrăvită între 1717-1718 de episcopul Damaschin al Râmnicului.[39]

Alături de mitropoliţi şi episcopi, egumenii mănăstirilor au fost o altă categorie de clerici deosebit de activă în construirea sau repararea aşezămintelor monahale, lucru firesc, de altfel, deoarece în aceste locuri se desfăşura întreaga lor existenţă.

În cadrul acestei categorii se detaşează prin hărnicie şi iniţiativă egumenii Mănăstirii Bistriţa. Astfel, în 1672, egumenul Partenie construia „din temelie, din câştigul lui“ Schitul Târnaviţa[40] (azi com. Mărăcinele, jud. Dolj) cu hramul Sf. Gheorghe. Apoi arhimandritul Bistriţei ridică în 1689 Schitul

Ţigănia[41], împreună cu logofătul Pârvu Cantacuzino, precum şi Schitul Scăunelul[42], cu hramul Naşterea Maicii Domnului, făcut în apropierea mănăstirii. La începutul secolului al XVIII-lea, între 1700-1701, este ridicat Schitul Pietreni[43] cu hramul Sf. Nicolae, în comuna Costeşti, de către egumenul Bistriţei, ieromonahul Ştefan împreună cu alţi doi ieromonahi ai obştii: Epifanie şi Nicodim. Tot cu efortul colectiv al obştii, acelaşi egumen mai reconstruieşte, un deceniu mai târziu, Schitul Păpuşa[44], o mai veche ctitorie a Craioveştilor. Pisania din 1712 arată că: „Sfânta biserică aceasta din temelie e zidită întru cinstea şi pohfala Sf. Grigore Decapolitul de robul lui Dumnezeu Ştefan egumen ot Bistriţa ajutând şi alţi sfinţi părinţi ce s-au îndurat ca în veci să aibă pomenirea, în zilele bunului credincios Io Costandin voevod 7220“ (1712).

Toate aceste schituri au fost metoace ale Mănăstirii Bistriţa.

În 1711, Paisie, egumentul Mănăstirii Govora, se va îngriji de repararea şi zugrăvirea bisericii.[45]

În acelaşi an, Parthenie ieromonah, egumenul Mănăstirii Cozia, va înfrumuseţa biserica Buna Vestire a Mănăstirii Cotmeana, după cum rezultă şi din pisania pusă la 9 august 1711: „Cu ajutorul lui Dumnezeu, întru lauda prăznuirii Blagoveşteniei [...] s-au înălţat din temelie sfânta biserică [...] de creştinul domnul Ţării Româneşti, Io Mircea voevod, la leat 6897.

Şi neavând podoabă sfânta biserică s-au nevoit smeritul egumen, chir Parthenie eromonah Coziian de o au înfrumuseţat cu tâmplele, cu icoane şi cu ferestrele şi cu uşa şi câte se văd înoite, dintru osteneala lui şi a celor ce s-au îndurat, în zilele lui Io Costandin Basarab Brâncoveanu voevod, fiind mitropolit chir Anthim“.[46]

În 1712 Serafim egumenul Coziei va construi la Călimăneşti Biserica Sf. Voievozi.[47] La rândul său, Nicodim, egumenul Mănăstirii Tismana, va construi în 1714 Schitul Cioclovina de Sus cu hramul Sf. Ilie, împreună cu marele serdar Pătru Obedeanu, iar în anul următor va reface Schitul Cioclovina de Jos (hram Sf. Voievozi), ambele schituri fiind metoace ale mănăstirii.[48]

De asemenea, arhimandritul Nectarie va zugrăvi în 1703 Mănăstirea Băbeni[49], egumenul Ştefan de la Glavacioc va repara în 1704 biserica, va face case şi foişoare[50], iar egumenul Ştefan de la Mănăstirea Arnota va construi între 1709-1710 Schitul Dobriceni (Biserica cu hramul Sf. Trei Ierarhi) ce va fi metoh al Arnotei.[51]

Marii boieri, ofereau uneori teren unei mănăstiri cu rugămintea de a se înălţa locaşuri de rugăciune. Aşa de exemplu, la 15 iunie 1691, comisul

Radu Ştirbei va dărui Mănăstirii Glavacioc, unde fusese îngropată fiica lui Praxia, satul Siliştea – Teleorman cu obligaţia ca egumenul să facă acolo un schit „în curte".[52]

La rândul său, postelnicul Grigore Băleanu va dărui la 16 ianuarie 1693 o ocină în Scăueni – Argeş proegumenilor Grigore de la Cozia şi Ioasaf de la Argeş pentru a face o biserică ce să le „fie de odihnă şi aşezământ".[53] Biserica din Scăueni era amintită în iulie 1699.[54]

O activitate cu totul remarcabilă a desfăşurat egumenul Ioan de la Hurezi, om de aleasă cultură, spirit întreprinzător şi vrednic gospodar.

Între 1696-1697 arhimandritul Ioan a fost ispravnic la paraclisul de la Hurezi[55], iar apoi îl întâlnim ostenind în aceeaşi calitate la construirea Mănăstirii Surpatele rectitorită de doamna Marica Brâncoveanu în 1706; un deceniu mai târziu este, de asemenea, ispravnic la zugrăvirea Mănăstirii Dintr-un lemn (1715), mai vechea zidire a familiei Brâncovenilor.

La sfârşitul secolului al XVII-lea Mănăstirea Polovragi, făcută în 1505 şi refăcută la 1647-1648 de către logofătul Danciu Părăianu din Mileşti[56], se afla în paragină. Din câteva documente din iunie 1693 şi 25 aprilie 1695 rezultă că zidurile unor chilii se dărâmaseră sau abia se mai ţineau, motiv pentru care Constantin Brâncoveanu o închină Mănăstirii Hurezi care trebuie să o repare şi să se îngrijească de buna ei stare.[57]

Ca urmare a acestei hotărâri domneşti, egumenul Ioan de la Hurezi repară şi zugrăveşte, între 1698 şi 1703, biserica şi construieşte şi un pridvor.

În acelaşi timp, egumenul Ioan ridica şi el în 1698 un schit la 500 de m spre nord de mănăstire, la Aleoane, cu hramul Sf. Apostoli[58], sporind astfel vastul complex monastic de la Hurezi. În 1701 schitul este închinat Mănăstirii Hurezi.[59]

De asemenea, tot el veghează în 1700 la construirea hanului Mănăstirii Hurezi din Craiova, în mijlocul căruia înalţă şi o biserică cu hramul Adormirea Maicii Domnului.[60]

Între 1706-1708 acelaşi neobosit arhimandrit Ioan realizează, în cadrul Mănăstirii Hurezi, trapeza pe care o şi zugrăveşte.[61]

În sfârşit, îl mai întâlnim pe egumenul Ioan al Hurezilor ctitorind şi un paraclis cu hramul Duminica Tuturor Sfinţilor în 1710-1711 la Mănăstirea Cozia, şi un foişor.[62]

Spuneam la începutul acestor pagini că majoritatea mănăstirilor sau schiturilor a fost ridicată de boieri sau boiernaşi şi de călugări. Un boier extrem de activ în cumpărări de moşii şi părţi de sate a fost, în ultimul sfert

de secol XVII, Tudoran, fiul lui Iane, paharnicul din Aninoasa, care a fost mare agă şi mare clucer. Din mirenie, Tudoran construieşte Mănăstirea Aninoasa pe care începe apoi să o înzestreze din belşug cu moşii. La 8 martie 1677, prin diată, Tudoran arată că s-a călugărit sub numele de Theodosie la mănăstirea lui căreia-i închină succesiv, până la 1684 mai 21, numeroase părţi de ocine, vii şi delniţe în: Aninoasa, Boteni, Berevoieşti, Bârla, Buneştii de Jos, Corbişori, Coşeşti, Coteşti, muntele Cremenea, Găureni, Găugeşti, Jupâneşti Huma, Izvorani, Lăngeşti, Libăceşti, Năpărteni, Negeşti, Răugeni, Slănicul, Teişul, Urecheşti şi Vlădeşti, toate în Argeş.

În acelaşi an, la 21 mai 1684, Theodosie monahul închină Mănăstirea Aninoasa Mănăstirii Câmpulung.

Alţi modeşti călugări au înălţat câte un schituleţ pe lângă vreun fir de apă, unde vieţuiau în credinţă, smerenie şi evlavie.

Aşa de exemplu, la 8 octombrie 1624, Pahomie monahul închină la Athos, ca metoh, schitul său pe care l-a făcut pe apa Jiului, la locul numit Jdrela Roaba, jud. Dolj, unde era egumen Athanasie ieromonah, ca să-i fie spre pomenire.[63]

La 1621 ianuarie 27, într-o hotărnicie la Cioplea, lângă satul Dudeşti, apare menţionată pe apa Colentinei şi Mănăstirea lui Ivan călugărul.[64]

Într-un document din 20 iunie 1634 Teodosie ieromonah adevereşte lui Miho, fost mare spătar, că a tăiat pădurea numită Grădişte, a scos bulumacii cu mâna lui şi a făcut biserică şi chilii şi vie cu toţi pomii, iar acum fiind bătrân şi slăbit şi speriat de moarte şi că-i vor rămâne biserica şi munca pustie, s-a înfrăţit cu Miho să aibă el grijă de toate.[65]

La 3 mai 1675, monahul Isaia, pe numele de mirean Ilie, din satul Murgaş, închină Mănăstirii Sadova „schitul pe care l-am făcut dintr-a mea osârdie şi osteneală care iaste pe a mea moşie între hotarul Murgaşului şi într-al Găii, judeţul Romanaţi“. Schitul are hramul Sf. Arhangheli Mihail şi Gavril.[66]

La 1681 iulie 3, Dionisie ieromonahul arată că a făcut „din dreaptă agonoseală“ un schit cu hramul Sf. Dimitrie în dealul Ţeanca, din sus de Ocnele Mari, pe care l-a închinat ca metoh Episcopiei Râmnic care să aibă grija acestui locaş după ce el nu va mai fi[67].

Interesantă este şi referirea la Schitul Văleni, jud. Argeş, a călugărului Zosim-Zaharia. Acesta plecase înainte de 22 iunie 1668 de la Mănăstirea Cozia şi-şi făcuse pe delniţa sa de la Văleni un schit. Împreună cu el mai veniseră şi alţi câţiva călugări care-şi aveau metania tot la Cozia, de unde „fiind gâlceavă au eşit de şi-au făcut acest schiţişor ca să se odihnească cu pace“.

La 5 iunie 1693 schimonahul Zosim, bătrân fiind, închină schitul făcut de el la Văleni nepotului său, Ghenadie, egumenul de la Mănăstirea Argeş.[68]

Să mai menţionăm aici şi puţinele iniţiative ctitoriceşti feminine.

Mănăstirea Surpatele din Vâlcea era construită încă din secolul al XVI-lea se pare de Buzeşti. Spre sfârşitul secolului al XVII-lea, cum rezultă dinr-un document din 27 aprilie 1682 „fiind părăsită şi stricată", monahia Maria Moldoveanca „s-au apucat de o au întărit şi au dires şi o au miluit".[69] La 15 septembrie 1685 aceeaşi călugăriţă îi mai dăruieşte şi ocine.[70] Ulterior între 1706-1708 mănăstirea va fi reclădită de doamna Marica Brâncoveanu.

O altă monahie, Martha îşi va face şi ea un schit la Valea Mare, în hotarul Izvoranilor, jud. Argeş, la locul numit Gurgui, schit pe care îl închină Mănăstirii Trivalea.[71]

În Moldova prin comparaţie cu ce se întâmpla în Ţara Românească, efortul de a înălţa biserici şi schituri este mult mai modest.

Mitropoliţii nu par atraşi, în mod deosebit, de dorinţa de a înalţa noi locaşuri. Poate vremurile nu le-au îngăduit, poate resursele materiale nu le-au permis sau poate s-au mulţumit doar să întreţină şi să slujească în biserici şi mănăstiri, înălţate de alţi ctitori înaintea lor.

Aşa de exemplu, mitropolitul Varlaam (1632-1653) a reparat şi zugrăvit[72] Mănăstirea Sf. Ilie din Suceava, înălţată la 1488 de Ştefan cel Mare. Locaşul va avea de suferit în timpul campaniilor din Moldova ale oştilor lui Ian Sobieţki, astfel încât la 1702 se menţiona că din cauza răutăţilor mănăstirea s-a pustiit, iar călugării s-au risipit. Cu toate acestea în biserică s-au păstrat icoanele împărăteşti pictate la Moscova în 1708.

Ultima iniţiativă mitropolitană aparţine vlădicăi Antonie care construieşte un schit la Bârcu – Goşmani în judeţul Neamţ, la începutul secolului al XVIII-lea. Biserica făcută din lemn, în 1713[73], are hramul Sf. Antonie, care era şi numele monahal al ctitorului.

Episcopii se vor dovedi ceva mai activi. La 1676-1677 Dosoftei, episcopul de Roman, va reînălţa la Mănăstirea Probota zidurile împrejmuitoare, făcând tot atunci şi o trapezărie de vară.[74]

Spre sfârşitul veacului, la 1691, episcopul Varlaam de Huşi a construit din lemn Schitul Brădiceşti în ţinutul Fălciului, cu hramul Buna-Vestire.[75]

La 1692 decembrie 28, Maria, soţia răposatului Nicolae Racoviţă, mare logofăt, a dăruit episcopului Varlaam moşia ei din Brădiceşti Siliştea cu vaduri de moară pentru a deveni şi ea ctitoră a acestei biserici.[76]

La 30 martie 1703, Ion, fiul lui Aleuş din Tăoşti, dăruieşte mănăstirii înfiinţate de episcopul de Huşi partea lui de moşie din Tălpigeni pentru a fi spre pomenirea neamului său.[77]

La 2 noiembrie 1712, la Iaşi, Ghedeon, mitropolitul Moldovei, Pahomie, episcopul Romanului, şi Calistru, episcopul de Rădăuţi, scot mănăstirea de la Brădiceşti, zidită de răposatul episcop Varlaam, de sub ascultarea marelui vornic Gavril şi o închină prin episcopul Sava, Episcopiei Huşilor.

După moartea episcopului Varlaam mănăstirea a fost luată de Gavril Miclescu biv vel vornic „ca să fie sub ascultarea dumisale şi, fiindu-i pe mână aşa cum au vrut, au făcut cu toate lucrurile acelei case". S-a adeverit că „făr de cale, cu meşteşug au fost luat vornicul Brădăşeşti". „Pentru care lucru, cu drept giudeţ şi cu sfânta şi dumnezeiasca Pravilă împreună cu tot soborul socotit-am şi giudecărăm că nu este cu cale a ţine vornicul Gavrilă Brădiceştii; ci să o ţină singură Episcopia de Huşi şi să nu fie închinată nicăieri".[78]

La 20 iunie 1695 şi episcopul de Rădăuţi cumpăra un loc la Burduşeşti – Putna unde înălţa o biserică,[79] iar la 1700 episcopul Anton ridica din lemn Schitul Horecea din preajma Cernăuţilor.[80]

În sfârşit, ultima ctitorie episcopală este Schitul Pocrov – Neamţ sau Schitul lui Pahomie ridicat de episcopul de Roman, Pahomie. Schitul a avut hramul Acoperământul Maicii Domnului; fost metoh al Mănăstirii Neamţ.[81]

Destul de firavă este şi activitatea egumenilor unde nu se înregistrează decât două reparaţii şi o singură ctitorie. Astfel, între 1626-1632 cu sprijinul financiar al lui Dumitru Buhuş şi prin osârdia egumenului Partenie sunt refăcute zidurile exterioare ale Mănăstirii Bisericani (fostul schit al lui Iosif din prima jumătate a secolului al XV-lea), pridvorul şi trapeza.[82]

De asemenea, egumenul Macarie împreună cu Gheroghe Duca clădesc, între 1667-1668, zidurile de incintă şi turnurile mai vechii Mănăstiri Golia[83] din Iaşi, ridicată de boierul Ioan Goläi în 1564.

Singura ctitorie a unui stareţ este Schitul Dâmboviţa sau Mănăstirea de la Izvorul Dimaciului cu hramul Sf. Ilie Tesviteanul, făcut de Teofan.

La 8 ianuarie 1675 acesta închină averea sa mănăstirii pe care a înălţat-o şi lasă conducerea schitului pe seama nepotului său, Mihail; metoh al Mitropoliei din Iaşi.[84]

Cât priveşte prezenţa feminină în aceste preocupări ctitoriceşti, ea este singulară. La 1639, vechea Mănăstire Iţcani, făcută de Iaţco ante 1395, a fost reclădită de călugăriţele Nazaria şi Anghelina.[85]

* * *

Am lăsat la urmă ctitoria lui Antim Ivireanul mitropolitul deoarece aceasta reprezintă cel mai important locaş făcut de un cleric în Ţara Românească şi pentru că ea este pandantul de peste vreme al superbei creaţii mitropolitane, Mănăstirea Dragomirna.

În primăvara anului 1713, Antim mitropolitul s-a decis să înalţe o mănăstire în Bucureşti, închinată Tuturor Sfinţilor.

La 24 aprilie are loc un schimb de scrisori între Antim şi Drăguşin, vistiernicul Merişanul.[86] Acesta îl înştiinţează că a primit scrisoarea mitropolitului din care a înţeles intenţia de a face „o casă dumnezeiască Tuturor Sfinţilor unde iaste o biserică de lemn a lui Staico paharnicul. Dumnezeu să ajute sfinţiile tale să faci că mie mi-au fost tot în gând şi în inima mea ca să fac o temelioară de cărămidă şi să fac biserică iar de lemn, ca să fac biserică de piatră n-am puterea". La solicitarea mitropolitului, Drăguşin acceptă să-i dăruiască un loc „ca să pui biserica pe el".

La 17 mai 1713, Diicu Rudeanu vel logofăt dăruieşte şi el mitropolitului un loc lângă grădina sa „ca să-i fie sfinţiei sale şi bisericii sfinţiei sale moşie stătătoare".[87]

La 1 iulie 1713, Constantin logofătul, care a fost slugă jupaniţei Maria, soţia răposatului ban Barbu Milescu, şi soţia lui Smaranda, oferă lui „chir Antim mitropolitul ţării şi al Bisericii a Tuturor Sfinţilor care iaste zidită de sfinţia sa în Bucureşti" care se află tot în mahalaua popii Ivaşcu.[88] Aşadar, biserica era ridicată pe locul dat de Drăguşin vistierul.

Manea ceauşul din Bucureşti şi fratele său Dumitru, pârcălab din Clinceni, vând şi ei lui Antim, pentru 25 de taleri, un loc în mahalaua popii Ivaşcu[89], pe care se va face o magazie.

Dorind să-şi ocrotească ctitoria şi s-o ferească de dificultăţi financiare, Antim obţine la 2 noiembrie 1714 de la Ştefan Cantacuzino voievod un hrisov prin care sunt scutite de fumărit, de căminărit şi vin domnesc băcănia, pivniţa şi magazia de piatră făcute pentru mănăstire: „băcanul ce va fi şi băcănia şi cârciumarul ce va fi la pivniţă încă să fie scutiţi de toate dajdiile cât vor eşi pe târg măcar când s-ar întâmpla să fie porunca domniei mele să dea şi cei iertaţi cu cărţile domniei mele iscălite, iar magazia aceasta cu băcănia, cu pivniţa şi băcanul şi cârciumarul toţi să nu dea la nici unele, ci să fie în pace de toate".[90]

În sfârşit, un ultim act legat de toată munca de înălţare a mănăstirii mitropolitane este şi zapisul din 17 februarie 1715 al slugerului Barbu

Merişanul, fiul lui Drăguşin vistiereul, prin care confirmă dania făcută de tatăl său care decedase mai înainte de a perfecta toate actele cu Antim.[91]

Tot în 1715, în rândul chiliilor din partea dreaptă a bisericii, mitropolitul începe construirea unui paraclis care va fi terminat mai târziu de Matei Roset.[92]

Mănăstirea Tuturor Sfinţilor este un monument de artă şi arhitectură brâncovenească deosebit. Biserica este precedată de un amplu şi maiestuos pridvor pe coloane. Un element de o mare valoare artistică este tâmpla făcută din piatră şi decorată în întregime cu motive florale la a cărei execuţie se pare că a participat ctitorul însuşi.[93] Tot lui îi este atribuită şi sculptarea masivelor uşi de la intrarea în biserică.

Prin remarcabila mănăstire pe care a înălţat-o şi care-i va perpetua peste veacuri numele, Antim a demonstrat o dată în plus extraordinara lui înzestrare pentru frumos şi armonie, demnă de un adevărat maestru al artelor.

Ctitoriile lui Anastasie Crimca şi ale lui Antim Ivireanul închid un arc peste timp în care efortul smeriţilor oameni ai bisericii de a înălţa, după puterile lor, noi locaşuri de rugăciune sau de a menţine în bună stare pe cele făcute mai înainte vreme, a fost cu totul excepţional şi este vrednic de toată lauda urmaşilor pentru slujirea altarelor.

* * *

În veacurile XVII-XVIII, când timpul bisericii se restrânge în favoarea timpului statului, când orizonturile cunoaşterii sunt tot mai deschise către alte culturi, când fermenţii modernităţii se pot regăsi tot mai pregnant la nivelul elitelor, tensiunile psihice legate de ceasul Judecăţii de Apoi se atenuează oarecum, interesul deplasându-se către momentul eshatologic.

Privirea întoarsă spre trecut, specifică mentalităţii medievale, se mută către un viitor nedefinit, dar datător de nădejdi, indicând plămădirea unei noi mentalităţi – cea modernă.

Lumea imaginii, atât de sensibilă la trăirile vremii, va înregistra, ca un seismograf, aceste mutaţii.

De altfel, fiecare monument este un martor al formelor de gândire şi simţire, un model despre comportamentul şi mentalităţile celor care l-au înălţat.

Perioada postbrâncovenească şi a primilor fanarioţi venea să prelungească ecourile unei epoci de efervescenţă culturală, când Bucureştii şi Iaşii erau centre de referinţă în peisajul spiritual al Europei de Sud-Est şi al Orientului Mijlociu. Legăturile economice şi culturale ce fuseseră atât de diverse şi consistente cu Occidentul vor bascula, în timpul domniilor

fanariote, din nou spre un Orient ce revenea cu varii şi sporite influenţe la Curţile principilor români.

Dacă în planul zidirilor religioase, Mănăstirea Văcăreşti (1722) a primilor domni veniţi aici din cartierul Fener, al Stanbulului, Mavrocordaţii, va reprezenta prin măreţie, rafinament şi eleganţă un veritabil cântec de lebădă al stilului brâncovenesc, noul val al influenţei orientale va fi ilustrat magistral de Mănăstirea Stavropoleos[94], ctitoria lui Ioanichie, un grec din Epir.

Cel ce va înălţa la Bucureşti, în 1724, acest sfânt locaş de rugăciune de o armonie arhitecturală desăvârşită, s-a născut în anul 1680 în satul Ostaniţa din eparhia arhiepiscopiei Pogoniana (Epir).

Călugărul Ioanichie Poliodoros soseşte în Ţara Românească şi se aşază la Mănăstirea lui Ghiorma Banul (sau „Biserica Grecilor"), metoh al arhiepiscopiei de Pogoniana, devenind curând egumenul acestei mănăstiri.

Spirit întreprinzător, hotărât să sporească activitatea economică a mănăstirii care aducea venituri importante călugărilor greci, Ioanichie cumpără, în aprilie 1722, de la Despa, văduva fiului lui Cârstea Popescu vistiernicul, un loc învecinat cu casele boierilor Greceni, în mahalaua Hanul Grecilor.

Pe locul cumpărat, Ioanichie înalţă un han cu etaj, după modelul caravanseraiurilor orientale, model preluat încă din secolul al XVII-lea de numeroasele construcţii de acest tip ce se înălţaseră în Ţările Române.

Tot acum, în interiorul hanului, el zideşte şi un paraclis cu hramul Sf. Haralambie. De dimensiuni modeste, acest edificiu a existat până spre sfârşitul secolului al XIX-lea.

La 1 iunie 1724, Ioanichie primeşte în dar de la boierul Grigore Greceanu un teren pentru a-şi înălţa „în hanul Sfinţiei sale... aici în Bucureşti, în mahalaua Grecilor" o biserică, de plan dreptunghiular, ce era terminată până în toamna aceluiaşi an.

Pisania bilingvă, în română şi greceşte, confirmă acest lucru: „Această sfântă şi dumnezeiască biserică s-au zidit din temelie... întru a doa domnie a preaînălţatului şi preaînţeleptului stăpân [...] domnului Ioan Nicolae Aliexandru voevod a toată Ungrovlahia, vlădicind prea sfinţitul mitropolit chir Daniil, cu toată cheltuiala prea cuviosului între ieromonahi şi arhimandrit chir Ioanichie den eparhia Pogonianii, den satul ot Ostaniţa, în anul de la spăseniia lumii 1724, octombrie 30."

Pentru extinderea complexului monahal al lui Ioanichie, Maria, fiica logofătului Radu Greceanu, îi dăruieşte succesiv la 9 iulie 1725 şi la

24 februarie 1726 terenuri în apropierea mănăstirii pentru a fi construite o pivniţă şi o clopotniţă.

Persoană influentă în lumea clericală, Ioanichie este înălţat în 1726 la treapta de mitropolit al Stavropolei şi exarh a toată Caria. De acum înainte, biserica zidită de egumenul Ioanichie va purta numele de Stavropoleos, după acela al scaunului metropolitan ce-i fusese atribuit.

Noua poziţie în ierarhia ortodoxă i-a conferit, desigur, un alt statut şi alte posibilităţi financiare. Ca urmare, între 1728-1729 Ioanichie decide să mărească biserica sa, de curând înălţată, făcând în acest scop schimb de locuri cu boierii Greceni „ca să mai mărească oltarul (altarul) bisericii".

Această extindere (1729-1730) avea să adauge bisericii şi cele două abside laterale precum şi frumosul pridvor deschis pe coloane ce-i vor conferi o admirabilă armonie şi eleganţă.

Prin testamentul său din noiembrie 1733, Ioanichie închină mănăstirea cu toate averile ei, hanul, moşii, case, prăvălii, robi ţigani etc. Mănăstirii Gura din Pogoniana, probabil mănăstirea sa de metanie, unde-şi începuse viaţa călugărească.

Acest act este întărit la 12 aprilie 1737 printr-un hrisov al lui Constantin Mavrocordat (în a treia domnie, 1735-1746) care adevereşte că după moartea ctitorului averile mănăstirii vor fi administrate de arhiepiscopul Pogonianei împreună cu starostele negustorilor bucureşteni şi cu rudele egumenului Ioanichie. De asemenea, se recomanda ca la conducerea mănăstirii să fie numiţi, dacă era posibil, membri ai familiei ctitorului.

La începutul anului 1742, fondatorul mănăstirii trecea întru Domnul după cum reiese din piatra funerară aflată iniţial în naosul bisericii sale:

„Aicea zace preasfinţitul mitropolit al Stavropolei Ioanichie din eparhia Pogoniana şi din satul Ostaniţa, ctitorul din temelie al celei de faţă cinstite biserici a Arhanghelilor a toate, al caselor de primprejur, al hanului şi al paraclisului după ce a trăit şaizeci şi unu de ani şi patruzeci şi trei de zile. Anul 1742, februarie 7."

În timpul egumenilor care i-au urmat la conducerea mănăstirii, Partenie (1742-1749) şi Timotei (1786-1823), în condiţiile unor vremuri tulburi, pline de numeroase războaie, aşezământul trece prin felurite lipsuri, în cele din urmă decăzând în rândul mănăstirilor cu venituri modeste.

Biserica Stavropoleos, pe care Nicolae Iorga o considera „o operă de supremă armonie", este prin echilibrul volumelor, prin bogăţia şi dantelăria decorului pictat în culorile roşu, albastru şi galben, sau dăltuit în piatră, expresia plastică cea mai deplină a unei capodopere.

Sub această emblemă se deschidea seria ctitoriilor clericale din perioada fanariotă. Stavropoleos este nu numai un început, dar şi un reper ce nu va mai fi atins în frumuseţea-i desăvârşită de nici una dintre zidirile veacului al XVIII-lea.

Dacă în secolul al XVII-lea călătorii străini şi, în mod special, înalţii ierarhi catolici ortodocşi care au străbătut spaţiul românesc ne-au lăsat însemnări importante despre obiceiurile, instituţiile şi monumentele întâlnite în Ţările Române, acum, în veacul al XVIII-lea informaţii interesante de acest gen ne oferă printre alte personalităţi, călători, diplomaţi şi mitropolitul Neofit Cretanul.

Cărturar cu o aleasă cultură şi fină inteligenţă, mitropolitul grec al Ţării Româneşti avea o adevărată pasiune pentru cunoaşterea trecutului şi, mai ales, pentru arheologie. Interesul său real pentru monumente şi istoria lor, pentru faptele de cultură l-au determinat pe Neofit să facă numeroase însemnări istorice şi epigrafice în timpul celor două călătorii canonice pe care le-a făcut în 1746 şi 1747 pentru a cunoaşte, nemijlocit, starea locaşurilor religioase aflate în eparhia sa.

Însemnările făcute de el în greceşte într-un jurnal de călătorie[95] transcriu legende, legate de unele monumente[96], sau diferite pisanii şi inscripţii tombale pe care le traduce din slavonă în greceşte.

Între 2 iunie şi 1 septembrie 1746, Neofit, însoţit de o sută de clerici şi dieci, străbate judeţele Ilfov, Dâmboviţa, Muscel, Argeş şi Vâlcea.

Inteligenţă vie, spirit animat de dorinţa de a cunoaşte, mitropolitul grec copiază cu atenţie inscripţii, multe dintre ele dispărute astăzi, descrie înfăţişarea exterioară a locaşurilor vizitate sau pictura murală şi tablourile votive ale ctitorilor, zugrăvite în biserici.

De asemenea, este interesat de frumuseţea odoarelor, obiectelor de cult, icoanelor, precum şi de moaştele şi legendele legate de locurile pe care le vizita sau de istoriile cu caracter hagiografic.

În timpul primei călătorii, joi, 10 iulie 1746, ajunge la Curtea de Argeş. Vizitând Biserica Domnească cu hramul Sf. Nicolae este impresionat de moaştele Sfintei Filofteia pe care le descrie în detaliu. Această sfântă avea un sinaxar şi o slujbă proprie încă din vremea lui Matei Basarab. Mitropolitul declară însă că „despre viaţa, şi martiriul şi ţara de baştină a muceniţei nu am putut afla nimic scris, spre a lua la cunoştinţă, deoarece unul dintre boieri, mergând acolo mulţi ani înainte, a luat cartea unde erau (scrise) viaţa

şi slujba muceniţei ca să o transcrie, dar din pricina întâmplărilor din acea vreme, a fugit în Moldova fără să apuce a o trimite înapoi şi astfel s-a pierdut".[97]

Neofit, pornind de la vechea pictură a bisericii unde se aflau figurate scene din viaţa sfintei şi adunând poveştile preoţilor şi ale locuitorilor, alcătuieşte *Viaţa şi martiriul muceniţei Filofteia*.

Câţiva ani mai târziu, în 1751, Radu Zugravul pictează pe stâlpul stâng al altarului cinci scene din viaţa sfintei, reprezentând momente identice cu acelea din legenda alcătuită de Neofit, ceea ce arată că atât mitropolitul, cât şi zugravul au avut aceleaşi izvoare de informaţie.[98]

Ajuns, la 20 iulie 1746, în Râmnicu Vâlcea, unde episcopul Climent tocmai terminase de înălţat biserica episcopală, Neofit notează succint doar că „biserica cea veche a episcopiei a fost reclădită de către amintitul episcop Climent", care ridicase şi Bolniţa cu hramul Adormirea Maicii Domnului de la Cimitirul Sfintei Episcopii.

„Mai sus de Râmnic – însemnează mitropolitul – cale de un sfert de ceas, se află un mic dâmb, greu de urcat, care, în limba locului, se cheamă Cetăţuia. Acolo spun oamenii că ar fi fost o cetate veche, ale cărei urme se văd până astăzi. Acum, însă, este o biserică[99], clădită în cinstea Sfinţilor Arhangheli de către prea fericitul întru pomenire Teodosie, mitropolitul Ungrovlahiei şi este închinată Mitropoliei".[100]

Plecând de la Cozia, mitropolitul vizitează Schitul de maici Ostrovul şi Mănăstirea Fedeleşciori a cărei pisanie o transcrie.[101]

La 26 iulie 1746, el se afla la Ocnele Mari. Aici sluje̦şte în biserica cu hramul Sf. Gheorghe, unde se aflau şi moaştele (capul) mucenicului Mercurie, un bun prilej pentru Neofit de a povesti legenda hagiografică a acestui sfânt.[102]

Luni 22 iunie 1747, Neofit îşi începea cea de-a doua călătorie canonică în eparhia sa. Notele din această călătorie sunt făcute la început de către el în greceşte, apoi de un însoţitor al său în limba română. Ele sunt extrem de sumare şi nu prezintă informaţii de interes istoric.

Portretul acestui mitropolit, spirit cultivat şi deschis înţelegerii poporului pe care îl păstorea, se află pictat în două biserici: cea a lui Iordache şi Sandu Bucşenescu din Bucureşti (1747) şi la Mănăstirea Valea, unde este reprezentat alături de ctitorii domnitori Radu Paisie şi Constantin Mavrocordat.[103]

* * *

În ţinutul Buzăului, unde din vechime era o zonă cu numeroase sihăstrii, se afla în veacul al XVIII-lea un centru monahal, important prin viaţa spirituală îmbunătăţită pe care o duceau vieţuitorii de acolo. Era Mănăstirea Poiana Mărului, azi biserică în parohia Dealul Sării, comuna Jitia, judeţul Vrancea, înfiinţată de ieroschimonahul Vasile (1692-1767), practicant fervent al isihasmului şi al Rugăciunii lui Iisus.

Ca şi la Muntele Athos, în acest schit, sub oblăduirea stareţului Vasile, părinte înduhovnicit, s-au adunat călăgări de felurite seminţii din lumea ortodoxă: români, ruşi, bulgari, macedoneni, sloveni, toţi ducând viaţa de obşte şi cultivând rugăciunea şi munca, creând un centru isihast şi cărturăresc cu o mare influenţă în evoluţia vieţii spirituale româneşti.

Schitul Poiana Mărului, biserica mică cu hramul Naşterea Maicii Domnului, a luat fiinţă între 1730-1733 din iniţiativa marelui înduhovnicit care a fost stareţul Vasile şi cu sprijinul financiar, mai întâi al lui Nicolae Mavrocordat, apoi al fiului şi urmaşului acestuia pe tronul Ţării Româneşti, Constantin Vodă Mavrocordat în a doua domnie (13 oct. 1731 – 5 apr. 1733). De altfel, ambii domnitori sunt trecuţi în pomelnicul mănăstirii.

În semn de aleasă preţuire pentru învăţătura şi pentru înalta trăire duhovnicească a părintelui Vasile, Schitul Poiana Mărului a fost ridicat la rangul de stavropighie, adică era condus de stareţ fără nici un amestec din partea episcopului de Buzău, fiind direct subordonat mitropolitului. Doar acesta avea dreptul de a interveni în viaţa obştii, însă numai în situaţia în care se ivea vreo abatere de la dreapta credinţă.[104]

Viaţa monahală la Poiana Mărului a început cu 12 sihaştri adunaţi în jurul schimonahului Vasile. Având darul de a uni oamenii şi de a da coeziune obştii, posedând alese cunoştinţe teologice din scrierile sfinţilor părinţi, îndrumător duhovnicesc ascultat şi venerat de călugări, stareţul Vasile a ştiut să transmită ucenicilor săi taina cea înaltă a trăirii isihaste.

Dintre ucenicii săi, cuviosul Paisie Velicikovski, care va stăreţi la Mănăstirea Neamţului, a fost înzestrat cu toate darurile pentru a spori şi înmulţi aleasa învăţătură ce o primise de la stareţul Vasile din Poiana Mărului.

Faima lui Vasile ajunsese atât de mare în toată Ortodoxia, încât înalţii ierarhi ai bisericii, trei patriarhi prezenţi la Bucureşti în 1749 s-au decis, aşa cum am mai menţionat, să-l cerceteze pentru a fi convinşi că prin învăţăturile sale nu aduce vreo atingere dreptei credinţe. Despre acest sobor istoriseşte stareţul Paisie de la Neamţ în scrisoarea pe care i-a trimis-o stareţului Atanasie de la Sfântul Munte.

„Pentru stareţul meu, părintele Vasile, îţi vestesc ţie că acest om (...) mărturisit este că şi trei patriarhi al Alexandriei şi de Antiohia şi al Ierusalimului, cu mulţi arhierei, întâmplându-se în Bucureşti şi auzind de dânsul, l-au chemat la Bucureşti. Şi sobornicește de dânsul întrebând şi socotind, l-au întrebat şi pe dânsul mult pentru credinţa sfântă şi pentru învăţătura sub care învaţă şi fraţii cei ce vieţuiesc cu dânsul şi pe cei ce vin către dânsul şi l-au aflat fără prihană şi neclintit în credinţa pravoslavnică şi învăţătura lui au socotit că de la sine nimic nu grăieşte. Şi au văzut pe dânsul că după puterea Sfintei Scripturi învaţă urmând întru toate învăţăturile Sfintelor bisericeşti învăţături şi după preacuvioşilor părinţi şi întru nimic n-au aflat într-însul prihană.

Şi foarte s-au bucurat prea sfinţii patriarhi şi l-au blagoslovit pe dânsul şi au mărturisit pentru dânsul înaintea a tot soborul ca nimeni pentru învăţătura lui să se îndoiască.“[105]

Apropiat şi fiu spiritual al lui Vasile, Paisie care-l cunoaşte foarte bine ne mai lasă o descriere a acestui om deosebit: „acest bărbat plăcut lui Dumnezeu îi covârşea, neasemănat pe toţi părinţii din vremea lui în înţelegerea dumnezeieştii Scripturi şi în învăţătura lui Dumnezeu purtătorilor Părinţi şi [...] în ştiinţa cea desăvârşită a Sfintei Biserici a Răsăritului, a sfintelor pravile şi a dreptei lor tălmăciri, după Zonara, Teodor Balsamon şi în alte înţelegeri.[106]

Blândeţea şi înţelepciunea acestui călugăr, îl făcuseră atât de vestit, încât a adus multă alinare celor care, aflaţi la necazuri, mergeau la el să afle mângâiere şi poveţe. Depăşind momentele de cumpănă, unii din cei înstăriţi încearcă să răscumpere binele ce le-a fost făcut prin diverse danii către schit.

Astfel, în 1765 marele logofăt Nicolae Dudescu dăruieşte Mănăstirii Poiana Mărului moşia Grabicina, din judeţul Buzău, fiind îndatorat „către sfinţia sa duhovnicescul părinte Vasile schimnicul de la Schitul Poiana Mărului, fiindcă l-am avut mângâitor şi rugător către Dumnezeu la necazurile ce ne cuprinsese după întâmplarea nevoilor...“[107]

Centrul neoisihast de la Mănăstirea Poiana Mărului a exercitat o mare influenţă asupra celor care simţeau că au chemare pentru o viaţă fără de prihană, de adâncă trăire ortodoxă. El a fost şi a acţionat ca un adevărat pulsar în zonă, constatându-se un adevărat fenomen de „roire“ în regiunea Buzăului, Vrancei şi Moldovei Centrale. Mănăstirea stareţului Vasile s-a constituit într-un izvor de unde porneau numeroşi monahi pentru a întemeia noi locaşuri de credinţă care vor păstra legăturile duhovniceşti cu Poiana Mărului.

În 1755 preotul Maftei din Spireşti înfiinţează Schitul Vrancea sau Valea Neagră care în 1764 va fi populat cu monahi veniţi de la Poiana Mărului. De altfel, între cele două aşezăminte călugăreşti au existat strânse raporturi, ilustrate şi de circulaţia intensă de manuscrise între ele. Tot cu călugări de la Poiana Mărului au fost reînfiinţate schiturile buzoiene Izvorani (1762), Miluiţi (1763) şi Ciolanul (1767).[108]

Stareţul Vasile de la Poiana Mărului a reînfiinţat şi Schitul Bonţeşti, după cum rezultă dintr-un hrisov din 1788 al lui Alexandru Ipsilanti în care este scris că acolo vieţuiesc „maici călugăriţe aduse de stareţul Vasile".

Şi alte schituri au avut strânse legături frăţeşti cu acelaşi centru isihast al stareţului Vasile, precum: Trăisteni (din comuna Tâmboieşti – Vrancea) unde a ucenicit cel ce va fi viitorul mare stareţ Paisie de la Neamţ, apoi Schitul Cârnu (com. Pănătău) unde în secolul al XVIII-lea era o renumită sihăstrie. Aici, a petrecut mult timp în rugăciune şi Paisie, cel care ulterior va trece la Neamţ şi va reorganiza monahismul românesc.

Schitul Dălhăuţi, de lângă Focşani, în care părintele Vasile a fost stareţ peste două decenii, a avut raporturi duhovniceşti deosebit de strânse cu Mănăstirea Poiana Mărului.

Într-un act din 13 mai 1780, vorniceasa Ecaterina Văcărescu arată că Mănăstirea Dălhăuţi, cu hramul Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril, era o ctitorie a familiei Văcărescu. Apoi „după venirea sfinţiei sale răposatului stareţului Vasile aici în ţară, aşezându-să cu locuinţa împreună cu alţi părinţi călugăraşi la acest schit l-am fost dat sub a sfinţiei sale purtare de grijă, unde lăcuind ca la douăzeci de ani, după aceea, găsind mai loc de sihăstrie la Poiana Mărului şi făcând schit şi chilii acolo s-au şi aşezat cu câţiva din părinţi, iar ceilalţi părinţi, împreună şi cu năstavnic i-au lăsat acolo ca un purtător de grijă ce are şi acestui Schit Dălhăuţi sub a sfinţiei sale ascultare pentru a se păzi asemenea după vremi *ca numai celor orânduiţi stareţi de la Poiana Mărului să aibă purtarea de grijă a schitului* şi a părinţilor călugăraşi de la Dălhăuţi a-i învăţa şi a-i îndrepta spre calea pocăinţei şi a nu fi volnic nimenea a veni cu locuinţa la acest schit fără ştirea şi cercetarea stareţului celui după vremi se va afla. Toate acestea şi prin diata răposatului stareţului Vasilie le-am întărit cu blestem de a păzi nestrămutate după cum s-au văzut şi de noi".[109]

La 1780, Schitul Dălhăuţi fiind într-o stare de degradare avansată, Ecaterina Văcărescu apelează, pentru refacerea lui, conform legăturilor demult stabilite, la stareţul Matei de la Poiana Mărului. „Dat-am şi noi schitul

acesta spre purtarea de grijă şi povăţuirea părintelui stareţului Matei ieroschimonah de la Poiana Mărului ca asemenea, după cum se arată mai sus, ce le-au avut răposatul stareţ Vasilie, întocmai aceeaşi purtare de grijă să aibă şi sfinţia sa pentru starea, întemeierea schitului şi pacinica petrecere între părinţii călugăraşi de acolo şi după vremi, care unul după altul va fi stareţ Schitului Poiana Mărului şi aceeaşi următori să fie pentru toate pe deplin şi pentru credinţă am iscălit".[110]

La 1783, stareţul Matei de la Poiana Mărului avea în grijă atât Schitul Dălhăuţi, unde vieţuiau şapte călugări, cât şi Schitul de călugăriţe Pometul Broştanului.[111]

Dintre puţinele zidiri de închinăciune înălţate de călugăriţe, în Ţara Românească, merită să fie menţionată Sfânta Mănăstire Suzana[112] care îşi continuă şi astăzi existenţa pe Valea Teleajenului.

Mănăstirea Suzana a fost înălţată pe la 1740 de o văduvă, Stanca Arşicu din Săcelele Braşovului, dornică de a se retrage dintr-o lume, ce o va fi pus adesea la multe încercări, şi a intra într-o altă viaţă, într-o altă ordine existenţială, ce i se va fi părut desigur ideală.

Deşi distanţa în timp până în veacul al XVIII-lea nu este prea mare, detalii privind momentul înfiinţării acestui locaş monahal nu ne-au parvenit direct, pe cale documentară. Ca de atâtea ori în istoria noastră, la începuturi stă... legenda.

Întemeierea mănăstirii se înscrie în ciclul tradiţiilor care consemnează înălţarea aşezămintelor de cult ca mulţumire lui Dumnezeu pentru salvarea dintr-o mare primejdie. Povestesc maicile şi acum că Stanca Arşicu, rămasă văduvă, a plecat din Săcele pe valea Teleajenului să-şi viziteze rudele de la Văleni. Pe drum, stihiile naturii s-au dezlănţuit şi femeia şi-a găsit adăpostul peste noapte şi salvarea printre nişte ruine de pe botul de deal de la cumpăna râurilor Stancea şi Teleajen. Ajunsă în cele din urmă cu bine la Văleni, află că ruinele printre care s-a adăpostit erau ale unui fost schit de maici, numit Cornul Caprei sau Valea Caprei.

Prima biserică cu hramul Sfântul Nicolae a fost construită din lemn, ca şi schitul însuşi, care se va numi Suzana, după numele pe care Stanca Arşicu l-a primit la intrarea ei în cinul monahal.

Se spune că monahia Suzana ar fi stăreţit treizeci de ani inaugurând obiceiul, care a fost urmat consecvent circa un secol, ca stareţele aşezământului să fie alese dintre călugăriţele originare din Săcele.

După o sută de ani, la 1840, este ridicată prima biserică din zid a mănăstirii, în timpul stăreţiei maicii Suzana Albuleţu, rudă cu maica ctitoră.

În aceeaşi perioadă, în 1740, în Moldova, episcopul de Huşi, Ghedeon, a înălţat la 20 de km de Târgu Neamţ, într-un loc numit Poiana Atanasie, după numele celui care se crede că ridicase aici din vechime un mic schit de călugări, o biserică din lemn, un rând de chilii şi o clopotniţă. Mănăstirea Sihăstria, noua ctitorie episcopală, a primit hramul Naşterea Maicii Domnului şi a fost întărită cu privilegii de domnul Moldovei, Grigore al II-lea Ghica.[113]

În apropierea acestei noi mănăstiri şi a Schitului Sihla, construit tot în veacul al XVIII-lea, se află peştera în care a trăit sfânta Teodora. Tradiţia spune că fiica boierului Joldea, cel ce fusese urmaşul cetăţii Neamţului, se născuse în jurul anului 1650. Atrasă puternic de viaţa călugărească, tânăra jupâniţă îmbracă rasa monahală la Mănăstirea Vărzăreşti (Urecheşti). Credinţa şi fervoarea sa religioasă au determinat-o să ducă o viaţă de pustnică, nevoindu-se în peştera din codrii Sihlei.

Existenţa sa petrecută în neprihană, frumuseţea morală şi necurmata rugăciune i-au atras respectul şi admiraţia contemporanilor. Numele său, devenit cu timpul simbol al sfinţeniei, a început să fie invocat şi venerat în toată Moldova şi în părţile de răsărit ale Transilvaniei.

În amintirea vieţii sale exemplare şi pentru slăvirea numelui cuvioasei Teodora s-a construit în 1725 Schitul Sihla.

Din 1852, moaştele sale se află la Mănăstirea Pecerska din Kiev, unde este adorată sub numele de „Sfânta Teodora din Carpaţi".

În iunie 1992, biserica a canonizat-o pe cuvioasa Teodora, ziua sa prăznuindu-se în calendarul ortodox la 7 august.[114]

Tot la Mănăstirea Vărzăreşti, unde ucenicise Sfânta Teodora, a poposit în 1763 şi Paisie Velicikovski venit împreună cu alţi şaizeci şi trei de călugări de la Muntele Athos. După ce au poposit aici câteva luni, li s-a dat ca loc de aşezare Mănăstirea Dragomirna.

Secolul al XVIII-lea a fost unul dintre cele mai dramatice.

Războaiele ruso-austriaco-turce, care s-au ţinut lanţ, au făcut ca starea de beligeranţă să fie cvasipermanentă. Numeroasele campanii militare care au însângerat şi transformat pământul românesc în teatru de confruntări armate, cu întregul cortegiu de consecinţe funeste ce decurg dintr-o astfel de nefericită situaţie, expediţiile de jaf, atacurile bandelor de tâlhari, foametea şi epidemiile au depopulat şi devastat zone întregi, oraşe şi sate.

În acest context, multe aşezăminte monahale, aflate în calea răutăţilor, au fost spulberate în cele patru zări. În zona Buzăului, de exemplu, la mijlocul veacului, unele schituri erau în ruină şi părăsite: Izvorani, la 1762, Miluiţi,

la 1763, Ciolanul, la 1767 şi Grăjdana, la 1771.[115] Tot la 1771, la 14 aprilie a fost incendiată Mănăstirea Poiana Mărului „rămânând numai locul".[116]

Mănăstirea Ciolanu, înălţată de Dumitru şi Maria Ciolan şi care fusese închinată de nepotul lor, Ghinea, Mănăstirii Dusicon (Duşca) din Rumelia, la 8 decembrie 1625[117], la jumătatea secolului al XVIII-lea, era – după cum am amintit – pustiită, dar stareţul Vasile de la Poiana Mărului reuşeşte să reorganizeze viaţa monahală şi în acest sfânt locaş.

La 12 februarie 1767, prin hrisovul domnitorului Alexandru Scarlat Ghica se permitea „acestor părinţi călugări de supt stăreţia părintelui Vasile ca să aibă a locui în Schitul Ciolanul ot sud Saac, care schit fiind pustiu de atâta sumă de ani şi stricat, încât semnele zidurilor dimprejur nu se cunoşteau. Şi fiind acest schit închinat la Mănăstirea Duşca de la Rumele, dă unde fiind venit aici în ţară cuviosul chir Daniile proigumen [...], din bunăvoia sa, socotind ca să nu se stingă pomenirea răposaţilor ctitori, l-au dat asupra acestor călugăraşi, cu locu după-mprejur ca, curăţindu-l şi făcându-şi cele trebuincioase prin prejur, să-l aibă a-l locui şi a-l stăpâni în bună pace. Pentru care le-au dat şi carte cuvioşiei sale la mână-le, întărindu-o şi prea sfinţia sa părintele mitropolit. Care carte văzându-o şi domnia mea şi cunoscând că iaste lucru plăcut şi lui Dumnezeu, ca să nu se stingă nici pomenirea răposaţilor ctitori, le-am dat şi domnia mea această carte a domniei mele de întărire, ca să ţie acel sfânt schit şi să locuiască într-însul cu bună pace, neavând nici un fel de supărare de la nimeni"[118].

Câteva luni mai târziu, prin hrisovul din 14 iunie, domnul scuteşte mănăstirea de vinărici, „fiindcă ei [călugării] cu osteneala lor, pentru ajutorul schitului s-au făcut patru pogoane de vie". Dacă exista deja o vie pe rod acest lucru înseamnă că schitul fusese reînfiinţat cu câţiva ani mai înainte, hrisoavele din 1767 confirmând o stare care exista de fapt.

MĂNĂSTIRI, SCHITURI ŞI BISERICI CTITORITE SAU REFĂCUTE DE CLERICI ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ (1717-1774)

Nr. crt.	Anul	Numele locaşului	Hramul	Judeţul istoric	Ctitorul	Observaţii
1	2	3	4	5	6	7
1	1717 iul. 9	Biserica Sf. Îngeri (din Curtea de Argeş)	Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril	Argeş	Damaschin ieromonah din Argeş	zidită din temelie cu toată cheltuiala lui Damaschin „Şi s-au împodobit cu toate cum se viade“.
2	1719-1720	Schitul Iezerul (Cheia)	Intrarea în Biserică a Maicii Domnului	Vâlcea (Băile Olăneşti sat Cheia)	Ilarion *episcop* de Râmnic şi Antonie schimonah	refac şi zugrăvesc biserica; refac chiliile şi clopotniţa. Biserica Iezerul a fost pictată în 1720 de ieromonahul Nicolae din Teiuş
3	1720	Biserica din Tismana	Buna-Vestire	Gorj (Tismana)	Nicodim Curpeneanu ieromonahul	
4	1722	Biserica Olteni		Bucureşti	Nicolae protopopul	biserică din zid
5	1722 şi 1730	Mănăstirea Aninoasa	Sf. Nicolae	Argeş (sat com. Aninoasa)	Daniil **mitropolit**; fost stareţ al m-rii (ctitor Tudoran din Aninoasa 1677)	restaurează m-rea; reface stăreţia cu paraclisul (1730) şi clopotniţa
6	1724	Biserica Stavropoleos	Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril	Bucureşti	Ioanichie arhimandrit (grec) şi apoi mitropolit de Stavropoleos	şi un paraclis al hramului Stavropoleos (zidit în 1722) cu hramul Sf. Haralambie

1	2	3	4	5	6	7
7	1724 sept. 4	Biserica Vergului		Bucureşti	Daniil **mitropolit**	
8	1725	Schitul Arhanghelul	Sfântul Arhanghel Mihail	Vâlcea (Râm. Vâlcea)	Petronie şi Gherman egumeni ai M-rei Segarcea	refacere; metoh al patriarhiei din Alexandria
9	1725	Mănăstirea Căscioarele	Intrarea în biserică	Ilfov	Parthenie egumen (reface în 1753)	metoh al M-rii Pantocrator
10	1725	Suhăreţ	Sf. Nicolae	Vâlcea	C. Manolescu preot	biserică din zid
11	ante 1726	Schitul Maicilor (Hagi Dina)		Bucureşti	Tatiana monahia	închinat mitropoliei (1730, nov. 1)
12	1727	Schitul Puţuri	Sf. Trei Ierarhi	Dolj (com. Castra Nova)	Vasile monah	metoh al Episcopiei Râmnic
13	1727	Biserica din Şirineasa	Sf. Nicolae	Vâlcea (Şirineasa)	egumenul M-rii Hurezi	
14	1728	Paracliserul Mitrop. Bucureşti		Bucureşti	Daniil **mitropolit**	reface paracliserul, îl zugrăveşte şi face tâmpla
15	1728 apr. 1	Biserica cu Sfinţi (Sibile sau popa Fierea)		Bucureşti	Daniil **mitropolit**	reface biserica şi o zugrăveşte
16	1728	Schitul Miluiţi		Buzău (pe apa Nişcov)		metoh al Episcopiei Buzău – reînfiinţat în 1763 de călugării de la Poiana Mărului
17	1730-1733	Mănăstirea Poiana Mărului	Naşterea Maicii Domnului (Biserica Mică)	Râm. Sărat azi Vrancea (sat Jitia de Jos)	stareţ vestitul monah Vasile (puternic centru isihast)	biserica de lemn a ars în 1771 şi a fost refăcută în 1780-1784; stavropighie

1	2	3	4	5	6	7
18	1731	Biserica Buda (Izvorul Grecului)	Sf. Treime şi Sf. Nicolae	Vâlcea (Ocnele Mari)	Teodosie preot	
19	1731-1732	Bolniţa Mănăstirii Polovragi	Sf. Nicolae	Gorj	eg. Lavrentie, ctitor	zugrăvită la 1738
20	1732	Schitul Bodeşti	Sf. Treime	Vâlcea (Bodeşti)	Parthenie monah	
21	1732-1733	Biserica din Vădeni	Adormirea Maicii Domnului	Gorj (Vădeni)	Dosithei monah (fiul lui Cornea Brăiloiu banul ctitor)	zugrăveşte
22	1733	Biserica din Slănic	Sf. Nicolae	Argeş (com. Aninoasa)	Ioan şi Nicolae preoţi	biserică din lemn pe temelie de zid
23	1733	Mănăstirea Mărcuţa (refacere)		Bucureşti	Ştefan al II-lea **mitropolit**	reface m-rea; adaugă pridvorul; zugrăveală nouă
24	1735	Biserica din Teiuşul	Sf. Nicolae	Vâlcea (Teiuşul)	Nicolae Teişanu ieromonah	
25	1735-1736	Schitul Comanca	Toţi Sfinţii	Vâlcea	Pahomie Bujoreanu ieromonah (fost Preda Bujoreanu vornic) şi Teodor Olănescu ieromonah	înzestrat de Clement episcop de Râmnic
26	1735-1749	Schitul Pătrunsa	Sf. Parascheva şi Sf. Nicolae	Vâlcea (com. Bărbăteşti)	Clement *episcop* de Râmnic	

1	2	3	4	5	6	7
27	1737-1745	Biserica episcopală	Sf. Nicolae	Vâlcea (Râmnic Vâlcea)	Clement *episcop* de Râmnic	reface reşedinţa şi biserica ce fusese arsă în 1736-1737
28	1740	Mănăstirea Suzana	Sf. Nicolae	Prahova (Mâneciu Ungureni)	Stanca Arşicu din Săcele Braşov (= Suzana monahia)	
29	1740-1750	Biserica din Bodeşti	Intrarea în Biserică (Drăgăneşti)	Vâlcea (Bodeşti)	Clement *episcop*	
30	1741-1742	Biserica Feţeni com. Goranu	Sf. Parascheva	Argeş	*Episcopul* Clement al Râmnicului (ctitor)	construieşte biserica din lemn
31	1741-1746	Biserica Sf. Dumitru (Biserica de jurământ a lui Badea Bălăceanu)	Sf. Dumitru	Bucureşti	Isaia monah (fost Stroe Râmniceanu vătaf de copii)	refăcută; metoh al Episcopiei Buzău (1753)
32	1742	Mănăstirea Mărgineni	Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril	Prahova (comuna Mărginenii de Jos)	Antim egumen de la Sinai	refacere; metoh al Mănăstirii Sinai
33	1743-1744	Biserica Sf. Elefterie	Sf. Elefterie	Bucureşti	Neofit **mitropolit** (cu banii lui C-tin, fiul lui Maxim cupeţ) şi Andrei zaraful	închinată ca metoh la Mitropolie (1748 iunie 22)

1	2	3	4	5	6	7
34	1742-1744	Schitul Pietrari		Vâlcea(com. Pietrarii de Jos)	Clement *episcop* de Râmnic	în satul natal al episcopului
35	1743	Biserica Sf. Nicolae Râureni	Sf. Nicolae	Vâlcea (Ocnele Mari)	Gheorghe preot	
36	1744-1745	Mănăstirea Slătioarele		Vâlcea (Ocnele Mari)	Doamnă a Ţ.R. Ecaterina Salvaressi (1568-1577); Olimpia stareţa (repară)	reparată; zugrăvită; metoh al Mănăstirii Titireciu şi al Episcopiei Râmnic
37	1745	Biserica din Leurdeni	Adormirea Maicii Domnului şi Sf. Visarion	Argeş (Leurdeni)	Dionisie ieromonah egumenul M-rii Nucet	
38	1745	La Episcopia Râmnic		Vâlcea (Râmnic Vâlcea)	Clement *episcop*	ridică o bolniţă
39	1745	Biserica Adormirea – Nuceteanca sau Goleştii Badii	Adormirea Maicii Domnului	Argeş (Topoloveni)	Dionisie egumenul M-rii Nucet	
40	1745	Schitul Crasna	Sf. Constantin şi Elena	Prahova sat Schiuleşti	schit de călugări	biserică de lemn în 1745
41	1745	Schitul Valea lui Dobrotă		Saac	Drăghici preot şi Albu diacon	închinat Mănăstirii Colţea (1745, oct. 28)

1	2	3	4	5	6	7
42	1746	Schitul Valea	Sf. Treime	Argeş (sat Valea M-rii, com. Tiţeşti)	Damaschin ieromonah	zugrăveşte tinda
43	1746-1747	Schitul Titireciu	Sf. Ioan Zlataust	Vâlcea (Ocnele Mari)	Damaschin Cernovodeanu monah	zugrăveşte biserica
44	1747	Biserica din Teleşti	Sf. Nicolae	Gorj (Teleşti)	Dionisie Bălăcescu egumenul M-rii Hurezi şi fraţii	construieşte; zugrăvită în (1749)
45	1747	Biserica Sf. Ilie	Sf. Ilie	Bucureşti	Isaia Novăceanu monah şi familia sa	
46	1747 aug.	Biserica Mănăstirii Stânişoara (oraşul Călimăneşti)	Sf. Gheorghe	Argeş (azi Vâlcea)	ctitori Gh. Serezli mare clucer de arie şi Martin Buliga neguţător din Piteşti	Egumenul Ghenadie de la Cozia = ispravnic
47	1747-1748	Biserica Trăistari	Intrarea în Biserică	Vâlcea (Ocnele Mari)	Theodosie	
48	1747-1749	Biserica din Şomăneşti	Sf. Nicolae şi Dionisie	Gorj (Şomăneşti)	Dionisie egumenul de la M-rea Hurezi	
49	1748	Mănăstirea Menedic		Buzău(com. Vintilă Vodă)	Misail şi Metodie *episcopi* ai Buzăului (refac)	rezidire; metoh al Episcopiei Buzău
50	1748-1749	Biserica din Baia de Fier	Toţi Sfinţii	Gorj (Baia de Fier)	Dionisie Bălăcescu egumenul M-rii Hurezi	zugrăvită în 1753
51	1748-1749	Horneşti	Adormirea Maicii Domnului	Ilfov	Iosif Voinescu ieromonah	biserică din lemn

1	2	3	4	5	6	7
52	1749	Schitul Cislău	Naşterea Maicii Domnului	Buzău	Metodie *episcop* de Buzău	rezidită
53	1749	Biserica din Drăgăneşti	Intrarea în Biserică	Vâlcea (Drăgăneşti)	Clement *episcop* de Râmnic	zugrăvită în 1750
54	1749	Schitul Valea Boului	Sf. Nicolae	Gorj	Parthenie Lambru ierodiaconul	metoh al Episcopiei Râmnic
55	mijl. sec. al XVIII-lea	Schitul Goranul	Sfinţii Îngeri	Argeş	ctitor Grigore *mitropolit*	metoh al Mitropoliei
56	1750	Biserica din Alimpeşti (Nistoreşti)	Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril	Gorj	preotul Constantin Petecel şi Ion Ispir	biserică din lemn
57	1750	Biserica din Costeşti	Intrarea în Biserică (Ciorobeşti)	Vâlcea (Costeşti)	Antonie egumenul M-rii Bistriţa	
58	1751	Biserica Budele	Sf. Îngeri	Vâlcea (Roşiile)	Dumitru preot	
59	1751	Biserica Sf. Nicolae - Zărneşti	Sf. Nicolae	Vâlcea (Lăpuşata)	Ivan Zărnescu preot	
60	1752	Schitul Balamuci	Sf. Nicolae	Ilfov (sat Balta Neagră, com. Micşuneşti)	Anthim egumenul M-rii Sărindar	refacere; metoh al Mănăstirii Sărindar
61	1752	Biserica din Balş	Sf. Ştefan şi Sf. Dumitru	Olt (Balş)	Radu Căzănescu protopop	

1	2	3	4	5	6	7
62	1752	Mănăstirea Sitaru	Sf. Nicolae	Ilfov (sat Sitaru)	ctitor Papa Greceanu logofăt (1627)	pictată în frescă în 1752 de preoţi din Braşov (Dima, Neacşa)
63	1753-1754	Mănăstirea Berislăveşti	Sf. Trei Ierarhi	Vâlcea	construită de Sandu Bucşănescu	terminată de Nicodim egumen (1762)
64	1756	Schitul Bândea	Intrarea în Biserică a Maicii Domnului	Argeş (com. Berivoeşti-Muscel)	Necula logofăt şi Dumitraşco iuzbaşa	terminată de popa Bratu; metoh al Mănăstirii Aninoasa şi al Mitropoliei
65	1756?	Biserica din Mihăeşti	Sf. Nicolae	Vâlcea	Constantin preotul şi Oprea ieromonah	
66	1756-1757	Biserica din Bărlogu	Sf. Dimitrie	Vâlcea (com. Stoeneşti)	Preda preotul	biserică din lemn
67	1757	Schitul Crasna	Sf. Nicolae	Gorj (com. Turbaţi, sat Crasna Ungureni)	Vartholomei egumen, fiul lui Ioan Hotinescu preot din Drăgoeşti	zugrăvită de egumen
68	1757	Biserica din Urşi	Buna-Vestire	Vâlcea	Ioan Danciu şi popa Constantin	biserică din lemn
69	1758	Biserica din Bereşti		Gorj	popa Avram	biserică din lemn
70	1759	Biserica din Amărăştii de Jos	Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril	Dolj (fost Romanaţi)	preoţi şi localnici	biserică de zid
71	1759	Biserica din Roeşti	Sf. Parascheva	Vâlcea	Simion preot	biserică din lemn

1	2	3	4	5	6	7
72	1759-1760	Biserica din Stoeneşti	Sf. Nicolae	Vâlcea	Matei preot	biserică din lemn
73	1760	Schitul Drăjeneşti	Adormirea Maicii Domnului	Olt (sat Spineni)	Neofit ierodiacon	metoh al Mitropoliei
74	1760	Biserica din Zahareşti	Intrarea în Biserică, Coborârea Sf. Duh şi Sf. Dumitru	Buzău	Stancu preot	
75	1760	Biserica din Drăgăneşti		Olt	Neofit ierodiacon, ctitor	o închină Mitropoliei
76	1760-1761	Biserica din Titeşti	Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril	Argeş	Dumitru ierodiacon şi Duminică diacon	zugrăvită între 1768-1769
77	1761	Schitul Brădet, sat Brădetu, com. Brăduleţ	Înălţarea Domnului	Argeş	Nichifor arhimandritul, eg. M-rii Argeş şi Ghenadie egumen	zugrăvită de Radu zugravu şi tatăl său Mihai (1761); metoh al Mănăstirii Argeş
78	1761-1762	Biserica Făcăi	Sf. Nicolae	Vâlcea (Ocnele Mari)	Antonie monah	
79	1762	Biserica din Ciuta		Buzău	Silvestru ieromonah şi fratele său Tănase vătaf de plai	
80	1762	Biserica din Bălileşti	Sf. Parascheva	Argeş	Antonie popa şi Uţa negustorul	zugrăvită în 1768

1	2	3	4	5	6	7
81	1763	Schitul Călugăru	Sf. Ilie şi Sf. Dumitru	Ilfov (Călugăru-Tărtăreşti)	Mihai egumenul M-rii Sf. Apostoli	
82	1764	Biserica din Dobriceni	Sf. Parascheva	Romanaţi (azi Olt)	Athanasie iermonah, eclesiarh al M-rii Hurezi şi Matei Dobriceanu logofăt	
83	1764	Biserica Tuturor Sfinţilor	Toţi Sfinţii şi Sf. Mina	Vâlcea (Rm. Vâlcea)	Grigore Socoteanu *episcop* de Rm. şi Teodosie egumenul	
84	1765	Biserica din Deagu de Sus (com. Recea)	Adormirea Maicii Domnului	Argeş (istoric)	Ioan ierodiaconul, Şerban, Neacşa ş.a.	au înălţat-o şi înfrumuseţat-o „după cum se vede“
85	1765-1766	Schitul din Valea Mare	Sf. Ioan Bogoslav şi Sf. Nicolae	Argeş	Nichifor arhimandrit şi Nicodim arhimandrit	
86	ante 1767	Schitul Ulita		Argeş (sat Poeniţa)	Ştefan ieromonah	
87	1767	Biserica din Foleşti	Sf. Trei Ierarhi	Vâlcea (Foleştii de Jos)	construită de egumenul M-rii Hurezi	
88	1768	Biserica Oborul Vechi		Bucureşti	Grigore mitropolit	
89	1769	Biserica Sf. Vineri	Sf. Parascheva	Argeş (Câmpulung)	Oancea şi Ion preoţi	
90	1770	Biserica Icoanei		Bucureşti	Mihail monahul (fost logofăt de taină)	

1	2	3	4	5	6	7
91	1770	Schitul (M-rea) Cheia	Sf. Nicolae	Prahova	Damaschin egumen ctitor	pe locul unei sihăstrii mai vechi
92	1770	Biserica Gorgoteşti	Sfinţii Voievozi Mihail şi Gavril	Vâlcea (Glăvile)	Ioan Gorgotă preot	
93	1771-1772	Schitul Dobruşa (sec. al XVI-lea)	Intrarea în Biserică	Vâlcea (com. Ştefăneşti, sat Dobruşa)	Ridicat cu cheltuiala ieromonahilor Daniil şi Dragomir	biserica este zugrăvită; meşter e zugravul Dumitru ierodiacon
94	1773	Biserica Răţăleşti	Sf. Nicolae	Vâlcea (Roşiile)	Pătru Răţală preot	
95	1773	Schitul Pisculeşti		Argeş (satul Purcăreni)	Eupraxia călugăriţa	
96	1773	Biserica Precupeţii Vechi		Bucureşti	Gheorghe călugărul	
97	1774	Schitul Predeal	Sf. Nicolae	Prahova	Ioanichie ieromonah	biserică din lemn

MĂNĂSTIRI, SCHITURI ŞI BISERICI CTITORITE SAU REFĂCUTE DE CLERICI ÎN MOLDOVA (1717-1774)

Nr. crt.	Anul	Numele locaşului	Hramul	Judeţul	Ctitorul	Observaţii
1	2	3	4	5	6	7
1	1726	Schitul Dealul lui Vodă	Tuturor Sfinţilor	Iaşi (Hârlău)	Sofronie ieromonah	metoh al Mănăstirii Neamţ
2	1728	Schitul Lomonova-Soroca		Soroca (?)	Elisabeta monahia	
3	ante 1729	Schitul Agafton (Biserica din Deal – 1740)	Pogorârea Sf. Duh	Botoşani (com. M-rea Doamnei, sat Agafton)	Agafton sihastru (sec. al XVI-lea)	din 1740 mănăstire de maici
4	1729	Schitul Coşăuţi-Soroca		Soroca	Pavel Dubrina şi Gavril călugări	biserică de lemn
5	1723-1729	Nemerniceni		Suceava	Gheorghe **mitropolit**	biserică de piatră
6	1730	o biserică la Mănăstirea Horecea		Cernăuţi	Antonie **mitropolit**	biserica din lemn; chilii de zid; din 1766 e ridicată o frumoasă biserică din zid de marele logofăt Cilibiu şi de Gavril **mitropolitul**
7	1734	Mănăstirea Mira	Sf. Împăraţi Constantin şi Elena	Vrancea	Mitrofan arhimandrit şi egumen al M-rii	termină şi zugrăveşte biserica
8	1734	Schitul Sihăstria		Neamţ (lângă Secu)	Ghedeon *episcop* de Roman	biserică din lemn

1	2	3	4	5	6	7
9	1736	Schitul Dobrotvorul		(Tecuci)	Beldiman călugărul şi fratele său Manolache	metoh al Mitropoliei
10	1738	Biserica din Berezeni	Sf. Nicolae	Vaslui	Alexandru şi Mihail preoţi ş.a.	
11	1738	Schitul Giurgeni	Tăierea Capului Sf. Ioan	Neamţ (com.Valea Ursului, sat Giurgeni)	Ghedeon călugărul	
12	1739	Biserica din Răchitoasa	Adormirea Maicii Domnului	(Tecuci)	Daniil egumen	reparaţii
13	1740-1742	Mănăstirea Gorovei	Sf. Ioan Botezătorul	Botoşani (com. Vârful Câmpului, sat Gorovei)	Clădită de doi călugări pe locul dat de Ion Gorovei	biserică din lemn
14	1742	Schitul Jadova		Suceava	Clement călugărul sau Gherasim Vlad egumenul	desfiinţată de austrieci la 1783
15	1743	Turnul cu paraclisul Sf. Gheorghe (de la M-rea Dobrovăţ)	Sf. Gheorghe	Iaşi	Macarie Hrisoverghi monahul	
16	1744	Schitul Mămăeşti		Cernăuţi	Isaia egumen	desfiinţat de austrieci la 1783
17	1746	Biserica din Gârceni	Sf. Nicolae	Vaslui	Nicodim, ierom. şi Anastasia, monahia	din lemn
18	1748	Căbeşti		Suceava	Ghervasie monah	desfiinţată de austrieci la 1783

1	2	3	4	5	6	7
19	1753	Schitul Cărţibaşi	Sf. Nicolae	Vaslui (com. Bogdăneşti, sat Cărţibaşi)	Ştefan Bostaca preot şi soţia sa Anastasia	din lemn
20	1753-1754	Biserica Precista Mare	Adormirea Maicii Domnului	Neamţ (Roman)	Ioanichie *episcop* de Roman	rezide¿te ¿i o face m-re; închinată Mănăstirii Sf. Spiridon din Iaşi
21	mijlocul sec. al XVIII-lea	Biserica Precista Mică	Intrarea în Biserică	Neamţ (Roman)	Ioniţă preotul	construită din lemn
22	1753-1754	Biserica episcopală din Huşi	Sf. Apostoli Petru şi Pavel	Vaslui (Huşi)	Ctitoria lui Ştefan cel Mare (1494-1495) Inochentie de Huşi, *episcop*, o reface	*episcopul* o reface din temelie
23	1754	Schitul Vovidenia (la Mănăstirea Neamţ)	Vovidenia (Intrarea în biserică)	Neamţ	ctitor Ioanichie *episcop* de Roman şi fratele său, ieromonahul Nicolae	construit din lemn
24	1755	Schitul Valea Neagră (Schitul Vrancea)	Adormirea Maicii Domnului	Vrancea (com. Nistoreşti, sat Valea Neagră)	preotul Matei din Spineşti	din lemn
25	post 1755	Mănăstirea Bogdana (Mănăstirea de la Săcătură)	Pogorârea Sf. Duh	Bacău(com. Valea Seacă, sat Bogdana)	Ioanichie, *episcop* de Roman	logofăt (1670); distrusă de cutremur; refăcută de *episcop*

1	2	3	4	5	6	7
26	1750-1757	Mănăstirea Măgura Ocnei	Buna-Vestire	Bacău (Tg. Ocna)	Schit din sec. al XVII-lea. Dispărut. Reclădit în sec. al XVIII-lea de C. Racoviţă voievod	biserică din lemn ridicată de călugări
27	1756-1760	Mănăstirea Putna (refacere)		Suceava	Iacov Putneanul **mitropolit**	repară şi acoperă biserica; adaugă un pridvor; face catapeteasma; se înalţă chilii din lemn; se reface zidul de incintă
28	1757	Biserica Vulpăşeşti	Sf. Spiridon	Neamţ (com.Sagna)	Ioanichie *episcop* de Roman	biserică din lemn
29	1758	Biserica Sf. Voievozi	Sf. Voievozi	Bacău (Tg. Ocna)	popa Ianache	
30	1759	Biserica Sf. Apostoli (Mănăstirea Putna)	Sf. Apostoli Petru şi Pavel	Suceava	Vartholomeu Măzăreanu	se fac chilii; se înnoieşte catapeteasma
31	post 1759	Schitul Căpătan	Sf. Nicolae	Vrancea (Odobeşti)	Apostol Căpătan preot	din 20 iulie 1797 metoh al Episcopiei Roman; închinat de urmaşii ctitorului: Silvestru ieromonah şi Macarie monah
32	1759	Biserica Sf. Apostoli	Sf. Apostoli	Bacău (com. Răchitoasa, sat Oprişeşti)	Ioanichie *episcop* de Roman	

1	2	3	4	5	6	7
33	1761	Biserica Sf. Gheorghe (Tiseşti)	Sf. Gheorghe	Bacău (Tg. Ocna)	Ghenadie ieromonah	biserică din lemn
34	1761-1768	Biserica Sf. Gheorghe (Vechea Mitropolie)	Sf. Gheorghe	Iaşi (Iaşi)	Gavril Callimachi **mitropolit**	
35	1764	Schitul Cozla (din Poiana Draga de la Dărmăneşti)	Adormirea Maicii Domnului	Neamţ (Piatra Neamţ)	Vasile schimnicul şi Varvara monahia de la Mănăstirea Soveja	biserica din lemn
36	1765	Biserica Sf. Ilie	Sf. Ilie	Suceava (Fălticeni)	Calistru Stamate călugăr	biserică din lemn
37	1765-1774	Schitul Sf. Troiţă	Sf. Treime	Neamţ (Dolješti)	Vasile Roset, hatman, şi Dionisie Hudici ieromonah	ante 1754 a fost biserică din lemn
38	1765-1777	Schitul Avereşti	Adormirea Maicii Domnului	Vaslui	Sofronie egumen şi popa Sava din Avereşti	metoh al Episcopiei Huşi (din 1789, oct.)
39	1766	Schitul Savu (sau Cernu)	Schimbarea la Faţă	Bacău (satul Cernu)	Dragomir preot	construit în satul Cernu, în muntele Savu, la Runcu Mare
40	ante 1766	Schitul Stavnicul		Ţinutul Cărligătura	C. Cocorenul medelicer (devenit călugărul Calistru)	închinat la Sf. Spiridon din Iaşi
41	1766	Biserica Sf. Constantin şi Elena	Sfinţii Constantin şi Elena	Oraşul Iaşi	Polizu, preot (grec din Thesalonic)	zidită din temelie „cu drepţi banii săi“

1	2	3	4	5	6	7
42	1766	Mănăstirea Râşca (refaceri)		Suceava	Calistru Ene egumen	construieşte chilii; ridică zidul de incintă; reface biserica
43	1767	Schitul Horecea		Cernăuţi	reclădit de egumenul Artemon	fondat de episcopul Antonie (1700)
44	1770	Biserica Adormirea	Adormirea Maicii Domnului	Soroca (oraş)	Teodor Stamate protopop	
45	1770	Biserica din Bogzeşti (Bratcova)		Orhei	Ioan şi Manase călugări	reclădită
46	1771-1772	Biserica din Bălăneşti	Sf. Dumitru	Gorj	popa Ion zet [ginere] Barbul	biserică din lemn
47	1772	Mănăstirea Dobruşa	Sf. Nicolae	Soroca	Ioasaf monahul	biserică din lemn
48	ante 1773	Schitul Răpciuni (Ceahlău)	Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril	Neamţ	sihăstrie de călugări	transformat în parohie în sec. al XIX-lea
49	1774	Schitul Golgota (Huşeni)	Sf. Nicolae	Vaslui	Ghenadie Cazimir ieromonah	metoh al Episcopiei Roman
50	1774	Biserica din Berzunţ	Adormirea Maicii Domnului	Bacău	Macarie Lavriotis stareţ	repară
	TOTAL	50				

Cei dintâi care tăiau drumuri în adâncul pădurilor, defrişând poieni şi înălţând altare şi biserici din lemn, întru slava lui Iisus Hristos erau sihaştrii. Nevoitori solitari, de cele mai multe ori anonimi, în continuă căutare şi slujire a Celui Preaînalt îşi petreceau viaţa în veghe şi neîntreruptă rugăciune până ce Domnul îi chema la el lăsând în urmă-le cel mult o bisericuţă, o chilie sărăcăcioasă, dar mai presus de orice, modelul unei trăiri exemplare.

Vremurile de restrişte din veacul al XVIII-lea, fiscalitatea excesivă, pierderile teritoriale, creşterea numărului mănăstirilor „închinate", prost administrate, şi prin care ieşeau din ţară mari venituri, rapacitatea şi dezinteresul domnilor fanarioţi (cu unele excepţii notabile) în sprijinirea vieţii culturale şi spirituale a românilor, războaiele şi jafurile frecvente au generat o stare de criză şi la nivelul monahismului. De aceea, multe mănăstiri sunt părăsite, călugării preferând să se retragă spre regiuni cât mai izolate în munţi şi în adâncul codrilor, în schituri şi sihăstrii care se înmulţesc acum în mod deosebit[119] şi unde se duce o viaţă de obşte (chinovitică). În zona Oltului, Buzăului, Neamţului, Ceahlăului se observă o adevărată „roire", după cum am exemplificat mai sus.

Acum are loc şi mişcarea de reînnoire isihastă a marelui stareţ Vasile de la Poiana Mărului (1730-1767), continuată de ucenicul său Paisie Velicikovski, cel ce va stăreţi apoi la Mănăstirea Neamţu (1769-1794).

Cum vremea marilor zidiri voievodale trecuse, centrul de greutate al vieţii religioase (pe lângă mănăstirile însemnate ale Principatelor Române) se va muta în aceste mici, dar foarte numeroase, schituri şi sihăstrii şi în bisericile parohiale. De altfel, spre sfârşitul secolului multe schituri dispar sau se transformă în biserici de enorie.

În pofida acestor vicisitudini de tot felul, *efortul ctitoricesc* al oamenilor bisericii a fost *absolut remarcabil*. Astfel, dacă în intervalul 1601-1715 (= 114 ani) în Principatele Dunărene au fost înălţate 130 de locaşuri de cult (107 în Ţara Românească şi 23 în Moldova)[120] în perioada *1716-1774 (= 58 ani) au fost zidite 147 de biserici şi schituri (97 în Ţara Românească şi 50 în Moldova)*, aşadar raportându-ne la perioada de timp, *s-a construit aproape dublu*. Acest fapt este extrem de relevant pentru mentalitatea oamenilor din acest spaţiu ortodox, într-un interval de timp care în alte zone ale Europei se deschidea spre spiritul ateist al luminilor.

Analizând datele de mai sus se poate lesne constata că în ceea ce priveşte dispoziţia geografică atât în Ţara Românească, cât şi în Moldova, *se păstrează aceleaşi zone* mai protejate de natură şi *deosebit de active sub aspect ctitoricesc ca şi în secolul precedent*.[121]

Astfel, dacă în intervalul 1601-1715 în Ţara Românească s-a construit cel mai mult în *Vâlcea*, apoi în *Argeş* şi *Buzău* acum (1716-1774) pe *locul întâi se află tot judeţul Vâlcea* cu 34 de ctitorii clericale, urmat de *Argeş* (17) şi Bucureşti (13).

Pentru Moldova, în perioada 1601-1715 cele mai multe locaşuri religioase s-au construit în judeţul *Suceava*, apoi *Iaşi* şi *Neamţ*. Acum, în perioada 1716-1774, pe locul întâi se află judeţul *Neamţ* cu 9 ctitorii, pe locul al II-lea judeţele *Suceava, Vaslui, Bacău* cu 7 locaşuri de cult, iar pe locul al III-lea judeţele *Iaşi* şi *Soroca*.

Deosebit de interesantă pentru modificările produse în mentalul colectiv ni se pare analiza hramurilor bisericilor înălţate în intervalul 1716-1774.[122]

Astfel, în Ţara Românească sfântul care se bucură de cea mai mare cinstire, numele său patronând cele mai multe biserici, este Sf. Nicolae (26). Acest hram, ce se detaşează de departe faţă de celelalte, este urmat de Intrarea în Biserică (9) şi Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril (7).

Pentru Moldova, în acelaşi interval 1716-1774 situaţia este următoarea: cel mai răspândit hram este Adormirea Maicii Domnului (7) urmat de Sf. Nicolae (6), iar apoi de Sf. Apostoli Petru şi Pavel (4).

În total, în cele două Principate Dunărene ordinea hramurilor este: Sf. Nicolae (26 în Ţara Românească + 6 în Moldova) = 32 locaşuri de cult; urmează Adormirea Maicii Domnului (6 în Ţara Românească + 7 în Moldova) = 13 biserici, apoi Intrarea în Biserică (9 + 2) = 11 şi Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril (7 + 4) = 11.

Predilecţia românilor pentru Sf. Nicolae, episcopul Mira Lichiei, pe care o constatăm şi acum, are rădăcini mult mai adânci şi mai vechi în mentalul colectivităţii dacă ne amintim că cele două biserici, cea de la Curtea domnească din Argeş şi cea de la Rădăuţi, biserici care stau cap de serie la începutul vieţii noastre religioase din perioada medievală (secolele XIV-XV) au ca patron tot pe Sf. Nicolae.

Totodată, trecerea pe un plan secundar a hramurilor cu sfinţi militari, în condiţiile politico-militare diferite de cele din secolele anterioare şi venirea în prim-plan a hramurilor închinate Sfintei Marii, Maica Ocrotitoare, explică, ţinând cont de aceleaşi condiţii dramatice, nevoia oamenilor de a se simţi protejaţi de cea care avea cea mai mare trecere pe lângă fiul lui Dumnezeu, Iisus Hristos. Vremea luptelor şi a rezistenţei armate trecuse. Acum doar un plus de credinţă şi un spor de rugăciune îi mai putea salva din prea numeroasele încercări prin care treceau.

Să vedem însă care au fost categoriile de clerici cele mai active. Sigur că ţinând cont de numărul lor mare, cele mai multe biserici şi schituri au fost făcute de monahi.

Dintre ierarhii bisericii cei mai aplecaţi spre astfel de întreprinderi au fost egumenii: 19 (în Ţara Românească) şi 9 (în Moldova), urmaţi de episcopi: 11 (în Ţara Românească) şi 7 (în Moldova), iar apoi de mitropoliţi: 9 (în Ţara Românească) şi 4 (în Moldova).

În total, în ambele Ţări Române egumenii ctitoresc sau repară 28 de locaşuri (19 + 9), episcopii 18 (11 + 7) şi mitropoliţii 13 (9 + 4).

În Ţara Românească, pe lângă minunata zidire a arhimandritului Ioanichie, mitropolitul Stavropolei, un arhiereu foarte gospodar a fost şi mitropolitul Daniil care a ctitorit patru locaşuri de cult: Mănăstirea Aninoasa (refacere), Biserica Vergului din Bucureşti, Paraclisul Mitropoliei din Bucureşti şi Biserica zisă cu Sfinţi, tot în Bucureşti. Portretul acestui vrednic arhiereu, român originar din Aninoasa – asupra căreia se va revărsa mai târziu grija sa creştinească – trecut prin scaunul episcopal de la Buzău şi ajuns în cele din urmă vlădică al Ungrovlahiei, va fi zugrăvit, în calitatea sa de ctitor, la Biserica cu Sfinţi.[123]

Mitropolitul ce se va îngriji consecvent de sporirea averilor Mitropoliei Ţării Româneşti prin cumpărări repetate de prăvălii, case, locuri, mai ales în centrul Bucureştilor (în perimetrul Uliţei Mari, Colţei, Sf. Gheorghe Vechi etc.) va fi Ştefan al II-lea.[124] Discipol al mitropolitului Theodosie, Ştefan va fi numit la 14 septembrie 1719 în scaunul episcopiei Buzăului, ca apoi după adormirea întru Domnul a mitropolitului Daniil (11 decembrie 1731) să fie ridicat de Domnul Constantin Mavrocordat, în locul acestuia, la cea mai înaltă treaptă arhierească.

Fără a manifesta un interes prea mare pentru activitatea ctitoricească, Ştefan duce totuşi la îndeplinire gândul şi fapta învăţătorului său, Theodosie mitropolitul.

La Mănăstirea Mărcuţa, închinată de ctitori Mitropoliei, Theodosie nu reuşise decât să construiască nişte chilii şi să învelească biserica. Urmaşii săi, Anthim, Mitrofan şi Daniil, din varii motive, nu au arătat interes pentru continuarea lucrărilor, aşa încât abia în 1733 Ştefan al II-lea reia, cu cheltuielile sale, lucrările de restaurare la Mănăstirea Mărcuţa. Se adaugă acum un pridvor, se reface clopotniţa. Biserica este înveşmântată cu o zugrăveală nouă, se fac frumoase ancadramente la uşi şi la ferestre, astfel încât Ştefan al II-lea îşi poate atribui calitatea de „nou ctitor“. Va înceta din

viaţă la 23 septembrie 1738 şi-şi va găsi locul de odihnă lângă mentorul său, mitropolitul Theodosie.

Un alt mare ctitor de locaşuri sfinte a fost episcopul Climent al Râmnicului. Originar din satul Pietrarii de Jos (judeţul Vâlcea), călugărit la Hurezi, a fost egumen la Polovragi şi Bistriţa. Confirmat în scaun la 1 octombrie 1735, acesta va fi hirotonit abia în aprilie 1737.[125]

Deşi a păstorit în vremuri tulburi, când războaiele turco-austriece (1716-1718; 1736-1739) au devastat Oltenia, *episcopul Climent*, format în spiritul elevat al „Lavrei" de la Hurezi, *a depus mult efort şi stăruinţă pentru înălţarea mai multor biserici, fiind cel mai activ ctitor cleric din Ţările Române, pentru acest interval de timp (1716-1774).*

După încheierea păcii de la Belgrad (18 septembrie 1739), Climent revine de la Craiova (unde se refugiase în timpul luptelor) la Râmnic, devenind sufragan al Mitropoliei Ungrovlahiei, în fruntea căreia se afla atunci Neofit Cretanul.

Pentru că în timpul războiului *reşedinţa episcopală* şi catedrala fuseseră devastate, noul episcop porneşte la refacerea lor. Tot la Episcopie ridică din temelie şi *o bolniţă*.

A zidit apoi câteva schituri. Astfel, în satul său de baştină a înălţat Schitul Pietrari, apoi Schitul Pătrunsa[126] pe locul unde l-a născut mama sa, de asemenea, ridică Schitul Pahomie; mai construieşte câteva biserici de mir la Drăgăneşti, Bodeşti, Feţeni (Sf. Parascheva) etc.

Dintre înalţii ierarhi moldoveni cel mai preocupat de repararea sau fondarea de noi locaşuri de rugăciune a fost *Ioanichie, episcop de Roman*. Provenit din obştea monahală a Neamţului, egumentul Ioanichie este ridicat la 15 septembrie 1747 în scaunul arhieresc.

Vrednic gospodar şi spirit întreprinzător, episcopul Ioanichie împreună cu fratele său, ieromonahul Nicolae, ridică în apropierea Neamţului Schitul *Vovidenia* (= Intrarea Maicii Domnului în Biserică) pe care-l înzestrează apoi cu moşii, case, vii, mori, prisăci, obiecte de cult „Făcute din dreaptă osteneală şi agonisita noastră ce am avut-o mai dinainte vreme păn'a nu veni la scaunul Episcopiei Romanului".[127]

Reface apoi Biserica Precista din Roman, fondată în 1569 de doamna Ruxandra a lui Alexandru Lăpuşneanu, şi Mănăstirea Bogdana.

În apropierea scaunului de reşedinţă, episcopul Ioanichie ridică în satul Vulpăşeşti o biserică de lemn pe care o şi înzestrează cu cărţile de cult necesare.

Apreciindu-l pentru bogata şi rodnica sa activitate, mitropolitul Iacob Putneanul, în înţelegere cu domnitorul Constantin Racoviţă, acordă episcopului Ioanichie dreptul de a sluji în capitală – ca şi în eparhia sa – cu sacos şi mitră, drept pe care nu-l aveau decât episcopii sufragani.

* * *

După criza veacului al XVII-lea şi ca ecou al întâmplărilor dramatice care s-au prelungit dincolo de începutul secolului următor, către mijlocul veacului al XVIII-lea, apărea în pictura pridvoarelor munteneşti tema *Apocalipsului*.[128]

Programul iconografic cu filosofi şi sibile, întâlnit prima oară la biserica zisă „Cu Sfinţi" din Bucureşti (1728), ctitoria mitropolitului Daniil al II-lea de la Aninoasa, şi regăsit mai târziu, în special la bisericile vâlcene, corespundea unei iconografii a prorocirii, a aşteptării venirii în glorie a lui Iisus Hristos; el apărea într-o vreme de căutare a răspunsurilor eshatologice.[129]

Iconografia cu această tematică va fi susţinută la nivel popular, mai cu seamă, spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, şi de o întreagă pleiadă de manuscrise româneşti care conţin scrieri eshatologice.

Dacă în secolele XV-XVI, imaginea impregnată de religiozitate slăvea mai întâi Dumnezeirea şi apoi pe ctitor, către mijlocul veacului al XVII-lea, ordinea pare că se inversează. Se glorifică mai întâi puterea neamului domnesc sau boieresc, vechimea şi mărirea familiei, care a fost ajutată, ce-i drept, de puterile cereşti în ascensiunea ei socială.

Schimbarea de accent, de nuanţă o considerăm deosebit de relevantă pentru noua mentalitate a elitelor româneşti.[130]

Plăcerea de a nara, prin intermediul imaginii, conferă acum *portretului* un prestigiu aparte.

Pe lângă portretele familiilor boiereşti şi domneşti, apar în plastica imaginii, ca o noutate, chipurile zugravilor sau ale meşterilor care, prin har şi dăruire, au creat excepţionale opere de artă. Pătrunderea în lumea imaginii – singura care-i putea imortaliza pentru meritele avute, dar şi pentru viitorime, pe lângă elitele politice – a oamenilor obişnuiţi, mândri de meşteşugul lor şi de lucrul frumos şi bine făcut este o altă expresie, limpede, a unei mentalităţi moderne.

„Pârvu Mutu zugravul" – cel care spre sfârşitul vieţii va îmbrăca haina monahală – a fost cel care a avut curajul de a îndrăzni a-şi picta autoportretul cu naturaleţe şi sinceritate în mai multe biserici decorate de el, la diferite

vârste, dar mereu mândru de profesia sa. Îi găsim chipul la bisericile din Filipeştii de Pădure, Măgureni şi Bordeşti. Tot aici, alături de portretul său pictează şi portretele colaboratorilor săi ucenici, cum ar fi Radu (la Bordeşti), meşteri, vătafi de lucrări (la Filipeştii de Pădure), apoi paraclisieri şi preoţi (la Măgureni), sau stareţa de la Mănăstirea Mamul (1700).[131]

Lumea aceasta a păturilor mijlocii şi mici care apare, acum, timid, aici sau la Hurezi, va „exploda" pe pereţii pronaosurilor ctitoriilor vătafilor de plai din Mehedinţi şi Vâlcea, până la Râmnicu Sărat, la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi în primele decenii ale veacului al XIX-lea. Aşa cum iarăşi este grăitoare modalitatea de prelucrare, pe fondul iconografiei brâncoveneşti, a textelor hagiografice şi pur narative, preluate prin intermediul literaturii populare, larg răspândite acum în lumea diversă a târgurilor româneşti.

Totodată, familiile înstărite ale satelor, vătafi de plai, căpitani de martalogi, schileri, vameşi, preoţi, ţărani tineri şi vârstnici, în port local, invadează acum pridvoarele, glafurile uşilor, pronaosul, pătrunzând chiar în naos. Toată această lume măruntă, cu rosturi bine definite în viaţa satului, ca şi negustorii, comercianţii, meşteşugarii din târguri şi oraşe, mândri de ascensiunea lor, îşi revendică, precum o făcuseră cu o sută de ani mai înainte şi marile familii boiereşti, dreptul la propria imagine de for, singura în măsură să le confere ultimul lucru pe care şi-l mai doreau: prestigiul public.

Era afirmarea răspicată a individualismului modern, în structurile sale psiho-sociale, asupra colectivismului medieval.

În acest efort ctitoricesc locul oamenilor bisericii a fost deosebit de însemnat. Ei nu vor precupeţi nici muncă şi nici bani pentru a înălţa, fie singuri, fie alături de alţi ctitori mai înstăriţi, locaşuri pentru slăvirea lui Dumnezeu.

De altfel, programele iconografice, complexe şi nuanţate care acoperă pereţii bisericilor în interior şi în exterior ar fi de neconceput fără aportul acestor slujitori ai altarului, unii dintre ei cărturari de mare rafinament. Aşa bunăoară învăţatul stareţ al Mănăstirii Hurezi, Dionisie Bălăcescu, cel care va înălţa acel elegant foişor al ctitoriei brâncoveneşti, va fi în acelaşi timp şi ctitor al bisericii din Teleşti-Şomăneşti (Gorj), necropola familiei sale.

Spirit ales, fin cunoscător al sensurilor naturii umane şi al trecerii implacabile a timpului, egumenul Dionisie Bălăcescu va înţelege, ca şi alţii înaintea lui, că doar înfăptuirile spiritului pot sta în faţa timpului. Gândul întrupat în cuvântul scris şi tipărit sau în piatra bisericii era singurul în stare să străbată timpul.

Dacă arta tiparului preluase, ca elemente decorative pentru împodobirea cărţilor, modele din arhitectura contemporană (ancadramente de ferestre sau de uşi), pisaniile vor prelua, la rându-le, reflexe asupra efemerului omenesc şi a perenităţii frumosului aşa cum se găseau în manuscrisele sau cărţile vremii.

Aşa de exemplu, pisania de la biserica Teleşti-Şomăneşti (Gorj) este asemănătoare cu felul în care copişti şi tipografi îşi încheiau cărţile:

„Această sfântă biserică s-au zugrăvit de mâinile cele de ţărână: Ioan, Iancu zugravi. Iane, Matei, Ioan. Şi s-au început a se zugrăvi din luna mai zi 13 şi s-au săvârşit la septembrie zi 15 leat 1750. *Şi noi vom muri iar lucru va rămâne în veci*“ (subl. n.).[132]

De nicăieri nu răzbate ideea că au făcut ceva peste puterea lor. Până la noi au ajuns doar mărturia trudei lor de a face un lucru bun, de calitate pentru care adesea a fost necesar să depăşească dificultăţi deosebite, şi satisfacţia, pe care o împărtăşesc cititorului, pentru munca depusă şi fapta împlinită.

În ceea ce priveşte limbajul plastic, decorarea faţadelor exterioare ale monumentelor de arhitectură din Ţara Românească, deşi nu va cunoaşte amploarea şi eleganţa ansamblurilor de pictură murală exterioară de la mănăstirile moldoveneşti din secolul al XVI-lea, va continua ca preocupare, devenită tradiţională, din perioada epocii mateine şi amplificată sensibil la ctitoriile din vremea lui Constantin Brâncoveanu voievod.

În veacul al XVIII-lea, amploarea, tehnica de execuţie şi stilul picturii murale exterioare vor fi diferite de cele din secolul anterior.

Trebuie remarcat faptul că în această arie geografică pictura faţadelor bisericilor a cunoscut şi momente de intensă emulaţie, ea fiind realizată de echipe de zugravi care au marcat, prin stil şi iconografie, etape distincte de creaţie.[133]

O caracteristică a picturii murale exterioare din Ţara Românească este aceea că se desfăşoară de obicei în registrul superior al faţadelor în spaţiul liber, ritmat de arcaturile oarbe, cuprins între cornişă şi brâul median.

Plastica decorării exterioare a cunoscut în secolul al XVIII-lea trei tipologii principale:[134]

1) o desfăşurare picturală amplă pe toate faţadele monumentului, fie sub formă de friză continuă, fie ca o succesiune intermitentă de personaje plasate în arcaturi;

2) pictarea exterioară doar a pridvoarelor bisericii, inclusiv a coloanelor, cu motive religioase şi vegetale. Această decorare exterioară a pridvorului este de altfel nota dominantă a bisericilor din secolul al XVIII-lea;

3) o desfăşurare picturală mai mult sau mai puţin amplă, cu accent preponderent decorativ, care urmează traseul arcadelor oarbe ale faţadelor în cazul când acestea constituie motivul principal de plasticizare a paramentului exterior (exemplu, Biserica Stavropoleos din Bucureşti).

De asemenea, un alt element care vine să dovedească gustul pentru decorarea exterioară a monumentului este supradimensionarea icoanelor de hram. Ca şi până acum, programele iconografice şi cele ideologice desfăşurate pe pereţii bisericilor dovedeau o dată în plus gustul pentru fastuos şi pentru o rafinată policromie.

De-a lungul secolelor, decorarea exteriorului, care preocupa atât ctitorul, cât şi constructorul, a cunoscut diferite soluţii: de la jocul riguros al alternanţei asizelor, formate din pietre de râu, cu cele alcătuite din cărămidă, după modelul decorativ al bisericilor constantinopolitane, model ce a făcut carieră în arhitectura medievală românească, la faţadele tencuite din veacul al XVII-lea, împodobite cu picturi murale. Din cauza costurilor ridicate, ornamentaţia cu ceramică smălţuită, piatră făţuită sau stucatură nu a fost folosită decât în câteva cazuri speciale în care ctitorii erau domni sau oameni deosebit de bogaţi (vezi cazul Mănăstirii Dealu, ctitoria lui Radu cel Mare, Mănăstirea Stelea din Târgovişte refăcută de Vasile Lupu, Domnul Moldovei, sau Biserica Fundenii Doamnei, ridicată de marele spătar Mihai Cantacuzino). În secolul al XVIII-lea se amplifică folosirea decoraţiei în frescă pentru faţadele exterioare, decoraţie ce va prelua întregul repertoriu vegetal creat cu atâta rafinament şi imaginaţie artistică în perioada lui Constantin Brâncoveanu.

Cei care s-au aplecat asupra intervalului 1600-1700 au constatat că totul pare cuprins de vocaţia mişcării, a deschiderii spre spaţiile largi ale spiritului şi naturii.

O natură acaparatoare, debordantă, care nu se mulţumeşte să înconjoare cu generozitate numai clădirile ce vor forma acea „arhitectură rezidenţială“, care va avea în epoca Brâncoveanului o dezvoltare nemaiîntâlnită pe pământul românesc, ci invadează totul: şi interiorul logiilor şi al pridvoarelor, cătărându-se până şi pe fusul coloanelor.[135]

După cum remarca Vasile Drăguţ, acest sens al comunicării cu natura, subliniat prin generoasa tratare a foişoarelor şi cerdacelor, constituie una dintre caracteristicile fundamentale ale arhitecturii din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea[136] şi din veacul următor.

Alături de ademenitoarea chemare a naturii, mişcarea pare să fi ispitit, deopotrivă, sensibilitatea celor ce au trăit în acea perioadă. „Toată caligrafia barocă tinde spre muzică“ – nota Eugenio d'Ors în cunoscuta sa lucrare dedicată barocului.[137] Ideea a fost împărtăşită şi de V.L. Tapié, care constata că în arhitectură se observă „o supleţe şi o mişcare cum nu au mai fost realizate, o virtuozitate ce se joacă cu masele şi volumele. Coloana dreaptă sau răsucită, pilastrul, nişele, busturile decorative, totul pare prins într-un dans vesel. S-ar zice că arhitectura s-a preschimbat în muzică, ceea ce rămâne stabil a căpătat fluiditatea elementului ce curge“.[138]

Este suficient să ai în minte coloanele în torsadă, atât de dragi arhitecturii brâncoveneşti, cu o decoraţie ce acoperă tot spectrul de la sobru la exuberant, pentru a simţi această sonoră fluiditate materială.[139] O exuberanţă decorativă care uneori atinge culmi ale rafinamentului artistic şi vine să accentueze frumuseţea construcţiei.

* * *

În 1750, episcopul Grigore Socoteanu va înălţa paraclisul Episcopiei din Râmnicu Vâlcea al cărui program iconografic dezvăluie cuoştinţe teologice de excepţie.[140] Istoricii de artă consideră că sunt prea puţine elemente pentru a demonstra că zugravul Grigore, care a executat frescele interioare ale acestui paraclis (1753), este şi cel care le-a pictat pe cele exterioare.[141] Deşi Andrei Paleolog acreditează ideea că pictura exterioară a paraclisului Episcopiei de la Râmnicu Vâlcea ar fi primul program iconografic ce include filosofii şi sibilele, program ce va cunoaşte o îndelungată carieră[142], considerăm că problema apariţiei acestei noutăţi iconografice a fost rezolvată de Răzvan Theodorescu. Reputatul istoric de artă demonstrează că *tema filosofilor şi a sibilelor apare mai întâi la biserica zisă „Cu Sfinţi“ (1728)* cu hramul Intrarea în Biserică din *Bucureşti, ctitoria mitropolitului Daniil*,[143] fostul egumen de la Mănăstirea Aninoasa, urcat în scaunul vlădicesc la 21 august 1720.

Noutatea programului cu cei aproape douăzeci de *filosofi şi sibile* pictate pe faţada monumentului bucureştean, ridicat în capitală de cel mai înalt ierarh al ţării, *venea să formeze*, în planul sensibilităţilor şi al mentalităţilor vremii, *pandantul de speranţă la cealaltă nouă temă iconografică a epocii: „Apocalipsa“* ce se desfăşura în aceiaşi ani '20 ai veacului al XVIII-lea în pridvoarele bisericilor Creţulescu (1722) şi Văcăreşti.

Din urgia vremurilor dramatice care au spulberat în calea lor destinele de excepţie ale Brâncovenilor şi Cantacuzinilor, vremuri care stăteau sub

pecetea „Apocalipsei“, *nu se putea ieşi decât prin rugăciune*, hramurile bisericilor zidite acum fiind o dovadă elocventă în acest sens, *şi prin speranţă*. Speranţa în înfăptuirea proorocirilor unor sibile şi filosofi prezenţi acum în văzul întregii colectivităţi pe pereţii bisericilor.

Din Bucureştii anilor 1722-1728 aceste noi programe iconografice s-au răspândit, mai ales, în zona Vâlcei şi în Oltenia unde o bogată literatură populară întreţinea aceleaşi nădejdi eshatologice.[144]

Reluarea, în 1753, la paraclisul Episcopiei Râmnicului a programului cu filosofi şi sibile de la Biserica din Bucureşti, este un fapt ce trebuie subliniat în mod deosebit. Ctitor era acum episcopul Râmnicului, Grigore Socoteanu, persoană cu alese cunoştinţe teologice.

După opinia noastră, prezenţa succesivă a acestui program iconografic mai întâi la o ctitorie mitropolitană, apoi la una episcopală are o semnificaţie clară ce nu ştim să fi fost relevată până acum. Speranţa în salvarea anunţată de prooroci nu putea veni decât printr-o credinţă sporită, prin rugăciune, de la Biserică şi de la slujitorii ei care, cel puţin la nivelul clerului înalt, aveau conştiinţa că doar ei, prin misiunea lor pastorală, trebuie să fie reazemul, călăuza şi nădejdea „turmei“ de enoriaşi.

Erminiile, cărţile de zugrăvie, specifică şapte filosofi elini: Apolon (Friul), Solon (Athineanul), Tuchidid, Platon, Plutarh, Aristotel şi Filon „cel care se cheamă filolog, adecă iubitoriu de cuvânt“.[145] Versiunile lor româneşti mai adaugă cinci nume de înţelepţi: pe Sofoclis, pe Ermis, Vulisis (Thulis) împăratul Egiptului, Varlaam (astronomul) şi pe Iosif. Alături de aceştia, pe cele 58 de monumente care au pictură pe pereţi, sunt zugrăviţi filosofii şi regii-magi Balthazar, Melchior şi Gaspar, cei adânc încrezători în semne şi prevestiri.[146]

Prezenţa filosofilor pe pereţii bisericilor munteneşti era în acelaşi timp şi un mod de catehizare a colectivităţii, în sensul propovăduirii virtuţilor morale pe care înţelepţii antichităţii le întruchipau.

Alături de filosofi, noul program iconografic aşază *sibilele*.

Profetese optimiste, caste şi inspirate, cele 12 sibile formează perechea intuitivă a raţiunii întrupate de filosofi. Prezente pe faţadele a 25 de biserici din Ţara Românească, ele erau ecoul tardiv al unei teme iconografice larg răspândite în arta medievală occidentală şi care fusese asimilată „cultului Fecioarei“, cea dătătoare de încredere şi speranţă, exprimate prin glasul şi chipul femeii.[147]

Filosofilor şi sibilelor li se vor adăuga proorocii, prezenţi pe toate faţadele bisericilor cu pictură exterioară, în acest program vizual, conceput

şi gândit ca o aşteptare plină de speranţă într-un nou miracol, într-o nouă Bună-Vestire.

Pe lângă personajele din antichitatea precreştină şi cea a Vechiului Testament, pe pereţii exteriori ai bisericilor vâlcene, oltene şi argeşene apar şi scene cinegetice şi alegorii animaliere. Imaginile „vânătorii" ce se desfăşoară într-un peisaj edenic al vieţii şi luminii, cu dealuri şi pâlcuri de chiparoşi, brazi şi thuia care apar mai întâi în pridvorul bisericii Schitului Fedeleşori (post 1720) îşi au sorgintea în literatura sapienţială ce circula în epocă: *Alexandria, Esopia* şi *Fiziologul*. De altfel, reprezentarea animalieră era o alegorie a chipului interior al omului.

Bufniţa, huhurezul, pelicanul, fenixul sunt inspirate din *Fiziolog*. Comportamentul animalelor, inteligenţa şi prudenţa lor ar fi trebuit să fie vrednice de toată luarea-aminte a oamenilor. O spune ieromonahul Serafim de la Mănăstirea Bistriţa din Vâlcea: „Aşa şi tu, oame trezveşte-te şi te păzeşte de diavolul, ca să nu te vâneze şi să te tragă către sine. Vezi cum se păzesc de vănător paserile şi hiiarăle? Aşa şi tu te păzeşte de diavolul."

Pe faţadele bisericilor Valea (Argeş), Sf. Gheorghe-Olari (Câmpulung-Muscel) şi în pridvorul bolniţei Mănăstirii Hurezi apare reprezentarea vieţii adevăratului călugăr care trebuie să-şi mortifice trupul şi să renunţe la viaţa de aici, cu multiplele ei ispite, pentru a câştiga în schimb Viaţa cea adevărată de Dincolo de fire, unde se va uni pentru totdeauna în Iubire cu Hristos.

O adevărată panoramă a vieţii monahale va fi desfăşurată mai târziu pe faţada nordică a ctitoriei din Neghineşti-Cacova (jud. Vâlcea) (1819-1823). Biserica având hramul Sf. Ioan Botezătorul, Sf. Nicolae şi Sf. Parascheva a fost înălţată de preoţii Ioan, fiul lui Andronic, şi Ioan, fiul lui Sima din Cheia. Având un pronunţat caracter narativ şi descriptiv, interesanta pictură murală pe care o evocăm aici pentru originalitatea temei, înfăţişează probabil elemente din biografia monahului Ioan, fiul lui Sima, unul dintre ctitori, bun cunoscător al Patericului şi al rânduielilor mănăstireşti.[148]

Prin întreaga tematică desfăşurată pe pereţii bisericilor, pictura exterioară din Ţara Românească a secolului al XVIII-lea se constituie, într-o vreme de adânci frământări şi încercări pentru oamenii acestor locuri, într-un veritabil *tratat de speranţă*. Nu vă pierdeţi CREDINŢA şi SPERANŢA – spuneau înalţii ierarhi şi alţi oameni ai bisericii care au gândit un astfel de program iconografic, repetând astfel înţelepciunea lui Iov, cel atât de încercat şi, poate tocmai de aceea, atât de credincios.

Note

1 Prin mama lui, Cârstina, soră cu Luca Stroici, mare logofăt. (Nicolae Iorga, *Un arhiereu artist: Anastasie Crimca*, în „Floarea darurilor", vol. II, nr. 18, din 29 iulie 1907, Bucureşti, p. 273-275).

2 Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, 1981, Bucureşti, p. 6. Despre Anastasie Crimca, vezi şi N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, ed. a II-a, vol. I, Bucureşti, 1928, p. 243-246.

3 M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 6.

4 Teodora Voinescu, Răzvan Theodorescu, *Mănăstirea Dragomirna*, Bucureşti, 1965, p. 11.

5 *DIR*, XVII/1, nr. 344, p. 257-258. Vezi şi Ştefan Gorovei, *Anastasie Crimca. Noi contribuţii*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", an. LV, nr. 1-2, ian.-feb., 1979, p. 149.

6 Publicat întâi de episcopul Melchisedec, *O vizită la câteva mănăstiri şi biserici antice din Bucovina*, în „Revista pentru istorie, archeologie şi filologie", vol. I, fasc. II, Bucureşti, 1883, p. 73 şi un facsimil (pl. III). Textul slavon şi traducerea la Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, Bucureşti, 1968, p. 506-507. Trad. cf. Şt. Gorovei, *op. cit.*, p. 150.

7 Pentru detalii, vezi Teodora Voinescu, Răzvan Theodorescu, *op. cit.* şi Vasile Drăguţ, *Arta românească*, Bucureşti, 1982, p. 378-379.

8 M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 9; Şt. Gorovei, *op. cit.*, p. 148. Vezi şi V. Gonţa şi Al. Gonţa, *Mitropolitul Anastasie Crimca, fondatorul celui dintâi spital în Moldova*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", XXXVIII, 1962, nr. 1-2, p. 33-39.

9 N. Stoicescu, *Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din Ţara Românească*, vol. I-II, Craiova, 1970; *Repertoriul bibliografic al localităţilor şi monumentelor feudale din Moldova*, Bucureşti, 1974, p. 984. Pentru arhitectura de lemn, vezi şi Ioana Cristache Panait, *Arhitectura de lemn din judeţul Gorj*, Bucureşti, 2001, p. 412.

10 N. Stoicescu, *Bibliografia*, p. 75. Vezi şi D. Bălaşa, *Sihăstriile Ovidenia şi Sf. Îngeri*, în „Mitropolia Olteniei", IX, 1957, iul., 9-10, p. 662-666.

11 M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 46. Vezi şi D. Bălaşa, *op. cit.*, p. 663. Refacerea datorată ieromonahului Macarie datează din 1737. Pisania lui Teofil nu mai există. Ne-a parvenit doar cea din vremea lui Macarie: „Această sfântă biserică este zidită de mitropolitul Teofil la leat (1634-1635) şi rămânând la pustiire şi de tot la risipire, iar(ăşi) la leat 7245 (1736-1737) robul lui Dumnezeu Macarie ieromonahul o au dres mai de iznoavă prefăcut spre a lui şi a părinţilor Rafael ieromonah şi Ivana, veşnică pomenire. Pis az am scris cu Macarie ieromonah 7245 (1737) iunie 3."

[12] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 535. Vezi şi Virgil Drăghiceanu, *O ctitorie mitropolitană. Biserica din Râmeşti-Vâlcea*, în „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice“, IV, 1911, p. 130-132; T. Bulat, *Ştiri noi cu privire la fundaţiile Brâncoveneşti oltene (Brâncoveni, Mamul şi Hurezi)*, în „M.O.“, 1964, nr. 9-10, p. 752-753.

[13] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 350. Vezi şi V. Drăghiceanu, *Vechi biserici de lemn*, în „BCMI“, III, 1910, p. 110-114; *idem*, *Monumentele Olteniei*, în *ibidem*, XXVI, 1933, p. 65-66. Pisania în slavonă: „Din voia Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi săvârşirea Duhului Sfânt acest sfânt templu dumnezeiesc l-a ridicat întru slava şi cinstirea Adormirii prea sfintei născătoare de Dumnezeu cu truda arhiepiscopului Mitropolit chir Ştefan. Zidit din temelie până la sfârşit în zilele lui Io Grigore voievod în anul 7173“ (1665).

[14] Al. Ştefănescu, *Schitul Crasna*, Bucureşti, 1910, p. 5-6.

[15] M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 129.

[16] ANC, Condica Mănăstirii Trivalea, nr. 371, f. 233-235. Pentru Trivalea, vezi Gr. Urâţescu, *Schitul Trivalea din Piteşti*, în „M.O.“, XVII, nr. 3-4, 1965, p. 186-267.

[17] Pisania, *ibidem*, p. 194. Vezi şi C. Bălan, *Inscripţii medievale şi din epoca modernă a României. Judeţul istoric Argeş (secolul al XVI-lea – 1848)*, Bucureşti, 1994, p. 384-385, doc. 545.

[18] Gr. Urâţescu, *op. cit.*, p. 199.

[19] ANC, Mănăstirea Trivalea, I/1.

[20] N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 484-485.

[21] C. Bălan, *op. cit.*, p. 308, doc. 359.

[22] *Ibidem*.

[23] *Ibidem*, p. 309, doc. 361.

[24] N. Iorga, *op. cit.*, p. 484.

[25] C. Bălan, *op. cit.*, p. 310, doc. 362.

[26] *Ibidem*, p. 310, doc. 363.

[27] Gr. Urâţescu, *op. cit.*, p. 189.

[28] C. Bălan, *op. cit.*, p. 455, doc. 709.

[29] *Ibidem*, p. 456, doc. 710.

[30] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 540. Vezi şi ANC, Mitropolia Ţării Româneşti, CXVI/7, 10, 11, 12, 14, 16 şi *ibidem*, CLXVI/53. Pentru Teodosie, mai vezi şi N. Şerbănescu, *Mitropolitul Teodosie al Ţării Româneşti* în „Studii teologice“, V, 1952, nr. 5-6, p. 330-351.

[31] ANC, Ep. Râmnic, XXXIX/37.

[32] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 543. Vezi şi ANC, Ep. Râmnic, XLVI/3, XXX/4.

[33] N. Stoicescu, *op. cit.*, 385. Dintr-un document din 1666, iunie 6 rezultă că Nicolae Pătraşcu vv. îi făcuse nişte danii încă din 1600, aşadar aşezământul exista. Vezi şi ANC, M-rea Banu, IV/8 şi Ion Ionaşcu, *Mănăstirea Izvorani, ctitoria mitropolitului Luca (1583-1604)*, Buzău, 1936, p. 65.

[34] ANC, Mănăstirea Mihai Vodă, I/337.

[35] N. Stoicescu, *op. cit.*, 585; T. Bulat, *O fundaţie a episcopului Serafim lângă oraşul Slatina. Cine este ctitorul Schitului Strehareţ (Slatina-Olt)*, în „M.O.“, 1962, nr. 5-6, p. 370-375.

[36] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 572. Vezi ANC, M-rea Câmpulung, XXXII/1; LXII/68; LXIII/58; XXI/11; LXII/75; LXIII/62 (catastihul din 1687 iunie 1 de avere, odăjdii, icoane, cărţi şi obiecte de cult).

[37] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 81; ANC, Ep. Buzău, LIX/5, 29.

[38] *Ibidem*, Documente istorice, CLXXXIII/p. 210, 211.

[39] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 567. ANC, Ep. Râmnicului, LX-ter/13, 26, 27, 28 şi LXXXVIII/3, LXX/2; vezi şi D. Traianescu, *Schitul Sărăcineşti*, în „BCMI“, VII, 1914, p. 1-12.

[40] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 653; Popescu-Cilieni, *Schituri oltene necunoscute*, în „M.O.“, VIII, 1956, nr. 1-3, p. 127. Vezi şi ANC, Ep. Râmnic, XCVIII/12 (doc. din 1682 ian. 19).

[41] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 678.

[42] *Ibidem*, 571 şi 612 nota 34. Vezi şi ANC, M-rea Bistriţa XXI/7; XXVII/8; XXXIX/1.

[43] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 481.

[44] *Ibidem*, p. 472. Vezi şi V. Drăghiceanu, *Monumentele Olteniei*, „BCMI“, 1933, p. 58 şi Al. Odobescu, *Schiturile şi metoaşele Mănăstirii Bistriţa, ibidem*, I, 1908, p. 103.

[45] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 346.

[46] C. Bălan, *Inscripţii*, p. 189.

[47] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 131.

[48] *Ibidem*, p. 171 şi p. 257, notele 130-131.

[49] *Ibidem*, p. 44.

[50] *Ibidem*, p. 338.

[51] *Ibidem*, p. 281 şi Popescu-Cilieni, *Schitul Dobriceni* în „M.O.“, 1956 nr. 1-2, p. 124-126.

[52] Schitul Siliştea (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 578).

[53] Schitul Scăueni, com. Berislăveşti, jud. Vâlcea (*ibidem*, p. 571).

[54] ANC, Mitrop. Ţării Româneşti, CCLXXXV/7.

[55] N. Stoicescu, *Cum se construiau bisericile în Ţara Românească şi Moldova în secolul al XVII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Studii şi cercetări de istoria artei“ seria Artă plastică, t. 15, nr. 1, 1968, p. 79. Ispravnici la Mănăstirea cea mare a Hurezilor au fost Pârvu Cantacuzino mare stolnic şi, după moartea lui, Cernica Ştirbei, fost mare armaş.

[56] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 507. La 1648 iulie 6 domnul arată că mănăstirea a fost „făcută şi zidită“ din temelia ei de Danciu care o şi închină la Sf. Mormânt (ANC, M-rea Polovragi, 1/10 şi XI/15); mai vezi şi *ibidem*, XVI/7 şi XV/1).

57 N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 525 nota 137. Vezi şi ANC, M-rea Polovragi, XVI/8. 9, 10 şi Suluri 9. Pentru reparaţii vezi ANC, ms. 705, f. 534-535 doc., din 1712 noiembrie 15.

58 N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 373 şi p. 377 nota 20. Schitul este amintit la 13 decembrie 1698 şi 20 iunie 1699. (ANC, M-rea Hurezi, XL/8 şi VIII/4.) Vezi şi I. Traianescu, *Schitul Sf. Apostoli de pe lângă Mănăstirea Hurezi*, în „BCMI", III, 1910, p. 145-154.

59 ANC, M-rea Hurezi, I/14 şi VIII/5. În cadrul aceleaşi activităţi febrile se înscrie şi contractul pe care Mănăstirea Hurezi îl încheie la 28 mai 1698 cu meşterii Oprea, Albul, Toma Molda din Boiţa (probabil Boişoara, jud. Vâlcea) pentru ca să facă o casă „pentru răpaosul şi odihna călătorilor" la podul mănăstirii de la Câineni (document din Colecţia de documente istorice a Institutului „N. Iorga").

60 N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 215.

61 *Ibidem*, p. 369. Pentru Hurezi, vezi N. Iorga, *Acte privitoare la Mănăstirea Hurezi* în *idem*, *Studii şi documente*, XIV, p. 3-183.

62 N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 205 şi p. 261, nota 244. Paraclisul şi foişorul menţionate la 4 iunie 1710. (ANC, M-rea Cozia, XLVII/55, 56.).

63 *Catalogul documentelor Ţării Româneşti*, vol. III, p. 203, doc. 397.

64 *Ibidem*, p. 23, doc. 8.

65 *Ibidem*, IV, p. 162, doc. 330.

66 Colecţia de documente istorice a Institutului „N. Iorga".

67 ANC, Ep. Râmnic, LXVII/32.

68 N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 701 şi p. 722, nota 33. Vezi şi ANC, Mitropolia Ţării Româneşti, CLVII/57 (1668, iunie 22), CLVII/60, 62, 91 şi 95 (doc. din 1670 feb. 12, 1683 mai 5 şi dec. 10 şi 1685 mai 12); *Ibidem*, M-rea Cozia, XVIII/12.

69 N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 608. Vezi şi ANC, M-rea Supratele, III/3.

70 *Ibidem*, III/4.

71 N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 697. Document din 1687 sept. 6 şi 1697 mai 5 (ANC, ms. 477, f. 144-145). La 8 mai 1697 domnul întăreşte închinarea schitului la Trivalea (*ibidem*, f. 145v.-146).

72 N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităţilor şi monumentelor feudale din Moldova*, Bucureşti, 1974, p. 807.

73 *Ibidem*, p. 77.

74 *Ibidem*, p. 667.

75 *Ibidem*, p. 119.

76 ANC, Ep. Huşi, XXV/16.

77 *Ibidem*, XXII/9.

78 *Ibidem*, XXV/25.

79 N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 137 şi p. 155, nota 223.

80 *Ibidem*, p. 365.

81 *Ibidem*, p. 651. Vezi şi Melchisedec episcopul, *Cronica Romanului*, I, p. 322-328, p. 336-351 şi II, p. 63-64.
82 N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 72 şi p. 145, nota 76.
83 *Ibidem*, p. 450.
84 ANC, Mitropolia Moldovei, VIII/14. Vezi şi doc. din 1682 oct. 18 şi 1686 aug. 10 (*ibidem*, VIII/15-17). Despre închinarea schitului la Mitropolia – doc. din 1731 oct. 20 (*ibidem*, VIII/30).
85 N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 797.
86 Scrisoarea autografă a lui Drăguşin vistierul din 24 aprilie 1713 la ANC, Ep. Argeş, XLVIII/17.
87 *Ibidem*, XLVIII/18.
88 *Ibidem*, XLVIII/20.
89 *Ibidem*, XLVIII/21. La 1714 feb. 2 biserica lui Antim primeşte ca danie de la băneasa Maria Mileasca un loc în Târgovişte în mahalaua popii Dragomir (*ibidem*, XLVIII/22).
90 *Ibidem*, XLVIII/23.
91 *Ibidem*, XLVIII/25.
92 N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 167.
93 V. Drăguţ, *Arta românească*, Bucureşti, 1982, p. 436.
94 Pentru toată informaţia referitoare la Mănăstirea Stavropoleos, vezi Răzvan Theodorescu, *Biserica Stavropoleos*, Bucureşti, 1967, 29 p. şi ilustraţii.
95 *Condica de casă a prea Sfântului Neofit, Mitropolitul Ungrovlahiei, 1764*, BAR, ms. 2106.
96 Au fost vizitate: M-rile Negoeşti şi Snagov (Ilfov), Comana şi Găiseni (Vlaşca), Biserica din Grădiştea (Vlaşca), M-rea Căscioarele (Dâmboviţa), Biserica din Piteşti, M-rea Curtea de Argeş, Episcopia Râmnicului şi Cetăţuia, M-rile Cozia, Ostrovul, Dintr-un lemn, Bistriţa şi Bisericile din Ocnele Mari (Vâlcea), M-rile Vieroşi (Muscel) şi Radu Negru din Câmpulung, Mitropolia din Târgovişte şi M-rea Dealu, M-rile Comani (Olt) şi Mărgineni (Prahova).
97 M. Carataşu, Paul Cernovodeanu, Nicolae Stoicescu, *Jurnalul călătoriilor canonice ale mitropolitului Ungrovlahiei, Neofit I Cretanul*, în „BOR“, an XCVIII, 1980, nr. 1-2, ian.-feb., p. 272. Cf. Cornelia Pillat, *Călătoriile mitropolitului Neofit în Ţara Românească în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „SCIA“, 1956, nr. 3-4, p. 280.
98 *Ibidem*. Cf. Mazilu D.R., *Sf. Filofteia de la Argeş. Lămurirea unor probleme istorico-literare. Monografie hagiografică*, Bucureşti, 1933, p. 35.
99 Schitul Cetăţuia (1680).
100 M. Carataşu, P. Cernovodeanu, N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 281.
101 „Mănăstirea Fedeleşciori s-au început den temelie întru a doao domnie a lui Grigore Ghica voevod şi n-au isprăvit-o. Iar vlădica Varlaam o au isprăvit

de tot şi de zugrăveală, o au isprăvit un ucenic al vlădicăi Varlaam, ce s-au numit Ghenadie, carele au fost şi la Mănăstirea Argeşului egumen, de la leatul lui Hristos 1700“ (*Ibidem*, p. 285).

102 *Ibidem*, p. 285-286.

103 Brătulescu V., *Mănăstirea Valea din judeţul Muscel*, în „BCMI“, 1931, p. 13, fig. 4.

104 G. Cocora, *Mănăstiri din eparhia Buzăului vetre de cultură şi trăire românească*, Buzău, 1987, p. 239.

105 *Ibidem*, p. 240.

106 *Ibidem*.

107 *Ibidem*, p. 241.

108 *Ibidem*.

109 *Ibidem*, p. 249.

110 *Ibidem*, p. 250.

111 *Ibidem*.

112 Vezi Iolanda Ţighiliu, *Mănăstirea Suzana. 250 de ani de la întemeiere*, în „G.B.“, an XLIX, nr. 3-4, mart.-apr. 1990, p. 82-89.

113 Mihai Vlasie, *Drumuri spre mănăstiri*, Bacău, 1999, p. 78.

114 *Ibidem*, p. 79. Cf. G. Cocora, *op. cit*., p. 258.

115 G. Cocora, *op. cit*., p. 56.

116 Pr. G. Cocora, pr. Horia Constantinescu, *Poiana Mărului*, în „G.B.“, XXIII (1964), nr. 5-6, p. 491.

117 I. Ionaşcu, *Ştiri nouă asupra Mănăstirii Ciolanu (Buzău). Cu 42 documente*, Buzău, 1936, p. 20, doc. 6.

118 *Ibidem*, p. 32, doc. 24 şi p. 33, doc. 25.

119 Pentru detalii, vezi arhm. Ioanichie Bălan, *Vetre de sihăstrie românească*, Bucureşti, 1982, 572 p.

120 Iolanda Ţighiliu, *Ctitori clerici în secolul al XVII-lea*, în vol. *In honorem Paul Cernovodeanu*, Bucureşti, 1998, p. 145-159.

121 *Ibidem*, p. 148-149.

122 *Ţara Românească-Hramuri*: Sf. Nicolae (26); Intrarea în Biserică (9); Sf. Arhangheli Mihail şi Gavril (7); Sf. Parascheva şi Adormirea Maicii Domnului (6); Sf. Dumitru (5); Toţi Sfinţii, Sf. Trei Ierarhi, Sf. Treime (3); Buna-Vestire; Naşterea Maicii Domnului, Sf. Ilie, Sf. Gheorghe, Sf. Îngeri (2); Sf. Constantin şi Elena, Sf. Mina, Sf. Ioan Zlataust, Sf. Dionisie, Sf. Elefterie, Sf. Visarion, Pogorârea Sf. Duh, Înălţarea, Sf. Ioan Bogoslav (1). *Moldova-Hramuri*: Adormirea Maicii Domnului (7); Sf. Nicolae (6); Sf. Apostoli Petru şi Pavel (4); Sf. Constantin şi Elena, Sf. Gheorghe (3); Intrarea în Biserică, Pogorârea Sf. Duh (2); Toţi Sfinţii, Tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul, Sf. Ilie, Sf. Treime, Schimbarea la Faţă, Sf. Arhangheli Mihail şi Gavril, Sf. Ioan Botezătorul, Buna-Vestire, Sf. Spiridon (1).

123 N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, vol. II, Vălenii de Munte, 1909, p. 59.
124 Vezi Daniel Barbu, *Portretul unui discipol Ştefan al II-lea al Ungrovlahiei*, în „RI", seria nouă, t. 3, 1992, nr. 5-6, p. 547-557.
125 M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, ed. a II-a, vol. II, Bucureşti, 1994, p. 334.
126 *Ibidem*.
127 *Ibidem*, p. 457.
128 R. Theodorescu, *Istorie şi profeţie în arta Ţării Româneşti în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", seria Artă plastică, t. 38, 1991, p. 37-46.
129 *Ibidem*, p. 41. Vezi şi Daniel Barbu, *Scrisoare pe nisip. Timpul şi privirea în civilizaţia românească a secolului al XVIII-lea,* Bucureşti, 1996, p. 131-136.
130 Iolanda Ţighiliu, *Societate şi mentalitate în Ţara Românească şi Moldova, secolul XV-XVII*, Bucureşti, 1998, p. 281.
131 Teodora Voinescu, *Zugravul Pârvu Mutu şi şcoala sa*, în „SCIA", nr. 3-4, p. 144. Pentru pictura din secolul al XVIII-lea vezi eadem, *Contribuţii la o istorie a artei păturilor mijlocii; ctitorii de vătafi de plai din Ţara Românească, ibidem*, 1973, nr. 2, p. 297, 320.
132 A. Paleolog, *Pictura exterioară din Ţara Românească*, Bucureşti, 1984, p. 25.
133 *Ibidem*.
134 *Ibidem*, p. 9.
135 Iolanda Ţighiliu, *op. cit.*, p. 71.
136 V. Drăguţ, *Arta brâncovenească*, Bucureşti, 1971, p. 8.
137 E. d'Ors, *Du baroque*, Paris, 1935, p. 239.
138 V. L. Tapié, *Barocul*, 1969, p. 141.
139 Iolanda Ţighiliu, *op. cit.*, p. 71.
140 A. Paleolog, *op. cit.*, p. 21.
141 Teodora Voinescu, *Un aspect puţin cercetat în pictura exterioară din Ţara Românească – motivul sibilelor*, în „SCIA", XVII, 1970, nr. 2, p. 195.
142 A. Paleolog, *op. cit.*, p. 26.
143 R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 41.
144 *Ibidem*, p. 46.
145 Vasile Grecu, *Cărţi de pictură bisericească bizantină. Introducere şi ediţie critică a versiunilor româneşti (...),* Cernăuţi, 1936, p. 361.
146 A. Paleolog, *op. cit.*, p. 31.
147 *Ibidem*, p. 36.
148 *Ibidem*, p. 61.

CAPITOLUL IV

FĂURITORII DE ARTĂ

În atmosfera spirituală permisivă influenţelor din varii spaţii geografice şi domenii artistice, slujitorii bisericii vor trudi cu har şi dăruire alături de confraţii lor mireni pentru a ridica nivelul cultural al neamului lor.

Miniaturişti, pictori, gravori şi psalţi, care erau închinaţi slujirii sfintelor altare sau erau puternic legaţi prin fibrele fiinţei lor lăuntrice de viaţa monahală, s-au alăturat clericilor ctitori pentru a da, şi prin strădania lor, strălucire şi slavă Dumnezeirii.

La începutul secolului al XVII-lea va apărea şi se va dezvolta în Moldova, la Dragomirna, din îndemnul lui Anastasie Crimca o excepţională şcoală de miniaturistică.

Originar din Suceava, fiul negustorului Ioan Crimca şi al Cârstinei, va intra de tânăr în comunitatea monahală, de mare prestigiu duhovnicesc şi cultural, care era Mănăstirea Putna. Destinul îi va fi favorabil şi va avea o frumoasă ascensiune pe scara ierarhiei ecleziastice.

La 1600 era episcop de Rădăuţi, iar şase ani mai târziu ajunge episcop de Roman. De la 15 iulie 1608 va ocupa scaunul întâiului stătător al Mitropoliei Moldovei.

Dăruit cu simţul frumosului şi cu harul artistului de talent, Anastasie Crimca va reînvia la ctitoria sa de la Dragomirna vechea tradiţie a miniaturii, care mai atinsese cândva, prin pana lui Gavril Uric, de la Mănăstirea Neamţu un nivel cu totul remarcabil.

Din activitatea miniaturistică desfăşurată la Dragomirna ne-au parvenit nouă manuscrise[1]: cinci se află la muzeul Mănăstirii [*Tetraevangheliarul*, din 1609 (inv. 1/1934) este prima operă sigură a lui Anastasie Crimca, ce va deschide noua şcoală de miniatură moldovenească; *Evanghelia* din 1609 (inv. 7/1934)]; *Liturghierul* din 1610 (inv. 4/1934); *Liturghierul* din 1610 (inv. 5/1934) şi *Psaltirea* din 1616 (inv. 6/1934); două la Muzeul de istorie al României [*Tetraevangheliarul* din 1615 (inv. 2/1934) şi *Liturghierul* din 1616 (inv. 3/1934)]; un manuscris se află la Biblioteca de Stat din Viena (este vorba despre un exemplar din *Faptele Apostolilor* din 1610); şi, de asemenea, un alt manuscris din 1609, cuprinzând tot *Faptele Apostolilor* se găseşte la Biblioteca Academiei Române.

Manuscrisele miniate de la Dragomirna pot fi grupate în trei categorii: a) manuscrise care ilustrează texte din Noul Testament (trei Tetraevangheliare, un Evangheliar şi două Fapte ale Apostolilor); b) manuscrise liturgice (trei Liturghiere); c) manuscrise ilustrând texte din Vechiul Testament: Psaltirea.

Nici o altă şcoală de caligrafie şi miniaturistică nu va atinge desăvârşirea desenului, frumuseţea şi bogăţia cromatică, în care culorile de prestigiu, aurul şi argintul, vor fi folosite din abundenţă, ca aici la şcoala de la Dragomirna mitropolitană.

Manuscrisele miniate păstrează temele tradiţionale iconografice, dar tratarea lor se face cu o oarecaree libertate faţă de textul care trebuie ilustrat.

Pictura murală, icoanele, legendele populare şi elementele folclorice au constituit principalele modele de inspiraţie pentru ilustraţiile lui Crimca. Toate acestea, altoite pe tradiţia picturii bizantine de intuiţia genială a mitropolitului moldav, au creat şi au îmbogăţit, în mod excepţional, imaginea artistică.

Ca nimeni până la el, Anastasie a ştiut să creeze o vastă tipologie de sfinţi şi sfinte, de martiri şi martire, de teme liturgice, simbolice şi mistice.[2]

În *Tetraevangheliarul* din 1609 (inv. 1/1934), care reţine în mod special atenţia miniaturistului, reuşeşte să creeze un nou sistem de ilustraţii pentru aceste teme. Personajele sunt, în general, reprezentate stând pe scaun şi, mai rar, stând în picioare. În miniaturile de la Dragomirna siluetele personajelor sunt mai zvelte, mişcarea este mai plină de viaţă şi de tensiune, desprinzându-se de vechile tipare în care sfinţii apar totdeauna calmi şi detaşaţi de ce-i înconjoară.

Tetraevangheliarul din 1615 (inv. 2/1934) aduce un element local inedit: edificiile antice care decorează fundalul sunt înlocuite cu turlele bisericilor ortodoxe sau cetăţile moldave.

Novator este şi modul de încadrare a miniaturilor cu chenare purtând în medalioane portretele diferitelor personaje sacre: Fecioara Maria, Iisus Hristos, Judecata de Apoi. Procedeul în sine se întâlneşte în vechea pictură bizantină sau în şcolile de iconari din peninsula Balcanică şi Rusia. Noua manieră care apare acum, mult mai amplu, căpătând o notă originală e ilustrată, mai ales, de *Liturghierul* din 1616 (inv. 3/1934).[3]

Multe manuscrise de la Dragomirna, atât de individualizate în peisajul miniaturisticii româneşti, conţin autoportretul lui Anastasie Crimca reprezentat întotdeauna în haine episcopale (*sacos polystavros*) şi cu mâinile în atitudine de rugăciune.[4]

Să mai amintim aici decorarea paginilor cu frontispicii în forma arcelor de triumf sau înfrumuseţarea şi înviorarea scriiturii prin ornarea unor litere cu variate motive florale.

Îmbinând armonios culorile, ilustraţiile şi ornamentele cu textul, Crimca a reuşit să creeze un stil cu totul personal.

Plastica şi echilibrul volumelor care sunt figurate şi care au propriul lor ritm interior, jocul umbrelor şi al luminii, ca şi bogăţia culorilor lasă o puternică impresie artistică.

Personajele, mai ales, sfinţii părinţi ca şi mitropolitul însuşi, sunt îmbrăcate în haine episcopale şi reprezentate din faţă sau din trei sferturi, rare ori din profil.

Ceea ce dă o mare originalitate miniaturilor lui Crimca sunt, neîndoielnic, culorile pure, vii, adeseori juxtapuse, prin tonuri contrastante, aproape stridente. Aşa de exemplu, adeseori lângă un verde rece va sta un roşu sau ocru cald, totul aşezat pe un fond de aur care-i va conferi ansamblului unitate şi somptuozitate.

Meritul incontestabil al lui Crimca a fost acela de a fi introdus în compoziţiile sale, pe lângă schemele iconografice tradiţionale, şi numeroase elemente inspirate din realitatea imediată. De pildă, reprezentarea din Psaltirea lui David şi a lui Solomon conţine multe elemente contemporane lui. Coroanele regilor iudei sunt, de fapt, coroanele purtate de principii români; grupul care închină imnuri de laudă lui David poartă haine boiereşti, iar instrumentele din care se cântă sunt buciumul, cobza, toba, ţambalul, specifice lăutarilor români.[5]

Prin libertatea de expresie, prin spontaneitatea mişcării şi a cromaticii, puternic contrastante, Anastasie Crimca a fost un artist de o mare originalitate ce a conferit miniaturii româneşti, prin asimilarea unor elemente din pictura murală bisericească moldavă, un accent viguros şi o armonie ce au atins perfecţiunea.

În epoca lui Vasile Lupu activitatea scriptoriilor din Moldova a continuat, multe din produsele acestora aflându-se azi în colecţiile de la Ierusalim, de la Muntele Athos sau în alte biblioteci europene.

În 1633, caligraful Porfirie, trecător prin spaţiul românesc, copia un *Liturghier*, iar în 1641 popa Sidor din Rădăuţi copia pentru biserica Mănăstirii Trei Ierarhi un *Tetraevangheliar* cu frumoase frontispicii şi viniete ornate.[6]

Mai tradiţionalist decât miniaturistul Ivanco de la Rădăuţi, care îşi luase o mare libertate în decorarea unui *Liturghier* (1643) şi a unui *Tetraevangheliar* ce-i fusese comandat pentru Mănăstirea Agapia, de către hatmanul Gavril, ctitorul mănăstirii, Ghervasie de la Putna copia o *Evanghelie* pentru domnitorul Istratie Dabija, în buna manieră a manuscriselor din secolele XV-XVI.

În Ţara Românească, ornamentarea manuscriselor va cunoaşte un nou imbold către mijlocul veacului al XVII-lea când aşezata domnie a lui Matei Basarab va crea condiţiile favorabile dezvoltării unei noi şcoli de miniaturişti.

Secolul al XVII-lea[7], în care penetrarea elementelor levantine este tot mai viguroasă, va aduce şi pe meleagurile noastre oameni de talent, precum Mathei al Mirelor, epirotul născut în Pogonia în 1596, dar care din 1609 şi până la moartea sa survenită în 1624 a stat şi a lucrat la Mănăstirea Dealu[8], apoi Constantin Croatul şi Matei caligraful din Epir, devenit egumen la Mănăstirea Sf. Sava din Iaşi, sau Luca ajuns episcop de Buzău. Ei au introdus în Ţările Române noi modele şi procedee de lucru.[9]

Pe lângă aceste influenţe orientale, ornamentarea manuscriselor din epocă va fi influenţată şi de elemente din arta gravurii care va cunoaşte un nou avânt în vremea lui Matei Basarab.

Evangheliarul din 1616, datorat episcopului Luca, conţine elemente de influenţe diverse, asimilate însă într-o viziune personală. Partea superioară a compoziţiilor cuprinde ornamente de factură orientală, susţinute de o cromatică de aceeaşi influenţă, dar asociate cu teme compoziţionale tratate în maniera miniaturii româneşti.

O altă serie formată din *Liturghierele* din 1620 şi 1631 vine să aducă în planul decoraţiei noi elemente florale şi zoomorfe tratate deosebit de amplu şi cu multă fantezie.

Liturghierul mitropolitului Ştefan al Ţării Româneşti (1648-1688), realizat de un artist anonim, prezintă analogii evidente cu această serie de manuscrise miniate.

Ideea ornării paginilor manuscriselor cu păsări şi animale de tot felul nu este nouă. Ea se regăseşte atât în Occident, cât şi în tradiţia artistică bizantină. Nou este însă modul de tratare a acestor elemente decorative care prin forme, culori şi mai ales simbolistică desfăşoară o largă şi variată paletă de sugestii morale şi religioase capabilă să influenţeze lectorul.

Liturghierul miropolitului Ştefan[10] (cca 1653) prin inventivitatea şi originalitatea temelor, prin unicitatea tratării lor, ca şi prin modul variat şi delicat de ornamentare a iniţialelor, într-o multitudine fără egal, degajă un efect emoţional şi o forţă artistică deosebite, fiind unul dintre cele mai remarcabile exponate ale artei româneşti.

Prezentă în manuscrisele din 1610, 1631, 1633 şi 1650 şcoala miniaturistică va atinge apogeul cu această capodoperă care este *Liturghierul mitropolitului Ştefan al Ungrovlahiei*.

Scris în limba slavonă, manuscrisul are titlul „Slujebnic care cuprinde în sine Liturghia a celui întru sfinţi părintelui nostru Ioan Gură de Aur, arhiepiscopul Constantinopolului şi a celui întru sfinţi părintelui nostru Vasile cel Mare, arhiepiscopul Cezareei Capadociei şi alte slujbe arhiereşti. S-a scris cu binecuvântarea şi din porunca, precum şi cu cheltuiala prea sfinţitului stăpân părinte kir Ştefan, arhiepiscop mitropolit a toată Ungrovlahia, în anul de la naşterea lui Hristos...“

Ştim, aşadar, că mitropolitul Ştefan s-a îngrijit de copierea lui şi a suportat toată cheltuiala. Nu ştim însă numele artistului miniaturist care s-a aplecat cu râvnă, migală şi răbdare asupra slovelor pentru a le înfrumuseţa, după cum nu ştim nici anul în care şi-a încheiat truda-i vrednică de toată lauda.

Născut în satul Costeşti din judeţul Vâlcea, viitorul arhiereu va intra de tânăr în monahism la Sfânta Mănăstire Tismana unde va ajunge stareţ. După moartea mitropolitului Teofil, în 1648, este numit de Matei Basarab în scaunul mitropolitan. Îl va susţine consecvent pe domn în întreaga acţiune de stăvilire a imixtiunii călugărilor greci în viaţa mănăstirilor şi a bisericilor româneşti şi va participa cu întreaga-i energie şi dăruire, la acţiunea de promovare a limbii române în Biserică, în pofida rezistenţei slavonismului şi a influenţei greceşti ce se făceau tot mai simţite.

Este de subliniat, în acest sens, apariţia *Crezului* scris în româneşte în *Slujebnic* precum şi în *Rânduiala de slujbă* (1657), mitropolitul Ştefan

luându-şi îndrăzneala, după cum arăta N. Iorga, de a tălmăci în limba poporului rugăciuni care până atunci nu fuseseră niciodată rostite în Biserică decât în limbile „sfinte“, slavona şi greaca.

După o viaţă trăită pentru slujirea altarului şi a propăşirii limbii române, mitropolitul Ştefan va trece la cele veşnice la 25 aprilie 1688 şi va fi îngropat în biserica Mitropoliei din Târgovişte.

Chipul acestui cărturar poate fi întâlnit şi astăzi în pictura murală de la biserica din Grămeşti, ctitoria sa, şi la Biserica Bălăneşti din Râmeţi, ambele în judeţul Vâlcea[11] sau pe tâmpla Schitului Crasna din judeţul Gorj.[12]

Slujebnicul sau *Liturghierul* inventariat la Biblioteca Academiei sub cota ms. rom. nr. 1790 redă în slavonă şi greacă rugăciunile liturgice, iar în română rânduielile tipiconale. Acestea sunt scrise cu cerneală roşie, iar rugăciunile (în slavonă şi greacă – şi *Crezul* – în limba română – sunt scrise cu cerneală neagră.[13] Manuscrisul conţine Liturghiile ierarhilor Ioan Gură de Aur (f. 6 r. - 44 r.) şi Vasile cel Mare (f. 47 r. - 84 r.) după rânduiala de la Sfântul Munte şi *Crezul* (f. 110 r. - 111 r.). Înfrumuseţarea manuscrisului cu miniaturi de o fantezie cu totul deosebită venea să încununeze evoluţia şcolii autohtone care receptase multiplele sugestii artistice venite din zona Orientului sau influenţe renascentiste, venite filtrate pe filieră constantinopolitană sau veneto-cretană.

Pe de altă parte, munificienţa voievozilor români interesaţi în încurajarea culturii, care ea însăşi oferea prestigiu domniei, a facilitat venirea în ţările noastre a numeroase persoane cunoscătoare într-ale artelor, cum au fost deja amintiţii Constantin Croatul[14], Matei Caligraful[15] sau Luca, ce va fi episcop de Buzău.[16]

Dezvoltarea tiparului la mijlocul veacului al XVII-lea a permis, totodată, trecerea unor motive decorative din arta gravurii în arta miniaturii.

După cum amineam mai sus, ceea ce particularizează *Slujebnicul* mitropolitului Ştefan este numărul deosebit de mare al iniţialelor ornate cu o extraordinară varietate de motive florale şi zoomorfe. Lujeri răsuciţi şi flori de tot felul (garoafe, lalele, trandafiri, acante), păsări din specii variate (pelicani, vulturi, struţi, şoimi, cocostârci, porumbei, bufniţe, turturele, ghionoaie, păuni, gâşte, cocoşi), animale: reale sau imaginare (lei, urşi, lupi, vulpi, delfini, câini, şerpi, monştri, sirene, grifoni, balauri, gorgone) la care se adaugă chipuri de îngeri, arhangheli, Fecioara Maria şi Iisus[17] toate compunând o lume de o frumuseţe plastică excepţională.

Specialiştii au constatat legăturile strânse care există între acest *Slujebnic* şi o întreagă familie de manuscrise ale şcolii de miniatură din prima parte a secolului al XVII-lea, cum ar fi: *Liturghierul grec* de la începutul veacului, *Evanghelia greacă* din 1631, *Evanghelia greacă* din 1633 şi *Evanghelia greacă* din 1650, confirmând astfel apartenenţa *Slujebnicului mitropolitului Ştefan* la această şcoală.[18]

Frumuseţea manuscrisului asupra căruia ne-am oprit mai pe larg este sporită, pe lângă iniţialele ornate, de mulţimea de ilustraţii reprezentând personaje sfinte sau scene de compoziţie cu teme religioase.

Gama cromatică este caldă, culorile dominante fiind roşu, ocru, roz, brun, verde cald, albastru încălzit cu tente aurii. Aurul folosit cu măiestrie conferă manuscrisului o notă de fast.[19]

Calităţile artistice excepţionale ale manuscrisului l-au făcut pe André Grabar să-l numească „Liturghierul de zile mari" sau „Liturghierul arhieresc".[20]

Remarcabil este şi *Liturghierul* grămăticului Radu Sârbu de la Mănăstirea Brâncoveni (1653-1654) în care apare tabloul votiv al domnitorului Matei Basarab şi al doamnei Elina într-o interpretare grafică ce aminteşte de manuscrisele lui Crimca.[21]

Spre sfârşitul veacului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea miniaturistul Calinist va ornamenta *Liturghierul lui Constantin Brâncoveanu* care prin eleganţă şi sobrietate se va apropia ca stil de grupa manuscriselor miniate, anterioare *Liturghierului mitropolitului Ştefan*.

Un alt manuscris interesant este cel intitulat „*Chipurile Vechiului şi Noului Testament*", alcătuit de mitropolitul Antim Ivireanul în 1709 şi închinat lui Constantin Brâncoveanu. Valoarea acestui cronograf care narează, pe scurt, istoria lumii vechi, cu elemente de genealogie biblică şi istorie greco-romană, este sporită de cele 503 ilustraţii care însoţesc textul. Sunt reprezentate personaje biblice, regi, profeţi etc. cu o siguranţă a desenului şi o măiestrie a culorilor care se presupune că au aparţinut unui iscusit miniaturist, preotul Nicola, prezumtivul autor al miniaturilor din cronograful lui Antim.[22]

În ceea ce priveşte pictarea icoanelor, ea va urma tradiţia autohtonă de sorginte bizantină. În veacul al XVII-lea au continuat să existe şi să activeze în Moldova puternice şcoli de iconari la mănăstirile Văratec, Bistriţa, Neamţ, Moldoviţa şi la Mitropolia Moldovei. Parte din producţia acestor ateliere se mai păstrează astăzi la Muzeul de Artă din Bucureşti.

În Ţara Românească îşi va continua existenţa şcoala de iconari de la Târgovişte care va lucra tot după vechile canoane iconografice bizantine

îndulcind însă contururile viguroase ale desenului cu o cromatică armonioasă, deosebit de caldă.

Alături de zugravi mireni care au lucrat la numeroasele ctitorii ridicate de domnie, de boierime sau de reprezentanţi ai clerului, şi-au adus măsura talentului şi a dăruirii lor şi pictori proveniţi din cinul călugăresc.

Aşa a fost de pildă acel Mihail monahul care a participat alături de Ianache la decorarea bisericii din Săcueni (jud. Dâmboviţa, 1667). Lui îi sunt atribuite imaginile mai arhaizante, în tonuri mai sobre, din ciclul hristologic al Patimilor.[23]

În a doua parte a veacului al XVII-lea apar în spaţiul românesc, timide la început, apoi ceva mai viguroase, ecouri ale şcolii cretane unde tradiţia bizantină a epocii paleologe receptase ecouri ale artei italiene, din perioada cât insula s-a aflat sub stăpânire veneţiană.[24] Ca de atâtea ori până atunci calea de pătrundere va fi şi de această dată filiera athonită ca şi artiştii din ce în ce mai activi din diaspora greacă. Să amintim aici activitatea de excepţie a pictorului grec Constantinos sosit în Ţara Românească pe la 1680 şi devenit artistul care va împodobi cu fresce principalele ctitorii ale lui Constantin Brâncoveanu.

Exponentul autohton cel mai deschis la ecourile artistice ce-şi căutau o nouă modalitate de exprimare plastică a fost Pârvu Pârvescu zis „Mutu".[25]

Născut la Câmpulung, în mahalaua Vişoiului, la 12 octombrie 1657, ca al şaselea copil al preotului Ioan Pârvescu, Pârvu va rămâne de mic orfan de mamă. Îşi va petrece copilăria alături de tatăl său care se călugărise la Mănăstirea Negru-Vodă din Câmpulung, sub numele de Paisie. Aici, într-un mediu monahal cultivat, copilul, în vârstă de 12 ani, va primi primele noţiuni artistice de la părintele Evghenie. Apoi boierul Tudoran Vlădescu, fiul naşului său, boier cu dare de mână, dar şi cu gust pentru frumos şi înclinaţii spre cele sfinte (el însuşi va îmbrăca haina monahală), îl va trimite pe Pârvu în Bucovina pentru a se perfecţiona pe lângă un meşter zugrav rus. Timp de şase ani, tânărul artist muntean s-a putut edifica asupra măiestriei frescelor moldoveneşti, a frumuseţii şi delicateţei manuscriselor miniate, a luat contact cu noile idei vehiculate de pictori veniţi din spaţii şi tradiţii culturale diferite, precum greci, ruşi sau polonezi şi care poposiseră pentru o clipă, într-o lume dornică de inovaţii de tot felul şi deschisă înnoirilor şi pe tărâmul plasticii.

Revenit în Ţara Românească pe când avea 23-24 de ani, Pârvu va deveni pictorul de Curte al boierilor Vlădeşti pentru care va zugrăvi biserica

Mănăstirii Aninoasa (azi refăcută), apoi a Cantacuzinilor pe care-i va sluji cu penelul timp de două decenii.[26]

Tânărul artist se va fi bucurat din plin de climatul de aleasă elevaţie spirituală ce domnea în familia cultivaţilor boieri Cantacuzini.

Ei îl angajează să le picteze pentru început Mănăstirea Cotroceni. A refăcut apoi pictura din ctitoriile postelnicului Constantin Cantacuzino de la Filipeştii de Târg şi de la Mărgineni. În 1692 termină de zugrăvit biserica de curte de la Filipeştii de Pădure, zidită în 1688 de Bălaşa, soţia lui Matei Cantacuzino.

În anii următori zugrăveşte alte patru biserici construite de Mihai, spătarul Cantacuzino: Colţea, Sinaia (1695), Fundenii Doamnei şi Adormirea Maicii Domnului din Râmnicu Sărat (1698). A mai pictat ansamblurile de la Bordeşti (1699), unde şi-a figurat propriu-i chip ţinând în mână însemnele meseriei lui – pensula şi cutia cu vopsele, autoportretul de aici alăturându-se celor de la Filipeştii de Pădure şi Măgureni; apoi Mănăstirea Mamu şi şi-a încheiat activitatea de zugrav cu ansamblul de la Biserica Sf. Gheorghe Nou[27] din Bucureşti, ctitoria lui Constantin Brâncoveanu (1707).

Ajuns pictor de Curte al celor mai bogaţi şi puternici boieri ai Ţării Româneşti, Cantacuzinii şi Brâncovenii, Pârvu trebuie să fi agonisit o stare materială onorabilă care-i va permite să cumpere o proprietate în Bucureşti, în mahalaua Slobozia, în apropierea lui Iordache Creţulescu. Se crede că aici a deschis şi o şcoală de zugravi de vreme ce semnează „Dascălul Pârvu Mutu zugravu".

Viaţa însă îl va încerca şi pe el ca pe atâţia alţii din preajma lui. Întâi îi va muri soţia (în 1718). Pentru a-şi regăsi echilibrul lăuntric pleacă, în acelaşi an, la Muntele Sinai. La întoarcere lasă o parte din avere fiului său mai mare, apoi îmbracă haina monahală luând numele de Pafnutie şi se aşază mai întâi la Mănăstirea Mărgineni a Cantacuzinilor, de care era atât de legat. Îşi va petrece timpul traducând aici cărţi din vestita bibliotecă a locaşului religios. În 1731 o nouă lovitură a soartei îi va răvăşi sufletul. Fiul său mezin, ce-l însoţise la Mărgineni unde îmbrăcase şi el rasa călugărească sub numele de Gherasim moare pe neaşteptate. Durerea îl va face să se retragă şi mai mult din lume. Se mută la Mănăstirea Robaia unde va trece la cele veşnice, câţiva ani mai târziu, în 1735.

Nu s-au păstrat toate ansamblurile pictate de acest mare artist. Cel mai bine conservat este cel de la Filipeştii de Pădure care grupează 55 de personaje. Ansamblul de la Măgureni desfăşoară, de asemenea, o amplă friză

de personaje, cuprinzând 60 de portrete de bărbaţi, femei şi copii. Dar nu numai chipurile boierilor şi ale odraslelor lor vor fi imortalizate, ci şi figuri de oameni obişnuiţi din lumea târgurilor, a satelor şi mănăstirilor. Îşi va picta ucenicii, pe Stan, Radu, Marin şi Nicolae; va zugrăvi pe bătrânul vătaf al meşterilor de zidari de la Filipeşti sau figura expresivă a maicii Platonida, stareţa Mănăstirii Mamu, ca şi chipul venerabilului stareţ al Mănăstirii Râmnicu Sărat.

Prin stilul propriu, deschis elementelor novatoare, Pârvu Mutu s-a impus ca un portretist de excepţie. Galeriile sale de figuri ale ctitorilor deschid drumul portretului efigie care va face carieră în secolul al XIX-lea.

Măiestria sa artistică, cu totul excepţională, s-a manifestat şi în pictarea de icoane de o frumuseţe remarcabilă, precum Sfânta Troiţă, Adormirea Maicii Domnului şi icoana de hram a Bisericii Colţea, Sfinţii Cosma şi Damian.

Dacă Pârvu Mutu a fost, mai ales, pictorul de Curte al Cantacuzinilor, Constantin Brâncoveanu va apela cel mai adesea la serviciile pictorului grec Constantinos. Adus în ţară de Şerban Cantacuzino (1678-1688) pentru care va picta, în 1683 Biserica Doamnei din Bucureşti, ctitoria doamnei Maria, soţia lui Şerban Cantacuzino, pictorul grec, dăruit cu un talent viguros cultivat la şcoala artei cretano-veneţiene, unde se întâlneau şi influenţe italiene barochizante, se va integra deplin mediului cultural românesc unde va cunoaşte aleasă cinstire, după cum o dovedeşte şi semnătura sa de mai târziu „Constantinos din Ţara Românească".[28]

În scurtă vreme va ajunge să conducă atelierul de pictură de la Mănăstirea Hurezi care prin capacitatea sa formativă şi creativă, prin antrenarea unui mare număr de meşteri, calfe şi ucenici se va transforma într-o veritabilă şcoală artistică.

Marele ansamblu monastic de la Hurezi, cel mai întins din ţară, cuprindea, cum am văzut, mai multe biserici şi schituri construite şi zugrăvite între 1691-1703 şi era condus cu râvnă şi pricepere de egumenul Ioan. Aici se adunaseră numeroşi meşteri constructori, pietrari, cioplitori în lemn şi piatră, poleitori, dar, mai cu seamă, zugravi prin a căror strădanie stilul brâncovenesc va atinge deplina-i maturitate artistică.[29] Biserica cea mare a fost pictată între 1693-1694 de o echipă formată din Ioan, Andrei, Stan, Neagoe, Ioachim, în fruntea lor aflându-se Constantinos.

Alţi zugravi împodobesc celelalte biserici din complexul de la Hurezi: Marin şi Preda pictează paraclisul (1696-1697), bolniţa a fost pictată de Preda, Nicolae şi Efrem (1699), biserica Schitului Sfinţii Apostoli a fost pictată de Iosif şi Ion (1700).[30]

După încheierea lucrărilor de la Hurezi, zugravii care au lucrat sub îndrumarea lui Constantinos, ajunşi ei înşişi meşteri mari, s-au răspândit în întreaga ţară pentru a împodobi şi alte edificii.

Şi nu întâmplător se constată acum şi o explozivă înmulţire a icoanelor. Împodobind bisericile, chiliile şi casele domneşti şi boiereşti, ca şi locuinţele oamenilor mai modeşti, atelierele de iconari de la Hurezi, Bucureşti, Câmpulung, Piteşti veneau să răspundă unor solicitări sporite din partea credincioşilor.

Circulaţia tot mai largă, în medii foarte diferite, a cărţilor populare, precum *Fiziologul, Esopia, Alexandria* a făcut ca motive, momente, pilde şi povestiri să treacă din aceste cărţi în ornamentarea manuscriselor sau în decoraţia murală. Aşa se face că pe pereţii bisericilor pot fi întâlnite scene de vânătoare sau sunt tâlcuite fabulele lui Esop pe care le puteau „citi“ toţi sătenii, ilustrate cu prospeţime pe faţadele pridvorului, adăugat de Andriana Cantacuzino la paraclisul bolniţei Mănăstirii Bistriţa din jud. Vâlcea (1709) de către Iosif ieromonahul.[31]

Dezvoltarea, spre mijlocul veacului, a artei tiparului a facilitat apariţia unor gravori de talent, precum Ilie care a fost autorul ilustraţiilor pentru *Cartea românească de învăţătură,* apărută la Iaşi în 1643. El a introdus în această lucrare figuri de evanghelişti, imagini din ciclul hristologic, dar şi frontispicii, embleme heraldice, viniete tratate barochizant.

În Ţara Românească, în epoca lui Matei Basarab, a activat ca gravor şi arhimandritul Ioan[32] care a compus, folosind cu multă libertate elemente decorative baroce, numeroase scene religioase, tablouri votive, viniete, frontispicii etc.

Veacul al XVII-lea va înregistra şi evoluţia deosebită a broderiei de ceremonial şi a celei funerare. Lucrate, în general, pe atlas grena, cu fir de aur şi argint, cu perle, cu atentă tratare a detaliilor, broderiile comandate de către domni, de mari ierarhi sau mari boieri sunt, adeseori, piese de o mare frumuseţe artistică.

Aşa de exemplu, Anastasie Crimca dăruieşte mănăstirii sale, Dragomirna, un *Aer* (în 1612) în câmpul central fiind brodată *Adormirea Maicii Domnului* şi un alt *Aer* cu tema *Plângerea lui Iisus* (1625-1626).[33]

Epitrahilul cu apostoli dăruit de mitropolitul Varlaam mănăstirii sale de metanie, Secu, are câmpul ornat cu bogate motive florale de vădită inspiraţie orientală, cum ar fi garoafa şi laleaua.

Din Ţara Românească s-a păstrat epitrahilul cusut în 1662 cu cheltuiala mitropolitului Ştefan şi având în câmp *Coborârea în mormânt* care este tratat într-o manieră decorativă barocă.

O altă categorie de broderie o reprezintă antimis-ul – o bucată de ţesătură din in sau atlas, care se aşază pe Sfânta masă sau poate fi şi giulgiu pentru învelirea moaştelor. Pe el se brodează teme ca *Cina cea de taină* sau *Punerea în mormânt, Sfinţii evanghelişti* sau *Sfinţii patroni*.

La noi primele antimise au avut textul, care însoţeşte broderia, la început în limba slavonă apoi în greceşte şi ulterior în româneşte.

La începutul secolului al XX-lea, la Mănăstirea Brădet din Argeş, s-a găsit cel mai vechi antimis care s-a păstrat. E vorba de un antimis de la mitropolitul Luca, cel venit din Cipru pe meleagurile noastre şi care ulterior ocupase şi scaunul episcopului de Buzău. Sosit la începutul veacului al XVII-lea, contemporan cu celălalt artist al condeiului, mitropolitul Anastasie Crimca al Moldovei, Luca, artistul caligraf era un „om bun şi de credinţă, având din fire o inimă deschisă, crescut din fragedă vârstă în starea monahicească şi deprins foarte la caligrafie“.[34]

Felul în care este decorat antimisul de la Brădet, care are în câmp o cruce şi o inscripţie în slavonă frumos brodată, cu textul „Sfinţitu-s-au acest giulgiu (antimis) de către preasfinţitul mitropolit chir Luca a toată Ţara Românească în zilele binecinstitului Io Radu voevod, în anul 7112“ (1 septembrie 1603 – 31 august 1604) îl face pe Nicolae Iorga să considere că mitropolitul însuşi ar fi putut fi autorul lui.[35]

Se mai păstrează antimise din vremea mitropoliţilor Teodosie, Antim, Mitrofan şi Neofit Cretanul. Cele mai frumoase desene sunt cele de pe antimisele lui Antim Ivireanul opera „marelui meşter în toate cele frumoase“ cum îl numeşte acelaşi Nicolae Iorga.[36]

În Moldova se păstrează astfel de obiecte din timpul lui Pahomie, episcop de Roman, cu textul în slavonă, în vreme ce textele în româneşte vor apărea abia pe la 1737 la urmaşul său, Ghedeon.[37]

Dacă ar fi să caracterizăm broderia din secolul al XVII-lea, am putea spune că, spre deosebire de cea din secolul anterior, se pune acum accentul mai mult pe exuberanţa decoraţiei, decât pe tratarea imaginii ceea ce dovedeşte pătrunderea, şi în acest domeniu, a tendinţelor baroce specifice seicento-ului european.

Un alt domeniu al artei, în care au avut loc schimbări fundamentale, în epoca ce ne interesează, este cel al muzicii. Până la începutul secolului al XVIII-lea în toate ţinuturile româneşti s-a cântat muzică sacră[38], de origine bizantină, cu text grecesc şi slavon. O influenţă deosebită au avut-o legăturile directe cu Athosul, celebru centru de practică liturgică şi implicit de muzică cultă.

S-au păstrat manuscrise slavone din secolul al XV-lea după care s-a cântat la strană. Tot atunci apare însă şi creaţia muzicală autohtonă reprezentată de *Pripelile* atribuite lui Filothei monahul de la Cozia, fostul logofăt Filos al lui Mircea cel Bătrân. *Pripelile* (termenul vine din sl. припить = a cânta cu, a repeta) sunt texte scurte imnografice, care se cântă cu versuri din „psalmii aleşi", la polieleul (= cântarea solemnă a psalmilor 134-135) sărbătorilor împărăteşti ale Maicii Domnului şi ale altor sfinţi.

În Ţara Românească şi Moldova muzica bizantină cultă s-a învăţat mai întâi oral; apoi din secolele XV-XVI a fost învăţătă în şcolile mănăstireşti pe manuale ce se vor numi mai târziu *Psaltichii.*

Cea mai veche şcoală de muzică bisericească psaltică a fost cea de la Mănăstirea Putna. Prestigiul la care ajunsese această şcoală în secolul al XVI-lea a fost atât de mare, încât s-a impus şi peste graniţă, influenţând şi muzica bisericească rusă. Ea pregătea psalţi[39] nu numai pentru bisericile din Moldova, ci şi pentru cele din Lvov şi Przemysl.

Un secol mai târziu, la 1640, la Academia domnească a lui Vasile Lupu de la Iaşi se învăţa muzica psaltică după notaţie.

În Ţara Românească, în primele decenii ale secolului al XVI-lea se învăţa muzică bisericească la Târgovişte. Mai târziu, şcoala slavonă de la Târgovişte avea, printre alte obiecte de învăţământ, cântarea bisericească.[40]

La şcoala de la Câmpulung-Muscel înfiinţată de Antonie Vodă se pregăteau dieci, grămătici şi psalţi. Hrisovul din 1669, mai 10, menţionează că „făcui domnia mea casă de învăţătură, adecă şcoală, în oraşul domniei mele".[41] Se învăţau aici, la nivel elementar, scrisul, cititul, socotitul, cântările bisericeşti, precum şi limbile: română, slavonă şi greacă.

Cântările în limba română în biserică sunt menţionate din deceniul al cincilea al veacului al XVII-lea, când Marco Bandini, călătorind prin Ţara Românească şi Moldova, nota că de Bobotează, în 1647, a văzut un copil de şapte ani, cu înfăţişare frumoasă, cântând cu o voce răsunătoare în limba valahă.

Obişnuită în epocă, după mărturia lui Paul de Alep şi a lui Dimitrie Cantemir, era cântarea bilingvă, în română, într-o strană şi în greceşte, în cealaltă.

La fel se cânta şi în timpul lui Brâncoveanu, de vreme ce la strana dreaptă cânta psaltul Filothei sân agăi Jipei, iar la cea stângă, Stavros grecul, al doilea psalt al Mitropoliei.

În Ţara Românească, domnul Constantin Brâncoveanu a întemeiat o şcoală de muzichie religioasă contribuind la românirea muzicii psaltice, fapt de o importanţă excepţională, alături de introducerea limbii române în biserică. La această şcoală veneau să studieze şi tineri din Transilvania, după cum rezultă dintr-o însemnare de pe manuscrisul unei *Alexandrii*: „Această carte de se chiamă Alexandrie o am scris eu Bucur grămăticul din Sâmbăta de Sus, nepotul lui Man Barbu, şi o am scris în oraş la Bucureşti când învăţam eu cântări la dascălul Coman; domnesc era acel dascăl şi mă dedese Mării Sa vodă la acel dascăl [...] şi mă pusese pe mine dascălul vătaf peste şcoala lui, peste 50 de copii şi îmblă văleatul atunci (1704), martie 18 zile".[42]

Printr-un hrisov din 1689, ianuarie 31, Constantin Brâncoveanu scutise de toate dările pe preoţii, diaconii, cântăreţii, grămăticii şi peveţii (= cântăreţi pe lângă un protopsalt) de la Biserica Domnească din Bucureşti ca să fie în schimb „de treaba şi slujba sfintei biserici în zi şi noapte necontenit". Printre cei scutiţi se aflau Coman dascălul, protopsaltul Bisericii Domneşti, Stoica şi Vasile, dascăli, Mihul, Bunea, Radul, Bogdan, Mihai şi Matei, grămătici şi Şărban peveţul, viitorul mare protopsalt al Ţării Româneşti.[43]

Muzica psaltică se mai învăţa şi la şcoala de la Mănăstirea Colţea şi la Mănăstirea Antim.[44]

La ctitoria lui Mihai Cantacuzino spătarul, înălţată între 1701-1702, se predau cunoştinţe generale, dar şi un curs de muzică psaltică. Aici puteau învăţa atât copii ai românilor, cât şi copii ai străinilor dacă „ar năzui spre învăţătură".[45]

Din grammata patriarhului Samuil al Alexandriei din 15 iunie 1715 aflăm că şcoala avea, pe lângă cei doi dascăli – „unul pentru ştiinţă şi altul pentru învăţăturile începătoare" – şi o clasă pentru învăţătura cântării. „Cântăreţii să fie datori să cânte slujba în amândouă limbile la biserica cea mare şi unul dintre ei să fie dascăl ca să înveţe pe ucenici ştiinţa cântării".[46]

Aşezământul Mănăstirii Antim, alcătuit din 32 de capitole, la 24 aprilie 1713, păstrează recomandări şi pentru orânduirea slujbei la biserică: egumenul, doi ieromonahi greci să fie în strana cea mare să cânte slujba greceşte; alţi doi preoţi de mir să fie la biserică în strana cea mică, să cânte româneşte.[47]

În 1712, mitropolitul Antim Ivireanul tipăreşte pentru prima oară în traducere românească, „spre înţelegerea de obşte", *Octoihul*, manual după

care viitorii preoţi şi, mai ales, psalţii învăţau cele opt glasuri ale muzicii bisericeşti.

Pe lângă învăţământul muzical care a căpătat în epoca Brâncoveanului o tot mai mare consistenţă, acţiunea care trebuie cu prisosinţă subliniată este cea a protopsaltului Filothei care a realizat cea dintâi şi cea mai cuprinzătoare operă muzicală bisericească românească. În *Psaltichia* pe care a terminat-o în 1713 şi a dăruit-o, la 24 decembrie, lui Constantin Brâncoveanu el a adaptat textele româneşti – luate din manuscrisele existente sau din traducerile făcute de el însuşi – la melodiile tradiţionale bizantine, şi invers.

În dedicaţia făcută domnului Ţării Româneşti, autorul arată că toate cântările ce se cântă în biserică peste an au fost „aşezate cu meşteşugul *Psaltichiei* pre glasuri greceşti". Şi se semnează: „smeritul întru irmonahi Filothei sân agăi Jipei, în Sfânta Mitropolie".[48]

Filothei arată că a purces la acţiunea de românire a cântărilor din dorinţa ca tot ce se cânta în biserică să fie înţeles şi de pravoslavnicii creştini.

El nu numai că a tradus textul, dar pentru întâia oară a adaptat textul religios la cel muzical: „Pentru aceasta şi eu [...] văzând cum că în fieştecare zi [...] să cânte catavasiile, iar că înţeleg foarte puţintei, cât numai viersul ascultând, iar nu şi înţelesul celor ce se cântă, tălmăcit-am pre a noastră di ţară şi de obşte limbă, toate catavasiile cu troparele".[49]

În *Psaltichie*, protopsaltul care a introdus şi creaţii proprii, fie laice, precum *Rugăciunea lui Filothei pentru Constantin Brâncoveanu*, fie religioase, cum este *Canonul Floriilor*, scria „pre glasul cel rumânesc că iaste mai lesne şi mai frumos"[50] în care se abate simţitor de la canoanele bizantine.

Afirmarea muzicii psaltice româneşti avea loc într-o vreme în care, din amvonul Mitropoliei, vlădica Antim îşi dojenea enoriaşii ca să nu mai meargă pe la hore, jocuri şi pe la cârciumi „după cum ne iaste obiceaiul" că nu au nici un folos, nici trupesc, nici sufletesc, şi îi îndemna să meargă la biserică, unde este cea mai frumoasă „priveală" şi „cea mai cuvioasă adunare".[51]

* * *

În acest veac al XVIII-lea, frământat şi răvăşit de felurite răzmeriţe, destinul a orânduit ca în fruntea Bisericii Ortodoxe Române să se afle şi să activeze ierarhi culţi şi inimoşi, oameni cu dragoste de patrie, cuvânt ce abia acum este descoperit şi repetat cu obstinaţie, în diversele sale înţelesuri polisemantice, în hrisoavele vremii. Aceştia, între care s-a numărat şi

episcopul Râmnicului, Damaschin (1708-1725), cel ce mai înainte fusese profesorul lui Ştefan, fiul stolnicului Constantin Cantacuzino, văzând, după cum singur mărturisea, în 1715 „că românii noştri stau în biserică, ca boii, neînţelegând cărţile din limbile greacă şi slovenească în limba noastră proastă şi a le da la lumină“ desfăşoară o enormă muncă de traducere a cărţilor religioase din greacă în română. Din cele 13 tălmăcite de el, 5 văd lumina tiparului. În 1724 şi 1725 publică *Ceaslovul, Învăţătura despre şapte taine* şi *Psaltirea*, la aceste cărţi meşter tipograf fiind cunoscutul Ilie Cernovodeanu.

Ar trebui remarcat încă de la început faptul că alături de cărturari eruditi s-au aflat harnici şi pricepuţi meşteri tipografi şi diortositori (corectori) laici sau clerici care împreună, prin jertfa lor creatoare, au slujit neamul şi limba română.

Astfel, pe lângă celălalt vrednic episcop de Râmnic, Climent, ctitor prin vocaţie, dar şi mecenat şi continuator al muncii de tipărire a cărţilor traduse de Damaschin, s-au aflat şi Dimitrie Pandovici, care a imprimat în 1737 un *Antologhion* „ce se zice Floarea cuvintelor“[52], şi fraţii Mihail şi Constantin Athanasievici, dintr-o renumită familie de tipografi râmceni, fiii preotului Athanasie Popovici, ca şi ieromonahul Lavrentie de la Mănăstirea Hurezi, diortositor şi autor el însuşi de predoslovii şi traduceri.

Fraţii Athanasievici au lucrat şi la tipărirea celor 7 cărţi apărute sub oblăduirea episcopului Râmnicului, Partenie (1769-1774), avându-l ca diortositor pe ieromonahul Grigore.

Preotul Mihai Athanasievici, ce se intitula „tipograful Râmnicului“, a ostenit la publicarea, printre altele, a *Octoihului* (1742), *Penticostarului* (1743), *Apostolului* (1747), *Octoihului* (1750).

În Bucureşti, activitatea de tipărire a cărţilor religioase este susţinută. La Mănăstirea Tuturor Sfinţilor (Mănăstirea Antim) este imprimat în 1720 un *Octoih* de către egumenul Sava, ieromonah.

Cel mai activ tipograf ce imprimă cărţi timp de două decenii, atât la tiparniţa de la Văcăreşti, de la Sf. Sava, cât mai ales la cea a Mitropoliei este „cucernicul între preoţi popa Stoica Iacovici“.

În 1726 imprimă un *Triod*[53] (Trei cântări la slujba Marelui Post) (152 p.), apoi cu cheltuiala mitropolitului Ştefan publică în 1732 o *Evanghelie învăţătoare (Chiriodromion*[54]) (414 p.).

Cu banii oferiţi de mitropolitul Anania, din Cezareea Palestinei, publică o *Liturghie*[55] (246 p.) şi un *Molitvenic*[56] (570 p.), ambele în 1741.

Doi ani mai târziu, în 1743, apărea un *Penticostar*[57] (224 p.) cu susţinerea financiară a mitropolitului Ungrovlahiei, Neofit Cretanul.

Cu binecuvântarea aceluiaşi mitropolit sunt tipărite în 1746 încă două cărţi, un *Triod*[58] (355 p.) şi *Mărgăritare*[59] (257 p.) „adică cuvinte de multe feluri".

În pofida muncii şi strădaniei oamenilor bisericii de a tipări cât mai multe cărţi pentru răspândirea luminii cunoaşterii în straturi cât mai largi ale neamului românesc, numărul acestora era insuficient pentru o populaţie care cel puţin prin unele categorii acceda tot mai mult la învăţătură.

Raritatea cărţii ca şi preţurile foarte mari, prohibitive pentru cea mai mare parte a oamenilor interesaţi în acest domeniu, au făcut ca în secolul al XVIII-lea *rolul copiştilor de manuscrise* să fie încă deosebit.

Prin răbdarea şi truda lor zilnică, prin miile de ore petrecute la lumina lumânărilor, aplecaţi asupra unei cărţi sau a unui manuscris ce trebuia copiat şi recopiat, aceşti oameni modeşti, cei mai mulţi anonimi sau menţionaţi doar în treacăt, fugar, la sfârşitul unor file pe care le însufleţiseră din dragostea lor pentru Dumnezeu şi pentru cunoaşterea creştină, file pe care le înfrumuseţaseră cu caligrafia lor graţioasă sau cu delicate ornamente şi miniaturi, născute din talentul şi plăcerea pentru lucrul ales, au multiplicat de sute de mii de ori modelul de cărturar oferit de Biserica Ortodoxă Română. Căci, precum preotul iese din altar în noaptea cea sfântă a Învierii şi-i cheamă pe credincioşi cu îndemnul „Veniţi de luaţi lumină!", tot aşa ne putem imagina că a fost şi modelul de lumină oferit de episcopii şi mitropoliţii români din veacul al XVIII-lea, care având în mâini „lumina cărţii", i-au îndemnat pe ceilalţi slujitori ai altarelor să ia şi ei „lumină" şi să o transmită mai departe din oraş în oraş, din târg în târg, din sat în sat, din casă în casă.

Manuscrisele îmbogăţeau şi întăreau sufletul şi mintea cititorului, dar în acelaşi timp ofereau şi bucurie ochilor, astfel încât lecturarea scrierii să fie o adevărată desfătare spirituală. Spre deosebire de slova tipărită a cărţilor, oarecum rece şi impersonală, manuscrisele transmiteau ceva din dragostea şi fiinţa celor care le scriseseră, copistul fiind astfel o prezenţă caldă şi discretă alături de cititor. Prezenţa lui devine mai puternică în special când se adresează direct lectorului în predoslovii sau în paragrafe gândite special pentru acesta.

Reproducem în acest sens versurile monahului Serafim de la Episcopia de Râmnic care copiază, în 1736, un manuscris teologic din porunca episcopului Climent.[60]

Versurile scriitorului:

„Citind această sfântă carte,

De mare folos vei avea parte,
În care vei afla multe acoperite,
Care mai-nainte au fost tâlcuite
De părintele arhiepiscop mai sus numit;
Câte scriu aici, cu Duhul Sfânt au alcătuit,
Toate cu adevărat
Câte în cartea aceasta s-au aflat
Şi poţi a răspunde fieştecui cu glas.
Iar necrezându-te să te apuci şi în rămas,
Ştiind cuvântul şi tâlcul cum zice
Cu aceia mare să stai în price
Orice lege va fi împotrivitoare
Protăştăluiaşti-te, n-avea pregetare;
Fie măcar letin sau papistaş,
Nicidecum nu-i da obraz.
Glasul tău să fie ca un organ,
Întru învăţătură cu mare dar, ca un clopot răsunătoriu
De cuvântul Domnului răspunzătoriu.
Că dobândind aceste daruri
Vei scăpa de multe valuri;

Şi îndulcindu-te de cuvântul Domnului
Vei spune în tot locul omului.
Şi de vei afla de mine, vreo greşală,
Îndată ia condeiul şi cerneală,
Îndreptând taina lucrurilor dumnezeieşti,
Cu care pre tine te fericeşti,
Arătându-te bun, primitoriu,
De acest lucru spăsitoriu. Care de mare folos iaste
Cât pofteşti şi-ţi trebuiaşte.
Îndeletniceşti-te spre citanie (subl. ns.)
Ca să-ţi fie lucru cu evlavie
Grabă în citanie să nu faci,
Ci încet şi de alte lucruri lumeşti să taci.
Atunci vei pricepe folos,
Arătându-te şi altora cuvios;
Pre mine ertării să mă spodobeşti,

Ca şi pre tine să nu mă osândeşti,
Fiind şi eu, ca tine, den pământ
Şi neavând mână de înger sfânt.
I proci.
Mărire lui Dumnezeu.“

O privire mai atentă asupra subiectelor manuscriselor este deosebit de interesantă pentru developarea mentalităţilor vremii, cu o aplecare specială asupra lumii bisericeşti. Cum este şi firesc, multe dintre manuscrisele ce ni s-au păstrat au teme religioase, cuprinzând slujbe şi învăţături ale sfinţilor părinţi ai bisericii, subiecte hagiografice, dar şi de interes istoric, cosmologic, moral, sapienţial – sub acest aspect segmentul clerical, cel mai instruit şi mai activ, de altfel, împărtăşind perfect şi inserându-se în gustul general al societăţii româneşti de la mijlocul veacului al XVIII-lea.

Deschiderea acestui secol cu experienţa tragică a Brâncovenilor şi Cantacuzinilor, simboluri în ochii semenilor ale bogăţiei şi puterii, ce au fost spulberate într-o clipită, a reverberat puternic în mentalul colectivităţii. Adăugându-se şi dramele pe care războaiele ce începuseră să pustiască acum pământul românesc, după o îndelungată perioadă de pace pe care o adusese ţării înţelepciunea politică a lui vodă Brâncoveanu, toate acestea au activat în memoria colectivităţii spaime apocaliptice. Într-un astfel de context, interesul pentru literatura apocaliptică este evident, după cum evidente vor fi şi subiectele de acest gen care vor fi tot acum prezente şi în pictura murală muntenească.[61]

Astfel, preotul Radu de la Biserica Trei Ierarhi din Bucureşti preocupat de *Semnele venirii lui Antihrist* copiază în 1728[62] această lucrare după un original ce fusese tipărit în 1703, la Moscova, din porunca ţarului Petru cel Mare. Preocupat de aceeaşi problemă, episcopul Buzăului, Damaschin, scoate şi el „pre rumânie“ în 1739, textul Apocalipsei.[63]

Un manuscris în care se aflau consemnate *Semnele venirii lui Antihrist* se afla la 1 august 1770 şi printre cărţile arhimandritului Sofronie de la Mănăstirea Cozia.[64]

De altfel, Mănăstirea Cozia, alături de Mănăstirea Hurezi şi de Bistriţa, a continuat tradiţia de a fi unul dintre cele mai active centre cărturăreşti din Ţara Românească.

Aflat în fruntea acestei comunităţi monahale, arhimandritul Sofronie era interesat şi de literatura cosmografică. O dovedeşte faptul că în 1766

plăteşte şi porunceşte lui Anthim, ieromonah la aceeaşi mănăstire, să copieze o *Cosmografie*, „adică Izvodirea lumii“, considerând-o o carte „foarte de folos“. Anthim termină lucrul la manuscris la 31 martie 1767.[65]

Pentru acest merit, la care se vor fi adăugat şi altele, arhimandritul Sofronie îl răsplăteşte ulterior, făcându-l egumen la Mănăstirea Arnota, metohul Coziei. Ce s-a întâmplat cu acest harnic om, mai departe, aflăm dintr-o însemnare a lui Sofronie făcută chiar pe *Cosmografia* pe care Anthim însuşi o copiase. Acolo, la Arnota, pe egumenul Anthim „l-au omorât doi ţigani chiriaşi şi cu doi rumâni; adormind în pat, la schitul mănăstirii. Şi l-au îngropat la Mănăstirea Arnota, în amvonul bisericii, la anul 1775. Şi am semnat ca să se ştie, Sofronie, arhimandritul Coziei“.[66]

Ştiind largul interes de care se bucura, în mediul monahal, scara virtuţilor creştine înmănuncheate în lucrarea Sfântul Ioan Sinaitul, arhimandritul Sofronie dispune copierea ei în 1763. Cu un asemenea lucru se va îndeletnici ieromonahul Grigore de la „Sfântul schit al Coziei de după turn.“[67]

Tot la Cozia era arhimandrit Ghenadie, cel care ne mărturiseşte într-o însemnare, de la mijlocul veacului, că nu terminase de învăţat carte pentru că a orbit timp de trei ani; „apoi trecându-mi m-am logodit cu o copilă şi îndată am orbit iar. Deci m-am călugărit fără ştirea părinţilor şi a unchiului meu, când am fost de ani 14, la leat 7218 (1709, nov. 12“).[68] Trebuie să fi avut totuşi, în ciuda beteşugului, o minte ageră pentru că, hirotonit de episcopul Damaschin, ajunge ecleziarh, „apoi am umblat la Moscu“; după aceea e numit epitrop peste mănăstiri şi în sfârşit ajunge arhimandrit al mănăstirii ctitorite de Mircea cel Bătrân.

Spirit viu, încercatul ierarh dispune copierea unui miscelaneu care include pe lângă *Pateric* şi o *Cronologie*, un *Gramovnic* şi *Pilde filosoficeşti*.

Preocupări cărturăreşti aveau în aceeaşi perioadă şi modeştii monahi, vieţuitori în schiturile din jurul Coziei. Astfel, ieroschimonahul Nichifor de la Stânişoara scoate pe cheltuiala sa „după slavonie pe rumânie“ dogmele *Sfântului Dionisie Areopagitul* pe care le dăruieşte sfintei Mănăstiri Cozia ca să fie părinţilor de citanie, iar lui de veşnică pomenire,[69] în vreme ce ieromonahul Macarie de la „Schitul de după Turn“ copia în 1768 *Canoanele de umilinţă către Fecioara Maria*. Ajuns la sfârşitul strădaniei sale, în spiritul canoanelor abia încheiate, nu uită să consemneze că „nu înger au tălmăcit, ci mână de tină şi păcătoasă au scris şi o minte întunecată cu toate păcatele şi împietrită cu dobitocească nesimţire“.[70]

Nu departe de Cozia, la Mănăstirea Bistriţa, timp de peste două decenii se copiază numai manuscrise religioase. Dacă de la monahul Serafim ne-a

rămas doar un manuscris religios din 1744 (357 f.)[71], deosebit de activ este ieromonahul Ilarion. Între 1736-1751 el copiază cel puţin cinci manuscrise care ne-au parvenit şi însumează peste 1500 de file scrise.[72] Printre textele copiate de el se află *Minunile Maicii Domnului, Învăţăturile Sfântului Theodor Studitul, Vieţile Sf. Ioan Gură de Aur, Vasile cel Mare, Grigorie de Nazianz* şi *Efrem Sirul.*

Deosebit de susţinută este activitatea de copiere a manuscriselor în cealaltă mare zidire voievodală vâlceană – Mănăstirea Hurezi. Aici, la începutul veacului, îşi încerca puterile în ale caligrafiei „Mihăilă copilul de la Hurezi" care scria cu zisa lui Misail, ecleziarhul mănăstirii, *Slujba Adormirii Maicii Domnului*. La mijlocul secolului, Ioan Cucuzel, ce fusese călugărit la Hurezi şi ajunsese ierodiacon bucureştean, copiază un *Pateric* (1750)[73], în vreme ce Ghedeon monahul scrie *Viaţa Sf. Efrem Sirul* (1757).

Cel mai vrednic copist de manuscrise pe care-l găsim însă la Mănăstirea Hurezi este monahul Rafail. Vreme de 20 de ani scrie cu răbdare şi migală miscelanee religioase care cuprind însemnări eshatologice[74], vieţile sfinţilor Simion Noul Teolog, Vasile cel Mare, Grigore Sinaitul, Ioan Gură de Aur[75] sau mult apreciata *Scară a Sfântului Ioan Sinaitul*.[76]

Interesul călugărilor pentru istorie şi chiar pentru istoria vremii lor este manifest şi în acest locaş cu alese rezonanţe. Figura ce interesa mediile monahale, cel către care se îndreptaseră cândva toţi ochii şi de care Brâncoveanu însuşi îşi legase, într-un fel dramatic destinul, a fost ţarul Petru „marele monarh al vestitei împărăţii Mosca". Lucrarea închinată vieţii acestuia a fost tradusă din greceşte pe româneşte de Matei Fărcăşanu biv vel şetrat. Manuscrisul, găsit la Episcopia Râmnic, a fost luat de egumenul Dionisie Bălăşescu, ctitorul frumosului foişor, care i-a poruncit în 1755 monahului Rafail să-l copieze.

Acesta, aflat la începutul carierei sale de copist, îşi cere iertare, după obicei, pentru eventualele greşeli, mărturisind că: „nici din scriptură învăţat nu sunt, că altă dăscălie n-am învăţat fără numai Psaltirea, rumâneşte, nici la cărţi istoriceşti sau de alt fel n-am cetit, ce să-mi fie mintea mai deschisă ca să poci îndrepta greşelile altora".[77]

Din motive pe care nu le cunoaştem, Rafail nu termină de copiat lucrarea. Ea va fi încheiată peste 12 ani, în 1767, de popa Dumitru Râmniceanu care venind la Mănăstirea Hurezi pentru a se călugări „am găsit această istorie a lui ţaru Petru scrisă până la un loc; apoi părintele arhimandrit mi-au dat de am scris până la sfârşit, de unde se va cunoaşte slova".[78]

La Mănăstirea Sinaia, unde de la începutul secolului şi până la 1741 scrie ieromonahul Silvestru, se copiază numai manuscrise religioase[79] ca de altfel şi la Mănăstirea Câmpulung.[80]

La Bucureşti întâlnim acum două personalităţi, doi preoţi oneşti şi vrednici, care continuă tradiţia clericilor cărturari. Unul este popa Stanciu de la Mănăstirea Tuturor Sfinţilor (Mănăstirea Antim), iar celălalt este popa Flor, dascălul de slavonie.

Popa Stanciu îl pune pe ucenicul său, Efrem, în 1724, să copieze *Didahiile* mitropolitului Antim Ivireanul „cele foarte frumoase şi de suflet folositoare".[81] Ele vor fi copiate din nou, în 1733 şi de Radul grămăticul, din porunca episcopului Misail al Buzăului.

Revenind la popa Stanciu de la Mănăstirea Tuturor Sfinţilor din Bucureşti, el copiază în 1736 *Tâlcul Evangheliilor* al arhiepiscopului Bulgariei, Theofilact.[82] Se remarcă şi interesul său pentru istoria ţării, pentru scrierile lui Miron şi Nicolae Costin.[83] Ulterior, între 1725-1735 mai întocmeşte şi un miscelaneu de cronici moldoveneşti şi munteneşti din scrierile lui Nicolae Costin şi Axinte Uricariul, precum şi Radu Popescu.[84]

Interesat de istoriografie era şi protosinghelul Agatanghel care avea un manuscris cu *Istoria Ţării Româneşti* a stolnicului Constantin Cantacuzino.[85]

O altă personalitate remarcabilă a lumii cărturăreşti bucureştene este popa Flor, dascăl de slavonie la Şcoala domnească. Profesor, traducător şi caligraf de excepţie, de la el ni s-au păstrat mai multe manuscrise ce se remarcă prin frumuseţea şi eleganţa grafiei. La mijlocul secolului al XVIII-lea traduce „de pe slavonie pre limba rumânească" *Psaltirea*.[86] Un alt exemplar din această scriere este copiat la rugămintea monahului Misail care plăteşte pentru el 15 taleri. Manuscrisul este dăruit apoi Mănăstirii Bistriţa „pentru citania părinţilor călugări, atât a cestor de acum, cât şi celor ce să vor afla după vremi a fi lăcuitori la această sfântă mănăstire".[87]

În 1758, popa Flor termină de tradus şi de scris un *Pateric (Vieţile Sfinţilor)* ce fusese început de către dascălul Vasile ce a ajuns logofăt de taină. La sfârşitul lucrării, la 20 decembrie 1758, popa Flor notează în spiritul modestiei cu care copiştii îşi încheiau munca: „Iar unde voi fi făcut niscareva greşale, au den cuvinte, au den noime, cu smerenie şi cu blândeţe rog pre cei întru Hristos iubiţi fraţi, *carii vor fi mai îndestulaţi întru tâlcuirea limbii slavoneşti* (subl. ns.) nepuindu-ne în ponos, cu duhul blândeţii să îndrepteze".[88]

La comanda şi cu cheltuiala lui Nicolae Brâncoveanu vel clucer, popa Flor copiază pentru aceştia în 1764 scrierile lui *Theofilact*, deosebit de apreciate în epoca.[89]

Interesat şi el de istorie şi de morală, popa Flor tălmăceşte, pentru propria plăcere, din greceşte în româneşte, *Întrebările* lui Constantin Cantacuzino, referitoare la destinul omului şi răspunsurile date de dascălul „învăţat şi cuvântător Ioan Cariofil, marele logofăt al Sfintei şi marei biserici a scaunului Ţarigradului, întâmplându-se atunci aici în Bucureşti".[90] Ulterior acest manuscris este dăruit de popa Flor, la 18 ianuarie 1768 lui Radu postelnic.

Am lăsat la urmă un mănunchi de manuscrise copiate de pe cărţile de înţelepciune, moralizatoare sau istorice, care circulau în epocă în mediile laice, dar iată că ele sunt comandate şi gustate şi de oamenii Bisericii, inteligenţe vii, interesate de mişcarea de idei din vremea lor. *Racordarea lor armonioasă la spiritul timpului, pe care l-au slujit şi îmbogăţit prin munca şi înţelepciunea lor, vine să demonstreze lipsa de temei a celor care au văzut în oamenii bisericii doar nişte bigoţi retrograzi, închistaţi şi mortificaţi în dogme rigide*.

Dimpotrivă, parte a societăţii române, ei au fost segmentul cel mai instruit şi cult, atent la nevoile semenilor şi ale neamului pe care l-au slujit cu jertfire.

Făcând apel la cărţile pline de învăţături tipărite de antecesorii lor, la Episcopia Râmnicului este copiată de către ierodiaconul Grigore, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, din îndemnul şi cu cheltuiala iconomului episcopiei, chir Nectarie, *Floarea darurilor* publicată la Snagov, de Antim Ivireanul.[91]

O lucrare care s-a bucurat de interes în mediile monahale a fost *Ithica ieropolitica* sau *Filosofia învăţătoare de obiceiuri cu simvoluri întâiu cu chipuri luminată spre îndreptarea şi folosul celor tineri*. Tipărită la Mănăstirea Pecerska din Kiev, în 1712, este tradusă din „moshovitica limba" de arhimandritul Ghenadie, proegumen Cozianul, în anul 1747.[92] Ulterior în 1771, este copiată şi de Rafail monahul de la Mănăstirea Govora.[93]

De asemenea mai erau copiate cu interes de către clerici romanele populare *Alexandria, Esopia* sau *Trepetnice* şi *Gromovnice*, precum şi tot felul de reţete medicale.[94]

Istoria rămâne însă marea atracţie. Atras de istoria Romei, popa Chiriţă din Craiova copiază în august 1756, în slavonă, pe lângă *Minunile Maicii Domnului* şi *Istoria Râmului*.[95]

Este demn de remarcat şi interesul pe care-l manifestau cărturarii clerici pentru lucrarea lui Dimitrie Cantemir *Divanul sau gâlceava înţeleptului cu lumea.*

Un manuscris, ce a fost executat de popa Cozma, cuprinde doar cartea 1, scris după ediţia de la Iaşi, din 1698.[96] Un altul este copiat, în 1774, de Anatolie ierodiaconul de la Episcopia Râmnicului.[97] Tot el mai copiase şi o *Istorie a Ţării Româneşti* a stolnicului Constantin Cantacuzino.

Popa Cozma, amintit mai sus, sintetizează excepţional, într-o formă plastică, interesul pentru acest gen de lecturi, concluzionând că: „Pasă cine n-au cetit istoriele şi cronografurile, n-au cetit dară".[98]

Ce este şi mai interesant şi nu a fost remarcat, după ştiinţa noastră până acum, este *suprapunerea perfectă*, pe toată această perioadă de timp, *a zonei în care interesul pentru lecturile istorice este preponderent, zona Vâlcei, cu zona cu cel mai înalt ritm şi număr de ctitorii clericale înălţate între 1716-1774, tot zona Vâlcei.*

Rezultă de aici un simţ real al istoriei, deosebit de puternic, pe care oamenii acestor locuri, în cazul nostru clericii, l-au avut pentru înţelegerea destinului neamului românesc.

* * *

În Moldova, ca şi în Ţara Românească, scrierea manuscriselor a fost o îndeletnicire predilectă a clericilor. Interesul lor se îndreaptă, aşa cum era firesc, spre copierea lucrărilor religioase, cât şi spre cele istorice. O atenţie aparte s-a acordat scrierii pomelnicelor de mănăstiri, fapt mai puţin întâlnit în Ţara Românească.

Se detaşează şi aici câteva centre deosebit de active în planul copierii de manuscrise: Neamţ, Dragomirna, Mitropolia din Iaşi şi bineînţeles Mănăstirea Putna.

De fapt lavra de la Neamţ cu mănăstirile ce-i gravitau în jur, Secu şi Pocrovul (Sihăstria), precum şi Mănăstirea Putna au fost cei doi pulsari ai vieţii călugăreşti moldave.

La Mănăstirea Secu, monahul Rafail, ce-şi avea acolo metania, copiază din proprie iniţiativă, în 1762 numai în şapte luni, după cum singur mărturiseşte, *Învăţăturile Sf. Efrem Sirul*. Acestea fuseseră tălmăcite mai înainte din greacă în română de Mihalcea, cel ce fusese logofăt de taină. Rafail, confruntând traducerea în română cu cartea tipărită în greceşte, s-a străduit să fie fidel textului „pre cât s-a putut a să alcătui şi a să apropia voroava".[99]

Foarte harnic s-a dovedit a fi ierodiaconul Cozma de la Mănăstirea Neamţ de la care s-au păstrat mai multe manuscrise. Numai din *Amartolon*

Soteria (Mântuirea păcătoşilor) ni s-au păstrat cinci manuscrise care se găsesc la Biblioteca Academiei Române: 1) ms. 1261 (an 1726); 2) ms. 1064 (an 1742); 3) ms. 1630 (an 1747); 4) ms. 2463 (din prima jumătate a secolului al XVIII-lea); 5) ms. 3148 (din prima jumătate a secolului al XVIII-lea). Din confruntarea textelor a reieşit că monahul Cozma a copiat o traducere din neogreacă ce corectează traducerea făcută de Nicolae Milescu, prin introducerea unei interpolări.[100]

Unele manuscrise sunt copiate şi dăruite chiar de el altor locaşuri religioase, exemplu ms. 2463, pe care-l dăruieşte Mănăstirii Bisericani. Altele au avut un destin mai zbuciumat, precum un exemplar care în 1758, când a avut loc ultima invazie tătară, a fost luat de aceştia. Dintr-o însemnare de pe manuscris ce poartă data de 6 decembrie 1759 rezultă că acesta a fost răscumpărat, împreună cu alte trei cărţi, de către iereul Zaharia din Gangura, la hotarul Bugeacului, contra sumei de 10 lei. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea manuscrisul ajunge la Schitul Lacu de la Muntele Athos.

După ce, cu umilinţa specifică cinului din care făcea parte, monahul Cozma îşi cere iertare pentru eventualele greşeli ce pot fi întâlnite în manuscrisele sale, pentru că „sunt şi eu om den pământ înfăşurat cu trup, împletit în multe feliuri de păcate“ în încheiere truda sa pentru aceste scrieri care însumau mii de file este clamată cu sinceritate deplină: „că eu fraţilor, mult m-am nevoit!“[101]

Exact cu aceleaşi cuvinte de iertăciune şi de mărturisire sinceră îşi încheie în 1745 miscelaneul teologic, care cuprinde *Mântuirea păcătoşilor*, dar şi *Pilde filosofeşti*, ieromonahul Dionisie de la Mănăstirea Pocrovul (Sihăstria). De asemenea, el nu uită să-şi îndemne semenii la lectură: „că cine va socoti cetind, va lua mult folos şi multă îndrăznire către lucrurile cele bune“.[102]

Cea mai proeminentă figură a cărturarilor clericali este acum incontestabil Vartholomeu Măzăreanu, arhimandritul Mănăstirii Putna.

Din literatura religioasă el traduce din slavonă şi scrie *Învăţăturile avvei Dorothei a lui Isaac Sirul, a lui Nil* (1766).[103]

În acelaşi an termină de tradus şi de copiat şi *Scara Sf. Ioan Sinaitul* pe care o dăruieşte Mănăstirii Bisericani pentru pomenirea lui şi a părinţilor lui cu rugămintea de a fi citită de părinţii călugări însă numai „în lăuntru mănăstirii“.[104] Iar cel ce ar scoate-o din mănăstire să fie pedepsit la „staşnica giudecată“.

În 1768, la solicitarea egumenului Venedict traduce din slavonă pe „moldovenie“ *Slujba cea mare a parastasului (Panahidnic)*. Din ruseşte

traduce şi viaţa muceniţei Chiriachi, ale cărei moaşte fuseseră aduse de domnitorul Ştefan Tomşa la Mănăstirea Solca.[105]

Un an mai târziu, în 1769, copiază din nou slujba parastasului (Panahidnic) pentru a o dărui Mănăstirii Slatina pentru trebuinţa bisericii.[106] În 1776 traduce şi scrie la Mănăstirea Neamţ un *Molitvenic* ce cuprindea şi „Trebnicul lui Petru Movilă".[107]

Un alt centru religios în care se continuă tradiţia copierii manuscriselor, cândva extrem de înfloritoare aici, era Mănăstirea Dragomirna. Aici poposise pentru câţiva ani, după cum am arătat în alt loc, înduhovnicitul Paisie Velicikovski cu obştea sa. După plecarea lui au rămas în acest locaş mai mulţi învăţăcei de-ai săi. Unul dintre ei, Ilarion monahul, ce scrie mai multe miscelanee religioase în care sunt cuprinse cuvinte ale Sfinţilor Părinţi ai Bisericii şi Vieţi de sfinţi, se şi intitulează „ucenic stareţului Paisie de la Neamţ".[108]

La Mitropolia Moldovei din Iaşi, în pofida cărţilor religioase ce apăreau de sub teascul tipografiei, continuă şi munca migăloasă a copiştilor. Cel care le dă de lucru este mitropolitul Iacov Putneanul, spirit ales şi interesat de cultură. Astfel, în 1754, cu cheltuiala sa îl pune pe ieromonahul Nathanail Grigorevici „mai micul între călugări"[109] – cum singur se iscăleşte – de la Mitropolie să traducă din slavonă şi să scrie *Pavecerniţa* sau *Canoanele de rugăciune către Sf. Fecioară Maria*.

Doi ani mai târziu, în 1756 acelaşi mitropolit întocmeşte un Pomelnic al Mitropoliei: „acum întâi întru acest chip din multă cercare şi întrebare tocmită şi aşezată de însuşi preasfinţitul chiriu chir Iacov, mitropolit a toată Ţara Moldovei".[110] Cu scrierea acestui pomelnic este pus să se nevoiască acelaşi ieromonah Nathanail.

În fine, interesat de Istoria Bisericii, mai dispune traducerea din slavonă şi copierea unui manuscris referitor la Marea Schismă: „Arătare începutului şi pricina schismei sau a despărţirii a bisăricii răsăritului cu biserica apusului"[111], fapt dus la îndeplinire de stareţul „Mihail Mazerianul, în anul de la Hristos 1756, ghenarie 6 zile".

Spuneam mai sus că o atenţie deosebită s-a acordat în Moldova, spre deosebire de Ţara Românească, pomelnicelor de mănăstiri. În acest sens pe lângă cel al Mitropoliei menţionat, amintim pomelnicul Mănăstirii Bistriţa scris de pe cel vechi, slavonesc, din 1407 (6915) pe româneşte în 1750 prin nevoinţa lui Damian, egumenul mănăstirii, cu toată cheltuiala lui Nicolae Kogălniceanu.[112]

Apoi pomelnicul Schitului Dolješti copiat, în 1759, din îndemnul ieromonahului Dionisie Hudici, de către ieromonahul Nathanail Dreteanovschi, ecleziarhul Mănăstirii Putna.[113]

La rândul său, Venedict, egumenul Mănăstirii Moldoviţa decide şi el să facă ordine în pomelnicul mănăstirii pe care o cârmuia şi în acest sens apelează la ajutorul celui mai erudit cleric: „Am cercat şi am adus în numita mănăstire dascăl ca acela, adecă pre sfinţia sa chir Vartholomeu Măzăreanul, arhimandritul carele împreună cu mine s-au nevoit multe zile au lămurit, au alcătuit, au tălmăcit aceste două pomelnice după rânduiala ce arată mai jos".[114]

Ca şi în Ţara Românească, oamenii bisericii din Moldova s-au arătat foarte interesaţi în special de lecturile istorice. Astfel, acelaşi energic şi neobosit Vartholomeu Măzăreanu, din îndemnul mitropolitului Iacov Putneanu, tălmăceşte şi copiază în 1761-1768 *Istoria Sf. Mănăstiri Putna*.[115]

Tot el mai traduce şi scrie în mănăstirea sa de metanie un *Cronograf rusesc*[116], după ce în 1764 tălmăcise şi copiase, la cererea lui Leon, protosinghelul Mitropoliei Moldovei lucrarea *Ithica ieropolitica*[117] ce interesa, după cum am văzut, şi mediile clericale din celălalt Principat Dunărean, Ţara Românească. *Istoria lui Iliodor,* ce fusese tradusă din greceşte în româneşte de Toma vel logofăt, a fost scrisă „prin osărduitoarea dorire" a lui Leon, episcop de Roman de către Grigore Ilievici, pisarul Sfintei Mitropolii a Moldovei „cu condeiul şi prin osteneala mâinii".[118]

O altă carte ce este copiată aici cu mare interes, cum fusese şi în Muntenia, este *Viaţa ţarului Petru cel Mare*. O găsim copiată din îndemnul şi cu cheltuiala lui Inochenţiu, episcopul Huşilor, în 1756, în chiar sediul episcopiei de către Gavriil ierodiacon.[119]

Cartea este dăruită apoi de episcop nepotului său, paharnicului Dimitrii, pentru ca în cele din urmă să ajungă pe la 1787 în biblioteca mitropolitului Leon al Moldovei.[120]

Istoria neamurilor şi a ţărilor învecinate, precum cea a *slovenilor*[121] şi a *Rusiei* sau *a Moreii*[122] este tradusă şi copiată de călugării Evloghie, Rafail şi Nicanor, ultimul ieromonah la Mitropolia din Iaşi.

Lecturi educative, dar mai cu seamă formative de conştiinţe şi spirite „naţionale", *scrierile istorice sunt nelipsite din bibliotecile monahale. Ele sunt cele mai căutate şi gustate cărţi alături de cele religioase. Acest lucru este absolut evident şi identic în ambele Principate Dunărene în mediile clericale*.

Astfel printre manuscrisele care se găseau în bibliotecile obştii stareţului Paisie de la Neamţ se aflau şi fragmente din cronicile munteneşti relativ

recent alcătuite, precum: *Letopiseţul Cantacuzinesc*, Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti* şi Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Brâncoveanu*.[123]

Alături de cronicarii munteni, în atenţia clericilor stau firesc şi cronicile Moldovei de curând alcătuite. În 1766, părintele Iosaf Luca, fiul lui Luca vistiernicul, scrie din porunca şi cu cheltuiala lui Iordache Cantacuzino, vel spătar un „Hronograf care se chiamă slavoneşte Letopiseţu, iar pre limba românească a anilor scrisoare a Ţării Moldovei scris de mulţi *istorici* (subl.ns.), precum să va arăta cine ce a scris". După ştiinţa noastră, acum apărea pentru prima dată termenul de *istorici* menit a denumi o profesie, o ştiinţă ce pare să-şi fi găsit deja o identitate proprie. Printre „istoricii" a căror scrieri au fost adunate în acest miscelaneu se găsesc Miron şi Nicolae Costin şi Ion Neculce.

Cărturarul de excepţie care a fost arhimandritul Vartholomeu Măzăreanu nu avea cum să nu fie interesat de istoria propriei ţări atunci când trudise cu pasiune pentru a traduce istoria altora în limba română. Dovadă este miscelaneul de cronici moldoveneşti pe care-l copiază, în el fiind incluse *Letopiseţele* lui Miron şi Nicolae Costin, *Cronica anonimă a Moldovei* (*Pseudo-Amiras*), precum şi *Letopiseţul* lui Ion Neculce şi a lui Ion Canta.[124]

* * *

Dacă în artele plastice veacul al XVII-lea pare că stă mai mult sub semnul tactilului, al rafinamentului şi al eleganţei împinse până la marginea ostentativului, secolul al XVIII-lea, cu ascensiunea fără precedent a păturilor mici şi mijlocii, a ţăranilor înstăriţi şi a vătafilor de plai, a negustorilor şi meşteşugarilor din mahalalele oraşelor româneşti ne transmite o altă imagine despre această lume dinamică şi acest veac frământat.

E o lume ce stă sub pecetea picturalului, a unui pictural exuberant şi plin de prospeţime, ce-şi trage seva din arta populară pe care meşterii zugravi o aşterneau uneori cu pricepere, alteori cu o dezarmantă naivitate, pe pereţii bisericilor sau ai caselor oamenilor de vază.

Şcoala de pictură brâncovenească de la Hurezi se stinsese demult, dar ecouri ale frumosului meşteşug, transmis din generaţie în generaţie de ucenicii şi calfele ce lucraseră cândva acolo, sub mâna şi privirea scrutătoare a talentatului Constantinos, mai transpar încă, fie şi firav, în mediul zugravilor „de subţire". În pofida ruralizării desenului şi a modului de realizare, programul iconografic are la bază în continuare vechile erminii alcătuite în

atelierele zugravilor de la Athos. Aceste manuale de pictură, după care se orientau zugravii, cuprindeau atât instrucţiuni de natură tehnică privitoare la felul cum trebuia pregătit zidul înainte de aplicarea vopselei, modul de preparare a culorilor, cât şi indicaţii referitoare la felul de execuţie a desenului, de pictare a chipului, vârstei sau vestimentaţiei etc.

Cei care se încumetau să se angajeze în pictarea unor biserici treceau mai înainte pe la episcop pentru a face dovada priceperii lor.

Continuând acest obicei, în 1781, episcopul de Râmnicu Vâlcea, Filaret, dă o circulară în acest sens.

„Oricine se va numi zugrav, să nu fie slobod a zugrăvi icoană sau biserici până nu se va arăta întâi la noi, ca să-i vedem meşteşugul, de este procopsit şi aşa să-i dăm voie. Pentru ca nu în loc de a înfrumuseţa bisericile să facă nişte bazaconii, care nu sunt primite de pravilă şi în loc de evlavie, aduc râs şi batjocură şi neiscusimea lor."

Cel ce avea să aducă o contribuţie proprie la împrospătarea cunoscutelor erminii printr-un stil derivat din pictura bizantină, dar cu ecouri de artă populară, cu desen simplu şi expresiv şi cu o cromatică armonioasă, caldă şi fără stridenţe, a fost Radu zugravul „dascălul" (1740-1802). Caietul de modele pe care l-a întocmit, având ca exemplu de urmat picturile din secolul al XIV-lea de la Sfântul Nicolae din Argeş, a fost folosit ca îndreptar de zugravi până către 1870.

Cel mai cunoscut zugrav din Ţara Românească de la mijlocul veacului al XVIII-lea, Radu, cobora dintr-o familie de artişti din Târgovişte unde meşteşugul zugrăvitului se practica de mult timp. Tatăl său, Mihai zugravul, şi-a luat fiul de timpuriu alături de el pentru a-l iniţia în taina acestui meşteşug deosebit. Numele lui Radu „zugravul" „dascălul" este legat de pictarea mai multor locaşuri de cult. Astfel, la Mănăstirea Brădet – Argeş unde egumenul Nichifor de la Mănăstirea Argeş şi egumenul Ghenadie de la Mănăstirea Brădet începuseră ample lucrări de reparaţii, Radu împreună cu tatăl şi cu fratele său, Iordache, vor realiza pictura între 1756-1761.[125] În aceeaşi perioadă mai lucrează şi la Mănăstirea Cornetu. Anterior, în 1758, pictase biserica din Gura Văii – Bogdăneşti. Chiar dacă mai târziu va ajunge şi în Transilvania unde va picta, în 1768, biserica din Hălmagiu-Arad, experienţa ce-i va fi fost de folos în toată cariera sa o dobândise în perioada 1747-1751 şi în 1759 când pictase Biserica domnească Sfântul Nicolae din Argeş, unde a realizat ciclul vieţii Sfintei Filofteia.[126]

Crescut în mediul monahal, unde tatăl său avusese numeroase lucrări, Radu s-a format într-un mediu cărturăresc alcătuit din dieci, dascăli, preoţi

şi copişti. Aceasta într-o vreme în care, după cum am văzut, în toată ţara Mitropolia şi episcopiile porniseră o amplă acţiune de ridicare a nivelului cultural al slujitorilor bisericii şi prin ei la răspândirea cunoştinţelor de învăţătură românească în mediile săteşti.

La vreo mănăstire, iar apoi la o şcoală episcopală şi-o fi făcut studiile şi Radu. Aici va fi învăţat şi „muzichie" spre care pare-se că avea multă aplecare. O dovedeşte autoportretul pe care şi l-a făcut pe faţada de miazănoapte a bisericii din Gura Văii unde poartă un costum în care se îmbină portul boieresc cu hainele preoţeşti. Mai mult, în mână, în loc să ţină pensula şi vasul cu vopsele, ca atribute ale profesiei lui de zugrav, ţine o cobză.[127]

Ca pictor, Radu şi-a îmbogăţit repertoriul tematic copiind cu asiduitate o mare varietate de modele, venite atât din zona artei de tradiţie bizantină (athonită, cretană sau rusă), cât şi din zona artei apusene, în special după gravurile lui Albrecht Dürer, opere ce erau familiare centrelor mănăstireşti balcanice şi erau cunoscute şi la noi. Acordând o mare atenţie lucrărilor de compoziţie şi desenului după natură, iconar talentat şi pictor de biserici de excepţie, Radu „zugravul" „dascălul" a lăsat posterităţii una dintre cele mai reprezentative opere de artă.[128]

Chiar dacă zugravi de mare talent şi forţă de expresie plastică, precum Radu „dascălul", nu vom mai întâlni în veacul al XVIII-lea, monahi şi preoţi ce au slujit sfânta biserică nu numai cu cuvântul, ci şi cu penelul, au fost foarte numeroşi. Formaţi în mediile monahale, dar şi legaţi puternic de filonul artei populare de care nu s-au putut desprinde, ei au îmbrăcat bisericile ortodoxe din satele, târgurile şi oraşele româneşti într-o lume de imagini. Pictura lor, care din punctul de vedere al tehnicii de realizare nu avea acurateţea şi eleganţa unei şcoli academice, aducea în schimb ceva din vioiciunea, prospeţimea şi candoarea naivă a lumii rurale.

Printre „zugravii" în sutane s-a numărat şi monahul Ştefan[129] care alături de alţi meşteri va picta, în 1724, Biserica Sf. Dumitru din Craiova pe care marele stolnic Constantin Obedeanu tocmai o reparase.

Cu cheltuiala episcopului Climent, în 1746, este zugrăvită biserica bolniţei din Râmnicu Vâlcea de către popa Gheorghe[130]. Tot el va picta în anul următor şi biserica din satul Titireci (judeţul Vâlcea) ce fusese zidită de marele spătar Mihai Cantacuzino în 1680.

În aceeaşi zonă a Vâlcei au pictat mai mulţi clerici. Astfel la Olăneşti, la Biserica Sf. Nicolae lucrase în 1718 popa Teodosie.[131]

Acelaşi popă Gheorghe, amintit mai sus, va picta în Oltenia, în 1753, Schitul Şerbăneşti ce fusese construit în 1746 de către Matei Morunglav şi soţia sa Maria.[132]

La Schitul Dobruşa, cel refăcut de preotul Ştefan din Râmnic, se adună între 1771-1774 o întreagă pleiadă de zugravi clerici pentru a-l înveşmânta în haină de culoare. Aici vor forma o adevărată echipă Dragomir ereu, cu fratele său, Neculau ereu, apoi ierodiaconul Rafail, ierodiaconul Dumitraşco şi Petru ucenic şi calfă.

Interesant este şi cazul Schitului Crasna, înălţat încă din vremea lui Matei Basarab de pitarul Dumitru Filişanu, dar zugrăvit abia la 1759. Aici au lucrat Grigore şi fiul său Ioan, dar mai important e faptul că egumenul schitului, Vartholomeu, zugrav el însuşi, a pictat portretele ctitorilor şi propriul său chip.[133]

În aceeaşi perioadă, în Gorj, la biserica din Baia de Fier, ce fusese înălţată de episcopul Climent al Râmnicului, lucra în 1753 ieromonahul Dimitrie ce picta locaşul de cult cu banii daţi de marele vornic Constantin Brâncoveanu.[134]

În judeţul Buzău, Şerban Cândescu şi Ilinca, soţia sa, construiseră biserica din Cândeştii de Jos pe care o zugrăvea între 1754-1755 o echipă formată din popa Filip şi meşterii Barbu şi Bucure.[135]

În Bucureşti lucrau, de asemenea, zugravi clerici alături de meşteri mireni. Dacă în 1733 Biserica Mântuleasa era pictată de preotul Bratu şi Iane, popa Toma, zugrav din mahalaua Sârbi ce pictase Biserica Sf. Nicolae de acolo, era amintit pe un *Triod* din 1773.[136]

La Târgovişte, la 1753 biserica zidită de Matei Basarab în 1650 (cu hramul Sf. Nicolae; refăcută în timpul lui Constantin Brâncoveanu când va primi numele Sfinţii Împăraţi) este pictată de preotul Ioan zugravul ajutat de fiul său Gheorghe şi de Ioan ieromonahul din Schitul Săteni.[137]

În aceeaşi perioadă (1752-1753), în cealaltă parte a ţării, în Vâlcea, din mâinile monahului Ioasif ieşea una dintre capodoperele sculpturii în piatră, în care frumuseţea şi eleganţa stilului brâncovenesc au reînviat ca un cântec de lebădă. Iosif a împodobit cu o dantelă de pietrărie, lucrată cu migală şi răbdare, foişorul de la Hurezi înălţat de Dionisie Bălăcescu, egumenul mănăstirii.

În zona Argeşului activa pe la 1755-1756 popa Gheorghe zugravul care-şi pune semnătura pe o icoană a Maicii Domnului cu Iisus în braţe, încadrată de Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril, icoană ce a aparţinut vechii biserici din cimitirul de la Popeşti-Gălăşeşti.[138]

Tot în Argeş a lucrat şi echipa de zugravi condusă de Rafail ierodiaconul şi Dragomir diaconul din Făgeţel care între 1768-1769 semnează pictura de la Biserica Sf. Voievozi Mihail şi Gavril din Titeşti, comuna Perişani.[139] În pictura murală de la această biserică sunt înfăţişaţi printre alţii şi Dumitru ierodiaconul şi Safta diaconeasa, Necula Grecul căpitanul şi Ana slujnica.[140]

Aceeaşi formaţie de zugravi, alcătuită din Rafail ierodiacon, Dragomir preotul din Făgeţel cărora li se va alătura şi Petru ucenicul[141] va executa în 1775 şi pictura pridvorului de la Schitul Fedeleşciori (cu hramul Schimbarea la Faţă) aflat pe moşia satului cu acelaşi nume din comuna Dăeşti.

Cei ce se îndeletniceau cu pictarea bisericilor erau suficient de numeroşi pentru a se organiza în breasla zugravilor de zidării şi breasla zugravilor de portrete.

Conform dogmei ortodoxe, în Biserică, legătura dintre zugrăveală şi harul sfinţilor zugrăviţi se face în mod tainic prin actul liturgic al sfinţirii icoanelor. „Ritul binecuvântării icoanei stabileşte o legătură între imaginea zugrăvită – spunea Serghei Bulgakov – şi prototipul său, între ceea ce este învăţişat şi înfăţişarea însăşi.“[142]

De aceea, cinstirea icoanelor este de fapt cinstirea harului dumnezeiesc ce lucrează prin ele, astfel fiind cinstit Dumnezeu însuşi, izvorâtorul de Har.

Nimic mai firesc aşadar ca cei chemaţi primii spre a-i sluji lui Dumnezeu, preoţii, să se preocupe de înzestrarea casei Domnului cu icoanele mărturisitoare ale prezenţei Lui în Duh, dar şi necesare oficierii cultului ortodox.

Din această dublă raţiune mulţi clerici comandă şi plătesc executarea unor icoane de hram. Astfel, egumenul Ghenadie de la Schitul Brădet comandă, pe cheltuiala sa, zugravului Mihai să-i picteze icoana de hram, Înălţarea Domnului, de la schitul pe care-l cârmuia.[143]

La Biserica Bohari din comuna Mălureni, diaconul Marin dispune în 1771 pictarea cu cheltuiala sa a icoanei de hram Adormirea Maicii Domnului[144], iar preotul Arsenie dăruieşte între 1772-1773 icoanele de praznic bisericii Teleşti-Costeşti unde se prăznuia hramul Înălţarea Domnului.[145]

Un alt element nelipsit din ritualul slujbei ortodoxe era clopotul. Sunetul lui chema la rugăciune, ritma viaţa zilnică a mănăstirii şi anunţa evenimentele importante din viaţa comunităţii monahale sau a satului. El nu putea lipsi de la nici o biserică şi de aceea, procurarea unor clopote bune era iarăşi un fapt important pentru sacerdoţi şi credincioşi.

Arhimandritul Nichifor, egumenul Mănăstirii Argeş, face între 1754-1755 un clopot pentru biserica mănăstirii unde păstorea (cu hramul

Adormirea Maicii Domnului).[146] Tot atunci, la rândul său, egumenul Ghenadie de la Schitul Brădet plăteşte şi el executarea unui clopot pentru schitul său.[147]

În Moldova, unde am văzut că activitatea ctitoricească a fost constant mult mai redusă decât în Ţara Românească, şi pictura bisericească şi cea de icoane a fost mai puţin susţinută.

La 1734 îl întâlnim pe popa Ursu care zugrăvea icoanele bisericii din Obrejeni (jud. Iaşi), iar la 1757 Ioasaf, zugravul de la Golia, dădea zapis la mână lui Manolache Costache biv vel vornic prin care se angaja să zugrăvească iconostasul Bisericii Sf. Ioan din Iaşi.[148]

Într-un document din 1759 este menţionat Teofil zugravul, monah la Mănăstirea Putna, fiul lui Dima zugravul, care era în proces cu Catrina, soţia lui Gheorghe zugravul.[149]

La Biserica Sf. Voievozi din Botoşani lucra şi Dumitrache dascălul, cel care-l învăţase meseria zugrăvitului şi pe Vasile Mateiescu.[150]

Firave sunt şi informaţiile despre iconarii moldoveni, în general, şi în special cele referitoare la clericii pictori.

În Moldova se găsesc şi lucrări executate de călugări ortodocşi de alte origini, veniţi aici din alte zone geografice. De exemplu, la Biserica Popăuţi din Botoşani este zugrăvită o icoană de către Ieroteiu, ieromonahul din Peloponez.

* * *

Veacurile XVII-XVIII vor încheia lunga evoluţie a culturii şi artei româneşti medievale şi vor deschide, în acelaşi timp, spiritul făuritorilor de artă, foarte mulţi anonimi, alţii ştiuţi şi apreciaţi pentru talentul şi râvna lor, spre noile orizonturi ale modernităţii.

Note

1 G. Popescu-Vâlcea, *La miniature roumaine*, Bucureşti, 1982, p. 38. Pentru şcoala de la Dragomirna şi Anastasie Crimca, vezi *idem*, *Şcoala miniaturistică de la Dragomirna*, în „BOR" LXXXVI (1968), nr. 3-4, 7-8, 9-10, 11-12 şi LXXXVII (1969), nr. 12; *idem*, *Anastasie Crimca*, Bucureşti, 1972; Şt. S. Gorovei, *Mitropolitul Anastasie Crimca. Noi contribuţii*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", LV (1979), nr. 1-2, p. 144-159. Autorul aduce noi corecţii privind cronologia ascensiunii lui Anastasie Crimca,

arătând că nu a fost egumen la Mănăstirea Galata, între numele său şi cel al lui Atanasie, adevăratul stareţ, având loc o contaminare de nume. Faptul e demonstrat şi prin aceea că la 21 septembrie 1606, pe când Crimca era episcop de Roman, la Galata este amintit, ca arhimandrit, tot Atanasie.

Coroborând informaţiile mai multor cercetători, precum: Ipolit Vorobchevici (*Istoria Sfintei Mănăstiri Dragomirna*, 1925), Emil Turdeanu (*Le Métropolite Anastasie Crimca et son oeuvre littéraire et artistique (1608-1629)* în „Revue des études slaves", tome 29, fasc. 1-4, Paris, 1952), Teodora Voinescu (*Contribuţii la studiul manuscriselor ilustrate din Mănăstirile Suceviţa şi Dragomirna)*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", 1-2/II, 1955, p. 109-113 şi G. Popescu-Vâlcea (lucrările citate) referitoare la manuscrisele de la Dragomirna, Şt. S. Gorovei alcătuieşte o listă de 27 de manuscrise, aflate în ţară sau în străinătate, care au mai rămas din cele produse de şcoala de copişti şi miniaturişti de la mitropolitana ctitorie. Analizând fiecare manuscris în parte, autorul arată că se puteau da la iveală circa şase manuscrise pe an, ceea ce înseamnă că în două decenii, cât timp Anastasie Crimca s-a aflat în fruntea ei, ar fi trebuit să se producă aproximativ 120 de manuscrise. Vitregiile istoriei au făcut ca până la noi să nu mai ajungă decât 27, din care multe se află în biblioteci din străinătate (la Viena, Moscova, Sankt-Petersburg, Liov). Pe lângă manuscrisele lucrate de Crimca însuşi, cum ar fi *Apostolul* (13 martie 1610) scris pe pergament şi purtând însemnarea „l-a făcut şi l-a legat şi l-a aurit cu ilustraţii smeritul Arhiepiscop kir Anastasie Crimca" şi care conţine şi „testamentul" lui din 16 martie 1610, au trudit alături de el mulţi clerici înzestraţi cu talent şi răbdare pentru a îmbrăca strădania lor în haina frumosului. Să amintim pe unii dintre ei, precum călugărul Pahomie de la Dragormina care a scris *Opera lui Ioan şi Petru din Damasc* (1618), egumenul Iorest al Dragomirnei care termină *Cronograful lui Simeon Matafrast*, ce fusese început de Anastasie. Alţii, ca preotul Manoil din Suceava care a copiat mai multe manuscrise printre care şi o *Psaltire* (1634) pentru iermonahul Efrem de la Humor care a plătit 34 de taleri sau monahul Teofil de la Putna care a scris pe pergament un *Tetraevangheliar* (14 sept. 1614), ce a fost împodobit de „zugravul" Ştefan din Suceava, au lucrat în afara şcolii de la Dragomirna, dar operele lor au ajuns, pe diferite căi, în biblioteca Mănăstirii Dragomirna. Călugării de aici aveau grijă de patrimoniul lor de carte. Aşa, de exemplu, ieromonahul Theodor a pus coperte de lemn şi a îmbrăcat în piele o *Psaltire* scrisă, pe hârtie, în mănăstire, la 13 aprilie 1616.

Pentru analiza întregii colecţii de manuscrise slave (167 la număr) aflate în colecţia mănăstirii vezi Zlatca Iuffu, *Manuscrisele slave din Biblioteca şi Muzeul Mănăstirii Dragomirna*, în „Romanoslavica", XIII (1966), p. 189-202.

2 G. Popescu-Vâlcea, *La miniature roumaine*, p. 39.
3 *Ibidem*.
4 *Ibidem*, fig. 109.
5 *Ibidem*, p. 46.
6 V. Drăguţ, *Arta românească*, Bucureşti, 1982, p. 400-401.
7 Pentru descrierea manuscriselor, vezi Catalogul, Popescu-Vâlcea, *op. cit.*, p. 100 sqq.
8 Olga Gratziou, *Die dekorierten Handschriften des Schrei bers Matthaios von Myra (1596-1624), Untersuchungen zur griechischen Buchmalerei um 1600*, Athen, 1982.

Mathei s-a născut la mijlocul secolului al XVI-lea în Pogonia (Epir). În 1596 era ieromonah şi protosinghel al Patriarhiei din Constantinopol. Va călători la Moscova, unde va rămâne între 1597-1598, apoi la Lwow. Va sta aici până în 1603. În 1605 îl găsim la Constantinopol, unde va fi numit mitropolit. În primăvara lui 1606 călătoreşte ca exarh al patriarhului la Iaşi şi plănuieşte să-şi continue drumul până la Lwow, ceea ce nu se va mai întâmpla. În 1607 se afla la Craiova. Din această perioadă ne-au rămas câteva manuscrise. Din 1609 domnitorul Radu Şerban îi va încredinţa administrarea Mănăstirii Dealu. Va rămâne acolo, ca stareţ al mănăstirii, până la moartea sa survenită în 1624. Din perioada de la Dealu ne-au parvenit câteva manuscrise şi o istorie scrisă a Ţării Româneşti terminată în 1618.

Decoraţia manuscriselor sale este reprezentativă pentru o parte din ceea ce reprezintă miniatura greacă de la mijlocul veacului al XVII-lea.

Olga Gratziou, care a analizat cu minuţiozitate opera lui Mathei al Mirelor, a dedicat două capitole activităţii acestuia în Ţara Românească. Capitolul 3 cuprinde perioada de la Craiova, iar capitolul 4 este dedicat operei de la Dealu.

9 G. Popescu-Vâlcea, *op. cit.*, p. 51.
10 *Idem*, *Slujebnicul mitropolitului Ştefan al Ungrovlahiei (1648-1688)*, Bucureşti, 1974, p. 111.
11 Sacerdoţeanu A., *Inscripţii şi însemnări din Costeşti-Vâlcea*, în „Buletinul Comisiei Monumentelor istorice“ (B.C.M.I.), XXVIII, 1935, p. 103.
12 Ştefulescu Al., *Schitul Crasna*, Bucureşti, 1910, p. 31-33; Cf. Şerbănescu N.I., *Mitropoliţii Ungrovlahiei*, în „BOR“, LXXVII, nr. 7-10, Bucureşti, 1959, p. 779.
13 Popescu-Vâlcea G., *op. cit.*, p. 8.
14 Marcu Beza, în „Boabe de Grâu“, an II, nr. 10, Bucureşti, 1932, p. 455.
15 G. Ivaşcu, *Istoria literaturii române*, vol. I, Bucureşti, 1969, p. 124-125.
16 Marcu Beza, în „Boabe de Grâu“, an IV, nr. 6, 1933, p. 326.
17 Popescu-Vâlcea G., *op. cit.*, p. 11.
18 *Ibidem*.

19 *Ibidem*, p. 19.
20 *Ibidem*, p. 14.
21 V. Drăguţ, *op. cit.*, p. 401.
22 P. Cernovodeanu, *Cronografe româneşti cu miniaturi*, în „BOR", XCIV, nr. 7-8, iulie-august, 1976, p. 820. Pentru detalii, vezi G. Strempel, *Un cronograf atribuit mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Romanoslavica", XIII (1966), p. 309-312 şi 330.
23 V. Drăguţ, *op. cit.*, p. 390-391.
24 *Ibidem*, p. 392.

În Ţările Române puteau lucra şi meşteri greci de şcoală cretană care erau reuniţi într-o confrerie concentrată în secolul al XVI-lea şi în cel următor în jurul bisericii San Giorgio din Veneţia. (Pentru legăturile culturale dintre spaţiul românesc şi cultura veneto-cretană, vezi Daniel Barbu, *Şcoala veneto-cretană şi ilustraţia manuscriselor slave din Ţările Române în secolul al XVI-lea*, în „Revista de istorie şi teorie literară", XXXIX, nr. 3-4, 1991, p. 403-408 *idem*, *Arta românească şi cultura veneto-cretană în secolul al XVII-lea*, în „Sud-Estul şi contextul european. Buletin al Institutului de Studii Sud-Est Europene", vol. I, 1994, p. 107-112.)

25 Teodora Voinescu, *Pârvu Mutu zugravu*, Bucureşti, 1968, p. 23. Ştiri despre Mănăstirea Robaia unde s-a călugărit Pârvu Mutu, vezi la Dan Pleşa, *Câteva ştiri noi din veacul al XVII-lea despre Schitul Robaia, metoh al Mănăstirii Argeş*, în „Mitropolia Olteniei", XXVIII (1975), nr. 1-2, p. 115-121. Vezi şi Ep. Roman Ialomiţeanu, I.L. Georgescu, *Zugravi care au pregătit apariţia picturii laice şi maeştri ai picturii laice, zugravi de biserici*, în „BOR", an XCVII, nr. 9-12, sept.-dec., 1979, p. 1141-1166.
26 Vasile Florea, *Istoria artei româneşti*, Chişinău, 1991, p. 459.
27 *Ibidem*.
28 V. Drăguţ, *op. cit.*, p. 394.
29 *Ibidem*, p. 395.
30 *Ibidem*, p. 398.
31 V. Drăguţ, *op. cit.*, p. 461.
32 *Ibidem*, p. 401. Vezi şi Dragoş Morărescu, *Un xilograf necunoscut al lui Matei Basarab, arhimandritul Ioan*, în „Arta", 1981, nr. 9, p. 3-4.
33 *Ibidem*, p. 405.
34 N. Iorga, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, ed. a II-a, Bucureşti, vol. I, p. 250.
35 *Idem*, *Un antimis al mitropolitului Luca (1604)*, în „BOR", an LIII 1935, sept.-oct., nr. 9-10, p. 486.
36 *Ibidem*.
37 *Ibidem*.
38 Vezi S. Barbu-Bucur, *Cultura muzicală de tradiţie bizantină pe teritoriul României în secolul al XVIII-lea şi aportul original al culturii autohtone*,

Bucureşti, 1989; Anne E. Pennington, *Muzica în Moldova medievală, secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1985.

39 Într-un document din 28 decembrie 1639 este amintit „popa Grigore psaltul“ care cumpără moşia Docolina cu 250 de lei pe care îi datora Moise vodă (N. Iorga, *Studii şi doc*., vol. V, p. 26).

40 S. Barbu-Bucur, *Învăţământul psaltic până la reforma lui Hrisant. Şcoli şi propedii*, în „BOR“, an XCVIII, nr. 3-4, martie-aprilie, 1980, p. 487.

41 Gh. Părnuţă, Ion T. Radu, Ion Lupu, *Învăţământul în Muscel în secolele XVII-XIX*, Bucureşti, 1968, p. 50.

42 M. Păcurariu, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Ţara Românească şi Moldova în secolele XVI-XVII*, Sibiu, 1968, p. 203.

43 S. Barbu-Bucur, *op. cit*., p. 487.

44 *Idem*, *Cultura muzicală*..., p. 43-46.

45 *Idem*, *Învăţământul*..., p. 488.

46 *Ibidem*.

47 *Ibidem*, p. 489.

48 G. Strempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, Bucureşti, 1978, vol. I, p. 26-27.

49 S. Barbu-Bucur, *Acţiunea de „românire“ a cântărilor psaltice Filohtei sân agăi Jipei şi alţi autori din secolul al XVIII-lea*, în „BOR“, XCVIII, nr. 7-8, iul.-aug., 1980, p. 841.

50 *Ibidem*.

51 Antim Ivireanul, *Opere*, ed. crt. G. Ştrempel, Bucureşti, 1972, p. 72.

52 xxx *Tipărituri româneşti 1539-1750 existente la Braşov. Catalog*, Braşov, 1980, p. 154.

53 *Ibidem*, p. 141-142.

54 *Ibidem*, p. 147.

55 *Ibidem*, p. 157.

56 *Ibidem*, p. 158.

57 *Ibidem*, p. 164.

58 *Ibidem*, p. 169.

59 *Ibidem*, p. 168.

60 BAR, ms. 2099, vezi G. Strempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. II, p. 166-167.

61 R. Theodorescu, *Istorie şi profeţie în arta Ţării Româneşti în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Studii şi cercetări de istoria artei“, Seria Artă plastică, t. 38, 1991 (extras), p. 37-46.

62 G. Strempel, *Copişti de manuscrise româneşti până la 1800*, vol. I, Bucureşti, 1959, p. 195.

63 *Idem*, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. I, p. 149 (ms. 599, f. 346).

64 *Ibidem*, p. 147 (ms. 568, f. 121).

65 *Idem*, *Copişti*, p. 7-8.
66 *Ibidem*, p. 8.
67 *Idem*, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. I, p. 50 (ms. 163).
68 *Idem*, *Copişti*, p. 76.
69 *Ibidem*, p. 161.
70 *Idem*, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. II, p. 35 (ms. 1683).
71 *Ibidem*, p. 319 (ms. 2579).
72 *Ibidem*, p. 256 (ms. 2355; 1736; 218 f.); p. 310 (ms. 2548; mijl. sec. al XVIII-lea); p. 328 (nr. 2596; 1745; 533 f.); p. 321 (ms. 2582; 1748, 252 f.); p. 317 (ms. 2574; 1750-1751, 341 f).
73 *Ibidem*, II, p. 303 (ms. 2520, 1750; 114 f).
74 *Ibidem*, p. 323 (ms. 2585; 1768).
75 *Ibidem*, p. 329 (ms. 2597, 1769, 313 f.).
76 *Ibidem*, p. 315 (ms. 2569, 1773, 312 f.).
77 *Ibidem*, p. 254-255 (ms. 2353, 1755, 305 f.).
78 *Idem*, *Copişti*, p. 62.
79 *Idem*, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. II, p. 142 (ms. 568, 261 f.); p. 188 (ms. 2143, 1743, 243 f.); p. 169 (ms. 3557, 1741, 249 f.).
80 *Idem*, *Copişti*, p. 106, (*Slujba îndrăciţilor*, 1731); p. 34 (*Cuvintele Sf. Efrem Sirul*, 1742); p. 169 (*Slujba îndrăciţilor*, ante 1746).
81 *Ibidem*, p. 62-63.
82 *Idem*, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. III, p. 81 (ms. 3314, 1736, 372 f.).
83 *Ibidem*, vol. II, p. 359-360 (ms. 2715, 1723, 190 f.).
84 *Ibidem*, vol. III, p. 383 (ms. 4225, 1725-1735, 325 f.).
85 *Ibidem*, p. 126 (nr. 3443, 1/2 sec. al XVIII-lea).
86 *Ibidem*, vol. I, p. 196 (ms. 937, 1/2 sec. XVIII, 328 f.).
87 *Ibidem*, vol. II, p. 99 (ms. 1906, 1/2 sec. XVIII, 293 f.)
88 *Ibidem*, p. 100-101 (ms. 1912, 1758, 215 f.).
89 *Ibidem*, p. 326 (nr. 2592, 1764, 679 f.).
90 *Ibidem*, vol. I, p. 117 (ms. 458, 1/2 sec. al XVIII-lea, 85 f.).
91 *Ibidem*, vol. II, p. 216 (ms. 2215, 2 1/2 sec. al XVIII-lea, 131 f.).
92 *Ibidem*, p. 251 (ms. 2344, 1747, 178 f.).
93 *Ibidem*, p. 350 (ms. 2667, 1771, 156 f.).
94 *Idem*, *Copişti*, p. 176 (Petre dascălul, Miscelaneu, 1717); p. 228 (preotul Ghinea, Miscelaneu, 1747-1748).
95 *Ibidem*, p. 28 (Chiriţă preot în Craiova, 1756).
96 *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. I, p. 322 (ms. 1417, 1767-1775, 152 f.).
97 *Ibidem*, p. 272 (ms. 1267, 1774).
98 *Ibidem*, p. 322.
99 *Ibidem*, p. 36.

100 Paul Mihail, *Amartolon Soteria: două manuscrise din Moldova sec. al XVIII-lea*, în AIIA, Iaşi, XXX, 1993, p. 142.
101 G. Strempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. I, p. 214.
102 *Idem*, *Copişti*, p. 53.
103 *Idem*, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. II, p. 408 (ms. 2950, 168 f.)
104 *Ibidem*, p. 413 (ms. 2959, 272 f.).
105 *Ibidem*, vol. III, p. 215 (ms. 3698, 114 f.). Dintr-o însemnare de pe f. 95 aflăm cât a costat această carte:
„Parale 20 pe 48 coale hârtie
Parale 5: chenavarb = chinovar
Parale 1: văpsală roşie
Lei 4, parale 32, tălmaciului
câte parale 4 de coală. Lei 4,
parale 32 scriitorului, câte
parale 4 de coală. *Parale 30.*
intelegaturului de legat carte
Fac: unspredzece lei.“
106 *Ibidem*, vol. II, p. 256 (ms. 2356); cf. *idem*, *Copişti*, p. 146.
107 *Idem*, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. II, p. 409 (ms. 2951, 57 f.).
108 *Idem*, *Copişti*, p. 108-109 (an 1747); cf. *Idem*, *Catalogul manuscriselor româneşti*, , vol. II, p. 78-79, p. 431.
109 *Ibidem*, vol. I, p. 314 (anul 1754; 165 f.).
110 *Idem*, *Copişti*, p. 98.
111 *Idem*, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. I, p. 196 (ms. 935).
112 *Ibidem*, vol. II, p. 391 (ms. 2865; 1750; 30 f).
113 *Ibidem*, vol. I, p. 134 (ms. 529; 1759; 33 f); cf. idem, *Copişti*, p. 56-57.
114 *Idem*, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. I, p. 193 (ms. 921, 1775; 83 f.).
115 *Ibidem*, p. 126-127 (ms. 496).
116 *Ibidem*, p. 361 (ms. 1536; 1768; 127 f.).
117 *Ibidem*, p. 28 (ms. 67; 1764; 231 f.).
118 *Ibidem*, p. 96-97 (ms. 355; 1773, 87 f.).
119 *Ibidem*, p. 23 (ms. 49, 1756, 211 f.).
120 *Ibidem*, p. 41 (ms. 122, 212 f.).
121 *Ibidem*, p. 69, 175 (ms. 249, ms. 770).
122 *Idem*, *Copişti*, p. 160.
123 *Idem*, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. I, p. 55 (ms. 180; începsec. al XVIII-lea, 237 f.).
124 *Ibidem*, p. 67 (ms. 238, 346 f.).
125 C. Bălan, *Inscripţii medievale*, p. 134 (doc. 71, 73 şi p. 135 (doc. 74).
126 V. Drăguţ, *Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească*, Bucureşti, 1976, p. 251 (sub voce).

127 Teodora Voinescu, *Un caiet de modele de pictură medievală românească* în *Pagini de veche artă românească*, vol. III, Bucureşti, 1974, p. 176.
128 *Ibidem,* p. 186.
129 Şt. Meteş, *Zugravi de biserici*, p. 67.
130 *Ibidem*, p. 69.
131 *Ibidem*.
132 *Ibidem*, p. 70.
133 *Ibidem*.
134 *Ibidem*.
135 *Ibidem*, p. 72.
136 *Ibidem*, p. 91.
137 C. Moisescu, *Târgovişte. Monumente istorice şi de artă*, Bucureşti, 1979, p. 100; cf. Teodora Voinescu, *Zugravi din secolul al XVIII-lea la Biserica Sf. Împăraţi din Târgovişte*, în „SCIA“, 1961, nr. 2, p. 474.
138 C. Bălan, *Inscripţii*, p. 325, doc. 407 şi 409 „pis popa Gheorghe zugrav. 7264“.
139 *Ibidem*, p. 452, doc. 702.
140 *Ibidem*, p. 451, doc. 698.
141 *Ibidem*, p. 312, doc. 370 şi 371.
142 I.D. Belu, *Despre icoana ortodoxă*, în „BOR“, LIX, nr. 11-12, nov.-dec. 1941, p. 647.
143 C. Bălan, *op. cit.*, p. 132, doc. 69 şi 70.
144 *Ibidem*, p. 122, doc. 46.
145 *Ibidem*, p. 189, doc. 189.
146 *Ibidem*, p. 240, doc. 259.
147 *Ibidem*, p. 138, doc. 84.
148 Şt. Meteş, *op. cit.* (*Zugravii din Moldova în secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea*), p. 99.
149 *Ibidem*.
150 *Ibidem*.

POSTFAŢĂ

În introspecţia pe care am întreprins-o asupra vieţii şi activităţii clerului românesc din secolele XVII-XVIII am încercat să conturez diferitele niveluri de cunoaştere dogmatică şi de instruire pe care se aflau oamenii Bisericii. Dacă o mare parte a clerului mirean era departe de a înţelege subtilele probleme teologice ale ortodoxiei şi abia ştia să oficieze o slujbă religioasă, cinul monahal şi mănăstirile erau în schimb, prin excelenţă, centrele culturale şi intelectuale ale neamului care au dat înalţi ierarhi şi cărturari de seamă. Ei îşi vor asuma nobila şi atât de dificila misiune de a aduce lumina cunoaşterii într-o mare de ignoranţă.

Cartea va deveni imaginea simbol a veacurilor XVII-XVIII, iar cărturarul şi diplomatul, care adeseori puteau fi, după cum am văzut, mitropolitul, vor fi reprezentanţii cei mai importanţi ai acestei epoci de început de modernitate.

Din munca extraordinară a acestor oameni nu au străbătut până la noi decât dorinţa şi strădaniile lor de a face un lucru de bună calitate. Eforturile lor deosebite de a plămădi o nouă limbă, de a copia şi înfrumuseţa numeroase manuscrise, de a înălţa modeste schituri sau falnice mănăstiri, de a traduce şi tipări cât mai multe cărţi de folos spiritului şi sufletului, deopotrivă, stau mărturie despre jertfa individului pentru binele comunităţii în care trăieşte. Şi cine putea oare să dea o pildă mai elocventă despre ce înseamnă simbolul jertfei creştine decât oamenii Bisericii înşişi şi cu osebire cei mai aleşi dintre ei – cultivaţii monahi din rândul cărora se alegeau şi înalţii ierarhi.

Clericii acelor veacuri nu au trăit rupţi de lume. Viaţa lor s-a inserat armonios în viaţa şi problemele semenilor. Marii cărturari şi slujitori ai

altarului, precum un Varlaam, Dosoftei, Mitrofan sau Antim au conlucrat permanent şi eficient cu intelectuali mireni, precum un Udrişte Năsturel, stolnicul Constantin Cantacuzino, spătarul Nicolae Milescu sau fraţii Radu şi Şerban Greceanu, pentru a nu da decât câteva exemple. Oamenii Bisericii şi oamenii politici, *căci persoanele menţionate mai sus erau şi mari boieri cu rosturi politice în Sfatul ţării*, au trudit alături pentru ridicarea culturală şi propăşirea spirituală a patriei. (De remarcat că acest cuvânt apare acum pentru întâia oară în limbajul politic al veacului al XVIII-lea.)

Dacă din cei 1%, cât reprezenta boierimea, de viaţa politică a ţării se preocupau circa 20-30 de familii în Ţara Românească şi tot atâtea în Moldova, cărturarii de seamă din cele două ţări reprezentau circa 15-20 de persoane. Din acestea jumătate, 8-10 au fost clerici, să-i amintim aici pe mitropoliţii Anastasie Crimca, Varlaam, Dosoftei, ai Moldovei şi pe episcopul Luca de Buzău, mitropolitul Ştefan, episcopul Mitrofan, mitropoliţii Teodosie şi Antim Ivireanul, pentru Ţara Românească. Raportul mi se pare deosebit de relevant pentru a sublinia faptul că toţi aceşti cărturari au lucrat împreună spre binele neamului. Osteneala lor este dătătoare de seamă pentru ce reprezintă locul şi rolul elitelor în călăuzirea semenilor, rol asumat responsabil şi pe deplin.

Şi tot în aceste remarcabile veacuri, clerici şi mireni au dat Bisericii martiri şi sfinţi, de n-ar fi să-i pomenim aici decât pe domnitorul Ţării Româneşti, Constantin Brâncoveanu şi pe mitropolitul său, Antim Ivireanul, înfrăţiţi în câmpul culturii, dar şi în moartea de mucenici.

Ei au ştiut şi au demonstrat cu munca şi viaţa lor, precum toţi cărturarii ce i-au precedat în acest demers, că valoarea unui popor se afirmă durabil numai în cultură, iar ei au aparţinut unei singure şi perene categorii, cea a aristocraţiei spiritului.

* * *

Isprăvit-am această carte în Spitalul Clinic Militar Central „Carol Davila“ din Bucureşti, secţia Chirurgie I.

Anul Domnului 2002

Bunului prieten col. dr. Marcel Bogdan, medic primar chirurg, întreaga mea recunoştinţă.

ABREVIERI

AIIA = Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol“, Iaşi
ANC = Arhivele Naţionale Centrale
BAR = Biblioteca Academiei Române
BCMI = Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
BOR = Biserica Ortodoxă Română
DRI = Documente privind istoria României
DRH = Documenta Romaniae Historica
G.B. = Glasul Bisericii
M.M.S = Mitropolia Moldovei şi Sucevei
M.O = Mitropolia Olteniei
RESEE = Revue des études sud-est européens
RI = Revista istorică
SCIA = Studii şi cercetări de istoria artei
SMIM = Studii şi materiale de istorie medie
ST = Studii Teologice

BIBLOGRAFIE SELECTIVĂ

Izvoare inedite

ANC, Documente istorice, XI/239; LXXXVI/14; XCIV/1;
Mitropolia Ţării Româneşti, CCCXLII/3; CDLXIII/1, CDXCIV/5; DXIII/1; DLXIV/2; CLX/6
ANC Suluri, 35 (CDXCII/4); 25; 36
ANC, Ep. Buzău, XXXVII/16
ANC, Ep. Huşi, ms. 652, f. 25-26
ANC, ms. 578, f. 103; ms. 579, f. 13-14
ANC, ms. 136, p. 285v-286; ms. 139 (Condica Sfintei Mitropolii Ungrovlahiei ce s-au făcut cu porunca prea Sfinţitului Mitrop. chir Neofit... la 24 ianuarie 1739)
ANC, Peceţi, 61, ms. 133, f. 113v-114; ms. 143, f. 14-14v.
Biblioteca Academiei Republicii Moldova, Sectia Carte rară, Pomelnicul Sf. Mănăstiri Voroneţ, 1775, 87 p., de arhim. Vartholomeu Măzăreanu, cota PYK III 559

Lucrări editate

Adam Chiper Marieta, *Vechi însemnări româneşti ca izvor istoric*, Bucureşti, 1996, p. 198
Andrei Nicolae, Pârnuţa Gh., *Istoria învăţământului din Oltenia*, Craiova, 1977, p. 514
Barbu-Bucur Sebastian, *Acţiunea de „românire" a cântărilor psaltice. Filothei sîn agăi Jipei şi alţi autori din secolul al XVIII-lea*, în „Biserica Ortodoxă Română", XCVIII, nr. 7-8, iulie-august, 1980, p. 836-856
– *Cultura muzicală de tradiţie bizantină pe teritoriul României în secolul XVIII şi aportul original al culturii autohtone*, Bucureşti, 1989
– *Învăţamântul psaltic până la reforma lui Hrisant Notara. Şcoli şi propedii*, în „Biserica Ortodoxă Română", XCVIII, 1980, nr. 3-4, p. 481-509

– *Monumente muzicale în Biserica Ortodoxă Română – Filothei sîn agăi Jipei prima psaltichie românească* (III), în „Biserica Ortodoxă Română“, XCIX, nr. 3-4, martie-aprilie 1981, p. 370-406

Barbu Daniel, *Portretul unui discipol: Ştefan al II-lea al Ungrovlahiei*, în „RI“ seria nouă, t. 3, 1992, nr. 5-6, p. 547-557

Bădără Dicu, *Tiparul românesc la sfârşitul sec. al XVII-lea şi începutul sec. al XVIII-lea*, Brăila, Editura Istros, 1998, p. 247 + ilustraţii

Bălan Constantin, *Biserică, clerici şi ctitori în evoluţia socio-politică a Ţării Româneşti (sec. XVII a doua jumătate – sec. XIX primele decenii*), în „Revista istorică“, Seria nouă, t. 5, nr. 1-2, 1994, p. 75-88

– *Inscripţii medievale şi din epoca modernă a României: Judeţul istoric Argeş (sec. XIV-1848)*, Bucureşti, 1994, p. 644

Bălan Ioanichie ierom., *Circulaţia „Scării sfântului Ioan Scărarul“ în manuscrisele româneşti*, în „Biserica Ortodoxă Română“, XCVIII, nr. 7-8, iulie-august 1980, p. 857-865

– *Vetre de sihăstrie românească secolele IV-XX*, Bucureşti, 1982, p. 575

Berechet Ştefan Gr., *Biserica şi domnia în trecutul românesc*, în „Biserica Ortodoxă Română“, LXIII, nr. 9, sept. 1945, p. 424-442

– *Documente slave de prin arhivele ruse*, Bucureşti, 1920 (Autobiografia stareţului Paisie Velicikovski), p. 53-66

Braniştе M. Marin, *Patriarhi de Constantinopol prin Ţările Române în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Mitropolia Olteniei“, X, nr. 1-2, ianuarie-februarie, 1958, p. 45-61

Brezianu Barbu, *Rudimente de învăţământ artistic la „zugravii de subţire“ din Moldova şi Ţara Românească*, în „SCIA“, 1962, nr. 1, p. 79-105

Bulat T., *Ştiri noi cu privire la fundaţiile Brâncoveneşti oltene*, în „Mitropolia Olteniei“, 1964, nr. 9-10

Bulgakov Serghei, *Ortodoxia*, Bucureşti, 1997, p. 214

Camariano-Cioran Ariadna, *Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi*, Bucureşti, 1971

Cantemir Dimitrie, *Descriptio Moldaviae*, Bucureşti, 1973, p. 400

Carataşu M., Cernovodeanu P., Stoicescu N., *Jurnalul călătoriilor canonice ale mitropolitului Ungrovlahiei Neofit I Cretanul*, în „BOR“, 1980, nr. 1-2, p. 243-315

*** *Carte românească de învăţătură*, ed. crt., Bucureşti, 1961, p. 431

Cartojan Nicolae, *Cărţile populare în literatura română*, vol. I-II, Bucureşti, 1974

*** *Catalogul documentelor moldoveneşti din Direcţia Arhivelor Centrale*, vol. V (1701-1720), Bucureşti, 1974

*** *Catalogul documentelor Ţării Româneşti din Arhivele Statului*, vol. II-VI, Bucureşti

*** *Catalogul manuscriselor româneşti* (vol. I-II), ed. G. Stempel, Bucureşti, 1978-1987

*** *Călători străini despre Ţările Române*, vol. VI-IX, Bucureşti, 1976-1997

Cernovodeanu Paul, *Cronografe româneşti cu miniaturi*, în „Biserica Ortodoxă Română", XCIV, nr. 7-8, iulie-august, 1976, p. 819-823

– *Cronografele româneşti de tipul Dorotei*, în „Studia bibliologica", vol. III, 1969, p. 133-148

– *Date de interes socio-medical într-un izvor românesc de la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în „SMIM", vol. XIII, 1995, p. 131-155

– *Filiaţia cronografelor româneşti de tip Danovici*, în „Biserica Ortodoxă Română", CV, nr. 9-10, sept.-oct., 1987, p. 180-196

Cernovodeanu Paul, Binder Paul, *Cavalerii Apocalipsei*, Bucureşti, 1993, p. 255

Cetvericov Serghie, *Paisie, stareţul Mănăstirii Neamţului. Învăţătura şi influenţa lui asupra Bisericii Ortodoxe*, trad. ep. Nicodim Munteanu, Mănăstirea Neamţ, 1939, p. 426

Chiţu V., *Norme disciplinare în cărţile de învăţătură pentru preoţi, din veacurile al XVII-lea, al XIX-lea*, în „Mitropolia Olteniei", XVIII, nr. 7-8, iulie-august, 1966, p. 620-631

Ciachir Nicolae, *Din istoria Bucovinei (1775-1944)*, Bucureşti, 1993, p. 162

Pr. Citterio Elia, *Învăţătura spirituală a stareţului Paisie. Radiografia unei obşti*, în vol. *Românii în reînnoirea isihastă*, Iaşi, 1997, p. 121-148

Cocora Gabriel, preot, *Mănăstiri din eparhia Buzăului, vetre de cultură şi trăire românească*, Buzău, 1987, p. 287

Cândea Virgil, *Locul spiritualităţii româneşti în reînnoirea isihastă*, în vol. *Românii în reînnoirea isihastă*, Iaşi, 1997, p. 17-38

– *Nicolae Milescu şi începuturile traducerilor umaniste în limba română*, în „Limbă şi literatură", vol. VII, 1963

– *Raţiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979, p. 381

*** *Condica lui Constantin Mavrocordat*, vol. I-II, Iaşi, 1985-1986, ed. îngrijită de Corneliu Istrati

Cocora Gabriel, *Un mare tipograf român din sec. XVII, Episcopul Mitrofan al Buzăului*, în „Biserica Ortodoxă Română", XCV, nr. 9-12, septembrie-decembrie, 1977, p. 981-997

Cocora Gabriel, preot, Constantinescu Horia, pr. *Poiana Mărului* în „Glasul Bisericii", XXIII, (1964), nr. 5-6, p. 466-500

Constantiniu Florin – *Constantin Mavrocordat*, Bucureşti, 1985, p. 193

Corfus Ilie, *Însemnări de pe manuscrise şi cărţi de cult privind istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Bucureşti, 1976, p. 23

Corneanu Nicolae, mitropolit, *Patristica mirabilia. Pagini din literatura primelor veacuri creştine,* Timişoara, 1987

Cristache Panait Ioana, *Arhitectura de lemn din judeţul Gorj*, Bucureşti, Editura Arc, 2001, p. 408

– *Aprecieri asupra circulaţiei în Transilvania a tipăriturilor bucureştene din veacul al XVIII-lea*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural*, vol. I, Rm. Vâlcea, 1980, p. 155-159

– *Circulaţia cărţii de Buzău*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural*, vol. II, Bucureşti, 1983, p. 379-383

– *Circulaţia cărţii vechi bucureştene în Transilvania*, Bucureşti, Editura Biblioteca Bucureştilor, 1998, p. 189

*** *Cronica anonimă a Moldovei 1661-1729 (Pseudo-Amiras)*, ed. Dan Simonescu, Bucureşti, 1975, p. 170.

Cronţ Gh., *Dreptul de ctitorie în Ţara Românească şi Moldova. Constituirea şi natura juridică a fundaţiilor din evul mediu*, în „SMIM", vol. IV, Bucureşti, 1960

Daniel mitrop., *Vocaţie şi destin filocalic la români,* în vol. „Românii în reînnoirea isihastă", Iaşi, 1997, p. 5-16

Del Chiaro, Anton Maria, *Istoria revoluţiilor moderne ale Ţării Româneşti*, ed. C. Bosoianu, Bucureşti, 1971, p. 213

Diaconescu Gh. Ilie, *Vatra Mănăstirii Glavacioc în secolele XV-XIX* în „Biserica Ortodoxă Română", XCVIII, nr. 9-10 septembrie-octombrie, 1980, p. 1047-1077

Dima-Drăgan Corneliu, *Biblioteci umaniste româneşti*, Bucureşti, 1974, p. 213

Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf (1764-1815)*, ed. D. Bălaşa, N. Stoicescu, Bucureşti, 1987, p. 181

Djindjihaşvili Fanny, *Antim Ivireanul. Cărturar umanist*, Iaşi, p. 128

*** *Documente privitoare la istoria românilor. Documente greceşti (Colecţia Hurmuzaki)*, vol. XIV/2 (1716-1777), Bucureşti, 1915-1917

*** *Documente Romaniae Historica*, seria A. Moldova (vol. I-XXII), şi seria B. Ţara Românească (vol. X-XXV), Bucureşti, 1965-1988

*** *Dosoftei 1624-1693. Bibliografie*, Bucureşti, 1974, p. 100

Dosoftei, *Psaltirea în versuri (1660-1667)*, ediţie de Ion Bianu, Bucureşti, 1887, p. 520

Drăghiceanu Virgil, *O ctitorie mitropolitană. Biserica din Râmeşti-Vâlcea*, în „Buletinul Comisiei monumentelor istorice", IV, 1911, p. 130-132.

– *Monumentele Olteniei*, în „BCMI", 1933

Drăguţ Vasile, *Arta Brâncovenească*, Bucureşti, 1971

– *Arta românească*, Bucureşti, 1982

– *Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească*, Bucureşti, 1976

Dură Nicolae, *Preocupări canonice ale ierarhilor bisericii noastre din secolele XVII-XIX, în lumina pravilioarelor*, în „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice", CII, nr. 3-4, martie-aprilie 1984, p. 217-232

Duţu Alexandru, *Carte şi oralitate în cultura română*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural naţional*, vol. II, Bucureşti, 1983, p. 233-238
– *Cărţile de înţelepciune în cultura românească*, Bucureşti, 1972
– *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII*, Bucureşti, 1968
– *Cultura română în civilizaţia europeană modernă*, Bucureşti, 1978, p. 266
– *Sinteză şi originalitate în cultura română*, Bucureşti, 1972, p. 270
– *Umaniştii români şi cultura europeană*, Bucureşti, 1974
Evdochimov Paul, *Arta icoanei. O teologie a frumuseţii*, Bucureşti, 1992, p. 295
Florescu Aurelia, *Tipăriturile râmnicene din patrimoniul Craiovei*, în „Valori bibliofile din patrimoniul cultural naţional", I, Rm. Vâlcea, 1980, p. 64-70
Florea Vasile, *Istoria artei româneşti vechi şi medievale*, Chişinău, 1991
Furtună D., *Preoţimea română în secolul al XVIII-lea. Starea ei culturală şi materială*, Vălenii de Munte, 1915
Gaiţă Alexandru, *Valori bibliofile din secolele XVI-XVIII în colecţii buzoiene* în „Valori bibliofile din patrimoniul cultural naţional", vol. II, Bucureşti, 1983, p. 424-428
Ghika Budeşti N., *Evoluţia arhitecturii în Muntenia şi în Oltenia*, partea a IV-a, *Noul stil din veacul al XVIII-lea*, Vălenii de Munte, 1936
Ghinea Dan, *Enciclopedia geografică a României*, vol. I, 1996
Gemil Tahsin, *Relaţiile Ţărilor Române cu Poarta Otomană în documente turceşti (1601-1712)*, Bucureşti, 1984
Georgescu Ilie, *Ierarhi români, soli diplomatici în veacurile XVI-XVII*, în „Studii Teologice", 1957, nr. 3-4, p. 262-271
Gorovei Ştefan, *Mitropolitul Anastasie Crimca. Noi contribuţii*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", LV (1979), nr. 1-2, p. 144-153
Gratziou Olga, *Die dekorierten Handschriften des Schreibers Matthaios von Myra (1596-1624)*, Athen, 1982
Ionaşcu Ion, *Mănăstirea Izvorani, ctitoria mitropolitului Luca (1583-1604)*, Buzău, 1936, p. 65
– *Material documentar privitor la istoria Seminarului din Buzău*, Bucureşti, 1937
– *Ştiri nouă asupra Mănăstirii Ciolanu (Buzău). Cu 42 documente*, Buzău, 1936
Ionescu Grigore, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, Bucureşti, 1982, p. 712
Ionescu I., *Trei sute de ani de la moartea mitropolitului Varlaam al Moldovei (1632-1653; +1657)*, în „Mitropolia Olteniei", IX, nr. 9-10, septembrie-octombrie, 1957, p. 634-640
Ioniţă Dumitru, *Biserica cu sfinţi din Bucureşti*, în „BOR", an LVI, 1938, nr. 1-4, p. 64-90

Iorga Nicolae, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, vol. I-II, Bucureşti, 1929
– *Istoria învăţământului românesc*, vol. I-II, Bucureşti, 1928
– *Istoria literaturii române în secolul al XVIII (1688-1821)*, vol. I, Bucureşti, 1969, p. 455
– *Istoria românilor*, vol. VI-VII, Bucureşti, 1938
– *Operele lui Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1901
– *Renegaţi în trecutul ţerilor noastre şi al neamului românesc*, extras din „Analele Academiei Române", Mem. Secţ. istorice, seria II, tom XXXVI, 1914
– *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. VI, VII, XIV, Bucureşti, 1903-1904
– *Un antimis al mitropolitului Luca (1604)*, în „Biserica Ortodoxă Română", LIII, 1935, septembrie-octombrie, nr. 9-10, p. 484-487
– *Un arhiereu artist: Anastasie Crimca*, în „Floarea darurilor", vol. II, nr. 18 din 29 iulie 1907
– *Vechile bibliotecii româneşti sau ce se cetia odinioară în ţerile noastre*, în „Floarea darurilor", Bucureşti, I, nr. 2, 1907, p. 65
*** *Instituţii feudale din Ţările Române. Dicţionar*, Bucureşti, 1988, p. 581
*** *Istoria Ţării Româneşti 1290-1690. Letopiseţul Cantacuzinesc*, ed. crt., C. Grecescu, D. Simonescu, Bucureşti, 1960, p. 251
*** *Îndreptarea legii 1652*, Bucureşti, 1962, p. 1013
*** *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Florica Moisil, Dan Zamfirescu, G. Mihăescu, Bucureşti, 1971
Ivireanul Antim, *Opere*, ed. crt., G. Strempel, Bucureşti, 1972
Iuffu Zlatca, *Manuscrisele slave din Biblioteca şi muzeul Mănăstirii Dragomirna*, în „Romanoslavica", XIII (1966), p. 189-202
Ko Hsuan, *Tao. Poarta de aur*, Bucureşti, 1999, p. 189
Lăzărescu E., *Câteva date cu privire la ilustraţia manuscriselor româneşti în sec. al XVIII-lea. Ruperea de tradiţie*, în „SCIA", 1956, nr. 3-4, p. 73-87
Lossky, V., *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, Bucureşti, 1992
Mareş Alexandru, *Crestomaţia limbii române vechi*, vol. I (1521-1639), Bucureşti, 1944, p. 245
Mazilu D.R., *Sfânta Filofteia de la Argeş. Lămurirea unor probleme istorico-literare. Monografia hagiografică*, Bucureşti, 1933
Mazilu Dan-Horia, *Introducere în opera lui Antim Ivireanul*, Bucureşti, Editura Minerva, 1999, p. 218
– *Introducere în opera lui Dosoftei*, Bucureşti, Editura Minerva, 1997
– *Varlaam şi Ioasaf. Istoria unei cărţi*, Bucureşti, 1981
Melchisedek episcop, *Chronica Romanului şi a Episcopiei de Roman*, Bucureşti, 1875

Meteş St., *Zugravii bisericilor române*, în „Anuarul Comisiunilor Monumentelor istorice, Secţia pentru Transilvania“, 1926-1928, Cluj, 1929, p. 1-168
Mihordea V., *Un colaborator al lui Constantin Mavrocordat la desfiinţarea Rumâniei: Mitrop. Neofit (1738-1753)*, în „BOR“, 1965, nr. 7-8, p. 715-734
Moisescu Cristian, *Târgovişte. Monumente istorice şi de artă*, Bucureşti, 1979, p. 253
Moraru M., Velculescu Cătălina, *Bibliografia analitică a literaturii române vechi*, vol. I, *Cărţile populare laice*, Bucureşti, 1976
Nedelcea T., *Cărţi româneşti vechi. Predoslovii*, Craiova
Nicolae-Nadler Emil, *Dosoftei ctitor de carte frumoasă*, în „Valori bibliofile din patrimoniul cultural naţional“, vol. II, Bucureşti, 1983, p. 262-269
Nicolae Veniamin, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, Bucureşti, 1982, p. 240
Odobescu Alexandru, *Schiturile şi metoaşele Mănăstirii Bistriţa*, în „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice“, I, 1908
Oltean Vasile, *Antim Ivireanul şi românii ortodocşi din Scheii Braşovului*, în „Biserica Ortodoxă Română“, XCIX, nr. 3-4, martie-aprilie, 1981, p. 407-414
*** *Pagini de veche artă românească*, vol. III, Bucureşti, 1974, p. 276
Paleolog Andrei, *Pictura exterioară din Ţara Românească (sec. XVIII-XIX)*, Bucureşti, 1984, p. 104
Pann Anton, *Cântece de stea*, Bucureşti, 1848
Papacostea Danielopolu Cornelia, Demeny Lidia, *Carte şi tipar în societatea românească şi sud-estul european (secolele XVII-XIX)*, Bucureşti, 1985, p. 263
Papacostea Şerban, *Organizarea fiscală a Olteniei în timpul stăpânirii austriace (1718-1739)* în „Studii“, 1968, t. 21, nr. 4, p. 641-665
Păcurariu Mircea, *Biserica Ortodoxă Română slujitoare a păcii în istoria poporului nostru*, XCVIII, nr. 9-10, septembrie-octombrie, 1980, p. 1021-1046
– *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I-II, Bucureşti, 1981
– *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Ţara Românească şi Moldova în secolele XVI-XVIII*, Sibiu, 1968, p. 200 (Teză de doctorat)
Pennington E. Anne, *Muzica în Moldova medievală, secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1985
Pilat Cornelia, *Călătoriile mitropolitului Neofit în Ţara Românească în a doua jumătate a sec. XVIII*, în „SCIA“, an III, 1956, nr. 3-4, p. 277-285
Penington E. Anne, *Muzica în Moldova medievală, secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1985
Pârnuţă Gh., *Istoria învăţământului şi gândirea pedagogică din Ţara Românească secolele XVII-XIX*, Bucureşti, 1971, p. 361
Pârnuţă Gh., Ion T. Radu, Ion Lupu, *Învăţământul în Muscel în secolele XVII-XIX*, Bucureşti, 1968
Plămădeală Antonie mitrop., *Clerici ortodocşi ctitori de limbă şi cultură românească*, Bucureşti, 1977, p. 69

– *Stolnicul Constantin Cantacuzino şi cultura românească*, în „Biserica Ortodoxă Română“, XCVIII, nr. 5-6 mai-iunie 1980, p. 636-655
– *Tradiţie şi libertate în spiritualitatea ortodoxă*, Bucureşti, 1995, p. 380
Pleşa Dan, *Câteva ştiri noi din veacul al XVII-lea despre Schitul Robaia, metoh al Mănăstirii Argeş*, în „Mitropolia Olteniei“, XXVIII, 1975, nr. 1-2, p. 115-121
Pop Z.N. Augustin, *Neamul mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei*, în „Biserica Ortodoxă Română“, LVII, mai-iunie 1939, p. 315-320
Popescu-Cilieni, *Schituri oltene necunoscute*, în „Mitropolia Olteniei“, VIII, 1956, nr. 1-3
– *Schitul Dobriceni*, în „Mitropolai Olteniei“, 1956, nr. 1-2
Popescu M. Teodor, *Biserica şi cultura*, Bucureşti, 1996, p. 233
Popescu-Vâlcea G., *Anastasie Crimca*, Bucureşti, 1972
– *La miniature roumaine*, Bucureşti, 1982, p. 145
– *Şcoala miniaturistică de la Dragomirna*, în „Biserica Ortodoxă Română“, LXXXVI (1968), nr. 3-4, 7-8, 9-10, 11-12 şi LXXXVII (1969), nr. 12
– *Slujebnicul mitropolitului Ştefan al Ungrovlahiei (1648-1688)*, Bucureşti, 1974, p. 111
Porcescu Scarlat, *Cazania Varlaam (1643) în evoluţia scrisului şi tiparului românesc*, în „Târgovişte. Cetate a culturii româneşti“, partea I. *Studii şi cercetări de bibliofilie*, Bucureşti, 1974, p. 195-199
*** *Pravilniceasca condică, 1780*, Bucureşti, Editura Academiei R.P.R., 1957, p. 266
Raccanello Dario, *Rugăciunea lui Iisus în Scrierile Stareţului Vasile de la Poiana Mărului*, Sibiu, 1996, p. 335
Radu Gh. Dumitru, *Cartea bisericească factor de promovare a unităţii spirituale, lingvistice şi culturale naţionale a poporului român* (partea I) în „Biserica Ortodoxă Română“, XCVII, nr. 1-2, ianuarie-februarie 1979, p. 97-130 şi partea II în „BOR“, XCVII
*** *Românii în reînnoirea isihastă*, Iaşi, 1997, p. 207
Russo Demostene, *Varlaam al Moldovei candidat la scaunul Patriarhiei ecumenice*, în vol. *Studii istorice greco-române. Opere postume*, tom. I, Bucureşti, 1939, p. 229-236
Sacerdoţeanu Aurel, *Arhimandritul Vasile Tismăneanu şi mitropolitul Teodosie*, în „Mitropolia Olteniei“, XV (1963), nr. 7-8
– *Tipografia Episcopiei Râmnic (1705-1825)*, în „Mitropolia Olteniei“, XII, nr. 5-6, mai-iunie, 1960, p. 291-349
Sachelarie Ovidiu, *Moştenirea monahilor în vechile noastre orânduiri juridice*, în „G.B.“, an XXVIII, nr. 1-2, ianuarie-februarie, 1969, p. 103-110
*** *Sfaturi la intrarea în monahism (Sf. Vasile cel Mare, Sf. Paisie Velicikovski, Cuviosul Nichifor Theotokis), (Colecţia Comorile Pustiei)*, Bucureşti, 1998, p. 182

Sfântul Paisie de la Neamţ, *Cuvinte şi scrisori duhovniceşti*, 2 vol., trad. Valentina Pelin, prefaţă V. Cândea, Chişinău, 1998-1999

Simionescu Constantin, *Prezenţe româneşti în Orientul Ortodox*, în „BOR", XCVIII, nr. 11-12, noiembrie-decembrie, 1980, p. 1183-1193

Simonescu Dan, Buluţă Gh., *Scurtă istorie a cărţii româneşti*, Bucureşti, 1994, p. 124

Stăniloae Dumitru, *Isihaştrii sau sihaştrii şi rugăciunea lui Iisus în tradiţia ortodoxiei româneşti*, în „Filocalia" VIII, Bucureşti, 1979, p. 555-587

– *Viaţa şi învăţătura Sfântului Grigorie Palama*, Bucureşti, ed. a II-a, 1993, p. 301

Stoicescu Nicolae, *Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din Ţara Românească*, vol. I-II, Craiova, 1970

– *Cum se construiau bisericile în Ţara Românească şi Moldova în secolul al XVII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Studii şi cercetări de istoria artei", Seria Artă plastică, t. 15, nr. 1, 1968

– *Le rôle des monastéres et des églises fortifies dans la defense des pays roumaine*, în „Revue Roumain d'Histoire", t. XVIII, 1979, nr. 1

– *Matei Basarab*, Bucureşti, 1988, p. 221

– *Regimul fiscal al preoţilor din Ţara Românească şi Moldova până la Regulamentul Organic*, în „Biserica Ortodoxă Română", 1971, nr. 3-4

– *Repertoriul bibliografic al localităţilor şi monumentelor feudale din Moldova*, Bucureşti, 1974, p. 984

– *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din Bucureşti*, Bucureşti, 1961, p. 362

Şerbănescu Nicolae, *Când s-a încheiat păstoria Mitrop. Neofit Critanul*, în „BOR", 1978, nr. 11-12

– *Istoria Mănăstirii Snagov*, Bucureşti, 1944, p. 215

– *Mitropolitul Teodosie al Ţării Româneşti*, în „Studii teologice", V, 1952, nr. 5-6, p. 330-351

Ştrempel Gabriel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. I-II, Bucureşti, 1978-1987

– *Copişti de manuscrise româneşti până la 1800*, vol. I. Bucureşti, 1959, p. 350

– *Începuturile tiparului râmnicean*, în „Valori bibliofile din patrimoniul cultural naţional", vol. I, Rm. Vâlcea, 1980, p. 27-33

– *Un cronograf ilustrat atribuit mitropolitului Antim Ivireanul*, în „Romanoslavica", XIII (1966), p. 309-355

Teodorescu G. Dem., *Poezii populare române*, Bucureşti, 1982, p. 903

Theodorescu Răzvan, *Bizanţ, Balcani, Occident. La începuturile culturii medievale româneşti (sec. X-XIV)*, Bucureşti, 1974

– *Biserica Stavropoleos*, Bucureşti, 1967

– *Despre inovaţia artistică moldovenească a veacului al XVII-lea*, în „Revista de istorie“, t. 39, 1985, nr. 3
– *Epoca lui Matei Basarab, răscruce a vechii culturi româneşti*, în „Revista de istorie“, t. 35, 1982, nr. 12
– *Istorie şi profeţie în arta Ţării Româneşti în prima jumătate a secolului al XVIII-lea* în „Studii şi cercetări de istoria artei“, seria Artă plastică, t. 38, Bucureşti, 1991, p. 37-46
– *Civilizaţia românilor între medieval şi modern*, vol. I-II, Bucureşti, 1987

Traianescu I., *Schitul Sf. Apostoli de pe lângă Mănăstirea Hurezi*, în „Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice“, III, 1910, p. 145-154

Turcu C., *Activitatea mitropolitului Neofit al Ungrovlahiei*, în „BOR“ 1966, nr. 5-6, p. 535-551

Turdeanu Emil, *Le Metropolite Anastasie Crimca et son oeuvre littéraire et artistique (1608-1629)*, în „Revue des études slaves“, t. 29, fasc. 1-4, Paris, 1952
– *Varlaam şi Ioasaf Istoricul şi filiaţiunea redacţiunilor româneşti*, în „Cercetări literare“, Bucureşti, 1934, p. 45

Ţighiliu Iolanda, *La orizontul imaginarului*, în vol. „Evantaiul celor 10000 de gânduri. România şi China: trei veacuri de istorie“, Bucureşti, 1999, p. 27-34
– *Mănăstirea Suzana. 250 de ani de la întemeiere*, în „G.B.“ an XLIX, 1990, nr. 3-4, p. 82-89
– *Societate şi mentalitate în Ţara Românească şi Moldova. Secolele XV-XVII*, Bucureşti, Editura Paideia, 1998, p. 371

Ureche Grigore, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, 1958, p. 258

Urechia V.A., *Istoria românilor*, t. I-II, Bucureşti, 1891-1892

Urîţescu Gr., *Schitul Trivalea din Piteşti*, în „Mitropolia Olteniei“, XVII, nr. 3-4, 1965, p. 186-267

Varlaam, *Opere. Răspunsul împotriva catehismului calvinesc*, ed. art. Mirela Teodorescu, Bucureşti, 1984

Velculescu Cătălina, *Cărţi populare şi cultura românească*, Bucureşti, 1984, p. 217

*** *Viaţa şi minunile Sfântului Nicolae*, Mănăstirea Slătioara, f.a., p. 107

*** *Viaţa Cuviosului Paisie de la Neamţ*, după ms. 154 din Biblioteca Mănăstirii Neamţ, ed. îngrijită de diacon prof. Ioan Ivan, Iaşi, Editura Trinitas, 1997, p. 153 + ilustraţii

Voinescu Teodora, *Contribuţii la o istorie a artei păturilor mijlocii, ctitorii de vătafi de plai din Ţara Românească*, în „SCIA“, t. 20, 1973, nr. 2, p. 297-320
– *Contribuţii la studiul manuscriselor ilustrate din Mănăstirile Suceviţa şi Dragomirna*, în „Studii şi cercetări de istoria artei“, 1-2, 1955, p. 109-113
– *Pârvu Mutu zugravu*, Bucureşti, 1968, p. 23
– *Radu Zugravu*, Bucureşti, 1978, p. 77

– *Un caiet de modele de pictură medievală românească*, în „Pagini de veche artă românească“, vol. III, Bucureşti, 1974, p. 117-276

– *Zugravul Pârvu Mutu şi şcoala sa*, în „SCIA“, 1965, nr. 3-4
Voinescu Teodora, Theodorescu Răzvan, *Mănăstirea Dragomirna*, Bucureşti, 1965, p. 29
Vornicescu Nestor mitrop., *Studii de teologie istorică. Antologie*, Craiova, Editura Mitropoliei Olteniei, 1998, p. 433
Zamfirescu Dan, *A fundamentae book of the European culture* (ДобротолюбЦе)
La Philocalie slavonne de Paissy Velitchkovski, Bucureşti, Editura Roza Vânturilor, 1991
– *Contribuţii la istoria literaturii române vechi*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981, p. 450

CUPRINS

ARGUMENT 5
CAPITOLUL I
Lumea clerului între ispite şi izbăvire 7
CAPITOLUL II
Cărturari şi isihaşti 73
CAPITOLUL III
Ctitorii 179
CAPITOLUL IV
Făuritorii de artă 257
POSTFAŢĂ 297
ABREVIERI 299
BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ 301